

eilLiberaalRevei
aalReveilLiberaa
lLiberaalReveilL

De kabinetsformatie

lReveilLiberaal
LiberaalReveilLi

Annelien Kappeyne van de Coppello

ReveilLiberaalRe
ReveilLiberaalRe

Godsbeelden in Koran en Bijbel

beraal**ReveilLibe**

ReveilLiberaalRe

eraalReveilLibera

eilLiberaalRevei

48e jaargang, maart 2007 (1)

I N H O U D S O P G A V E

Column: God en de polder: afgestoft terug van zolder

Paul de Krom

I

THEMA: DE FORMATIE

Het regeerakkoord. Van beleidszekerheid naar bestaanszekerheid

Jasper Loots

3

Kabinetformaties: vaste patronen, wisselende beelden

Bert van den Braak

II

De kabinetformatie

Frits Korthals Altes

16

THEMA: ANNELIEN KAPPEYNE VAN DE COPPELLO

Liberaal over partijgrenzen heen

Joop van den Berg

21

Eigenzinnig en strijdvaardig

Frits Bolkestein

26

Annelien Kappeyne van de Coppello

H.D. Tjeenk Willink

28

De koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde

H.S.M. Frankenrij

32

Integratie, eigen verantwoordelijkheid en de dictatuur van cultuur

Rik Peters

46

Stork, nedlloyd en centaurus: de strijd om de zeggenschap in de onderneming.

Maak van de aandeelhouders geen papieren tijgers

Mattheus van der Nat

52

De trias voorbij.....op weg naar een hernieuwde machtenleer

Raymond Kubben

57

Einde van het neo-conservatisme

Patrick van Schie

63

Het vermogen te veranderen

Interview Nicolas Baverez

68

Hoe verder na Nairobi?

Hanna Thiele

71

Kortom

In de ban van CO2

Hans Labohm

74

Boekbespreking

Grenzen van het recht

Anne-Wil Duthler

76

Liberaal Reveil is een uitgave van de
Prof.Mr. B.M. Teldersstichting

REDACTIE

mw. prof.dr. H.M. Dupuis (voorzitter)
E.R.M. Balemans
mw. drs. F.D. de Beaufort (eindredacteur)
drs. P. de Krom
drs. H.H.J. Labohm
dr. P.G.C. van Schie
prof.dr. U. Rosenthal
prof.dr. ir. T. de Vries
dr. ir. R.D. Woittiez

BESTUUR

K.W.T. Berghuijs (secretaris)
mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)
mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)
drs. L.F. Peters

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951
e-mail: debeaufort@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948
fax: 070-3631951
info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (4 nummers)
bedraagt € 30,- per jaar (buitenland € 40,-).
Voor abonnees die vóór 1 januari 2005 het gereduceerde
tarief betaalden, geldt tot hun 27ste een prijs van € 20,-
Losse nummers kosten € 8,50.
U kunt bij de abonnementenadministratie een
proefnummer aanvragen à € 3,50.
Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIE TARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen
zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s).
Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt
altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

GOD EN DE POLDER: AFGESTOFT TERUG VAN ZOLDER

PAUL DE KROM

Het regeerakkoord staat bol van christelijk gemeenschapsdenken en socialistisch staatspaternalisme. Liberale verworvenheden als abortus en euthanasie lijken overeind te blijven. Maar aan de randen wordt gemorreld. De overheid, al dan niet door God gestuurd, wurmt zich opnieuw de spreekkamer binnen in de relatie tussen arts en (vrouwelijke) patiënt. De heren Rouvoet en Bos beslissen voor mij dat het niet goed is als ik winkel op zondag. De één namens God, de ander namens onwillige vakbonden. Hiermee zijn de twee achilleshielen van dit kabinet blootgelegd en toont het zijn ware antiliberaal gezicht.

God is prominent terug op het politieke toneel. Dat is slecht nieuws. De vermenging tussen politiek en een dominante geloofsovertuiging gaat altijd ten koste van tolerantie ten opzichte van andersdenkenden, en/of van degenen die een afwijkende geloofsovertuiging aanhangen. Dat geldt ongeacht welke dominante geloofsovertuiging aan de macht is. De gradaties verschillen natuurlijk. Islamitische dictaturen zijn van een andere orde dan niet winkelen op zondag. Maar allebei maken ze inbreuk op de vrijheid van individuen. Ook gelovigen zelf hebben uiteindelijk geen baat bij een op een geloofsovertuiging gebaseerd kabinet. Immers, de overheid moet – in de beste liberale traditie – de uitoefening van ieders individuele godsdienstvrijheid bewaken. Daarbij past geen overheid wiens eigen beleid is gestoeld op een bepaalde geloofsovertuiging. Een fractielid van de ChristenUnie antwoordde op de vraag wanneer het kabinet geslaagd zou zijn: 'als het God dichterbij de mensen brengt'. Zijn God, welteverstaan. En ga maar na: ook moslims mogen straks op zondag geen handel meer drijven. Slecht nieuws voor kleine Turkse middenstanders die hun omzet ook op zondag draaien. Welke boodschap hebben zij aan de christelijke zondagsrust? Omgekeerd: hoe zou Rouvoet het vinden als door islamitisch beleid het weekeinde verschuift naar (donderdag en) vrijdag zoals in islamitische landen

gebruikelijk is? En waar zondag dus een werkdag is? Met andere woorden: alleen een overheid die is gevrijwaard van elke geloofsovertuiging biedt de beste garantie dat ieder individu zijn geloof in volle vrijheid kan uitoefenen. Juist vanwege respect voor de vrijheid van godsdienst moet geloof buiten de politiek worden gehouden. Overal waar dat niet lukt, leidt het tot ongelukken. Het bewijs in extremo zijn de Europese godsdienstoorlogen in het verleden. Of de godsdienstgerelateerde conflicten van vandaag in Ierland, op de Balkan of in het Midden-Oosten. Als liberaal wijs ik elk beleid dat is gestoeld op godsdienstige overwegingen ten principale af. En dus ook het beleid van dit kabinet.

Ten tweede legt het kabinet het hoofd in de schoot van het maatschappelijk middenveld. De agenda wordt vastgesteld na consultatie met georganiseerde belanghebbenden. Daarmee krijgen de – vaak conservatieve – bolwerken van gevestigde belangen nog vastere voet in regering en parlement. Volksvertegenwoordigers en ministers dreigen nog meer te verworden tot behartigers van deelbelangen. Dat is slecht voor de onafhankelijkheid van het landsbestuur en dus voor onze democratie. De schaamlap die het gebrek aan beleid moet dekken is het dichten van 'de kloof' tussen kiezer en gekozenen. Dit kabinet maakt de fout te denken dat die kloof kan worden gedicht door dichter bij de kiezer op schoot te kruipen. Voor zover de kiezer overigens wordt gerepresenteerd door niet-gekozen vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties. Bolkestein stelde echter terecht dat 'de kloof' niet te groot is, maar te klein. Politici moeten niet bepaalde groepen napraten, maar leiderschap tonen op basis van ideeën en het maken van keuzes. En dat is iets heel anders dan met iedereen praten, vriendjes proberen te blijven of kopjes koffie drinken. De analyse van 'de kloof' door het kabinet is fout; en daarmee ook de oplossing. De eerste goede ideeën zijn door de tentakels van het maatschappelijk middenveld al

gesneuveld: flexibilisering van het ontslagrecht en winkelen op zondag. Via een andere aanlegroute komt Wouter Bos – als verlengstuk van de gevestigde belangen van de vakbeweging – tot hetzelfde beleid als Rouvoet.

Kortom: God en de Polder zijn terug van zolder. Wat mij betreft sturen we ze snel terug, halen de trap weg en

doen het luik dicht. En het CDA? Dat vindt alles best zolang het maar aan de macht blijft. Het liberaal reveil kan mij niet snel genoeg komen!

Drs. P. de Krom heeft voor de VVD zitting in de Tweede Kamer en is lid van de redactie Liberaal Reveil.

KABINETSFORMATIES

Op 22 februari 2007 trad het kabinet-Balkenende IV aan, bestaande uit CDA, PvdA en ChristenUnie. De formatie vond onder strikte geheimhouding plaats op verschillende locaties ver van Den Haag. De redactie van *Liberaal Reveil* heeft enkele auteurs gevraagd het fenomeen van de formatie van kabinetten nader te beschouwen. Jasper Loots onderzoekt de functie van het regeerakkoord vanuit historisch perspectief. Regeerakkoorden zouden vooral beleidszekerheid voor een kabinet moeten bewerkstelligen. In de praktijk blijkt er echter steeds vaker vooral een bestaanszekerheid aan regeerakkoorden ontleend te worden, aldus Jasper Loots. Bert van den Braak belicht in zijn bijdrage in grote lijnen het ontstaan van formaties en gaat daarna specifiek in op de belangrijkste ontwikkelingen die plaatsvonden bij naoorlogse formaties. Het toegenomen belang van het regeerakkoord is wel de meest in het oog springende ontwikkeling, aldus de auteur. Tot slot onderzoekt oud-informateur Frits Korthals Altes de vertrouwelijke sfeer waarin de laatste kabinetsformatie plaatsvond. Hij trekt een parallel met de formatie waarbij hij zelf als informateur betrokken was en constateert dat er niet zoveel veranderd is.

HET REGEERAKKOORD

VAN BELEIDSZEKERHEID NAAR BESTAANSZEKERHEID

J A S P E R L O O T S

Het eerste regeerakkoord, dat van 1971, bevat een 'opmerking vooraf' die aldus luidt: 'De nadere uitwerking en verdere accentuering van de navolgende punten zal worden overgelaten aan degenen, die tezamen vorm zullen geven aan het toekomstige kabinetsbeleid. Zij zullen ook inhoud moeten geven aan bepaalde omstandigheden van het beleid (o.m. welzijnszorg, situatie van de gemeenten, buitenlands beleid, Koninkrijk) die in onze gesprekken niet of onvoldoende aan de orde' zijn gekomen.' In om en nabij de 5000 woorden passeren vervolgens 23 punten (beleidsterreinen) de revue, waarover de fracties overeenstemming hadden bereikt. Deze punten waren (mede) richtinggevend voor het in 1971 beëdigde kabinet-Biesheuvel (KVP, ARP, CHU, VVD en DS'70). Ook in 1963, 1965 en 1967 waren de coalitiefracties tot akkoorden gekomen die de basis vormden van het te voeren regeringsbeleid, maar in 1971 kreeg het pakket aan afspraken voor de eerste maal de benaming regeerakkoord.

De in 1971 geformuleerde opmerking vooraf maakt duidelijk dat er destijds nog geen sprake was van een

gevestigde traditie. Er werd gezocht naar een formulering die recht deed aan de geheel eigen verantwoordelijkheid van het kabinet. Maar wat betekent dat: 'nadere uitwerking' en 'verdere accentuering'? De gekozen formulering legt de verantwoordelijkheid, begrijpelijk, goeddeels bij de (nog aan te zoeken) ministers. Maar indien blijkt dat de letter van het akkoord geen oplossing biedt, zijn het nu juist de fracties die weten wat in de geest is van hetgeen is overeengekomen. Problemen konden niet uitblijven.

De verzorgingsstaat werkte begin jaren zeventig op volle toeren. Overbesteding, inflatie, hoge loonkosten en stijgende overheidsuitgaven dwongen tot bezuiniging op de overheidsuitgaven en tot verhoging van de belastingen. In het regeerakkoord werd dan ook nogal wat ruimte ingeruimd voor het uiteenzetten van het voorgenomen beleid bedoeld om overbesteding tegen te gaan, alsook voor de beschrijving van de herwaardering (feitelijk bezuiniging) van een aantal overheidsuitgaven. Eén zin in het gesloten akkoord bleek bijzonder omineus: 'er dient rekening mee te worden gehouden, dat nadere bestudering

van de voorlopige begrotingscijfers per saldo nog belangrijke tegenvallers kan opleveren'. Die tegenvallers kwamen er. De in het regeerakkoord voorgenomen bezuinigingen bleken namelijk weldra onvoldoende en bovendien was, tot overmaat van ramp, ook het loonoverleg vastgelopen. DS'70 en de liberalen eisten dan ook verdergaand ingrijpen. Omdat men het niet eens kon worden over de aard van de bezuinigingen, kwam de regeringscoalitie ten val.

Het regeerakkoord, dat tot stand was gebracht om continuïteit van regeringsbeleid te garanderen, schoot juist in dit opzicht tekort. Het bleek niet gedetailleerd genoeg om ten tijde van verslechterende economische omstandigheden – met alle gevolgen van dien voor de overheidsfinanciën – uitkomst te bieden. Dat de regeerakkoorden na 1971 in omvang zijn verveelvoudigd, lijkt de stelling te rechtvaardigen dat de zucht naar beleidszekerheid, en dus continuïteit van regeringsbeleid, heeft geleid tot verregaande detaillering. Maar bieden regeerakkoorden eigenlijk wel de gezochte beleidszekerheid? Zo niet, welk doel dienen zij dan?

VAN ELECTORALE AKKOORDEN NAAR PROGRAMMAKKOORDEN

Tot 1918 werden de Tweede-Kamerleden in districten gekozen. Dit absolute meerderheidsstelsel dwong tot het aangaan van electorale akkoorden. In zogeheten gemengde districten, waar het politieke stemgedrag van de inwoners nogal uiteenliep, trokken verwante partijen veelal samen op. Haalde geen van de kandidaten in de eerste stemronde de meerderheid dan kwam er een tweede stemronde, waarin de beide kandidaten (uit de eerste ronde) met de meeste stemmen het tegen elkaar opnamen. Om te voorkomen dat de politieke tegenstander er met de zetel vandoor ging was het van belang te zoeken naar overeenstemming en samenwerking. Zodoende konden de kiezers worden overgehaald hun stem in tweede, of soms zelfs reeds in de eerste ronde, aan een andere dan de eigen kandidaat te geven. Dat was nog altijd beter dan de zetel te zien toevallen aan een politieke tegenstander.

Hoe verrijnd de electorale samenwerking onder het meerderheidsstelsel was geworden, leren de verkiezingen van 1901.² De antirevolutionaire voorman Abraham Kuypers voorzag dat het consequent stemmen, in de eerste stem-

ronde, op de eigen kandidaat uiteindelijk voor problemen zou zorgen. Door de toename van het aantal partijen zouden de rechtse (confessionele) stemmen in de eerste stemronde over een te groot aantal kandidaten worden verdeeld. Die versnippering van stemmen kon er dus toe leiden dat in een groot aantal districten geen van de kandidaten van rechts tot de tweede ronde zou weten door te dringen. Om tactische redenen verdiende het dus aanbeveling reeds in de eerste stemronde de confessionele krachten te bundelen.

Het kwam in 1901 uiteindelijk in vijftienveertig van de honderd kiesdistricten tot electorale stembusakkoorden. In de overige districten bonden veelal na mislukte onderhandelingen verschillende kandidaten van rechts de strijd met elkaar aan (en natuurlijk met de kandidaat of kandidaten van links). De massale en goed georganiseerde samenwerking wierp haar vruchten af: Kuypers formeerde in 1901 een confessioneel kabinet.³ Het absolute meerderheidsstelsel werkte dus overeenstemming op hoofdlijnen vóór de verkiezingen in de hand. Daardoor kon er na de verkiezingen snel worden geformeerd. De overeenkomsten waren immers duidelijk en dankzij de depolariserende verkiezingscampagne waren er geen open wonden te helen.

Slechts een enkeling voorzag aan de vooravond van de komst van de evenredige vertegenwoordiging in 1918 dat dit kiesstelsel met betrekking tot de formatiepraktijk ingrijpende veranderingen teweeg zou brengen. De katholieke rechtsgeleerde A.A.H. Struycken voorspelde verstarring en verscherping van partijverhoudingen. De partijen zouden immers worden gedwongen de onderlinge verschillen in campagnetijd te benadrukken. Meerderheden zouden in het vervolg pas na de verkiezingen worden gevormd. Over de coalitievorming besliste in het vervolg dus de Kamerleden, en niet de kiezers. Het electoraat verloor daardoor zeggenschap over de richting van het staatsbeleid. Na het stemmen op een partijprogramma moest het electoraat maar afwachten welk regeringsprogramma zou worden opgesteld. Dat bracht Struycken tot de conclusie dat de evenredige vertegenwoordiging 'in schijn de meeste zuivere vertegenwoordiging belovend', zij 'in werkelijkheid meer dan eens combinaties en verhoudingen [zou] brengen in de Kamer, waarin de kiezer, dankzij de door de kamerleden ter vorming eener meerderheid

gedane concessie, tevergeefs de bij de stembus zo scherp tot openbaring gebrachte partijtegenstellingen zal zoeken terug te vinden'. De zelfstandigheid en dus de macht van de regering zou daardoor toenemen. Meer dan voorheen wist zij zich namelijk onafhankelijk van een uitspraak van de kiezers over de richting van haar beleid.

In februari 1918 zag Struycken de evenredige vertegenwoordiging haar schaduwen vooruit werpen. De coalitievorming werd inderdaad een zaak van de fracties, want de partijen weigerden zich reeds voor de verkiezingen uit te laten over wenselijke coalities.⁴

DE GEBOORTE VAN HET REGEERAKKOORD

De formatieperikelen na afloop van de verkiezingen van 1918 en 1922 zullen Struycken hebben gesterkt in zijn hierboven geuite vrees. In beide jaren koos de (in)formateur voor de parlementaire formatiemethode, hetgeen inhoudt dat er tussen hem en de fractievoorzitters en fracties programmaonderhandelingen worden gevoerd die resulteren in een akkoord. De kabinetscrisis van 1925/1926 luidde de ommekeer in. Sindsdien laat de formatie zich omschrijven als een extraparlamentaire. Hierin ontbreken programmaonderhandelingen tussen de (in)formateur en de fracties, doorgaans vertegenwoordigd door hun voorzitters, en komt het dus ook niet tot een schriftelijk akkoord. Het programmatische overleg beperkt zich voornamelijk tot de (in)formateur en de kandidaat-ministers.

In 1946 lukte het Louis Beel wederom om in overleg met de fracties tot een akkoord te komen. Tijdens de formatie van de brede basiskabinetten onder leiding van Willem Drees, in de jaren vijftig, werd de zogeheten gemengde methode toegepast: betrokkenheid van de fracties in het formatieproces, maar geen programmatische afspraken waardoor fracties en regeringscoalitie zich verbonden wisten. Deze methode leidde ertoe dat sommige fracties zich de ruimte toe-eigenden om in alle vrijheid het regeringsbeleid te kritiseren en te beïnvloeden en andere fracties zich beriepen op tijdens de formatie gemaakte afspraken.⁵ Vanaf 1963 tot op heden wordt wederom de parlementaire methode toegepast en worden de gemaakte akkoorden openbaar gemaakt. Sindsdien zijn de fracties, meer bepaald de fractievoorzitters,

een steeds prominentere positie gaan innemen in het formatieproces. Het komt sindsdien ook altijd tot het sluiten van een regeerakkoord.⁶

Dat 1963 een kentering bracht in de gegroeide formatiepraktijk, daarvan waren de betrokkenen zich bewust. Het in de zomer van 1963 overeengekomen akkoord begon met een inleiding over de 'aard en omvang van de aan te gane bindingen'. Voorop werd gesteld dat 'de eigen positie en de daaruit voortspuitende verantwoordelijkheid van de Regering enerzijds en die van de Staten-Generaal anderzijds blijven vooropstaan en duidelijk onderscheiden'. Over de positie van de formateur en diens verantwoordelijkheid mocht geen onduidelijkheid bestaan. Hij was het, die in overleg met de door hem aan te zoeken kandidaat-ministers, 'het program voor de komende periode 1963-1967 opstelt'. In het akkoord waren afspraken gemaakt over 'controversieel liggende punten', waaraan, ook daar mocht geen misverstand over bestaan, natuurlijk ook de kandidaat-ministers zich hadden te binden. Tot slot werd opgemerkt dat er naast de 'formele' binding (ten aanzien dus van controversieel liggende punten) ook altijd een 'morele' binding bestond tussen het kabinet en de geestverwante Kamerfracties.⁷

Het regeerakkoord, zoals we dat als gedragsregelaar sinds 1963 als belangrijkste uitkomst van het (in)formatieproces kennen, is dus een tijdens de kabinetformatie gesloten akkoord tussen de bij het overleg betrokken fracties over een programma van hoofdlijnen van regeringsbeleid voor de komende kabinetperiode. Dit akkoord verplicht de fracties om geen medewerking te verlenen aan een wantrouwensootstemming bij het eerste optreden van het kabinet en om bij de uitvoering van het akkoord tijdens de kabinetperiode te handelen volgens de programmapunten ervan.

Het betreft nadrukkelijk een politieke overeenkomst. Van een civielrechtelijke verbintenis tussen de fracties is geen sprake. De rechterlijke macht zal zich bovendien gezien de leer van de *Trias Politica* niet mengen in het krachtenspel van de wetgevende en uitvoerende macht. En al beschouwen de betrokkenen het als een fatsoensplicht of morele plicht de uitvoering van het akkoord na te streven en mogelijk te maken, als een ongeschreven rechtsregel mag deze gevoelde plicht niet worden gety-

peerd. Staatsrechtelijk gezien is het belang van de akkoorden dus niet groot, politiek gezien daarentegen wel. De 'formele' binding waarvan in 1963 en ook nadien nog sprake was, kan dan ook slechts in politieke zin worden begrepen. Met het gedetailleerder worden van de akkoorden, vanaf begin jaren tachtig, is ook de politieke betekenis ervan toegenomen.

In de loop der jaren is de regeringsverklaring (waarin doorgaans het regeringsprogramma wordt gepresenteerd) meer en meer een toelichting geworden op het gesloten regeerakkoord. Hetgeen betekent dat de kandidaat-ministers, die zich pas na afronding ervan aan het akkoord committeren minder speelruimte hebben, zij het niet formeel maar wel feitelijk. De eigen bevoegdheid van de ministers met betrekking tot het regeringsbeleid is dus op de achtergrond geraakt sinds het kabinet zich in de regeringsverklaring beperkt tot het geven van een toelichting bij het, door de fracties gesloten, regeerakkoord.

VOOR- EN NADELEN

Een regeerakkoord stabiliseert, op voorhand, de verhoudingen tussen parlement en kabinet. Dat geeft het kabinet een bepaalde mate van zekerheid dat het de overeengekomen beleidsagenda kan uitvoeren, ook als voor de verwezenlijking daarvan minder populaire maatregelen moeten worden getroffen. Naast beleidszekerheid biedt een goed regeerakkoord de garantie op samenhang in dit beleid. Voorkomen wordt immers dat lopende de rit verschillende ministers en hun departementen elkaar tegenwerkend en tegengesteld beleid ontwikkelen en implementeren.

Een nadeel is het feit dat het uitrusten van programmapunten volgens menigeen ondemocratisch is, misschien niet in principe, maar wel in de praktijk. De laatste liberale premier, P.W.A. Cort van der Linden, wees reeds in 1913 op wat later de Ostrogorski-paradox is gaan heten. Deze paradox behelst dat een partij grote aantallen kiezers (soms zelfs de meerderheid) representeert, terwijl veel van de door de partij verkondigde standpunten slechts op instemming kunnen rekenen van een deel van die kiezers die hun stem op deze partij hebben uitgebracht. Zo geven sommige kiezers hun stem aan de partij omdat zij instemmen met de sociale paragraaf uit het verkiezingsprogramma, weer andere omdat zij het buitenlands beleid steunen, terwijl zij er over de sociale politiek

heel andere standpunten op nahouden. Het paradoxale zit hem in het gegeven dat de regering steunend op een meerderheid van een of meer partijen haar beleid feitelijk op minderheidsstandpunten baseert. Die ondemocratische werking wordt door het sluiten van regeerakkoorden versterkt, omdat in het formatieproces bepaalde programmapunten – waarvan dus al niet met zekerheid kan worden gezegd dat zij op een meerderheid van stemmen kunnen rekenen onder diegenen die op de partij in kwestie hebben gestemd – ook nog eens onttrokken worden aan een parlementaire behandeling. In 2007 zijn de aanpak van de AOW en het niet aanpakken van de hypotheekrente uitgeruild. Zou dezelfde uitkomst worden verkregen als beide kwesties aan een vrije parlementaire behandeling zouden worden overgelaten? Hier prefereert de wens tot beleidszekerheid en daarmee het streven naar continuïteit van beleid.

Een tweede punt van kritiek hangt hiermee nauw samen. De controlerende functie van het parlement beperkt zich tot het toezicht houden op de uitvoering van het akkoord. Of de inhoud van het akkoord nog wel eis des tijds is, kan daarbij op de achtergrond raken. Het is dan ook vooral dankzij de oppositie, die onmachtig is als het debat wordt gevoerd naar aanleiding van punten die in het akkoord zijn geregeld, dat de regel dat de regering regeert en het parlement controleert niet geheel aan betekenis heeft verloren. Het dualisme is verschoven van regering-parlement naar regering/coalitiefracties-oppositie. Tussentijdse aanpassingen van de doelstellingen van het beleid, bijvoorbeeld ten gevolge van teruglopende belastingopbrengsten, worden op monistische wijze overeengekomen, namelijk in overleg tussen de fractievoorzitters van de coalitiefracties en de meest invloedrijke kabinetsleden. Het geheim van de formatie wordt zodoende ook het geheim van de tussentijdse wijzigingen in het regeringsbeleid. De Kamer heeft ten gevolge van dit alles ingeboet aan controlerende macht.

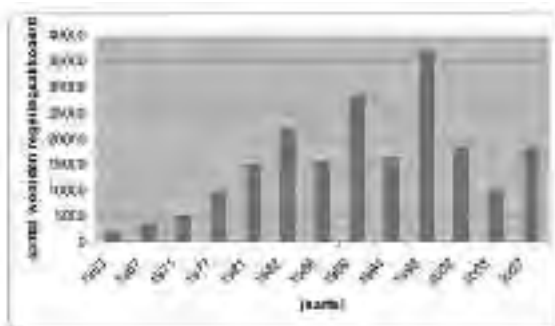
Ook de bewindslieden, zo luidt een veelgehoorde klacht, ondervinden de nadelen van het sluiten van regeerakkoorden. Oud-premier Drees schreef in zijn in 1965 verschenen boek *De vorming van het regeringsbeleid*: men plaatst de aangezochte ministers 'voor een voldongen feit, voor een program waar tegenover zij ja of neen kunnen zeggen, maar waaraan dan niet zo heel veel

meer gedokterd kan worden, zodat men hen weinig ruimte laat zich op eigen terrein te doen gelden of eigen denkbeelden te ontwikkelen'.⁸

Ook in het rapport dat in 1986 werd opgesteld door een commissie belast met onderzoek naar de organisatie en werkwijze van de Tweede Kamer werd opgetekend dat de ministers feitelijk geen invloed hebben op het regeerakkoord.⁹ De commissie komt dan ook met de aanbeveling dat de regering de regeringsverklaring vergezeld doet gaan van 'een actieprogramma, waarin een concrete uitwerking wordt gegeven van het regeerakkoord'. De praktijk is echter, zoals reeds gememoreerd, dat de regeringsverklaring de vorm heeft aangenomen van niet meer en niet minder dan een toelichting op het gesloten regeerakkoord. De (kandidaat-)ministers drukken dus niet het stempel dat Drees in 1965 en de commissie belast met onderzoek naar de organisatie en werkwijze van de Tweede Kamer twintig jaar later aanbevelenswaardig vonden.

BELEIDSZEKERHEID?

Als gezegd komen de regeerakkoorden sinds 1963 op een parlementaire wijze tot stand. Dat de akkoorden sindsdien (gemiddeld) veel omvangrijker zijn geworden leert onderstaande tabel, waarin de omvang – gemeten in het aantal woorden – is weergegeven.¹⁰

Brengt de geleverde inspanning het gewenste resultaat? Ofwel: neemt de gemiddelde zittingsduur van een kabinet toe indien er een langs parlementaire weg gesloten regeerakkoord aan ten grondslag ligt?

Om hier iets over te kunnen zeggen zijn twee periodes met elkaar vergeleken. In elk van beide periodes zijn 16 kabinetten opgetreden. De eerste periode loopt van 1918 tot 1963 (minus de oorlogskabinetten en minus het eerste, op bijzondere wijze tot stand gebrachte, naoor-

logse kabinet van Schermerhorn-Drees). De tweede periode loopt van 1963 tot Balkenende IV in 2007. In de tweede periode is het keer op keer, anders dan in de eerste periode, gekomen tot een langs parlementaire weg gesloten regeerakkoord. Beide periodes zijn vergelijkbaar in omvang, respectievelijk (afgerond) 39 en 44 jaar.¹¹

In de eerste periode zijn 17 kabinetten geformeerd. De gemiddelde formatietijd was 39 dagen. De gemiddelde tijd tussen de dag van de verkiezingen en de beëdiging van het kabinet (of tussen het demissionair worden en de beëdiging) was 48 dagen. De gemiddelde zittingsduur van de kabinetten in de periode 1918-1963 was 868 dagen, ofwel 2 jaar en 4 à 5 maanden (138 dagen).¹²

In de tweede periode zijn ook 17 kabinetten geformeerd.¹³ De gemiddelde duur van de formatie was (afgerond) 76 dagen. De gemiddelde tijd tussen de dag van de verkiezingen en de beëdiging van het kabinet (of tussen het demissionair worden en de beëdiging) was 82 dagen. De gemiddelde zittingsduur van de kabinetten in de periode 1963-2007 was 1001 dagen, ofwel 2 jaar en 9 maanden (271 dagen).¹⁴ De gemiddelde formatietijd is in de tweede periode dus 37 dagen langer en dat resulteert in een toename van de (gemiddelde) zittingsduur van 133 dagen, ofwel zo'n 4 à 5 maanden.

Er zijn redenen genoeg te bedenken die de uitkomsten van deze vergelijking relativeren, maar zij is niet zonder betekenis. Het veel gehanteerde argument van de beleidszekerheid, de zucht naar continuïteit van regeringsbeleid, moet in het licht van de geschiedenis worden gerelativeerd. Regeerakkoorden, die bovendien (gemiddeld) flink in omvang zijn toegenomen, bieden gezien de inspanning die moet worden geleverd om ze tot stand te brengen, een in tijd gemeten beperkte verlenging van de zittingsduur.

VERTROUWEN

Het proces van het sluiten van een akkoord is de laatste decennia belangrijker geworden dan de precieze inhoud van het akkoord. Het bouwen aan een akkoord is de verlovingsstijd die kennelijk ook in de politiek nodig is om het te sluiten huwelijk met vertrouwen tegemoet te kunnen zien. Balkenende zei in 2002 naar aanleiding van het gesloten akkoord (tussen CDA, VVD en LPF) in de Kamer: 'het gaat vooral om de vraag of wij vertrouwen hebben in elkaar'.¹⁵ Daarom ook is het in 2002 wederom

niets geworden met het voornemen het akkoord in omvang te beperken tot niet meer dan één A4-tje. Vertrouwen vraagt namelijk om garanties, en die vragen weer om mitsen en maren en nuanceringen.

Regeerakkoorden hebben sinds de paarse coalities én een motto én een visie. Een inventaris van knelpunten en de overeengekomen oplossing daarvan is niet langer voldoende. Alle betrokkenen weten dat de politieke, economische en financiële ontwikkelingen zich niet voor een periode van vier jaar laten voorspellen en dat elk akkoord dus tussentijds zal moeten worden bijgesteld. Onomwonden zei Balkenende dan ook in 2002: 'In principe is wat hier is afgesproken richtinggevend, tenzij zich veranderingen voordoen die ertoe nopen om terug te gaan naar de politieke partijen'.¹⁶

Het akkoord is geen navigatiesysteem dat het kabinet van A naar B brengt. Het belang van het akkoord is gelegen in het feit dat de coalitiepartners (letterlijk) vastleggen dat zij gezamenlijk ergens voor staan, veel meer dan dat zij laten zien waar zij nu precies voor staan. Voor dat laatste is het akkoord te zeer een momentopname, getekend door de politieke en financieel-economische dagkoersen. Dat ondervond bijvoorbeeld het eerste paarse kabinet (1994-1998). De economische groei was in deze jaren onvoorzien hoog en al na twee jaar stelde VVD-leider Frits Bolkestein vast dat het kabinet was uitgeregeerd. De doelstellingen aangaande het wegwerken van het begrotingstekort, de lastenverlichting en de werkgelegenheids groei waren ruimschoots gehaald, zelfs verre overtroffen. Vergeefs pleitte hij vervolgens voor een tussentijdse aanvulling op het regeerakkoord.¹⁷ Wat geldt voor onvoorzien tekorten geldt ook voor onverwachte overschotten: het regeerakkoord biedt geen uitkomst. Wat doorgaans volgt is geen formele herziening van het regeerakkoord – zoals Bolkestein bepleitte – maar het op gezette tijden maken van afspraken tussen de fractievoorzitters van de coalitiepartijen en bewindslieden: het fameuze torentjesoverleg. In de jaarlijkse begroting kon de buit dan worden verdeeld, zo althans deed Paars I dat tijdens haar laatste rijksbegroting: extra lastenverlichting (VVD), meer geld voor kleinere klassen (D66) en meer geld voor extra huursubsidie voor de laagste inkomens (PvdA).¹⁸

De veelal lange paringsdans die aan het sluiten van een akkoord voorafgaat is bedoeld om elkaar eens goed

de nieren te proeven. De coalitiefracties, bij monde van hun voorzitter en een of enige adjudanten, lopen alle punten uit de verkiezingsprogramma's langs en op basis van die verkenningstocht stellen zij een regeerakkoord op. Natuurlijk is de inhoud in de periode die volgt van belang, maar zeker zo belangrijk als de inhoud (die geda-teerd kan raken of om financiële redenen onhaalbaar blijkt), is het bestaan van een akkoord. Het is de papieren weerslag van het geschonken vertrouwen. Het doet, als een trouwboekje, op stille maar dwingende wijze zijn werk.

RECHTVAARDIGING

De tweede reden voor de toename van de omvang van de akkoorden is, naast de omhaal van woorden die nodig is om vertrouwen op te bouwen, gelegen in de noodzaak de binding aan de visie en inhoud van het akkoord te rechtvaardigen. Er valt na afloop van een verkiezingsstrijd vol beloftes doorgaans het nodige uit te leggen aan de achterban van de partij (partijleden en kiezers), de maatschappij en dus de Kamer. Naarmate minder duidelijk is waar partijen voor staan, wat hun beginselen en idealen zijn en hoe die in beleidsvoornemens dienen te worden vertaald, zijn de regeerakkoorden taliger geworden: visionair, soms zelfs filosofisch. Ze hebben in de loop van de jaren tachtig een steeds langere inleiding gekregen, waarin de wereld wordt geduid, ambities worden verwoord en contouren van een nieuwe, betere wereld worden geschetst. Een beschrijvende, verhalende schrijfwijze is in de plaats gekomen van een droge, inventariserende en puntsgewijze opsomming. Omdat voorafgaand aan de verkiezingen niet kan worden voorspeld welke regeringscoalitie uit de bus zal rollen, en partijen soms een voorkeur uitspreken voor samenwerking die niet kan worden gerealiseerd, is het veelal nodig partijstandpunten en -visies letterlijk naar elkaar toe te schrijven om het samengaan aannemelijk te maken. Vooral de Paarse coalitie heeft hiermee geworsteld. Deze ongebruikelijke coalitie heeft, meer nog dan in 1994, in 1998 met deze rechtvaardiging gestoeid. Een coalitie moet meer zijn dan een uitruilcombinatie. Maar soms blijkt het moeilijk, zoals in het geval van Paars, om een overtuigende politieke missie te verwoorden. Toch heeft ook Paars een politieke wilsverklaring geformuleerd (een evenwicht tussen individuele ontplooiingsmogelijkheden en collectieve verantwoordelijkheid).

Louter wensenlijstjes werden vanaf de jaren tachtig een onvoldoende rechtvaardiging geacht. Op de vraag waarom partijen samengaan en wat die combinatie het land zal brengen, moet vandaag de dag in het akkoord een antwoord worden gegeven. Met getalsmatige en machtspolitieke overwegingen nemen achterban en ook Kamer geen genoegen meer. De in woorden vervatte meerwaarde van de gelegenheidscoalitie wordt dan ook altijd als rechtvaardiging in het regeerakkoord opgenomen.

Naast het rechtvaardigen van de tot standgebrachte coalitie wordt door de coalitiegenoten de behoefte gevoeld heel concreet aan te geven waarom men in de coalitie is gestapt. En dat dan altijd onder het motto: ziehier wat we hebben binnengehaald. Zo maakte Gerrit Zalm in juli 2002, destijds fractievoorzitter van de VVD, in de Kamer bekend dat een ijverige medewerker zo goed was geweest om het VVD-verkiezingsprogramma naast het regeerakkoord te leggen. Zalm zei daarover: 'Daaruit blijkt dat wij op dertien punten niet onze zin hebben gekregen. Op 67 punten staan wij helemaal niet vermeld. Dit zijn de dualistische punten. Zes punten uit ons programma zijn deels gerealiseerd en 142 punten volledig'. Hij sloot deze bijdrage aan het debat over het regeerakkoord af met de woorden: 'Ik vind dit een aardige score'. Balkenende, daartoe uitgedaagd door de PvdA, merkte op dat hij het 'blijk vond geven van verbondenheid en betrokkenheid als wij niet teveel kijken naar wat wij individueel hebben binnengehaald. Wij moeten kijken naar wat wij gezamenlijk hebben binnengehaald. Om die reden ben ik niet gekomen met lijstjes'. Maar hij liet niet na toch even te melden dat de tien prioriteiten uit het CDA-programma allemaal in het regeerakkoord zaten. En ook Maxime Verhagen gaf namens het CDA nog maar eens te kennen dat de christen-democraten tevreden waren met de mate waarin zij de eigen ideeën in het regeerakkoord weerspiegeld zagen.¹⁹

Bij monde van de Kamerleden, met name die van de oppositie, vraagt ook de maatschappij om een rechtvaardiging van gemaakte keuzes, voorgenomen plannen en vooral ook: ontbrekende voornemens. De gedachte heeft postgevat dat wie niet in het regeerakkoord wordt genoemd, er niet toe doet. Dat begint al tijdens het formatieproces. Geluiden dat dit of dat niet in het regeerakkoord zal worden geregeld dan wel opgenomen, doet menige organisatie of belangen- of branchevereniging in de pen

klimmen. En dat proces zet zich voort in de Kamer nadat het regeerakkoord is opgesteld. De door diezelfde Kamerleden geuite kritiek op de vergaande detaillering lijkt vergeten zodra zij opsommen wat allemaal niet is geregeld en wat onvoldoende is geregeld. Zo werd in 2002 opgemerkt dat, onder veel meer, in het akkoord geen melding werd gemaakt van het precieze aantal agenten dat er in de regeerperiode moest bijkomen, van een plan van aanpak de wachtlijsten voor mensen met een levensbedreigende ziekte weg te werken en van enige maatvoering ten aanzien van het terugbrengen van de klassengrootte. Balkenende reageerde hierop door te zeggen dat het een akkoord op hoofdlijnen was, waarin dus een groot aantal zaken niet was opgenomen. Na de revolte die Pim Fortuyn teweeg had gebracht, zo begreep ook de formateur en beoogd premier, kon niet voldoende worden benadrukt dat zo'n akkoord op hoofdlijnen het dualisme ten goede zou komen.

De conclusie mag worden getrokken dat de drang naar de te geven en gevraagde rechtvaardiging van de gemaakte keuzes (van wat er in staat, ten onrechte in staat en wat ontbreekt) ertoe heeft geleid dat het regeerakkoord omvangrijker is geworden dan het spreekwoordelijke A4-tje. In een tijd waarin ideologische, beginselvaste partijen aan betekenis hebben ingeboet en kiezers vrijelijk zweven, zijn uitvoerige regeerakkoorden onvermijdelijk. Zij zijn het resultaat van een ook in de politiek kennelijk noodzakelijke verlovingsstijd waarin de toekomstige partners uitgebreid de tijd nemen om hun gevoelens en verwachtingen te verwoorden. Daar doen zij vervolgens op een zo uitvoerige wijze verslag van dat iedereen kan begrijpen waarom aan deze of gene partner(s) het vertrouwen is gegeven.

TOT SLOT

Het akkoord, bedoeld om beleidszekerheid te verschaffen, heeft sinds de jaren tachtig meer en meer betekenis gekregen met betrekking tot de fase die daaraan vooraf gaat, die van het creëren van een basis voor bestaanszekerheid. Niet zozeer de inhoud van het akkoord als wel de aanwezigheid van een akkoord brengt de coalitiefracties in de navolgende regeerperiode de politieke en morele plicht om het kabinet in het zadel te houden.

De queeste naar bestaanszekerheid gevoegd bij de gevoelde noodzaak de keuze voor de coalitie en het te voeren beleid te rechtvaardigen, hebben geleid tot uit-

voeringe regeerakkoorden. De Kamer zou er goed aan doen erop te hameren dat politiek ook kan worden begrepen als georganiseerd wantrouwen. Aan vertrouwen moet je werken, maar vervolgens moet je het ook durven beproeven. Nu steken klachten over een gebrek aan dualisme altijd de kop op in formatietijd. Dat is een wetmatigheid. Zo stond P.J. Oud op het standpunt – en daar bleef hij op hameren – dat een formateur een kabinet moest maken *na* overleg met de fractieleiders en niet in overleg.²⁰ In de jaren zestig en zeventig, met de komst van op monistische wijze tot stand gebrachte regeerakkoorden, verdween dergelijke door Oud in principiële bewoordingen gevatte kritiek op een gebrek aan dualisme. In de jaren tachtig en negentig was er nauwelijks fundamentele kritiek te horen. Het sluiten van akkoorden was en is inmiddels een geaccepteerd gegeven.

Voor de Tweede Kamer zou de verschuiving van het garanderen van een zekere mate van beleidszekerheid naar het leggen van een stevig fundament voor bestaanszekerheid reden moeten zijn het debat over het belang van dualisme een nieuwe impuls te geven. Die zoektocht naar zekerheid heeft er namelijk toe geleid dat er én veel wordt geregeld (dichtgespijkerd met woorden en/of met euro's) én dat er vooraf wordt geregeld dat bepaalde zaken niet (mogen) worden geregeld. Zo merkte Marijnissen op dat, hoewel er niet over wordt geschreven in het regeerakkoord, een onderzoek naar de wijze waarop Nederland betrokken is geraakt in de oorlog in Irak, wordt geblokkeerd.²¹ De zucht naar bestaanszekerheid leidt er mede hierdoor toe dat de Kamer zijn agenderende functie verliest. Als de Kamer geen nationaal forum kan en mag zijn waar alles wat wezenlijk is kan worden aangekaart en besproken, moet de vraag worden gesteld of het parlement nog een waarachtige volksvertegenwoordiging is.

Dr. J. Loots is medewerker nieuwste geschiedenis bij de Radboud Universiteit Nijmegen.

NOTEN

- 1 HTK 1971, I 1357, bijlage 9.
- 2 R. Janssens, "De strijd moet langs dit kabinet voorbij gaan". De verkiezingen van 1901', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper (1901-1905). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands prote-*

stantisme na 1800 (Zoetermeer 2001), pp. 25-45.

- 3 Zie ook J. Loots, 'Een sprong in het duister. Over de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (1917) en de kritiek op haar werking in de jaren twintig en dertig', in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag/Nijmegen 2005), 11-59. Uitgave van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 4 'Partijvorming: rechts en links', *Van Onzen Tijd* 18 (1917-1918), pp. 233-235.
- 5 P.P.T. Bovend'Eert, *Regeerakkoorden en regeringsprogramma's* (Den Haag 1988).
- 6 De formatie van 1972/1973 vormde een uitzondering. Vergl. Bovend'Eert, p. 47.
- 7 HTK 31 juli 1963, pp. 122-124.
- 8 Zie voor voor- en nadelen J.J. Vis, 'De betekenis van een regeerakkoord', in: *Regeerakkoord 1986. Tekst en uitleg* (Den Haag 1986), 7-13; W. Drees, *De Vorming van het regeringsbeleid* (Assen 1965), 7: Vergl. P.F. Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* (Den Haag 1982), p. 370.
- 9 Rapport onderzoek van de organisatie en de werkwijze der Kamer opgesteld door de bijzondere commissie onderzoek en werkwijze Tweede Kamer, HTK 1985-1986, 19336, nrs. 1 en 2, pp. 6 en 7.
- 10 Van de akkoorden die niet digitaal beschikbaar waren is het aantal woorden benaderd door steekproefsgewijze het aantal woorden per regel vast te stellen en dat aantal te vermenigvuldigen met het aantal regels.
- 11 Cijfers over formatietijd en zittingsduur zijn ontleend (en vervolgens bewerkt) aan informatie op www.parlement.com en www.politiekcompendium.nl
- 12 Het kabinet De Geer II dat in 1939 aantrad is alleen meegenomen bij het berekenen van de gemiddelde formatieduur, niet bij de gemiddelde zittingsduur. Het kabinet moest immers door de Duitse inval voortijdig zijn werkzaamheden staken. Het gaat dus om de gemiddelde zittingsduur van 16 kabinetten.
- 13 In de tweede periode is geen onderscheid gemaakt tussen Biesheuvel I en II, is van Agt III niet als zelfstandig kabinet in de berekeningen meegenomen.
- 14 Balkenende IV is wel meegenomen in het berekenen van de gemiddelde formatieduur, maar vanzelfsprekend niet in de gemiddelde zittingsduur. Het gaat dus

- om de gemiddelde zittingsduur van 16 kabinetten.
- 15 *HTK* 4 juli 2002, 91-5424.
- 16 *Idem*, 91-5395.
- 17 Syp Wynia, 'Dictatuur op Binnenhof', *Elsevier* 6-6-1998; *HTK*, algemene financiële beschouwingen naar aanleiding van de miljoenennota voor 1998, 1 oktober 1997, onder meer pp. 8-441 en 8-453.
- 18 M. Schinkel en K. Versteegh, 'De zondeval van een zondagskabinet', *NRC Handelsblad* 16-9-1997.
- 19 Bovenstaande citaten zijn ontleend aan het debat over het regeerakkoord, *HTK* 4 juli 2002. Verhage wees in het debat over de regeringsverklaring nog maar eens op de gelijkenis tussen het akkoord en het CDA-verkiezingsprogramma, *HTK* 26 juli 2002.
- 20 Zie de oratie van Carla van Baalen: *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties 1946-2002* (Nijmegen 2003), pp. 3-4.
- 21 Dat zei hij in het debat naar aanleiding van de regeringsverklaring, zie *NRC* 2 maart 2007.

KABINETSFORMATIES: VASTE PATRONEN, WISSELENDE BEELDEN

BERT VAN DEN BRAAK

De kabinetsformatie is een belangrijke politieke gebeurtenis. Een formatie kan zich in twee situaties voordoen. Het meest gebruikelijk is kabinetsvorming na verkiezingen. Formatie kan echter ook nodig zijn na een tussentijdse breuk in de coalitie. Nadat in 1965 bij uitzondering wel een tussentijdse coalitiewisseling had plaatsgevonden, geldt als ongeschreven regel dat zo'n wisseling alleen plaatsvindt na nieuwe verkiezingen.

In mijn beschouwing ligt de nadruk op de kabinetsformaties na verkiezingen. Hebben zich daarbij in de naoorlogse jaren opvallende veranderingen voorgedaan, bijvoorbeeld wat duur, verloop, openbaarheid of uitkomsten betreft? Ik zal allereerst in grote lijnen het ontstaan belichten en daarna ingaan op de naoorlogse formaties. Ten slotte worden de belangrijkste ontwikkelingen belicht.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Dat in Nederland een kabinet wordt gevormd, is een gevolg van de invoering van de staatkundige ministeriële verantwoordelijkheid in 1848. Voordien benoemde (en ontsloeg) de koning de ministers, die toen ook grotendeels zijn dienaars waren. Na 1848 speelde aanvankelijk de koning nog een belangrijke rol bij de formatie – met name bij het aanzoecken van kandidaten voor Oorlog en Buitenlandse Zaken –, maar later was kabinetsvorming vrijwel geheel een zaak van politici onder leiding van een formateur.

Voor de gang van zaken bij een kabinetsformatie waren de komst van politieke partijen en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging van groot belang. In de negentiende eeuw was afstemming van kamermeerderheid en signatuur van het kabinet vaak een hachelijke zaak, omdat partijen en zelfs fracties ontbraken. Dat leidde vaak tot 'grijze' kabinetten van liberaal-conservatieve of conservatief-liberale signatuur. Naar mate zich in het parlement duidelijker politieke contouren aftekenden, werd vorming van kabinet eenvoudiger. Toen in 1888 de 'coalitie' (antirevolutionairen en katholieken) een meerderheid behaalde, was vorming van het coalitiekabinet-Mackay daarvan een logisch gevolg. Evenzo volgde vorming van de kabinetten-Van Tienhoven, -Pierson, -Kuyper en -De Meester direct voort uit de verkiezingsuitslag; zij het dat laatstgenoemde kabinet een door de socialisten gedoogd minderheidskabinet was.

Na 1918 was kabinetsformatie in die zin eenvoudig dat de drie confessionele partijen, RKSP, ARP en CHU, trachtten gezamenlijk op te trekken. Als opdracht aan de formateur kon als regel worden volstaan met de woorden 'vormen van een kabinet'. In de praktijk bleken er echter steeds onderlinge tegenstellingen te bestaan, waardoor als vaak werd gekozen voor een lossere binding tussen kabinet en fracties. Alleen in 1918, 1922 en 1925 was er in strikt formele zin sprake van parlementaire

kabinetten met een regeerakkoord. Op programmatisch gebied was het vooral zaak afspraken te maken over mogelijke geschilpunten; het eigenlijke regeringsprogramma bleef steeds zeer beperkt in omvang. Kabinetsformatie geschiedde bovendien soms buiten de fracties om (zoals in 1926 en 1929) en buiten het zicht van de buitenwereld. In de moeizame formatie van 1926 (na de val van het eerste kabinet-Colijn in het najaar van 1925) hield formateur De Geer zijn opdracht zelfs geheim voor demissionair minister-president Colijn.

In 1939 kwam er feitelijk een einde aan de 'coalitie' doordat de ARP buiten het tweede kabinet-De Geer bleef, waaraan RKSP en CHU wel deelnamen. Eerder, in 1933, was al een kabinet gevormd van links (liberalen en vrijzinnig-democraten) en rechts (confessionelen). Dat kabinet werd evenwel gepresenteerd als crisis kabinet, met als hoofdtak het aanpakken van de financieel-economische problemen. Aangezien de deelnemende partijen daarover geen verschil van inzicht hadden, waren programmatische onderhandelingen ook toen niet aan de orde. Het eenmalige karakter ervan werd, vooral door de katholieken benadrukt, door na de verkiezingen van 1937 met succes aan te sturen op herstel van de coalitie. Dat kabinet viel echter na twee jaar.

ROOMS-ROOD EN BREDE BASIS

Na 1945 gingen programmatische onderhandelingen een rol spelen. Dat was evenwel een zeer geleidelijke ontwikkeling en per formatie traden soms opmerkelijke verschillen op. In 1946 ontstond een verbond tussen PvdA en KVP ('het nieuwe bestand') waarbij op een aantal hoofdpunten van beleid snel overeenstemming kon worden bereikt. Formateur Beel ontwierp een *Proeve van een minimum regeringsprogramma*, met een preambule over de christelijke grondslag van Nederland. Die proeve leidde na onderhandelingen tussen Romme en Van der Goes van Naters tot een eerste coalitieakkoord van enige omvang (acht pagina's) in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De basis die in 1946 tussen KVP en PvdA werd gelegd voor samenwerking zou – zij het met toenemende spanningen – tot het einde van de jaren vijftig stand houden.

De eerste naoorlogse jaren werd het beleid sterk gedomineerd door de noodzaak van economische

wederopbouw. Het financiële kader stond daarbij duidelijk vast: krachtig herstel van de overheidsfinanciën was geboden. Over opbouw van een stelsel van sociale zekerheid bestond evenzeer overeenstemming. Voor wat het buitenlands beleid betrof was de toenemende dreiging van het communisme (met name na de omwenteling in Tsjecho-Slowakije in 1948) een sterk samenbindende factor. Ook over bevordering van Europese samenwerking waren partijen het eens. Andere gedeelde uitgangspunten waren voortzetting van de onderwijspacificatie en uitbreiding daarvan naar het hoger onderwijs, de komst van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, regeling van medezeggenschap in bedrijven, de noodzaak van bevordering van de bouwnijverheid, tegengaan van zedenverwilderings en het voeren van een gezinspolitiek. Ook liberalen (in 1946 Partij van de Vrijheid en sinds 1948 de VVD) en de protestantse partijen (CHU en ARP) konden zich in deze hoofdlijnen vinden. Verdeeldheid was er vooral over het dekolonisatiebeleid, waarbij vooral de ARP krachtig gezagsherstel voorstond. PvdV, ARP en CHU werden in 1946 wel op de hoogte gesteld van het ontwerp-regeringsprogramma, maar de PvdA wees nadrukkelijk een breed basiskabinet af. Toetreding van personen uit die partijen, maar dan zonder binding, werd wel aanvaard.

In 1948 was basisverbreding nodig, omdat wijziging van de verhoudingen binnen het Koninkrijk grondwetsherziening (en daarmee een tweederde meerderheid) noodzakelijk maakte. Dat leidde na de verkiezingen van 1948, waarbij vooral de PvdA had verloren, alsnog tot vorming van een brede coalitie van KVP, PvdA, CHU en VVD onder leiding van Drees. Het programma van dit kabinet kwam in enkele dagen tot stand, zonder dat echte onderhandelingen plaatsvonden. Formateur Beel ontwierp een programma, zond dat naar de fractievoorzitters en die keurden dat – na raadpleging van de fracties – goed.

Nadat in 1949 de Indonesische kwestie vooralsnog was opgelost door de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië werd ook regeringsdeelname van de ARP mogelijk. In 1952 traden leden van die partij toe tot het derde kabinet-Drees. Zo ontstond midden jaren vijftig een situatie waarbij vorming van een vijfpartijkabinet een reële mogelijkheid werd. In 1956 was formatie van een dergelijk kabinet nagenoeg rond, toen op het laatste moment de VVD – ontevreden over de zetelverdeling in het kabinet – alsnog afhaakte.

Hoewel juist in 1956 en na de breuk in 1958 de tegenstellingen tussen KVP en PvdA groter waren geworden, bleef vorming van een vijfpartijkabinet ook in 1959 en 1963 in beeld. De wens tot sterke binding tussen kabinet en fracties was in 1959 voor de PvdA reden om af te haken en in 1963 forceerde VVD-leider Toxopeus de KVP nadrukkelijk te kiezen voor voortzetting van een kabinet zonder de PvdA en met de VVD. Opvallend is dat in 1956 de formatie voor het eerst moeizaam was vanwege programmatische tegenstellingen tussen met name PvdA en KVP. Daarbij speelde overigens de verstoorde verhoudingen door de felle verkiezingsstrijd en het Mandement van 1954 waarschijnlijk nog een grotere rol. In 1959 en 1963 was het programma veel minder een probleem, al zorgde bijvoorbeeld het omroepbeleid en de toelating van kansspelen tot tegenstellingen tussen VVD en KVP/ARP.

De formaties van 1959 en 1963 werden echter gedomineerd door problemen rond de personele bezetting van het nieuwe kabinet. In 1959 mislukte formateur De Quay op de valreep na een lijst van tientallen kandidaten te hebben afgewerkt. Dat kabinet-in-wording bleek echter bij eerste samenkomst in het Scheveningse Kurhaus zulke weeffouten te bevatten, dat de twee ARP-kandidaten alsnog afhaakten. Pas na bemiddeling door Beel lukte het De Quay enige weken later alsnog een kabinet te vormen. In 1963 werd, na een mislukte formatie-De Kort waarbij ook de PvdA lang als regeringspartij in beeld was, uiteindelijk in één dag onder leiding van Beel en in diens woning een regeerakkoord gesloten (het 'Akkoord van Wassenaar'). Ook hierna waren het vooral personele problemen die de komst van het nieuwe kabinet vertraagden.

POLARISATIE

Na de 'Nacht van Schmelzer' in oktober 1966 was vorming van een vijfpartijkabinet – zelfs als denkbeeld – niet langer een optie. De tussentijdse wisseling van coalitie zonder dat de kiezers eraan te pas waren gekomen, was één van de stenen des aanstoots bij het proces van kabinetsformatie. Het gesloten karakter van dat proces was een andere. Dat resulteerde in een steeds sterkere roep om doorbreking van bestaande structuren. Kiezers moesten – zo meende sommigen – wat te kiezen hebben, hetzij de kleur van de regering, hetzij de minister-president, dan wel een combinatie van beide.

Het benadrukken van tegenstellingen en het afzetten tegen tegenstanders was mede debet aan complicering van de vorming van kabinet. Daarnaast kregen partijen steeds meer te maken met fluctuaties in hun aanhang. Van de geleidelijke neergang van de confessionele partijen in de jaren zestig konden zowel PvdA als VVD profiteren, terwijl ook nieuwkomers (Boerenpartij, D66, PPR) kansen kregen. Al in 1967 – nog voor de partij de KVP bij motie vrijwel uitsloot als regeringspartner – haakte de PvdA bij het begin van de formatie af als mogelijke deelnemer aan een kabinet. Bij de vorming van het centrum-rechts kabinet waren het wederom vooral personele problemen die voor vertraging zorgde. De poging van Biesheuvel om onder zijn leiding een kabinet te vormen, mislukte er zelfs door en De Jong had moeite om voor sommige posten (met name Economische Zaken) een geschikte (KVP-)kandidaat te vinden.

De felle oppositie en houding van de PvdA maakte de bereidheid bij KVP en CHU en evenmin bij een deel van de ARP om in 1971 en 1972 de koers naar links te verleggen niet erg groot. Toen centrum-rechts in 1971 over de hele linie verloor, werd de komst van DS'70 aangegrepen om daarmee snel een kabinet te vormen. Informatuur Steenkamp wist in relatief korte tijd een programma samen te stellen en betrachtte grotere openheid dan voorheen gewoon was. Deze informatuur pakte het – zo zou kunnen worden gesteld – voor het eerst professioneel aan. Er werden werkgroepen gevormd uit de fracties (KVP'er Nelissen leidde die voor het financieel-economisch beleid en VVD'er Geurtsen die over de abortuskwestie) en er vonden onder leiding van de informatuur langdurige onderhandelingen plaats, die leidden tot een omvangrijk regeerakkoord.

In 1970 hadden de fractievoorzitters van KVP, ARP, CHU en VVD tijdens een werkbezoek aan Londen al toenadering tot elkaar gezocht én posten verdeeld. De personele bezetting was daarmee deels al bekend. Bovendien investeerden de fracties sterk in het kabinet, doordat de politieke leiders Biesheuvel, Udink, Geertsema (en Drees jr.) toetraden en dat gold eveneens voor oud-KVP-voorman Schmelzer.

De formaties van 1972/73, 1977 en 1981 werden gekenmerkt door een grote mate van onderling wantrouwen. In 1972 moesten ARP en KVP uiteindelijk vorming van een kabinet met links wel accepteren. Waren in de

jaren zestig soms informateurs benoemd die moesten vaststellen dat een vijfpartijkabinet onmogelijk was en dat één partij moest afhaken, nu effende informateur Ruppert de weg naar een links kabinet met confessionele gedoogsteun. Formateur Burger wist die noodsituatie handig uit te buiten en werkte ook gewillig mee aan het buitenspel zetten van de CHU. Uiteindelijk werd de basis van het kabinet in programmatische zin vrij wankel en werden geschilpunten pas tijdens een zogenaamd pre-constituerende beraad opgelost.

In 1977 betaalde de PvdA uiteindelijk de tol voor haar wantrouwen, doordat zij ondanks forse winst buiten het kabinet bleef. In vrijwel alle fasen ontstonden crises. Eerste inhoudelijk over de vermogensaanwasdeeling en abortus, vervolgens over de getalsverhouding en uiteindelijk over de personele bezetting van de posten. Het uiteindelijk bereikte regeerakkoord tussen PvdA, CDA en D66 was lastig, maar geen onoverkomelijke hindernis toen het CDA uiteindelijk toch de VVD als regeringspartner kreeg. De wil om er uit te komen en de opstelling van met name Wiegel maakte die zwenking mogelijk. Zeer nadelig voor de PvdA was overigens het 'meeformeren' van de eigen partijraad geweest, die ieder door de fractievoorzitter behaald onderhandelingsresultaat onzeker maakte. Overigens was het voorleggen van het onderhandelingsresultaat aan de achterban al bij de SDAP (in 1939) gebruik en de PvdA zette die lijn voort.

In 1981 probeerde de PvdA de fouten uit 1977 niet te herhalen, maar het aanwezige wantrouwen bleef bestaan en was eerder nog versterkt. Bovendien bleken afspraken op financieel-economisch gebied steeds door nieuwe ontwikkeling (tegenvallers) te worden achterhaald en was de aanwezigheid van de tegenpolen Van Agt en Den Uyl in het kabinet zeer nadelig. Zo werd een kabinet gevormd, waarover geen van de partijen enthousiast was. Het viel dan ook al zeer snel.

NO-NONSENSE KABINETTEN

In de jaren tachtig was vorming van kabinetten, ondanks de enorme economische problemen, feitelijk veel eenvoudiger. Na een rituele informatieronde door Van Kemenade (de PvdA was in 1982 weer de grootste partij) stuurden CDA en VVD onder leiding van vice-president Scholten effectief aan op een kabinet-Lubbers. Daarbij werden twee werkgroepen (onder leiding van Deetman

en Van Aardenne) uit de beide fracties ingezet die het fundament legden voor het gedetailleerde regeerakkoord. Gezien de ingrijpende maatregelen die nodig waren, was het maken van duidelijke afspraken geboden.

Dat herhaalde zich in 1986, nadat CDA en VVD duidelijk hadden aangekoerst op voorzetting van het beleid van Lubbers I. Overigens had de VVD-top toen al ruim voor de verkiezingen een lijst met serieuze ministerskandidaten gereed. De formatie van het derde kabinet-Lubbers, waaraan in plaats van de VVD de PvdA deelnam, verliep wezenlijk niet anders dan de vorming van de eerste twee kabinetten-Lubbers. De fracties werden nadrukkelijk gebonden aan het uitvoerige regeerakkoord, doordat behalve de politieke leiders Lubbers en Kok ook de beoogde nieuwe fractievoorzitters Brinkman en Wöltgens onder leiding van informateur De Koning bij het opstellen van het regeerakkoord betrokken waren. Aan de crisis en formatie was overigens al informeel overleg tussen beide partijen voorafgegaan. Met name de Rotterdamse PvdA-burgemeester Peper was initiator van bijeenkomsten waarop CDA'ers en PvdA'ers zochten naar openingen voor hernieuwde samenwerking.

PAARS

De vorming van Paars I in 1994 deed zich de vrij bijzondere situatie voor dat de zittende coalitie van CDA en PvdA geen meerderheid meer had. Beide partijen hadden fors verloren. Een combinatie met daarin de VVD lag in die situatie voor de hand. De komst van paars was enerzijds een nadrukkelijke wens van winnaar D66, maar was anderszins al serieus voorbereid door politici uit de drie partijen. Al sinds de jaren tachtig bestond het zogenaamde Des-Indesberaad van politici uit PvdA, VVD en D66. Voor de verkiezingen van 1994 had met name de Amsterdamse VVD-wethouder Frank de Grave een belangrijke rol gespeeld als wegbereider van de samenwerking in een kabinet. De formatie van 1994 was desalniettemin niet eenvoudig en leek op zeker moment zelfs dood te lopen. De aanwezigheid van politieke wil om er uit te komen, gaf uiteindelijk de doorslag.

Gezien de fiske tegenstellingen tussen PvdA en VVD werd ook nu weer een omvangrijk regeerakkoord wenselijk geacht. Dat akkoord werd door een informateurstrio uit de onderhandelende partijen voorbereid. Nadat een impasse

ontstond, trok Kok met het ontwerpen van een financieel-economisch programma de onderhandelingen vlot.

In 1998 herhaalde zich een situatie zoals in 1986. Voortzetting van de coalitie werd gewenst en enigszins complicerend was alleen het forse verlies van D66. Ook nu werd een informateurstrio uit de drie partijen gevormd, dat de programmatische onderhandelingen leidde.

NA DE FORTUYN-REVOLTE

In 2002 werd aangestuurd op een kabinet dat een lossere band met de fracties zou hebben dan tijdens de periode-Lubbers of Paars. Het regeerakkoord van CDA, LPF en VVD was daarom korter dan voorheen. Vorming van het eerste kabinet-Balkenende verliep dan ook vrij soepel; alleen het zoeken van kandidaten door nieuwkomer LPF leverde enige problemen op. Bewust was gekozen voor een wat beknopter regeerakkoord.

De formatie van 2003 kende een veel moeizamer verloop. Dat had drie redenen: CDA en PvdA leken tot elkaar veroordeeld doordat CDA en VVD geen meerderheid hadden en voortzetting van de coalitie met de LPF werd afgewezen. Er was echter onvoldoende vertrouwen tussen de onderhandelaars van CDA en PvdA en er bleek toch een alternatief, namelijk een combinatie CDA, VVD, D66. Net als in 1977 werd tijdens de formatie de koers verlegd. Het wegvallen van één optie, maakte de tweede optie urgenter en daardoor uiteindelijk ook simpeler.

HOOFDLIJNEN VAN DE NAOORLOGSE FORMATIES

Bij de formaties van 1948, 1952, 1959, 1963 en 1967 waren zetelverdeling en personele bezetting de grootste problemen. De personele bezetting werd bemoeilijkt doordat er meer partijen bij de formatie betrokken waren dan tegenwoordig. Partijen hechtten soms erg aan specifieke posten (bijvoorbeeld Justitie of Sociale Zaken), maar het vinden van een geschikte kandidaat daarvoor was niet altijd eenvoudig. In 1956 was de zetelverdeling tussen ARP, CHU en VVD een probleem, omdat de ARP twee posten claimde. Pas nadat de VVD afhaakte, kon die wens worden vervuld.

Vanaf 1971 was sprake van een veel grotere professionalisering bij het zoeken van bewindslieden. Wel bleven er altijd onzekere factoren, maar langdurige zoektochten naar kandidaten kennen we niet meer. Sinds mid-

den jaren zeventig is bovendien ook de invulling van de staatssecretariaten onderdeel van de formatie. Voorheen vonden die benoemingen soms pas vele maanden later plaats. Via staatssecretariaten kan soms compensatie worden gevonden voor niet vervulde wensen bij de verdeling van ministersposten.

Als professionalisering kan ook worden gezien het vroegtijdig aanknopen van contacten tussen potentiële coalitiepartners. Dat was in 1970 al het geval en herhaalde zich voor de vorming van Lubbers III en voor de vorming van Paars I. Bij de afgelopen formatie bereidde gesprekken tussen Tichelaar en Verhagen de weg naar nieuwe samenwerking tussen CDA en PvdA.

De kabinetten tussen 1948 en 1965 kenden allen een tamelijk losse parlementaire binding in de zin dat alleen de fractievoorzitters zich committeerden aan het regeerakkoord en het personen uit eigen kring niet werd ontraden toe te treden tot het kabinet. Dat de politiek in jaren vijftig werd gekenmerkt door volstrekt duale verhoudingen is overigens onjuist. Ook toen vond afstemming plaats tussen kabinet en regeringsfracties. In de periode na 1965 was er in formele zin alleen onder het kabinet-Den Uyl sprake van een deels lossere binding. KVP, ARP en PPR beschouwden het kabinet-Den Uyl als extraparllementair. De PvdA bleef echter vasthouden aan parlementaire binding. Een belangrijke versterking van de parlementaire binding was het gevolg van het toetreden van politieke kopstukken tot het kabinet. Bij de katholieken bleef de politiek leider steeds buiten het kabinet en werden kabinetten geleid door voormalige vakministers. Nadien traden vaak één of meer fractievoorzitters toe tot het kabinet en vanaf 1973 was de minister-president, ook als die van christen-democratische huize was, altijd de politieke leider van de grootste regeringspartij.

De sinds 1971 voorgestane grotere openheid heeft vooral geresulteerd in institutionalisering van het contact tussen onderhandelaars en pers in de vorm van persconferenties. De mate waarin echt mededelingen worden gedaan verschillen echter per formatie en dat daarmee openheid echt groter is geworden, is slechts in beperkte mate het geval. Met name in 1986 was er een algemene klacht dat de formatie zich in geslotenheid had afgespeeld. Ook de recente formatie kende weer een zeer gesloten karakter. Sinds de formaties van 1977 en 1981 is er een groot bewustzijn van de gevaren van al te grote openheid. Dat achterbannen

'meereformen' wordt al helemaal als onwenselijk beschouwd. Anderzijds is het betrekken van fracties, zoals in 1982 door de vorming van werkgroepen of onderhandelingen met duo's een poging om fracties meer bij het proces te betrekken (of beter misschien: fracties eerder te committeren aan het onderhandelingsresultaat).

Over het al dan niet voorspoedig verlopen van een formatie kan worden opgemerkt dat dit uiteraard vooral afhangt van de politieke omstandigheden. Een rol spelen bijvoorbeeld het wel of niet aanwezig zijn van een serieus alternatief (zoals in 1977 en 2003 en in mindere mate in 1956 wel het geval was), de vraag of er een (derde of vierde) partij is die de grootste coalitiepartijen liever niet bij de formatie willen betrekken (de CHU in 1973, D66 in 1989) en de algemene sfeer tussen onderhandelende partijen. Blijft die sfeer ook tijdens de formatie slecht zoals in 1956 (tussen KVP en PvdA) en in 1977, 1981 en 2003 (tussen CDA en PvdA) dan verloopt de formatie moeizaam. Is de sfeer goed of redelijk, zoals in 1977, 1982 en 2002 (tussen CDA en VVD) en in 2006/2007, dan is vlot formeren mogelijk.

Meest in het oog lopende ontwikkeling van de naoorlogse kabinetformaties is het toegenomen belang van het regeerakkoord. Daardoor kwam het zwaartepunt van formaties veel meer te liggen bij de inhoudelijke onderhandelingen en die vergden meer tijd. Fracties zijn daardoor een belangrijkere rol gaan spelen. Vanuit een negatief oogpunt kan worden gesteld dat die hechte afspraken voortkomen uit

wederzijds wantrouwen. Dichtgetimmerde akkoorden beperken de speelruimte van fracties en bemoeilijken de rol van het parlement als controleur. Bekijken we de afspraken echter met een positievere blik, dan kunnen ze worden beschouwd als de wil om duidelijke lijnen uit te zetten en om daarmee concrete resultaten te bereiken. De appreciatie van beide standpunten wisselt en zal ongetwijfeld het debat over het proces 'kabinetformatie' voortdurend blijven beheersen.

Dr. B.H. van den Braak is als medewerker verbonden aan het Parlementair Documentatie Centrum van de Rijksuniversiteit Leiden.

L I T E R A T U U R

C. van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetformaties, 1946-2002*, Den Haag, 2003.

P.P.Th. Bovend'Eert, *Regeerakkoorden en regeringsprogramma's*, 's-Gravenhage, 1988.

F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetformaties 1946-1965*, Deventer, 1966.

P.F. Maas, *Kabinetformaties 1959-1973*, 's-Gravenhage, 1982.

J.J. Vis, *Verdelen en heersen: opmerkingen over de kabinetformatie in Nederland*, Groningen, 1995.

A. Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*, Amsterdam, 1986.

DE K A B I N E T S F O R M A T I E

F R I T S K O R T H A L S A L T E S

Er is tijdens de opstelling van het Coalitieakkoord onder begeleiding van informateur Wijffels veel ophef geweest over de vertrouwelijke sfeer waarin deze informatie zich heeft voltrokken. *NRC Handelsblad* organiseerde samen met de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden twee lezingen onder de titel 'De Donkere Kamer der Democratie' en in *NRC Handelsblad* schreef Frank Vermeulen over Kabinetformatie in Beslotenheid. Toch was er niets nieuws onder de zon. Behalve misschien het gesol met een tafel en wat stoelen.

Ook in 2003 werd, nadat de informatie Donner-Leijonse, gericht op een kabinet steunend op CDA en PvdA, was mislukt, in stilte geïnventariseerd welke punten van overeenstemming en welke geschilpunten er waren bij een combinatie van CDA en VVD met hetzij ChristenUnie en SGP, hetzij D66. Er werd wel gespeculeerd, maar het werkelijke overleg bleef vertrouwelijk en de mogelijke compromissen binnenskamers. Ook in de tweede fase van die informatie, de onderhandelingen over het Hoofdpijnenakkoord, kwam er niets naar buiten. Dat vertrouwelijkheid

dus ook bereikt kon worden door dagelijks bijeen te komen op de plek waar sinds 1986 de (in)formatie pleegt plaats te vinden – de ministerskamer in het gebouw van de Eerste Kamer, waar het Kamerpersoneel uitstekend voor onderhandelaars en informateurs pleegt te zorgen – werd toen bewezen. Eenvoud is het kenmerk van het ware, zeiden onze voorouders al.

Er moet natuurlijk wel wat gedaan worden om het vertrouwen te winnen en te zorgen voor de noodzakelijke rust voor goede onderhandelingen. Zo werd in de informatie die tot het Hoofdlijnenakkoord van 2003 leidde, afgesproken dat de onderhandelaars tijdens de besprekingen niet met mobiele telefoon of sms om additionele informatie bij fractiespecialisten of ambtenaren zouden vragen. In beginsel beschikten de aanwezigen naast hun eigen kennis en inzicht over dezelfde gegevens. Dat zou in een vorige fase anders zijn geweest. Tijdens de kabinetten-Balkenende II en III, waarvoor het Hoofdlijnenakkoord het uitgangspunt was, is gebleken dat dit voldoende duidelijkheid bood voor een succesvol hervormingsbeleid. Op de hoofdpunten daarvan bood het akkoord de regeringspartijen voldoende houvast. Meer dan wat daarvoor nodig was, stond er niet in. De crisis die een einde maakte aan het kabinet-Balkenende II, betrof niet een onderwerp dat bij de opstelling van het Hoofdlijnenakkoord ten onrechte over het hoofd was gezien.

Is nu een kabinetsinformatie werkelijk zo ondoorzichtig als veel commentatoren telkens beweren? Artikel 139a van het reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal bepaalt dat de Kamer na afronding van een opdracht tot kabinets(in)formatie kan besluiten om een informateur of formateur dan wel informateurs en formateurs uit te nodigen om over het verloop van die kabinets(in)formatie inlichtingen te verschaffen. Het merkwaardige feit doet zich voor dat de Tweede Kamer de informateur(s) wel pleegt uit te nodigen, maar vervolgens nalaat om hen over het verloop van de informatie inlichtingen te laten verschaffen. Zowel in 2003 na de publicatie van het Hoofdlijnenakkoord, als in 2007 na de openbaarmaking van het Coalitieakkoord CDA, PvdA en CU, werden de informateurs uitgenodigd, maar de fractievoorzitters debatteerden uitsluitend over het gesloten akkoord en niet over de totstandkoming ervan; de informateurs zaten er voornamelijk als toehoorders bij. De

gelegenheid om meer te weten te komen over het verloop is er dus wel, maar wordt ongebruikt gelaten. De Tweede Kamer spreekt kennelijk liever over het resultaat dan over het verloop. Dat is uiteraard haar goed recht, maar een verwijt van geheimzinnigheid is dan niet op zijn plaats. De commentatoren zouden de Kamer moeten verwijten dat zij de door haar eigen Reglement van Orde geboden kans niet benut.

Er is met de bepaling in artikel 139a nog iets aan de hand. Er staat dat de Kamer tot uitnodiging van de (in)formateur(s) kan besluiten na afronding van hun opdracht. Nu is de betekenis van het woord afronding niet geheel duidelijk. De opstellers van het ingevoegde artikel hadden beter in goed en duidelijk Nederlands kunnen opschrijven of zij bedoelden dat een opdracht voltooid, geëindigd moet zijn. Hoekstra en ik hebben dat woord zo willen opvatten en stelden ons op het standpunt dat de Kamer ons pas kon uitnodigen nadat wij eindverslag zouden hebben uitgebracht aan de koningin en deze ons van onze opdracht had ontheven. Pas dan is deze voltooid – afgerond. Toch hebben wij gevolg gegeven aan de uitnodiging van de Tweede Kamer om over het verloop van de informatie inlichtingen te verschaffen, voordat wij eindverslag hadden uitgebracht. De reden daarvan was het dringende verzoek van de onderhandelende fractievoorzitters van CDA, VVD en D66 om eerst naar de Tweede Kamer te gaan en pas daarna eindverslag aan de koningin uit te brengen. Het zou immers mogelijk zijn dat het Kamerdebat hun aanleiding zou geven tot wijzigingen in het voorliggende regeerakkoord. Die zouden beter vóór de afsluiting van de informatie kunnen worden aangebracht dan daarna. Informateur Donner was in 2002 ook in de Kamer verschenen voordat hij eindverslag uitbracht. Voor dat praktische argument zijn Hoekstra en ik gezwich; informateurs kunnen wel een eigen staatsrechtelijke opvatting hebben, uiteindelijk zijn zij dienstbaar aan het proces van kabinetsformatie.

Toen ruim twee weken later, na de vorming van het kabinet-Balkenende II, het debat over de regeringsverklaring volgde, beklagde Marijnissen zich erover dat er niets nieuws was gezegd. Mijn conclusie: dat komt ervan als de Kamer in plaats van inlichtingen aan de informateurs te vragen, al vooruitloopt op het regeringsprogramma van een kabinet dat nog gevormd moet worden. Het is duidelijk

dat dan de regeringsverklaring niet veel nieuws meer brengt.

In het artikel van Frank Vermeulen in *NRC Handelsblad* van 27 januari 2007 staat onder het motto dat 'de werkelijkheid natuurlijk anders is' een aantal onjuistheden die niet onweersproken mogen blijven. De kolommen van die krant zelf, bleven ondanks het motto Lux et Libertas voor mij gesloten, dus nu in *Liberaal Reveil* alsnog Lux et Veritas.

De werkelijkheid van Vermeulen zou zijn: "Als de koningin een formateur aanwijst, of kiest welke partijen al dan niet bij de formatie worden betrokken, dan bedrijft zij politiek en oefent zij macht uit. Met enige regelmaat meldt de RVD dan ook dat de formateur verslag heeft uitgebracht aan de koningin. Alleen wordt niet bekend wat zij terugzegt. Feit is dat de informateur zich alleen tegenover het staatshoofd hoeft te verantwoorden. Zo was de informateur Hoekstra (CDA) in december na het afsluiten van de eerste fase van de informatie wel aanwezig bij het debat in de Tweede Kamer, maar wat zijn rol daar was bleef staatsrechtelijk duister. De Kamer kon hem niet aanspreken, bijvoorbeeld over het uitschakelen van SP en GroenLinks als mogelijke coalitiepartijen. De RVD geeft er overigens de voorkeur aan informateurs niet te typeren als politieke agenten van de Kroon, maar als 'procesbegeleiders'. Dat klinkt een stuk vriendelijker."

De echte, controleerbare, werkelijkheid is dat de koningin een informateur aanwijst op grond van adviezen van de beide Kamervoorzitters en de vicepresident van de Raad van State, die vertrouwelijk blijven, en van adviezen van alle fractievoorzitters in de Tweede Kamer, die na het uitbrengen openbaar worden gemaakt. Er kan dus wel degelijk worden nagegaan of de aanwijzing al dan niet voortvloeit uit de uitgebrachte openbare adviezen. De vertrouwelijke adviezen van de Kamervoorzitters en van de vicepresident van de Raad van State heten volgens Vermeulen 'neutraal' te zijn. Ik geef de voorkeur eraan de adviezen die ik heb uitgebracht, bovenpartijdig te noemen, want neutraal in de zin van onzijdig waren zij niet. Zij moeten tenslotte ook een richting aangeven, anders heeft het staatshoofd er niets aan. Ik vraag mij overigens af op grond van welke wetenschap Vermeulen stelt dat de werkelijkheid van die adviezen anders is. Alleen de koningin en de informateurs en formateurs die in die kabinet-

formatie optreden, nemen kennis van die, afzonderlijk uitgebrachte, vertrouwelijke adviezen.

De koningin kiest niet welke partijen bij de formatie worden betrokken: dat doen de partijen zelf die besluiten met welke andere partijen zij wel of niet een regeringscoalitie willen vormen. De opdracht van het staatshoofd pleegt zich te beperken tot formules als 'een kabinet dat op vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal kan rekenen'. Als na een informatie de informateur eindverslag doet en in dat eindverslag beredeneerd aanbeveelt dat bijvoorbeeld CDA, PvdA en ChristenUnie verder over een regeringsprogramma en de vorming van een kabinet gaan onderhandelen, komt die conclusie voor verantwoordelijkheid van de drie fractievoorzitters van die partijen en de informateur. Het staatshoofd bevestigt door een nieuwe informatieopdracht hun beslissing. Veel te kiezen heeft het staatshoofd op dat ogenblik niet, behalve trouw blijven aan de Nederlandse constitutie.

Een ander voorbeeld. Na het mislukken van de formatiepoging van CDA en PvdA in 2003, adviseerden o.a. CDA en VVD dat zij zouden pogen samen met en of meer andere partijen een meerderheidskabinet te vormen. Dat advies hadden ook de informateurs Donner (CDA) en Leijnse (PvdA) gegeven. De informatieopdracht luidde dienovereenkomstig: 'binnen zo kort mogelijke termijn te onderzoeken welke mogelijkheden er thans zijn voor de vorming van een kabinet van CDA en VVD en één of meer andere partijen, dat kan rekenen op een vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal, op basis waarvan vervolgens spoedig een dergelijk kabinet kan worden geformeerd'. De partijen die voor steun aan een dergelijk kabinet in aanmerking kwamen, waren hetzij D66, hetzij CU en SGP samen. CDA en VVD gaven na onderzoek beide de voorkeur aan D66. Dat werd gerapporteerd aan de koningin; zij gaf dienovereenkomstig een vervolgoopdracht. Wederom, geen andere keuze dan de constitutioneel zuivere weg. Ook de keuze van de informateurs berustte op van fractievoorzitters ontvangen adviezen.

Als voorbeeld van het volgen van een eigen inzicht door de koningin wordt nog wel eens genoemd de aanwijzing van PvdA-fractievoorzitter Kok als informateur in 1994, nadat een eerste poging om tot een paars kabinet te komen was mislukt. Inmiddels is echter wel bekend geworden dat de meerderheid van de drie vertrouwelijke

adviseurs – Tjeenk Willink, Deetman en Scholten – heeft geadviseerd dat Kok alsnog moest pogen een programma op te stellen dat kon rekenen op steun van zijn partij, VVD en D66. Er kwam een succesvol kabinet tot stand, mede getuige de verkiezingsuitslag van 1998.

De uitgebrachte adviezen van de informateurs worden openbaar gemaakt. Vermeulen mag klagen dat hij niet weet wat de koningin terugzegt, het belangrijkste is dat iedereen kan lezen en horen welke conclusie de koningin trekt, in de vorm van de aanwijzing van een informateur of formateur met een openbaar gemaakte opdracht. Dat is wat de koningin zegt.

Dat de rol van de informateur bij het Kamerdebat minder duister is dan Vermeulen veronderstelt, zette ik hierboven al uiteen. Het is dus niet een feit dat de informateur zich alleen tegenover het staatshoofd hoeft te verantwoorden, zoals Vermeulen poneert. En informateur legt geen verantwoording af, maar adviseert beargumenteerd het staatshoofd, met een openbaar eindverslag, en geeft de Tweede Kamer desgevraagd na afloop inlichtingen. Informateur Hoekstra was dus aanwezig, omdat hij was uitgenodigd om inlichtingen te verschaffen. Dat de Kamer hem niet om inlichtingen vroeg, maar de voorkeur eraan gaf dat fractievoorzitters met elkaar in debat gingen over de gang van zaken en het elimineren van de SP – GroenLinks elimineerde zichzelf als potentiële regeringspartij door niet mee te willen doen – kan de informateur en nog minder het staatshoofd worden verweten.

Politieke agenten van de Kroon staat niet tussen aanhalingstekens, in tegenstelling tot het niet ongebruikelijke woord procesbegeleiders. Ik waan mij bij het begrip 'politieke agenten van de Kroon' aan het Franse hof ten tijde van Richelieu of tsaristisch Rusland, terwijl ik mij bij het woord procesbegeleider zeer wel in mijn eigen tijd thuis kan voelen.

Het is jammer dat de onvrede over de beslotenheid waartoe de onderhandelende partijen zelf hebben besloten,

zich ontleedt in het zonder spoor van bewijs beweren dat de werkelijkheid anders is dan degenen die bij die werkelijkheid betrokken zijn of geweest zijn, deze zelf waarnemen of hebben waargenomen.

Tot zover mijn repliek aan Vermeulen. Er blijft dan nog steeds de intrigerende vraag waarom de Tweede Kamer niet zelf het initiatief neemt een informateur voor te dragen. Daartoe heeft zij in 1971 door aanvaarding van de motie-Kolfschoten in beginsel besloten. Tot uitvoering van die motie is het nooit gekomen, het is bij één poging gebleven. Een van de problemen waarvoor de Tweede Kamer zich gesteld ziet, is dat zij pas een week na de verkiezingen bijeenkomt. De Kiesraad stelt de uitslag van de verkiezingen definitief vast op de maandag na de verkiezingen. Vervolgens worden de geloofsbriefjes onderzocht. Pas daarna kunnen de Kamerleden worden beëdigd en met hun werkzaamheden aanvangen. Het staatshoofd heeft dan allang de adviezen van de vaste adviseurs en de fractievoorzitters ingewonnen en op basis daarvan een informateur aangewezen. Het blijft vooralsnog de vraag of de Commissie inrichting verkiezingsproces, die ik mag voorzitten, erin slaagt voorstellen te doen die leiden tot een eerdere definitieve vaststelling van de uitslag, waardoor de nieuw verkozen Tweede Kamer ook eerder bijeen kan komen. Zolang dat niet lukt, zal er voor ons staatshoofd bij de aanwijzing van de eerste informateur een belangrijke taak zijn weggelegd, die met inachtneming van de eisen van onze constitutie wordt vervuld. Het enige kabinet dat ooit bij zijn eerste optreden met een motie van afkeuring werd geconfronteerd, was het vijfde kabinet-Colijn op 27 juli 1939, een minderheidskabinet. Dat is lang geleden. Veel reden tot onvrede is er dus niet.

Mr. F. Korthals Altes was in 2003, samen met R.J. Hoekstra informateur. Hij was voor de VVD lid van de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en minister van Justitie in de kabinetten Lubbers I en II.

Zojuist verschenen:

LIBERALE DUURZAAMHEID MILIEUBELEID INTERNATIONAAL BEZIEN

geschrift 102 van de Teldersstichting

Het liberalisme heeft historisch gezien een nogal moeizame verhouding met het onderwerp milieu, dat als thema veelal 'links' is gelaten. *Liberale duurzaamheid*, het nieuwste geschrift van de Teldersstichting, geschreven door wetenschappelijk medewerkster drs. C.L.C. Richert, laat zien dat dit eerder het gevolg is van politieke ontwikkelingen dan van ideologische gebreken. Het liberalisme biedt een uitstekende basis voor een adequaat milieubeleid. Het belang dat deze stroming hecht aan individuele vrijheid betekent juist dat streng staatsoptreden ter voorkoming van schending van individuele rechten, waaronder ook het recht op een schoon milieu, gerechtvaardigd is.

In dit geschrift wordt onderzocht:

- Wat internationaal milieubeleid op liberale grondslag inhoudt;
- Welke beleidsinstrumenten door de staat kunnen worden ingezet om in de afruil tussen milieubehoud en individuele vrijheid, de inperking van die vrijheid zo beperkt mogelijk te houden;
- Of het Kyoto-protocol, voorbeeld bij uitstek van internationale samenwerking op het gebied van milieu, een verantwoord, liberaal antwoord biedt op de klimaatproblematiek.

Het geschrift Liberale duurzaamheid stond centraal tijdens het symposium 'Internationaal milieubeleid in liberaal perspectief', dat op 16 februari 2007 is gehouden in de Eerste Kamer te Den Haag. Het geschrift werd bij die gelegenheid overhandigd aan de toenmalige staatssecretaris voor Milieu, de heer Pieter van Geel.

U kunt deze bundel bestellen door € 14,- over te maken op bankrekening 51.46.17.462 of Giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Geschrift 102/ Liberale duurzaamheid'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

ANNELIEN KAPPEYNE VAN DE COPPELLO

In oktober 2006 werd, gedurende een feestelijk symposium, de biografie van VVD-politica Annelien Kappeyne van de Coppello gepresenteerd. Door middel van drie bijdragen wil de redactie aandacht besteden aan dit boek en de politica. Joop van den Berg ziet in Annelien Kappeyne van de Coppello een liberaal die over de grenzen van haar eigen liberale partij heen keek. Annelien Kappeyne kreeg de bijnaam 'rooie Annelien', enerzijds vanwege haar rode haardos, anderzijds vanwege haar opvattingen die vaak als links werden gekwalificeerd. Toch was Annelien helemaal niet uitgesproken links, aldus Van den Berg. H. Tjeenk Willink benadrukt in zijn bijdrage dat Annelien Kappeyne van de Coppello tot de politieke persoonlijkheden behoort die het waard zijn om in herinnering te blijven. Tot slot bespreekt Frits Bolkestein de biografie en illustreert dit met persoonlijke herinneringen aan Annelien. Hij roemt haar strijdvaardige en eigenzinnige karakter; 'als je tegenstander boos wordt, zit je goed'.

LIBERAAL OVER PARTIJGRENZEN HEEN¹

JOOP VAN DEN BERG

STER IN EEN DIDACTISCH EXPERIMENT

In het voorjaar van 1977 werkte een groep Leidse juristen en politicologen, waarvan ik deel uitmaakte, samen aan een curriculum voor eerstejaars studenten aan de Rechtenfaculteit dat 'staatkunde' heette en dat een samengaan beoogde van politiek-wetenschappelijke en juridische kennis over de staat en de democratische instellingen. Daarbij behoorde natuurlijk ook een onderdeel over politieke partijen en hun vitale rol in de parlementaire democratie.

Het leek ons zinvol om, bij wijze van experiment, de studenten niet alleen met tekst te confronteren maar ook met leerzaam beeldmateriaal. Blik en gebaar zijn soms van minstens zo veel betekenis als het woord op zichzelf. Bovendien is er soms niet heel veel bekend van de processen die tot politieke beslissingen leiden. Waarom dan niet de combinatie gemaakt in de vorm van audiovisuele producties? In ons geval deden wij een eerste poging door een videofilm² te maken, met behulp van interviews, over de kandidaatstelling voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Dit, onder het motto: hoe gaat dat nu in zijn werk en wat ondervinden kandidaten daarbij?

Daartoe gingen wij op zoek naar een zo juist gekozen in het CDA, of eigenlijk nog: de CHU. Het CDA mocht

immers als één lijst aan de verkiezingen hebben deelgenomen, de te fuseren partijen hadden de kandidaatstelling nog zelfstandig georganiseerd. In de CHU beslisten destijds de leden zelf door hun voorkeur schriftelijk in te zenden. Daarnaast keken wij uit naar een gekozen in de Partij van de Arbeid, waar destijds gewestelijke vergaderingen over de lijstvolgorde beslisten. Ten slotte wilden wij er graag iemand bij hebben uit de VVD, waar de algemene ledenvergadering over de lijst besliste in besloten vergadering.

Studenten werden geconfronteerd met een redelijk nauwkeurig en soms wat aarzelend formulerende Henk Molleman uit de PvdA en de niet te stelpen woordenvloed van Hans Gualthérie van Weezel uit de CHU, beiden streng ondervraagd door de Amsterdamse hoogleraar Hans Daudt, die destijds gasthoogleraar was in Leiden. Aangezien ik, samen met een vakman, voor de montage moest zorgen, was ik wel blij met Molleman maar bracht Van Weezel mij tot absolute wanhoop. De ware bevrijding kwam in de montage van de mooi geserreerde, bovendien ironische en voor de 'goede verstaander' geformuleerde zinnen van Annelien Kappeyne van de Coppello namens de VVD. Voor ons maar later ook voor de studenten werd zij de ster van dit didactische experiment. Omdat zij zinnen maakte om te onthouden en omdat zij geen geheim

maakte van het leed dat kandidaatstelling heet. Dat deden de twee anderen trouwens evenmin.

EEN BEDRIJFSRISICO VOOR DE VVD?

Annelien Kappeyne toonde in de film een aanzienlijke hoeveelheid, doorgaans verborgen gehouden, leed over de kandidaatstelling in haar partij. Dat leed las je meer in haar ogen dan in haar woorden. Haar biograaf beschrijft haar problemen daarmee in 1972³, toen zij nog maar korte tijd lid was geweest van de Tweede Kamer. Alleen dankzij de grote winst van de partij onder Hans Wiegel drong zij toch weer door tot de groene bankjes.

In 1977 was het leed echter nauwelijks minder. Daar mocht ik persoonlijk getuige van zijn. Als toenmalig columnist van *NRC-Handelsblad* had ik de uitnodiging voor de ledenvergadering van de VVD kennelijk verkeerd gelezen en niet in de gaten gehad dat het hier ging om een besloten bijeenkomst. Dat kreeg ik pas in de gaten toen ik eenmaal een plek had gevonden in de kleine zaal van de Rotterdamse Doelen. Op voorwaarde dat ik er niet in de krant over zou publiceren mocht ik van de voorlichter, Leo Rijnsburger (oud-collega journalist, trouwens; dat hielp) blijven om mijn niet geringe nieuwsgierigheid te bevredigen.

Zodoende kon ik waarnemen dat het partijbestuur Neelie (toen nog) Smit-Kroes weliswaar, wegens vermeende luiheid, nogal laag had gezet, maar dat de vergadering daar heel anders over dacht. Zij plaatste de slimme maar toen ook lichtelijk kokette Kroes een flink stuk hoger. De omgekeerde weg ging de intellectueel begaafde maar ook scherpe Kappeyne. Tegenwoordig zouden wij zeggen: zij werd te *bitchy* gevonden. Zoals een vriendin uit liberale kring het ooit uitdrukte: 'Liberalen houden het graag gezellig'. Kappeyne zakte toen overigens niet meer naar onverkiesbaarheid.

Dat Annelien niet bij iedere liberaal erg geliefd was, kon ook worden afgeleid uit de reactie van de *rank and file* van de VVD op haar optreden, in 1976, tijdens het eerste debat over de kwestie-Menten in de Tweede Kamer. De gewezen oorlogsmisdadiger Menten, tegen wie ernstige nieuwe feiten waren ontdekt, had aan aanhouding door Justitie weten te ontsnappen, kennelijk tijdig gewaarschuwd. Daarover werd de minister van Justitie, mr. A.A.M. van Agt, vervolgens in de Tweede Kamer geïnter-

pelleerd. Erg in vorm bleek hij niet, want hij was nauwelijks op het debat voorbereid dankzij het feit dat hij net was teruggekeerd van een bezoek aan Roemeense kloosters. (Wat die met zijn beleid te maken hadden, weet nog immer niemand.) Het was vooral Annelien Kappeyne die, met een welgekozen combinatie van minachting jegens Van Agt (zij verloochende de antipaapse traditie van haar geslacht geen moment) en boosheid over zoveel incompetentie, het niet-optreden van de minister aan mootjes sneed. Dat deed zij niet alleen op het spreekgestoelte maar ook zuigend en jennend achter de interruptie-microfoon. Het zal mijn slechte inborst zijn, maar zelden heb ik van het optreden van een Kamerlid zo genoten als die middag en avond. Het Mentendebat werd immers integraal door de televisie uitgezonden.

Maar, zo dacht de achterban er helemaal niet over. Vooral dat deel van de aanhang dat *De Telegraaf* las, was woedend over het vileine optreden van Kappeyne. Wat bleek uit allerlei ingezonden brieven en (blijkbaar) telefoontjes. *De Telegraaf* zelf begreep natuurlijk wel dat Kappeyne lid was van een oppositiefractie ten tijde van het kabinet-Den Uyl, maar ook dat de VVD beter zijn oppositie kon richten op de vertegenwoordigers van links in het kabinet en niet op de christen-democraten. Met hen moest er in de toekomst immers weer kunnen worden samengewerkt. Dus stookte de krant het anti-Kappeyne vuurtje nog wat op, ook. Het heeft haar ruim een half jaar later, tijdens die ledenvergadering in Rotterdam, niet echt geholpen. Al heeft haar biograaf, Van der Kooij, ongetwijfeld gelijk met zijn opmerking dat Annelien Kappeyne in dat debat een nationale bekendheid is geworden⁴. Voor de VVD was zij intussen ook een electoraal bedrijfsrisico geworden.

HOE ROOD WAS 'ROOIE ANNELIEN'?

Bij gematigde vertegenwoordigers van 'links' was Annelien Kappeyne in het midden van de jaren zeventig waarschijnlijk meer gerespecteerd dan in haar eigen partij, laat staan de christelijke partijen. Als parlementariër was zij in haar element juist door haar scherpe wijze van opereren; linkse mensen houden daar gemiddeld meer van dan het niet linkse deel van de bevolking. Als parlementariër was zij ook welbewust een representant van het vooroorlogse 'links', dat niet zozeer tegenover de sociaal-democratie stond als tegen het confessionalisme in de politiek. Zij

bleek voorts een effectief bondgenoot van links toen het ging om de eerste formulering van een aanpak voor het 'minderhedenvraagstuk', zoals het toen heette. De sociaal-democraat Henk Molleman zou in de Tweede Kamer als woordvoerder op dat terrein nooit zo succesvol zijn geworden – zozeer dat Hans Wiegel hem in 1978 naar zijn ministerie haalde – als hij niet de steun had gehad van Annelien Kappeyne. Hij was overigens de eerste om dat zelf toe te geven.

Dat leidde nog tot, voor onze postpaarse begrippen, vreemde tonelen. In de periode waarin Molleman steun zocht en vond bij Kappeyne zocht hij haar, ook in plenaire vergaderingen, nogal eens op in haar bankje in de Kamer. Daarvoor moest hij ostentatief oversteken naar de rechterzijde van de vergaderzaal, waar de VVD na 1972 (naar eigen bevinden, ten onrechte) terecht was gekomen. Daar hadden de twee het duidelijk gezellig met elkaar. Tot onthutsing van een grote groep linkse zeloten in de fractie van de PvdA die vond dat je niet sprak met de klassevijand en al helemaal niet zichtbaar voor iedereen.

Hoezeer de integratie van etnische minderheden Annelien ook aan het hart ging, toch geloof ik nog steeds niet dat de weigering van de algemene vergadering van de VVD om aan legale vreemdelingen het kiesrecht voor de gemeenteraad toe te kennen de enige reden is geweest waarom zij niet meer kandideerde voor de Tweede Kamer. Die kwestie, die een constitutionele was, was voor haar onmiskenbaar een principiële en praktisch belangrijke zaak. Maar het was geen overdonderende meerderheid in haar partij die er op dat moment tegen stemde. Met een tikje geduld zou zij haar zin vroeg of laat alsnog hebben gekregen. Misschien is het eerder haar walging geweest om opnieuw aan de kandidaatstelling, een soort volksgericht, te worden onderworpen.

Evenals dat Thorbecke was overkomen werd Annelien Kappeyne 'rood' genoemd, in de eerste plaats wegens beider rode haardos maar ook omdat beider opvattingen als links werden gekwalificeerd. Maar was Kappeyne nu echt zo 'links'? In constitutioneel opzicht was zij uitgesproken behoudend; zij had helemaal niets met D66. In sociaal en economisch opzicht was zij in de VVD eerder *middle of the road* te noemen. Een doctrinaire feministe was zij al evenmin, daar zou zij als beginnend staatssecretaris nog last mee krijgen. Zij was wel uitgesproken links

in zaken van leven en dood, als het ging om haar begrip van rechtsgelijkheid waarin zij geen formalisme duldde en in cultureel opzicht. In de kwestie van de abortus bracht haar dat lijnrecht tegenover Haya van Someren-Downer.

Aldus paste zij zeer wel in het karakter van haar familiegeslacht⁵, dat een lange traditie vertegenwoordigde als deel van het 'Denkend deel der Natie' sinds de negentiende eeuw: uiteraard liberaal, vrijzinnig protestants, werkzaam in intellectuele beroepen in ofwel de universiteit ofwel de advocatuur, veelvuldig en met een zekere vanzelfsprekendheid actief in het openbaar bestuur. Qua discipline uiteraard opgeleid als jurist, met specifieke belangstelling voor het publieke recht, het staatsrecht in het bijzonder. Anneliens vader, Nico, publiceerde over het staatsrecht en leverde ooit een bekend geworden pleidooi voor de gekozen minister-president. Daar zag Annelien zelf niets in. Zij gaf er, zoals ooit in de Tweede Kamer opgemerkt, de voorkeur aan 'in de minister-president meer de minister dan de president te zien'⁶. Haar grootvader, Jacob, was lid van de Grondwetscommissie onder voorzitterschap van minister-president Ch. Ruys de Beerenbrouck, van 1918 tot 1922.

De meest fameuze in de familie is ongetwijfeld Anneliens oudoom geweest: Jan Kappeyne van de Coppello, minister-president toen dat ambt alleen in de wandeling zo mocht worden genoemd, minister van Binnenlandse Zaken en 'leader' van de liberale partij in de jaren zeventig van de negentiende eeuw en dus gedoodverfd erfgenaam van Thorbecke zelf, die in 1872 was overleden. Zover heeft hij het niet weten te brengen, maar hij heeft wel blijvende historische faam verworven door zijn wet op het Lager Onderwijs van 1878. Die was primair bedoeld ter verbetering van de kwaliteit en de toegankelijkheid van het primaire onderwijs, maar zij diende ook om het confessionele onderwijs te bemoeilijken door het evenals het openbare aan hoge kwaliteitseisen te binden. Jan Kappeyne had niet veel op met het onderwijs door 'dompers' en 'papen', zoals het protestants-christelijke en katholieke onderwijs toen werd betiteld in het 'Denkend deel der Natie'. Aldus kwam hij, ongewild, aan de wieg te staan van de grote Schoolstrijd, die Nederland heeft bezig gehouden tot aan de Onderwijspacificatie van 1917, overigens eveneens het werk van een liberaal premier, in dit geval van P.W.A. Cort van der Linden.

Jan Kappeyne behoorde tot de tweede generatie liberalen in de politiek van na 1848, die kritisch stond tegenover het erfgoed van Thorbecke en het liberalisme ook meer als een 'partij' zag dan de eerste generatie. Kappeyne, de getalenteerde advocaat, werd hun politieke leider (*leader* zei men, naar Engels voorbeeld), maar als minister bleek hij niet in staat (of niet bereid?) oud- en jongliberalen effectief bijeen te houden. Wat ook erg moeilijk was met een Zeeuwse houten kop à la Tak van Poortvliet naast zich. Waarschijnlijk had de politiek niet echt zijn hart, hoewel hij na 1879 nog een aantal malen heeft geprobeerd lid van Tweede Kamer te worden. Hij keerde terug naar de advocatuur, kennelijk niet tot zijn ongenoegen. Hij, de bestrijder van het confessionele onderwijs, zou aan het einde van de jaren tachtig de juridisch raadsman worden van, *of all people* dr. Abraham Kuypers in diens conflict (zeg maar: kraakactie) met de Nederlands Hervormde Kerk van Amsterdam. Het 'heilige moeten' ontbrak Kappeyne en de rechtspraak trok uiteindelijk meer dan de politiek. Het komt, sprekend over Annelien, bekend voor.

Oudoom en nichtje hadden meer gemeen: hun non-conformisme, hun slordigheid en vooral desinteresse in uiterlijke verschijning. Kappeynes schijnen ook een geheel eigensoortige relatie te moeten hebben met de huwelijkse staat. Jan Kappeyne bleef zijn leven lang een (luie) vrijgezel; van hem zijn geen liefdesrelaties bekend. Grootvader Jacob had aan drie huwelijken nauwelijks genoeg. Annelien trouwde haar 'professor', de vriendelijke bedrijfsjournalist en habitué van Nieuwspoor Hille de Groen, pas in het zicht van het naderende einde.

DE GRONDWETSDESKUNDIGE

Annelien Kappeyne was, als bekend, lid van de Tweede Kamer, lid van de Raad van Beheer van de NOS, staatssecretaris van Emancipatiezaken bij SZW en, tot haar grote vreugde, lid van de Raad van State, zij het veel te kort. Naar mijn opvatting blijft het lidmaatschap van de Tweede Kamer het meest succesvol en dan vooral haar bijdragen aan de debatten over de algehele Grondwetsherziening, die hebben geleid tot de nieuwe tekst van 1983. Die debatten waren haar hoogtij en ze verdienen nadere studie,

in het bijzonder van haar bijdrage daaraan. Al was het maar omdat zowel de parlementaire discussie erover als de totstandkoming ervan aanzienlijk belangwekkender zijn dan algemeen wordt aangenomen. Die onderschatting is alleen begrijpelijk als men staatkundige vernieuwingen van de soort als door D66 gewild (en een deel van de PvdA) bepalend maakt voor het gewicht van deze grondwetsherziening. Het ging echter over zoveel meer dan dat, bij voorbeeld over de plaats (letterlijk en figuurlijk) van de grondrechten in de Grondwet.

Terecht wordt in Van der Kooij's biografie van Kappeyne de aandacht gevestigd op haar succesvolle pleidooi voor invoering van het huidige art. 11 van de Grondwet, dat de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam vastlegt. Samen met de Partij van de Arbeid en tegen een deel van haar eigen partij in bepleitte zij tevens de volledige afschaffing van de doodstraf, ook in het militaire strafrecht. In haar bijdragen vallen telkens haar precisie zonder formalisme op, alsmede haar nuchtere kijk zonder al te makkelijk pragmatisme. Daarin toont zij zich een waardig leerling van die andere constitutionele autoriteit in en buiten liberale kring, prof. mr. P. J. Oud, ten dele met dezelfde kenmerken, waaronder een allergie voor pseudo-wijsgerige dikdoenerij in het staatsrecht.

Op mij heeft uiteindelijk de meeste indruk gemaakt de wijze waarop zij haar partijgenoot annex regeringscommissaris voor de grondwetsherziening, prof. mr. D. Simons (hoogleraar staatsrecht in Rotterdam) in 1981 met harde hand terugbracht op het rechte pad van de definitie van ministeriële verantwoordelijkheid en vooral van de relatie tussen verantwoording en vertrouwensregel. Ik heb van haar wijze woorden, waaruit trouwens ook een echt eigen kijk op de dingen sprak, gebruik gemaakt in een artikel over de ministeriële verantwoordelijkheid in het maandblad *Socialisme & Democratie*⁷. De commissie-Scheltema heeft eraan gerefereerd in haar richtinggevend rapport *Steekhoudend Ministerschap*⁸ uit 1992, geschreven in opdracht van de Tweede Kamercommissie Deetman. Nog tijdens een studieconferentie over de ministeriële verantwoordelijkheid in Den Haag⁹, in 2005, bleef haar formulering van beslissende betekenis.

Waar ging het in dit debat om? De regeringscommissie-

saris had niet zozeer gepoogd de verantwoordingsplicht van de minister te beperken, als wel de vertrouwensregel aan beperkingen te binden, die als het ware te 'fatsoeneren' zoal niet te juridiseren. En wel aldus: 'Die ruime verantwoordingsplicht van de minister is praktisch slechts te vervullen indien boven zijn hoofd niet steeds zweeft het Damocleszwaard van de sanctie, het heengezonden worden door het parlement omdat het politieke vertrouwen in hem zou zijn geschonden. Dat zwaard mag slechts worden gehanteerd indien hem een zeer ernstig verwijt wegens eigen handelen of nalaten treft dat ook het vertrouwen in zijn mogelijkheid tot correctie of tot een aan de Kamer in de toekomst welgevallig beleid te zeer ondermijnt.'

Deze woorden had Simons overigens niet in de Kamer gebruikt maar in een artikel in *Liberaal Reveil*¹⁰. Kappeyne sloeg echter in de Kamer terug, uiteraard in aanwezigheid van Simons, naast minister Wiegel gezeten achter de regeringstafel. Ik laat nu Kappeyne aan het woord¹¹: 'Begrijp ik het betoog van de heer Simons goed, dan wil hij in sommige gevallen de minister geen verantwoordelijkheid laten dragen voor fouten die zijn ambtenaren hebben begaan. Zelfs Homerus slaapt wel eens; ook goede ambtenaren kunnen zich wel eens vergissen; men moet gelegenheid geven de fout te herstellen; de minister kon niet voorzien dat de fout gemaakt zou worden en kon de fout niet verhinderen, etc. Dát is de indruk die de gedachtegang van de heer Simons op mij maakt. De minister moet wél zo eerlijk zijn, dat hij de fout die de ambtenaar begaan heeft, erkent; hij moet er verwijten over incasseren maar hij hoeft niet af te treden.'

'Ik vind een dergelijke gedachtegang – hoe sympathiek en menslievend op het eerste gezicht – gevaarlijk voor de ministeriële verantwoordelijkheid als staatsrechtelijk instituut, als hoeksteen van de parlementaire democratie.'

'Iedere interne beleidsbehandeling op rijksniveau kan voorwerp van ministeriële verantwoordelijkheid worden en er kan geen lijst gemaakt worden van feiten die wel een ministeriële crisis ten gevolge kunnen hebben en feiten die dat niet teweeg kunnen brengen.'

Nadat Kappeyne duidelijk heeft gemaakt dat het bij de ministeriële verantwoordelijkheid gaat om een 'resultaatverbintenis' en niet om een 'inspanningsverbintenis', stelt zij haar 'ruwe politieke zeden' tegenover Simons' 'verfijnde staatsrechtelijke theorieën.' Wel het zwaard van

Damocles dus, dat volgens Kappeyne gegeven de 'complexiteit van politieke verhoudingen' niet vaak zal worden gehanteerd. Na met mooie ironische zinnestukjes te hebben aangegeven waarom de Kamer steeds erg zuinig zal zijn met het heenzenden van ministers, sluit Kappeyne als volgt af:

'Wat netto resultaten betreft, komen de heer Simons en ik ongeveer op hetzelfde punt uit. Hij vindt dat het Damocleszwaard van het heenzenden van een minister slechts wegens zeer ernstig verwijtbaar eigen handelen of nalaten mag worden gehanteerd en tracht daarvoor een norm te vinden. Ik constateer slechts dat ministers zelden naar huis gestuurd worden. Staatsrechtelijke normering van deze sanctie lijkt mij niet verstandig. De politieke praktijk, nl. de politici zelf maken uit wanneer zij deze sanctie willen hanteren. In de politiek is alles mogelijk.'

Kort samengevat: het afleggen van verantwoording hoort tot het domein van het recht, het uitspreken van vertrouwen of wantrouwen behoort tot het domein van de politiek.

SLOT: NON-CONFORMISME VERSUS FRACTIETUCHT

Annelien Kappeyne van de Coppelmoet het zowel in als na haar parlementaire bestaan bij wijlen minder moeilijk hebben gehad met haar politieke tegenstanders – op de feministen van de vroege jaren tachtig na – dan met haar eigen politieke vrienden. Haar non-conformisme en eigenzinnigheid streeden met de onvermijdelijke fractietucht en de behoefte aan beheersing van politieke leiders. Dit is geen typisch probleem van de VVD maar een algemeen dilemma van authentieke persoonlijkheden in het parlement, dat nu eenmaal ook een politieke arena is, beheerst door partijpolitieke tegenstellingen. Niet ieder die uit de pas gaat lopen is daarom meteen een held. Behalve in de media, misschien. Annelien Kappeyne was dat wel: omdat uit alles bleek dat zij niet uit was op zichzelf en 'eigen profilering', maar op verwezenlijking van liberale beginselen.

Kappeyne behoorde tot dat zeldzame slag dat liberale beginselen en liberale overtuigingen kon uitdragen op een wijze die overtuigingskracht bezat, ruim over de grenzen van de liberale partij heen. Ongeveer zoals Max van der Stoep dat heeft gekund in de sociaal-democratie en Jan de Koning in de christen-democratie. Zulke mensen zullen geen verkiezingen winnen, maar dat maakt hen niet tot

minder essentiële figuren in hun politieke stroming, vooral op langere termijn gezien.

Dus koesteren niet alleen liberalen de herinnering aan de Leidse jurist en politicus Annelien Kappeyne maar doen wij dat allemaal.

Prof.dr. J.Th.J. van den Berg is emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis aan de Universiteit Leiden en hoogleraar parlementair stelsel aan de Universiteit Maastricht.

NOTEN

- 1 Dit artikel is een bewerking door de auteur van een toespraak die hij heeft gehouden tijdens de presentatie, in de Gothische Zaal van de Raad van State, van de biografie over Annelien Kappeyne van de Coppello op 31 oktober 2006, tevens herdenking van haar honderdste geboortedag.
- 2 De band met de opnamen van de drie interviews is helaas verloren gegaan. De universiteit is erg slordig met archiveren, zeker als het gaat om zoiets 'plavloers' als beeldmateriaal.
- 3 Martijn van der Kooij, *Annelien Kappeyne van de Coppello, strijdvaardig en eigenzinnig*, Wageningen (DBB Special Products) 2006, p. 27.
- 4 Van der Kooij, o.c., pp. 42 – 56.
- 5 Familiegegevens, waaronder ook data over aange trouwde familieleden in het openbaar bestuur, zijn te vinden op: www.parlement.com.
- 6 HTK, 1980 – 1981, 2427.
- 7 J.Th.J. van den Berg, Ministeriële verantwoordelijkheid, 'de zweepslag voor de ambtelijke dienst', in: *Socialisme en Democratie*, 46 (1989), nr. 4, pp. 119 – 131.
- 8 *Steekhoudend ministerschap, betekenis en toepassing van de ministeriële verantwoordelijkheid. Rapport van de externe commissie Ministeriële Verantwoordelijkheid (commissie – Scheltema)*, TK 1992 – 1993, 21 427, nrs. 40 en 41.
- 9 J.L.W. Broeksteeg e.a. (red.), *Ministeriële verantwoordelijkheid opnieuw gewogen*, Alphen aan den Rijn (Kluwer) 2006.
- 10 D. Simons, Ministeriële verantwoordelijkheid en ministeriële verantwoording, in: *Liberaal Reveil*, jg. 1978 – 1979, nr. 3, pp. 38 – 39, door Kappeyne geciteerd in: HTK 1980 – 1981, 2425 – 2425.
- 11 HTK 1980 – 1981, 2426 – 2427.

STRIJDVAARDIG EN EIGENZINNIG

FRITS BOLKESTEIN

In juni 1976 ben ik teruggekomen uit het buitenland. Tege-lijk heb ik ontslag genomen bij mijn toenmalige werkge- ver omdat ik lid van de Tweede Kamer wilde worden. Ik dacht namelijk dat het hebben van een drukke baan mijn politieke ambities zou dwarsbomen. Of dat waar was, betwijfel ik nu maar feit is dat ik in januari 1978 met de hakken over de sloot lid werd van de Tweede Kamer. Daar ontmoette ik Annelien Kappeyne van de Capello.

Ik had haar al eerder gezien op de televisie. Dat was tijdens het Menten-debat. Menten was ervan beschuldigd tijdens de oorlog zich op onrechtmatige wijze schilderen te hebben toegeëigend. Dries van Agt was toen minister van justitie en had Menten door nalatigheid laten ont- snappen naar Zwitserland hoewel het dossier daarover was geormerkt 'Heden'.

De meest uitgesproken opposanten in de Kamer waren Aad Kosto en Annelien Kappeyne. Annelien had het dossier moeten overnemen van Aart Geurtsen, die een dubbel-mandaat bezat en geen zin had om uit Straatsburg terug te komen omdat hij het politieke belang van het Menten-debat niet inzag. Annelien had zich haastje-repje moeten inwerken maar dat was in het debat niet te merken.

Aad Kosto moet het moeilijk hebben gehad want zijn partij, de Partij van de Arbeid, ondersteunde het kabinet dat werd geleid door Joop den Uyl. Zijn wapen was een vileine zoetsappigheid, die zeer doeltreffend was. Niet aldus Annelien. Met de hand in de zij stond zij aan de interruptie microfoon, koel en zakelijk ondervragend en argumenterend, met een uitdrukking van 'Moeder is niet

boos, Moeder is bedroefd' op haar gezicht. Het heeft haar nationale bekendheid verschaft.

Koos Rietkerk werd in 1977 voorzitter van de VVD-fractie en Annelien ondervoorzitter. Die twee lagen elkaar niet. Koos was meer bestuurder, Annelien toch vooral Kamerlid en die twee hoedanigheden botsten soms. Dan ging de discussie aan het hoofd van die lange fractietafel tussen de twee heen en weer, hoewel ook andere fractieleden in termijnen aan bot behoorden te komen.

Ook om andere redenen was het geen gelukkige fractie. Hans Wiegel had een forse verkiezingswinst geboekt: van 22 naar 28 zetels. Van die 22 verhuisden er acht naar het kabinet zodat de nieuwe fractie half oud en half nieuw was. Veel nieuwkomers moesten wennen aan de Kamer en aan elkaar en rondom gevoelige onderwerpen als Zuid Afrika en atoomwapens kon de spanning hoog oplopen. Maar Annelien bleef koel en zakelijk, ook al duurde de fractievergadering tot diep in de nacht.

Er was ook spanning tussen de fractie en de VVD-leden van het kabinet. Die had te maken met het aftreden van Frans Andriessen als minister van financiën in januari 1980. Andriessen wilde het oplopende financieringsstekort niet voor zijn rekening nemen. Koos Rietkerk wilde dat de VVD-ministers hem zouden volgen. Hij was bezorgd om de VVD-reputatie van financiële degelijkheid. Maar het aftreden van de VVD-ministers zou onherroepelijk een kabinetscrisis dus nieuwe verkiezingen tot gevolg hebben met onzekere afloop want 'wie breekt, betaalt'. Hans Wiegel, vice-premier, wilde dat niet. Hij wilde blijven.

Ik vermoed dat Hans gelijk had. In de jaren zeventig zat de VVD in een politiek isolement. Toen zei Jaap Boersma, minister van sociale zaken in het kabinet-Den Uyl, dat de VVD de partij was van de drie h's: Harm (van Riel), Haya (van Someren-Donner) en Hans (Wiegel); maar ook van 'halen, hebben en houden'. Boersma gaf de maatschappelijke weerzin tegen de VVD goed weer. Toen Dries van Agt na de mislukte formatie met de PvdA van de VVD zei: 'De VVD is niet melaats' was dat nieuws want in die tijd was de VVD melaats. Later heeft Boersma zijn partij, het CDA, verruild voor de PvdA en is het aantal leden van de VVD in korte tijd gestegen van 35.000 naar 100.000.

Het hele kabinet Van Agt-Wiegel had het eigenlijk

moeilijk. Het was in zekere zin een tussen-kabinet: tussen de overspannen verwachtingen van het kabinet-Den Uyl, dat het slechtste kabinet van na de oorlog was, en het *no nonsense* beleid van Lubbers-I. Tussen 1977 en 1981 was de weerstand tegen een hoogst noodzakelijk saneringsbeleid groot. Die weerstand moest worden gebroken. Dat kregen vooral de VVD-ministers en de fractie van de Tweede Kamer voor hun kiezen. Ik heb toen veel geleerd van Annelien en van haar favoriete adagia: 'In de politiek heb je geen vrienden en geen vijanden, alleen medestanders en tegenstanders'; en 'Als je tegenstander boos wordt, zit je goed'; en tenslotte: 'De VVD is geen actiep partij maar een beleidspartij'. Zij was strijdvaardig en eigenzinnig.

Dat is meteen de goed gekozen titel van Martijn van der Kooij's biografie van Annelien (uitgeverij DBB Special Products Wageningen), die op 31 oktober 2006 ten doop is gehouden in de Gotische Zaal van de Raad van State, waar van Annelien op het ogenblik van haar overlijden lid was.

De mooi uitgevoerde en handzame biografie van 126 bladzijden is logisch opgebouwd: jeugd, studententijd in Leiden, fractie-medewerker en later, vanaf 11 mei 1971, lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Zij was toen 34 jaar oud. Haar Kamer-periode wordt vervolgens verdeeld in : (1) de 'onbekende' Annelien, 1971-1976; en (2) de 'rebelse' Annelien, 1976-1981. Daardoorheen columns van Ed Nijpels ('Zij had iets losbandigs'), Hans Wiegel ('Ze dompelde zich helemaal onder in een onderwerp') en mijzelf ('Wij leken op elkaar').

In de rest van het boek worden beschreven het jaar dat zij namens Veronica lid was van het bestuur van de NOS; haar staatssecretariaat voor de emancipatie in het kabinet- Lubbers-I; en tenslotte, in het hoofdstuk 'Op de juiste plek', haar lidmaatschap van de Raad van State. Overzichtelijke, helder geschreven hoofdstukken die een plezier zijn om te lezen.

Ik was het meestal met Annelien eens. Zo bijvoorbeeld inzake de abortus, de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam (later opgenomen in de Grondwet) en de ministeriële verantwoordelijkheid. Ik deelde haar mening niet inzake het referendum. Ik was overtuigd voorstander van de vertegenwoordigende democratie en tegenstander van de directe. Maar weer wel over de noodzaak van 'Paars'. Annelien had daar in maart 1979

al een voorkeur voor uitgesproken, ik volgde in 1989 (in een interview met *Elsevier*). In 1994 was het dan zover.

Deze biografie zou moeten worden gelezen door iedere liberale politicus en zeker ook politica. De VVD is veel dank verschuldigd aan Hanneke van Tongeren, voorzitter van de *Mr. Annelien Kappeyne van de Coppello Foundation*

die het initiatief tot deze biografie heeft genomen. Annelien was een voortreffelijk parlementariër, een inspiratie voor velen.

Prof. mr. dr. F. Bolkestein is oud-voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Hij is voorzitter van het curatorium van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting.

ANNELIEN KAPPEYNE VAN DE COPPELLO¹

H. D. T J E E N K W I L L I N K

Vandaag een week geleden zou Annelien Kappeyne van de Coppello zeventig jaar zijn geworden. Het doet je beseffen hoe jong ze is overleden, 53 jaar oud, te jong. Van die 53 jaar moet ik haar dertig jaar hebben gekend. In Leiden, waar ik in 1960 aankwam, kon je moeilijk om Annelien heen. Ze woonde er als studente van 1956-1966 en daarna. We waren zelfs twee jaar burens op het Gerecht. Zij op 10, ik op 12. Kenden we elkaar? Eigenlijk niet. We waren wat de Engelsen geloof ik noemen *nodding acquaintances*. Hoewel nu ik er over nadenk, zij was het geloof ik die mij in 1965 overhaalde tot het ministerschap in het studentenparlement waaraan zij zelf jaren (1959-1961) deelnam.

Dat ik verheugd ben met de presentatie van deze politieke biografie in deze Gotische zaal en het een eer en genoegen vind dit 'eerste' exemplaar in ontvangst te hebben mogen nemen heeft andere redenen. De eerste is dat het gaat om een oud-staatsraad waarvan we hadden gewenst dat ze langer, tot haar zeventigste, haar bijdrage aan dit Hoge College van Staat had kunnen leveren. Ze voelde zich hier thuis: 'Als actieve politica kwam ik minder met de bevolking in contact dan in mijn baan als staatsraad. Hier bij de Raad van State krijg je echt heel Nederland voor je neus. Dat is heerlijk'. Hoezo Raad van State afgesloten van de wereld?

Er is echter een andere belangrijker reden en dat is dat Annelien Kappeyne van de Coppello tot de politieke persoonlijkheden behoort die het waard zijn in de herinnering levend te blijven. Waarom? Ik zie tenminste vijf redenen.

BESEF IN EEN TRADITIE TE STAAN

In het boek zegt Leopold: 'In eerste instantie was haar motivatie voor haar entree in de politiek dat ze de traditie van het geslacht wilde voortzetten. Zo van: ik ben een Kappeyne van de Coppello en ik wil het land dienen. Dat hoort zo'. Haar vader was – behalve advocaat – actief voor de liberalen in zowel de gemeentelijke als de provinciale politiek. Haar grootvader combineerde in de periode 1908-1920 zijn werk in de advocatuur met het lidmaatschap voor de liberalen van Provinciale Staten van Noord-Holland. Later zit hij nog vier jaar in de Eerste Kamer. Diens oom was minister van Binnenlandse Zaken en tijdelijk voorzitter van de ministerraad. Het ging bij haar om het besef dat waar je vandaan komt gedeeltelijk ook bepaalt waar je naar toe gaat. Dat besef is meer dan kennis over de (persoonlijke) canon; al is die kennis onontbeerlijk. Het belang van dit bewustzijn strekt verder dan een familie.

Het geldt ook niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, personen maar vooral ook instituties. Het collectieve geheugen neemt af. Instituties worden steeds meer gereduceerd tot, liefst efficiënte en effectieve, doelorganisaties die goed 'gemanaged' moeten worden. Instituties zijn echter meer. Ze hebben hun eigen waarden, hun eigen geschiedenis, hun eigen spelregels. Dat verminderde institutionele besef is in het bijzonder ten koste gegaan van de politieke instellingen met voorop het parlement.

Met de verandering van de positie van de staat in de afgelopen decennia worden volksvertegenwoordigers

met twee vragen geconfronteerd: de vraag naar de eigen, zelfstandige politieke functie (wat is onze toegevoegde waarde?) en de vraag naar de eigen legitimiteit (wie vertegenwoordigen we eigenlijk?). De afgelopen decennia heeft de laatste vraag de meeste aandacht gekregen en is de eerste vraag verwaarloosd. Maar niet door Annelien. Zij was zich zeer bewust een politica te zijn en een publiek ambt te vervullen. En daarmee kom ik op de tweede reden waarom het de moeite waard is Annelien Kappeyne van de Coppelio te blijven herinneren.

OPVATTING OVER DE POLITIEK

'Politiek is een heel gevoelig beroep waarin je niet in alle Koninklijke eenvoud kunt zeggen: nou, ik heb mijn best gedaan en zie maar verder. Je moet dan ook nog eens rekening houden met de publieke opinie. Niet daarop afgaan, maar weten of je er verweer tegen hebt of niet'. Het de moeite waard vinden je voor iets volledig politiek in te zetten en daarvoor te strijden. Ze was strijdbaar (eigenlijk een beter woord dan strijdvaardig).

'Politiek was haar leven'. Ze kon zich in de woorden van Wiegel: 'helemaal in een onderwerp onderdompelen voordat zij erover sprak'. Ze was tegen steeds groeiende fractiestaven omdat 'de politieke kracht van de fracties en de persoonlijke capaciteiten van hun leden altijd doorslaggevend (moeten) blijven, hoe groot het aantal ondersteunende personeelsleden ook is'. Het gaat met andere woorden om het besef van de meerwaarde van de eigen functie. Dat geldt overigens niet alleen voor kamerleden ook voor bestuurders. Goede kamerleden zijn niet automatisch goede bestuurders (en v.v.). De functies verschillen. Dat wordt wel eens vergeten. Annelien Kappeyne van de Coppelio was denk ik meer in haar element als kamerlid dan als bestuurder.

STRIJD TEGEN VOOROORDELEN

In dit boek staan verschillende voorbeelden van de vooroordelen waartegen Annelien Kappeyne van de Coppelio ten strijde is getrokken. Ik wil daaraan één voorbeeld toevoegen: de Landdag voor roodharigen in het voorjaar 1978 in Baarn. Diegenen die niet roodharig zijn beseffen niet welke vooroordelen tegen roodharigen bestaan. Annelien was roodharig. Tegen Panorama zegt ze in 1979: 'Ik weet niet of mijn rode haar mij zo strijdbaar heeft

gemaakt. Maar laten we zeggen dat ik heb geleerd me te verdedigen met datgene wat ik had. En aangezien ik toen nog niet over de grote lichaamsmassa beschikte, althans niet in de aanzienlijke mate waarin ik dat nu doe, was mijn enige wapen mijn tong en die was scherp'.

Ze was één van de initiatiefnemers van de Landdag. Hoe weet ik dat? Omdat mijn partner ook roodharig is (of beter gezegd; was) èn deelnemer. Je hoefde je voor die dag niet aan te melden. Ieder, mits bewijsbaar roodharig, was welkom. Naarmate de deelnemers de plek van samenkomst naderden was het minder nodig naar de weg te vragen; gewoon de roodharigen volgen. Er waren discussies over de vooroordelen tegen en de problemen van roodharigen (de zon). Er was een roodharige arts, een roodharige psycholoog. Er was vooral heel veel plezier en enthousiasme. Die, eenmalige, bijeenkomst staat denk ik voor tenminste drie eigenschappen: initiatief, relativiseringsvermogen (ze had een groot gevoel voor humor), zelfbewustzijn. 'Ce ne sont que des gueux'.

KRITISCHE ZIN

Mij trof haar uitspraak ooit gedaan in Panorama: 'Als iemand zegt "het is zo", denk ik: nou laten we maar eens beginnen aan te nemen dat het niet zo is. Op z'n minst heb ik het gevoel dat het nog eens gecontroleerd moet worden. Er moet toetsing plaatsvinden. Ik ben ook niet iemand die zich gemakkelijk overgeeft. Ik analyseer liever, blijf meester over de situatie'.

'Zonder zich aan het verwijt van valse bescheidenheid bloot te stellen kan iedereen volmondig erkennen dat hij de stof niet volledig overziet en beheerst'. Alleen al om deze twee uitspraken of gedragsregels verdient Annelien Kappeyne van de Coppelio in de herinnering levend te blijven.

ONDERSCHIED TUSSEN AMBT EN PERSOON

Annelien Kappeyne van de Coppelio maakte een scherp onderscheid tussen ambt en persoon. Voor een goed functioneren van de democratie is dat essentieel. Professor Dorien Pessers heeft daarover behartigenswaardige dingen gezegd.

Ik vermoed dat ik, waar zij in haar ambt van politica optrad, het geregeld hartgrondig met haar oneens zou zijn geweest vanwege haar rechtlijnigheid. Tegelijkertijd

heb ik ook altijd een grote sympathie voor haar persoon gevoeld. Daarvan is weinig bekend. Al roemen de mensen die haar persoonlijk kenden haar aanspreekbaarheid, haar luisterend oor, haar bereidheid tijd vrij te maken als dat nodig was. Haar persoonlijk leven schermde ze af. De 'professor' bleef altijd wat vaag op de achtergrond: 'Ieder mens heeft een cirkel om zich heen waar hij niet mag worden aangeraakt, als hij dat niet wil. Je kunt dat privacy noemen'.

Wat ze voor zichzelf claimde moest ook aan anderen toekomen. Daaraan hebben we artikel 11 van de Grondwet, het recht van ieder op onaantastbaarheid van het eigen lichaam te danken. Het ligt waarschijnlijk ook ten grondslag aan haar opvattingen over abortus en doodstraf en aan haar tolerantie tegenover andersdenkenden. 'Inhoudelijk kan je met iemand van mening verschillen en toch groot respect voor deze persoon hebben'. (.....) 'Mensen die tolerantiegevoelens schenden en mensen in hun fatsoensgevoelens treiteren geven aanleiding tot een gevoel van bedreigd zijn waaruit een 'behoud-de-eigensoort'-theorie kan ontstaan. Ik vind dat je in dit soort omstandigheden het polarisatiemodel niet tot het beste

systeem moet verheffen. Het verscherpen van tegenstellingen leidt tot escalatie. Je krijgt er geen nieuwe samenleving mee. Je krijgt er alleen maar troep mee.' Het is 1983.

Dit boek heeft als titel *Strijdvaardig en eigenzinnig*. Het bevat verschillende uitspraken die die titel onderbouwen (*Opzij*, maart 1983: 'ik ben geen hondje aan het touw van de vrouwenbeweging'). Wiegel: 'Ze was onconventioneel, niet-burgerlijk en een vrijdenker'. Hebben we ze nog? Zelf zou ik tenminste als ondertitel aan het boek hebben meegegeven: 'Laten we maar eens beginnen aan te nemen dat het niet zo is'. Dat lijkt me ook een mooie stelregel voor politici en journalisten en eigenlijk iedereen in de Haagse wereld van vandaag.

Mr. H.D. Tjeenk Willink is vice-president van de Raad van State.

NOOT

- 1 Toespraak gehouden bij het in ontvangst nemen van het eerste exemplaar van de politieke biografie van Annelien Kappeyne van de Coppello dinsdag 31 oktober 2006 in de Gotische Zaal van de Raad van State.

Zojuist verschenen:

Vertrouwen in de markt. Naar een liberaal privatiseringsbeleid

Geschrift 103 van de Teldersstichting

- De afgelopen decennia zijn veel bedrijven geprivatiseerd en verzelfstandigd en sectoren geliberaliseerd en gedereguleerd. Het doel was de vastgelopen publieke sector terug te dringen ten gunste de samenleving
- Daarbij werd voor verschillende benaderingen gekozen. Staatsbedrijven als PTT, KLM en DSM werden naar de markt gebracht. In andere gevallen (zoals bij de NS) werd gekozen voor behoud van overheidseigendom maar uitvoering op afstand: verzelfstandiging. Sommige privatiseringen – zoals die van de PTT – gingen gepaard met verre gaande *reguleringen*: wettelijke toetredingsverboden, tariefsreguleringen, et cetera. De ervaringen zijn verschillend. Tegenover de succesverhalen van bijvoorbeeld de KLM en de Postbank staat de als mislukt gekwalificeerde verzelfstandiging van de NS.
- *In Vertrouwen in de markt* is nagegaan wanneer privatisering wel en wanneer niet verstandig is. Wat de essentiële verschillen zijn tussen bijvoorbeeld privatisering en verzelfstandiging. En hoe een privatisering effectief vorm moet worden gegeven zodat daadwerkelijk van marktwerking wordt geprofiteerd. Aldus is een toetsingskader ontwikkeld waaraan toekomstige privatiseringen getoetst kunnen worden.
- *Vertrouwen in de markt* is niet beperkt tot enkel een theoretische exercitie. Van een drietal sectoren is onderzocht of de huidige eigendomssituatie en andere vormen van overheidsinterventie in overeenstemming zijn met het ontwikkelde toetsingskader: de telecomsector, het personenvervoer per spoor en de waterleidingmaatschappijen.

U kunt de publicatie bestellen door € 14,- over te maken op bankrekening 51.46.17.462 of Giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Geschrift 103/Vertrouwen in de markt'.

Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen.

Toezending geschiedt na ontvangst van betaling

DE KORAN GETOETST AAN DE WESTERSE BESCHAVING EN RECHTSORDE

M . S . H . F R A N K E N V R I J

Het wordt de hoogste tijd dat wij in Nederland en West-Europa de achtergronden van de islam en de inhoud en strekking van de Koran serieus gaan nemen. Alleen dan kunnen we de vragen rondom de, soms gebrekkige, integratie van islamitische immigranten het hoofd bieden, aldus Frankenvrij. De auteur schetst in dit artikel de ontstaansgeschiedenis van de Koran in vergelijking met de Bijbel. Bovendien wordt gekeken hoe de Koran zich tot de westerse rechtsorde verhoudt.

De problematiek van de gebrekkige integratie in de Nederlandse en West-Europese samenleving van islamitische immigranten (Turken, Marokkanen, Algerijnen, Pakistanen e.d.) sleept zich, zoals bekend, inmiddels al vele jaren lang voort.¹ Er vindt eveneens al jarenlang een moeizame discussie plaats tussen de Europese Unie (EU) en het islamitische Turkije over een eventuele aansluiting van dit laatste land. Turkije heeft zich, na de omwenteling in 1922 onder leiding van Kemal Atatürk, tot doel gesteld om een seculiere democratie naar westers model te worden – maar kan na ruim tachtig jaar nog steeds niet voldoen aan de bijbehorende normen, met name wat betreft het respecteren van de mensenrechten.² Overbekend zijn intussen de terreurdaden die onophoudelijk en wereldwijd – ook in West-Europa en Nederland – bedreven worden door fundamentalistische islamieten en waarbij in de regel nietsvermoedende passanten – soms massaal – om het leven worden gebracht; denk aan New York, Jerusalem en andere Israëliëse steden, Bali, Moskou, Madrid, Londen, Amsterdam.

Daarom is het onderhand zeer dringend geboden dat de Nederlanders én West-Europeanen zich persoonlijk, grondig en direct, op de hoogte stellen van de achtergronden van de islam en met name van de inhoud van het

geschrift dat de grondslag van die religie vormt, de Koran. Wij moeten ons hoognodig de fundamentele feiten eigen maken die bij de voornoemde problemen een essentiële rol spelen. Dat is overigens niet zo moeilijk. Van de Koran zijn vertalingen beschikbaar, ook in het Nederlands. De mijne, inmiddels ruim 20 jaar in mijn bezit, is van de hand van J.H. Kramers, wijlen hoogleraar Arabisch te Leiden, en is door deze van een informatieve inleiding voorzien.³ De navolgende citaten uit de Koran zijn eraan ontleend.

In deze verhandeling worden in kort bestek de inhoud en strekking, ontstaansgeschiedenis en literaire kwaliteiten van de Koran gekenschetst, in vergelijking met die van de Bijbel, grondslag van het joodse en van het christelijke geloof en één der pijlers van onze westerse beschaving.⁴ De verschillen tussen de Koran en de Bijbel zijn, zo zal blijken, zeer groot. Beide propageren het geloof in één God – doch zij schetsen van deze ene God een geheel verschillend beeld. Bijgevolg wordt aan islamieten onder meer een volstrekt andere wijze van omgaan met andersdenkenden voorgeschreven dan voor joden en christenen geldt.

Ook de verhouding tussen de Koran en onze rechtsorde wordt in het navolgende behandeld. Die blijkt uiterst problematisch te zijn. Desalniettemin hebben wij inmiddels miljoenen islamitische immigranten toegelaten tot onze (Nederlandse en West-Europese) samenleving. Daarin zijn ca. anderhalve eeuw geleden de scheiding van kerk en staat en de vrijheid van godsdienst tot uitgangspunten genomen. Daarbij werd echter eigenlijk alleen en met name rekening gehouden met de diverse vormen van de christelijke en joodse religies. Dit leidt thans tot de klemmende vraag: Is een vreedzame coëxistentie ofwel accommodatie mogelijk, op dezelfde wijze, tussen de islamitische immigranten – die hun godsdienstige opvattingen baseren op de Koran – en onze westerse samenleving en

cultuur die gedurende een lange reeks van eeuwen zijn gevormd door de joods-christelijke traditie? Hier wordt tot slot op ingegaan.

INHOUD EN STREKKING VAN DE KORAN

De Koran is evenals de Bijbel een religieus boek waarin het monotheïsme wordt beleden en gepropageerd, het geloof in één God die het heelal heeft geschapen en die ieder mens persoonlijk ter verantwoording zal roepen (bij het laatste oordeel) voor de wijze waarop hij met Gods gaven is omgegaan. De eerste Soera (hoofdstuk) van de Koran bevat een gebed waarin eer wordt bewezen aan Allah (de ene en eeuwige God) en om diens bijstand wordt gesmeekt. Dit gebed is qua lengte en wijze van formulering vergelijkbaar met het christelijke Onze Vader (Mattheüs 6,9-13) en doet qua thematiek mede denken aan de eerste Psalm ('het pad van de bozen breekt af').

De verschillen tussen Koran en Bijbel zijn echter zeer groot. De Koran valt qua inhoud, beoordeeld tegen de achtergrond van onze westerse en joods-christelijke beschaving, te karakteriseren als: primitief, ongenueanceerd, onverdraagzaam, agressief en haatdragend met name jegens andersdenkenden. De Koran zet zelfs openlijk tot gewelddaden (incl. moord en doodslag) aan.

Ik zal deze karakterisering – die in eerste instantie rauw uit de lucht zal komen vallen – in het vervolg onderbouwen en verklaren. Doch laat ik, ter eerste staving ervan, meteen enkele citaten uit de Koran geven: 'Voor de ongelovigen heeft Allah een ontzaglijke en vernederende bestraffing weggelegd' (o.a. Soera 2,7, Soera 2,90, Soera 2,114, Soera 3,178, Soera 4,151). 'Wij zullen de ongelovigen braden in een vuur waarbij telkens hun huid, wanneer die gebakken is, zal worden vervangen door een andere opdat zij een waarlijke bestraffing smaken' (Soera 4,56).⁵ 'Bestrijdt op de weg Allah's hen die u bestrijden en doodt hen waar gij hen aantreft en verdrijft hen vanwaar zij u hebben verdreven, totdat er geen beproeving meer is en de godsdienst aan Allah behoort' (Soera 2,190-193). 'Wanneer gijlieden dus een ontmoeting hebt met de ongelovigen, houdt dan in op de nekken, en wanneer gij onder hen een bloedbad hebt aangericht, bindt hen dan in boeien' (Soera 47,4). 'Versaagt niet in uw begeerte de vijand te zoeken' (Soera 4,104). 'Strijdt tegen de ongelovigen; Allah zal hen straffen door uw handen

en hen vernederen, en Hij zal u hulp verlenen tegen hen' (Soera 9,14). 'Wie strijdt op de weg Allah's en dan gedood wordt of overwint, die zullen Wij een ontzaglijk loon geven' (Soera 4,74). 'O gij, Joden, aan wie de Schrift gegeven is, gelooft aan wat Wij hebben nedergezonden vóórdat Wij uw gezichten wegvagen en ze weer plaatsen op hun achterzijde, of dat Wij u, lieden van de Sabbath, vervloeken' (Soera 4,47). 'De Joden zijn het hevigst der mensen in vijandschap jegens hen die geloven' (Soera 5,82). 'Vermaant de vrouwen van wie gij opstandigheid vreest en vermijdt haar op de rustplaatsen en slaat haar, totdat zij u gehoorzaam worden' (Soera 4,34). 'Houwt van de dief en de dievegge de handen af tot vergelding van wat zij verdiend hebben, als een voorbeeld van kastijding door Allah' (Soera 5,38). 'Geselt zowel de overspelige vrouw als de overspelige man met honderd geselslagen' (Soera 24,2).

Hiervóór zijn slechts een twintigtal 'haat-en-geweld'-verzen weergegeven uit (het begin van) de Koran, die in totaal zo'n 6200 verzen telt. Dergelijke verzen komen honderden keren in de Koran voor, dus gemiddeld eens per 40-50 verzen, en moeten derhalve bij vrijwel elke (voor)lezing uit de Koran – bijv. 's vrijdags in de moskee – aan bod komen. De inhoud ervan wordt met andere woorden zeer nadrukkelijk aan de islamieten ingeprent.⁶

DE KORAN VERSUS DE NEDERLANDSE RECHTSORDE

De Koran wekt in de naam van Allah de 'ware gelovigen' (de islamieten) op tot haat jegens en tot doodslag en moord op en het voeren van oorlog tegen 'de ongelovigen' (met name ook de joden)⁷ en tot het mishandelen en verminken van ongehoorzame vrouwen, echtbrekers, dieven etc. Het verspreiden of daartoe in voorraad hebben van de Koran en het openlijk ten gehore brengen van de inhoud ervan is, volgens allang bestaande wetgeving, een misdrijf ('discriminatie' en opruiing): zie de art. 137e en 132 van het Wetboek van Strafrecht.

De Koran roept aldus op tot daden die bij ons op zijn hoogst aan de overheid zijn voorbehouden doch die wij voor individuele burgers volstrekt taboe achten. De Koran gaat dus lijnrecht in tegen onze staatsinrichting want kent geen scheiding tussen kerk en staat, tussen particuliere geloofsbeleving en publiek optreden, ja accepteert dit onderscheid zelfs niet.⁸

Ook onze overheid is trouwens al geruime tijd gele-

den gaan afzien van het uitdelen van lijfstraffen (zoals geseling en brandmerken, afgeschaft in 1854) en van de doodstraf (afgeschaft in 1870). Het voornaamste argument hierbij was dat deze straffen in strijd zijn met de geest van het christendom. In islamitische landen komt de doodstraf echter nog steeds voor, en is daar als straf gesteld op onder meer godslastering.⁹ De voornoemde ontwikkeling van ons strafrecht wordt dus ook door de Koran volstrekt genegeerd. De daarin voorkomende oproep bijv. om van een dief zonder meer de handen af te hakken stelt niet alleen aan diefstal een barbaarse bestraffing in het vooruitzicht, maar is ook volstrekt primitief in de zin dat er geen enkel onderscheid wordt gemaakt op grond van wat en onder welke omstandigheden er gestolen is. Dit staat niet alleen in schrille tegenstelling tot onze hedendaagse strafrechtspraktijk maar ook tot de casuïstische en veel mildere wijze (zie Exodus 21,37 - 22,12) waarop diefstal al werd bejegend in de joodse Torah (Wet, onderdeel van de Tenach die door de christenen het 'Oude Testament' wordt genoemd).

INHOUD EN STREKKING VAN HET NIEUWE TESTAMENT

Het christelijke Nieuwe Testament maakt daarentegen wél onderscheid tussen kerk en staat, getuige uitspraken als: 'Geef aan de keizer wat de keizer toekomt, en aan God wat God toekomt' (Mattheüs 22,21). 'Allen die naar het zwaard grijpen, zullen door het zwaard omkomen' (Mattheüs 26,52). 'Jezus zei tot Pilatus: 'Mijn koningschap is niet van deze wereld. Want anders zouden mijn dienaren er wel voor gestreden hebben dat ik niet aan de Joden werd uitgeleverd' (Johannes 18,36). 'Iedere mens moet zich onderwerpen aan de gezagsdragers die boven hem staan. Want het gezag is door God ingesteld en het draagt het zwaard niet voor niets, nl. om aan de boosdoener de rechtvaardige straf te voltrekken' (Paulus' brief aan de Romeinen 13,1-4).

Het Nieuwe Testament predikt ook een boodschap van zachtheid, liefde, vergevingsgezindheid, vreedzaamheid, nederigheid, zelfverloochening, verzaking van het aardse.¹⁰ Zie bijv.: 'Als iemand u op de ene wang slaat, keer hem dan ook de andere toe' (Mattheüs 5,3). 'Als uw vijand honger heeft, geeft hem te eten, en als hij dorst heeft, geeft hem te drinken' (Paulus' brief aan de Romei-

nen 12,20). 'Gij zult uw medemens beminnen als uzelf' (Mattheüs 22,38). 'Zoals gij wilt dat de mensen u behandelen, moet gij het hun doen' (Lucas 6,31). 'Alwie zichzelf verheft zal vernederd en wie zichzelf vernedert, zal verheven worden' (Mattheüs 23,12). 'Wie niet wordt gelijk de kleine kinderen, zal het Rijk der hemelen zeker niet binnengaan' (Mattheüs 18,3). 'De eersten zullen de laatsten, en de laatsten zullen de eersten zijn' (Mattheüs 20,16). 'Voor een rijke is het moeilijker om in het Koninkrijk Gods te komen dan voor een kameel om door het oog van een naald te gaan' (Mattheüs 19,24). 'Toen brachten de schriftgeleerden en Farizeeën een vrouw die op overspel was betrapt bij Jezus, wezen hem op de wet van Mozes die beval om zulke vrouwen te stenigen, en vroegen hem wat er moest gebeuren; en Jezus zei tot hen: 'Laat degene onder u die zonder zonden is, het eerst een steen op haar werpen' (Johannes 8,1-8). 'Nadat zij hem aan het kruis geslagen hadden, zei Jezus: 'Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen' (Lucas 23,34).

Niccoló Machiavelli (1469-1527) heeft het Christendom daarom zelfs verweten dat het 'de westerse wereld kwetsbaar heeft gemaakt en heeft uitgeleverd aan schurken'.¹¹ Hij heeft daarmee pregnant tot uitdrukking gebracht dat de christelijke nederigheids- en opofferingsmoraal, die hiervóór kort is weergegeven, weliswaar geschikt is voor persoonlijke vervolmaking doch wel eens nutteloos en zelfs ondermijnend kan zijn wanneer zij als grondslag voor de ordening van maatschappij en staat wordt gebruikt.¹² Voorheen, toen de dienstplicht in Nederland nog daadwerkelijke betekenis had, werd elke christelijke dienstplichtige man persoonlijk voor dit dilemma gesteld, want diende hij de vraag te beantwoorden of hij de voorschriften van zijn geloof zou laten prevaleren (en dus een beroep op gewetensbezwaren zou doen) dan wel de noodzaak tot verdediging van de rechtsorde in Nederland en in de wereld.

ONTSTAANSGESCHIEDENIS EN STRUCTUUR VAN KORAN EN BIJBEL

De tekst van de Koran is vastgesteld en gecanoniseerd binnen relatief zeer korte tijd – slechts enkele tientallen jaren – na het leven van zijn boodschapper Mohammed (ca. 570-632). Die werd in 611 geïnspireerd om zijn versie van het monotheïsme te propageren en overheersend te

maken op het Arabische schiereiland, waar de joden toen een groot aantal kolonies gevestigd hadden en het Christendom in niet onbelangrijke mate ingang had gevonden doch waar overigens nog grotendeels een heidens veelgodengeloof werd aangehangen.¹³ De Koran kent slechts één auteur of beter gezegd bron: Mohammed, en is in feite geredigeerd als één lange monoloog waarin zijn leer wordt uiteengezet.

Ook dit staat in schril contrast met de joods-christelijke Bijbel die bestaat uit de joodse Tenach (het Oude Testament) en het christelijke Nieuwe Testament. De teksten daarvan zijn afkomstig van vele bronnen zoals Mozes, David, joodse profeten als Elia, Jesaja, joodse geschiedschrijvers, Jezus, Paulus, andere apostelen. De Bijbel bevat vele, en levendige, discussie's en dialogen. De Bijbelse teksten zijn opgetekend na een langdurige, soms eeuwenlange mondelinge overlevering, en vervolgens is er eeuwenlang door bewerkers en redacteuren aan de teksten gewerkt en geschaafd. Aan de beslissing welke geschriften wél en welke níét in de Bijbel opgenomen dienden te worden zijn uitgebreide en kritische discussies in synodes en kerkvergaderingen gewijd geweest.

De historische gebeurtenissen die in de Bijbel beschreven worden strekken zich dan ook uit over vele eeuwen, van ca. 1330 v.C. – volgens Sigmund Freud het tijdstip van de uittocht der joden uit Egypte onder leiding van Mozes,¹⁴ beschreven in het boek Exodus – tot ca. 100 n.C. (totstandkoming van de Apokalyps van Johannes). De Bijbel is ook zeer duidelijk gestructureerd én pluriform. Zij bestaat uit circa 80 onderdelen, van het boek Genesis tot en met de Apokalyps van Johannes, die grotendeels chronologisch en overigens thematisch zijn gegroepeerd en waarvan elk een eigen onderwerp en thema heeft dat op literair en retorisch verantwoorde wijze is opgebouwd en uitgewerkt. Een beroemd voorbeeld is bijv. de Bergrede van Jezus, die zich uitstrekt over de hoofdstukken 5-7 van het evangelie van Mattheüs. Het Oude Testament kent naast het strenge, wettische en patriottische proza van een boek als Deuteronomium bijv. de met twijfels en angsten doorweven lyrische poëzie van het boek der Psalmen. Naast de kleur- en beeldrijke levensbeschrijvingen van Jezus in de Evangelien bevat het Nieuwe Testament bijv. de vermanende en praktische, op organisatie van de christengemeentes gerichte brieven van Paulus en de

bizarre Apokalyps van Johannes, bedoeld ter bemoediging van deze gemeentes onder de vervolgingen door Romeinse keizers.

De Koran bestaat daarentegen uit 114 Soera's (hoofdstukken) die – afgezien van de eerste – louter in volgorde van afnemende lengte zijn opgenomen: De langste Soera – nr. 2 – telt 286 verzen, de Soera's 94-114 zijn elk minder dan 10 regels lang. Aldus wordt ook geheel voorbijgegaan aan de chronologie van het ontstaan van deze Soera's: De eerste aan Mohammed geopenbaarde en door hem verkondigde verzen komen bijvoorbeeld pas voor in Soera 96,1-5. Aan de uitspraken in de Koran ontbreekt bovendien – geheel anders dan in de Bijbel het geval is – elk historisch kader (in de trant: 'Toen en daar zei Mohammed tot die en die: ...'), met de bijbehorende structurerende en relativerende werking. De inhoud van de Koran is – zoals ook duidelijk uit de citaten blijkt – geformuleerd in de directe rede en gebiedende wijs en in de tegenwoordige tijd, alsof Allah zelf voortdurend aan het woord is.

Dit dient ter (be)vestiging van de pretentie dat de Koran letterlijk het onveranderlijke en onfeilbare woord van Allah zou weergeven dat momentaan en direct tot de islamieten van alle tijden en plaatsen – met Mohammed als eerste – wordt uitgesproken. Aldus is geheel aan het oog onttrokken dat de Koran de persoonlijke opvattingen en ervaringen van Mohammed weergeeft, en dat het godsbeeld dat in de Koran wordt gepropageerd wel eens zeer menselijke trekken zou kunnen vertonen die tot Mohammed zijn terug te voeren.¹⁵ Hierbij valt met name te denken aan de reeds gesignaleerde onverdraagzaamheid, agressiviteit en gewelddadigheid van de Koran waarop in het vervolg nog nader zal worden ingegaan.

Nu is het zo dat ook in het Oude Testament zeer moordzuchtige passages voorkomen: 'In de steden van nabije volken die Jahwe uw God u in eigendom geeft, moogt gij niemand in leven laten' (Deuteronomium 20,16). Deze woorden zijn echter duidelijk in een historische context en met name uitdrukkelijk in een ver verleden geplaatst. Zij komen voor in een aan Mozes toegeschreven rede die hij gehouden zou hebben aan de vooravond van de verovering van Kanaän (het latere Palestina) door de joden, ca. 1250 v.C., na hun uittocht uit Egypte en langdurige verblijf in de woestijn. Dergelijke passages in het Oude

Testament spelen echter bij de joden al zo'n 2800 jaar geen rol meer ter rechtvaardiging van het voeren van oorlog of van het beoefenen van terreur, om redenen die hierna zullen worden toegelicht.

Terwijl de volgorde van de Soera's in de Koran dus louter door hun lengte is bepaald, bestaat iedere Soera op zichzelf weer uit plukken verzen die elkaar op onafhankelijke wijze opvolgen: een uitval tegen de ongelovigen, wordt gevolgd door voorschriften over het gebed, wordt gevolgd door een beschouwing over een veldslag, wordt gevolgd door een uitval tegen de joden, wordt gevolgd door voorschriften over het huwelijksleven enzovoorts. De Koran wordt dan ook, literair gezien, gekenmerkt door een volslagen structuurloosheid die voor westerse lezers verbijsterend is¹⁶ en die des te meer onbegrijpelijk is omdat de Koran in feite slechts één auteur of beter gezegd bron kent, Mohammed. De hoofdgedachten van de islam – waaronder: 'Allah heeft de ongelovigen verdoemd, en zij zullen in dit nabije leven met geweld worden bestraft en daarna tot in eeuwigheid branden in het vuur van de hel' – worden daarbij tot in den treure herhaald.

TRIOMF EN LIJDEN IN KORAN EN BIJBEL

In de korte tijdsspanne na het optreden van Mohammed waarbinnen de Koran is neergeschreven, en ook nog vele eeuwen lang daarna, kende de islam alleen maar verbluffende en indrukwekkende (militaire) triomfen. Die zijn begonnen onder Mohammed: Hij heeft de door hem verkondigde versie van het monotheïsme met bloedig geweld opgelegd aan de bewoners van het Arabische schiereiland, door middel van een burgeroorlog waarin wapenstilstanden wederzijds verraderlijk werden geschonden en die in 630 definitief door Mohammed werd gewonnen. Hij heeft zich daarbij met militaire middelen meester gemaakt van bijv. de Jodenkolonies die zich toen in Arabië bevonden¹⁷ en uiteindelijk van de heilige plaats van het veelgodendom, Mekka. Men kan Mohammed met recht een oorlogszuchtige profeet noemen.¹⁸

Zijn gewelddadige aanpak is door zijn opvolgers voortgezet, eveneens met veel succes. Binnen een eeuw hadden de arabische islamieten – zogeheten Saracenen – al onder meer het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje veroverd. Zij stonden toen zelfs al met hun legers

in Frankrijk, doch werden vandaar dankzij een door Karel Martel in 732 bij Poitiers gewonnen veldslag tot achter de Pyreneeën teruggedrongen. West-Europa heeft zich daarna meer dan duizend jaar lang op leven en dood tegen de islam moeten verdedigen.¹⁹ Aan de islamitische heerschappij in Spanje zou eerst in 1492 een einde komen. Aan de oostzijde van Europa hadden de Turken echter inmiddels, in 1453, Constantinopel veroverd – de hoofdstad van het toenmalige Byzantijnse keizerrijk, sindsdien Istanboel genaamd – om zich vervolgens van Griekenland, de Balkan en Hongarije meester te maken. In 1529 arriveerden zij met hun legers voor de poorten van Wenen waar hun tenslotte een halt werd toegeeroepen. Dit laatste moest in 1683 nog een keer herhaald worden.²⁰ Vanaf circa 1800 zette het verval van het Turkse rijk in.²¹ Het zou echter vervolgens nog tot 1918 duren – toen de Turken als bondgenoten van Duitsland de eerste wereldoorlog verloren hadden – al eer hun Oost-Europese veroveringen weer geheel ongedaan gemaakt werden – op Istanboel en enig achterland daarvan na.

In de Koran ontbreekt dan ook volkomen de volgende notie die in de Bijbel volop aanwezig is: dat het de 'uitverkoren' aanhangers van de ene en ware God niet altijd voor de wind hoeft te gaan; dat zij integendeel ook wel eens door een militair superieure 'ongelovige' overweldiger tot een treurig en afhankelijk en zelfs levensgevaarlijk bestaan gebracht kunnen worden; en dat dit door God kennelijk wordt toegelaten en zelfs kan zijn beoogd, als een straf voor wangedrag of in ieder geval als een noodzakelijke les.

Een dergelijke boodschap is door de joodse profeten (Jesaja, Jeremia, Ezeziël, Amos, Hosea etc.) zeer nadrukkelijk verkondigd. Om slechts één citaat te geven (Amos 3,9-11): 'Laat het horen in de paleizen van Assur en van Egypte, en zegt: Trekt samen op naar de berg van Samaria en ziet, hoe groot de verwarring daar is en de verdrukking binnen zijn muren. Zij weten van geen recht meer, degenen die daar in hun paleizen geweld opstapelen en onrecht. Daarom – zo spreekt Jahwe, de Heer – zal een vijand het land Israël omsingelen, zal hij uw sterkte neerhalen en uw paleizen plunderen.' Hiermee corresponderende ervaringen van de joden worden in het Oude Testament ruimschoots beschreven: denk aan de verovering en totale verwoesting van het joodse Noordrijk (Israël) in 721 v.C.

door de Assyriërs,²² en aan de Babylonische ballingschap die de joden van het Zuidrijk (Juda) vanaf 587 v.C. – na de verovering en verwoesting van Jerusalem door Nebukadnezar²³ – hebben moeten ondergaan. Gebeurtenissen als deze – denk ook aan de desastreus verlopen joodse opstand, 66-70 n.C., tegen de toenmalige Romeinse bezetter van Palestina²⁴ – hebben de joden al zeer lang geleden de onjuistheid doen inzien van het primitieve en oorlogszuchtige godsbeeld dat zij kennelijk aanvankelijk hadden, ten tijde van hun verovering van Kanaän (ca. 1250 v.C.) en nog enkele eeuwen daarna, tot en met de koningschappen van David en Salomo (eindigend ca. 920 v.C.).

In die begintijd waren ook zij er kennelijk nog van overtuigd dat de ene God een oppermachtige krijgsgod zou zijn (aangeduid als 'Jahwe van de legerscharen') die hun als zijn 'uitverkoren volk' gegarandeerd de overwinning zou bezorgen bij hun militaire expedities tegen andere volken met andere goden,²⁵ en die van hen zou verlangen dat zij hun verslagen tegenstanders ter dood brachten.²⁶ Dit primitieve, exclusieve en later door de joden dus geheel verlaten godsbeeld wordt sprekend vertolkt in het bekende verhaal van de overwinning van David, als herder slechts uitgerust met een slinger, op de Filistijnse militaire reus Goliath (I Samuël 17).

De christenen waren vanaf den beginne op het accepteren van en het volharden vanuit een onderdogpositie voorbereid, door de boodschap van Jezus – verkondigd terwijl Palestina onder Romeinse overheersing stond – en zijn kruisdood. Vergelijk de uitspraak van Jezus: 'Ik zend u als schapen tussen wolven; gij zult overgeleverd worden aan de rechtbanken en geselsd in de gebedshuizen, en gij zult een voorwerp van haat zijn voor allen omwille van mijn naam; wie echter ten einde toe volhardt, hij zal gered worden' (Mattheüs 10,16-22).²⁷ De christenen waren hiermee ook al gauw vertrouwd: denk aan de christenvervolgingen door tirannieke en zichzelf vergoddelijkende Romeinse keizers als Nero (keizer 54-68) en Domitianus (keizer 81-96).²⁸

De Koran daarentegen biedt de islamieten dus geen enkele steun voor zo'n onderworpen, lijdende positie, anders dan een benadrukking van de primitieve, oorlogszuchtige en op een versterking van eigen superioriteitsgevoelens gerichte notie dat zij als de 'ware gelovigen' uiteindelijk op een militaire overwinning op 'de ongelovigen'

en op wereldheerschappij zouden kunnen rekenen, dankzij de steun van de ene God (Allah) die exclusief aan hun kant zou staan: 'Versaagt niet en roept niet op tot vrede, daar gijlieden als gelovigen toch de overhand hebt en Allah met u is' (Soera 3,139, Soera 47,35). 'Onze dienaren zijn het die tot de overwinning geholpen zullen worden, en Onze legerscharen zullen waarlijk de overwinnenden zijn' (Soera 37,172-173). 'Geschreven heeft Allah: Overwinnen zullen waarlijk Ik en Mijn boodschappers' (Soera 58,21).

Dergelijke verzekeringen en aansporingen laat de Koran dan gepaard gaan met het type agressieve opwekking tot (moorddadige) geweldsuitoefening tegen 'de ongelovigen' en de joden dat hiervóór is geciteerd, en met opwekkingen tot zelfopoffering door de islamieten waarvoor een hemelse beloning in het vooruitzicht wordt gesteld, bijv.: 'Wie strijdt op de weg Allah's en dan gedood wordt of overwint, die zullen Wij een ontzaglijk loon geven' (Soera 4,74). 'Van diegenen die gedood zijn op de weg van Allah zal hij de daden niet te loor doen gaan; Hij zal hen rechtleiden en hun staat zalig maken, en hen in de Paradijsuin doen binnengaan' (Soera 47,4-6).

Deze aansporingen en opwekkingen worden thans door islamieten in een inferieure positie – denk aan Palestijnen en Irakezen – op grote schaal opgevolgd door het bedrijven van de ene terreurdaad na de andere, vaak in de vorm van een zelfmoordactie. Volgens christelijke opvattingen houden deze daden de ernstigste misdrijven in die een mens maar kan begaan.²⁹ Volgens de islamitische plegers ervan en hun sympathisanten zouden het echter voorbeeldige (martelaars) daden zijn – en zij worden in die opinie uitdrukkelijk gesteund door de Koran.

GODSBEGRIIP IN KORAN EN BIJBEL

Men kan mijns inziens met recht stellen dat de versie van het monotheïsme zoals die gepropageerd is door Mohammed en vrijwel onmiddellijk daarna is neergelegd in de Koran, met een oorlogszuchtig en exclusief godsbeeld dat het eigen superioriteitsgevoel van de islamieten ondersteunt en de gewelddadige onderwerping van 'de ongelovigen' verlangt, vergelijkbaar is met het primitieve beginstadium van het joodse geloof, in de periode 1250-900 v.C. Toen huldigden de joden dus eveneens zo'n godsbeeld, en de feitelijke ontwikkelingen – de verovering van

Kanaän, culminerend in de vestiging van het koninkrijk van David en Salomo dat de regio domineerde – leken hen hierbij in het gelijk te stellen.

Doch terwijl de joden langdurig de tijd genomen hebben om latere en voor hen uiterst pijnlijke ervaringen die dit primitieve godsbegrip volstrekt logenstrafte, zoals hun onderwerping en verbanning door Assyriërs en Babyloniërs, in hun Tenach (het Oude Testament) te incorporeren, hebben de islamieten hun aanvankelijke en evenzeer primitieve godsbegrip overijld, zonder reflectie of tegenspraak, zonder discussie en bezinning, in de Koran gecanoniseerd en onaantastbaar gemaakt. Zij leken hierbij vervolgens vele eeuwen lang – tot ca. 1800 – door de formidabele en voortdurende militaire triomfen van Saracenen en Turken in het gelijk te worden gesteld. En zij zijn in grote religieuze en psychologische problemen komen te verkeren nu de westerse beschaving zich sedertdien langdurig, met name ook militair, aan hen superieur heeft getoond – in weerwil van de Koran.³⁰

Overigens begint de westerse wereld zelf inmiddels ook in steeds ernstiger mate nadelen te ondervinden van deze sinds ca. twee eeuwen verworven superioriteit, in de zin dat kennelijk in brede – en met name ook in opinievormende en leidinggevende – kringen elk (historisch) besef van de (onverdraagzame, oorlogszuchtige en gewelddadige) aard van de islam verloren is gegaan.³¹ Dat wreekt zich al lange tijd bij de aanpak van de immigratie van islamieten in West-Europa en bij de discussies over een eventuele toelating van Turkije tot de EU.

Dat heeft zich eveneens ernstig gewroken bij de aanval die de Amerikanen en Britten in maart 2003 op het Irak van Saddam Hoessein hebben ondernomen. Die aanval heeft weliswaar een eclatant militair succes opgeleverd, maar daarna is een vreedzame heropbouw van Irak vele malen moeilijker en gevaarlijker gebleken dan de 'bevrijders' in hun onwetendheid hebben gedacht. Hun simplistische, louter politieke boodschap dat zij 'liberty' en 'democracy' zijn komen brengen blijkt volstrekt onvoldoende te zijn om begrip en respect, laat staan enthousiaste coöperatie, van de Irakezen op te roepen.

Deze 'bevrijders' hadden zich moeten realiseren dat democratie slechts mogelijk is op basis van een mensbeeld waarbij alle mensen vrij en gelijkwaardig zijn, behept met rede, met inzicht in wat rechtvaardig en onrechtvaardig

is, met kennis van goed en kwaad.³² En dat dit mensbeeld, dat onverbrekkelijk samenhangt met het godsbeeld dat men heeft,³³ nou juist wél ondersteund en versterkt wordt door de Bijbel, de heilige schrift van joden en christenen – zie ook Genesis 1,27: 'God schiep de mens naar zijn beeld en gelijkenis',³⁴ – maar niet door de Koran.³⁵

JOODSE PROFETEN EN MOHAMMED

In het jodendom zijn het vooral de profeten geweest (zoals Elia, Jesaja, Jeremia, optredend vanaf ca. 850 v.C.) die het aanvankelijke, primitieve godsbeeld hebben hervormd en de volgende noties in de joodse religie hebben doen doordringen en zegevieren: De ene God staat niet aan de kant van de macht en het militaire succes doch aan de kant van het recht; zie de confrontatie tussen de profeet Elia en koning Achab over de wederrechtelijke onteigening door de laatste van de wijngaard van Naboth (1 Koningen 21). De ene God wenst geen rituelen en offergaven doch gerechtigheid; zie Jesaja 1,10-20 en Hosea 6,6. De ene God is geen exclusief bezit van zijn 'uitverkoren volk', in casu de joden; zie bijv. Jesaja 45, Amos 9,7 en het boek Jona.

Ook de jood Jezus, stichter van het christendom, stond geheel in deze traditie (en werd dan ook door zijn tijd- en landgenoten met de profeten vergeleken; zie bijv. Mattheüs 16,14): 'De duivel toonde Jezus vanaf een hoge berg alle koninkrijken ter wereld, en zegde de heerschappij daarover aan Jezus toe indien deze in aanbidding voor hem neerviel; waarop Jezus antwoordde: 'Ga weg satan, want er staat geschreven dat de mens alleen de heer zijn God zal aanbidden en dienen' (Mattheüs 4,9-10). 'Gij weet dat de heersers der volkeren hen met ijzeren vuist regeren en dat de groten misbruik maken van hun macht over hen. Dit mag bij u niet het geval zijn; wie onder u groot wil worden, moet dienaar van u zijn, en wie onder u de eerste wil zijn, moet slaaf van u wezen' (Mattheüs 20,25-27). 'Als gij uw gave komt brengen naar het altaar en daar schiet u te binnen dat uw broeder iets tegen u heeft, laat dan uw gave voor het altaar achter en ga u eerst met uw broeder verzoenen' (Mattheüs 5,23). 'Gaat en maakt alle volkeren tot mijn leerlingen' (Mattheüs 28,19).

De islamieten achten Mohammed een 'profeet', en wel de laatste en verreweg de belangrijkste. 'Er is slechts

één God, Allah, en Mohammed is zijn profeet'; zo luidt, kort samengevat, hun geloofsbelijdenis. De pretentie van Mohammed dat het door hem verkondigde woord rechtstreeks afkomstig was van Allah is inderdaad dezelfde als die van de joodse profeten, die hun verkondiging steevast aanvingen met de formule: 'Zo spreekt Jahwe uw God' (o.a. Jesaja 1,2, Jeremia 2,4, Ezechiël 5,5, Hosea 4,1, Amos 1,3).

Mohammed bediende zich echter van politieke en militaire machtsmiddelen om de door hem verkondigde versie van het monotheïsme op bloedige wijze, door middel van een burgeroorlog, ingang te doen vinden en de overhand te bezorgen bij zijn arabische landgenoten. Hij geleek aldus meer bijv. Karel de Grote (koning der Franken 768-814 en keizer vanaf 800), die met militair geweld de Saksen in zijn keizerrijk inlijfde en hun het christendom opdrong,³⁶ dan op de voornoemde joodse profeten incl. Jezus: Die schuwden dergelijke machtsmiddelen juist volstrekt en werden in de regel zelf slachtoffer van vervolging.³⁷ Mohammed introduceerde aldus ook een primitief, oorlogszuchtig en exclusief godsbeeld dat door de joodse profeten en Jezus juist volstrekt werd verworpen.

TAALGEBRUIK IN DE KORAN EN ISLAMITISCHE GELOOFSBELEVING

De Koran is geschreven in een omslachtig en zeer bloemrijk proza³⁸ dat wij als westerlingen geneigd zijn om niet au serieux te nemen. Dit taalgebruik spreekt oosterlingen echter zeer aan. Zij zien het zelfs als een overtuigend bewijs dat de Koran, ondanks de onsamenhangendheid ervan, direct en letterlijk door Allah zou zijn gedicteerd.³⁹ Een dergelijke taal weet hen ook effectief tot de beschreven en voorgeschreven daden – inclusief het begaan van moorden en het uitdelen van lijfstraffen – aan te zetten.⁴⁰

Een fundamentalistische islamiet is dan ook niets anders – die definitie was ik nog verschuldigd – dan een islamiet die de daad voegt bij het in de Koran neergeschreven woord, die dit woord daadwerkelijk in de praktijk brengt. De Koran eist van de islamieten dat zij fundamentalisten zijn, en gaat tegen hen die het 'ware geloof' alleen maar met de mond belijden – zogeheten 'huichelaars' – bij herhaling tekeer – haast nog heftiger dan tegen de joden –, bijv.: 'Voor hen is er een pijnlijke bestraffing, omdat zij leugenachtig waren, en Allah spot met hen' (Soera 2, 10 & 15). 'Wat de huichelaars betreft, indien zij

zich afwenden van de weg Allah's, grijpt hen dan en doodt hen waar gij hen aantreft' (Soera 4,89).⁴¹

Hoe actueel deze bedreigingen zijn, wordt dagelijks in Irak gedemonstreerd, door de dodelijke en verraderlijke aanslagen die daar door soennieten en shi'iten op elkaar worden gepleegd.⁴² Ook in een land als Afganistan, dat notabene van de fundamentalistische Talibaan is bevrijd en is gemoderniseerd en op de been wordt gehouden door westerse – waaronder Nederlandse – hulp, loopt niettemin een moslim die zich van de islam afwendt en zich tot het christendom bekeert nog steeds het risico dat hij als 'afvallige' tot de doodstraf wordt veroordeeld.⁴³

CONSEQUENTIES, ACCOMODATIE

Is het onderhand niet de allerhoogste tijd dat wij in Nederland en West-Europa de inhoud en strekking van de Koran, de 'heilige schrift' van de islam, (weer) serieus gaan nemen? De Koran is een religieus boek dat evenals de Bijbel – een pijler van onze westerse beschaving – het monotheïstische geloof propageert doch dat daarbij – conform de opvattingen en aanpak van Mohammed doch volstrekt in tegenstelling tot de Bijbel – aanzet tot haat jegens en opruit tot het plegen van geweldsmisdrijven tegen andersdenkenden, 'de ongelovigen'. De Koran functioneert als het psychologische ontstekingsmechanisme van de fundamentalistisch islamitische terreur die onophoudelijk en wereldwijd wordt bedreven. Dient de Koran daarom hier niet verboden te worden? Of staan wij aan de islam, die – zoals wij gezien hebben – onze staatsinrichting met scheiding van kerk en staat niet accepteert, ook een voor alle burgers levensgevaarlijke uitzondering toe op het Wetboek van Strafrecht en dus op onze openbare orde en veiligheid?⁴⁴

Daarvoor hoeven wij omgekeerd van de zijde van fundamentalistische islamieten geen enkele dankbaarheid, respect, terughoudendheid, reciprociteit of dergelijke te verwachten.⁴⁵ Hun wordt immers voorgelaten: 'Bestrijdt de ongelovigen totdat er geen verzoeking meer is, en de godsdienst geheel aan Allah behoort' (Soera 8,39). Leggen wij ons daar bij neer, gevolg gevend aan het christelijke voorschrift: 'Verdelg het onkruid dat tussen het tarwe opschiet niet doch wacht tot de oogst' (lees: het laatste oordeel; Mattheüs 13,24-30)? Wij kunnen ons er dan in ieder geval op beroepen dat wij niet alleen de

ene maar ook de andere wang hebben toegekeerd, en dat het dus niet aan ons ligt wanneer er geen vreedzame coëxistentie met de islam tot stand komt. Of realiseren wij ons, in navolging van Machiavelli, dat zo'n aanpak wel eens 'de overlevering van onze samenleving aan schurken' zou kunnen inhouden, en houden wij ons aan het eveneens christelijke voorschrift: 'Het gezag is door God ingesteld en draagt het zwaard niet voor niets, nl. om aan de boosdoener de rechtvaardige straf te voltrekken' (Paulus' brief aan de Romeinen 13,1-4)?

Wij moeten ons daarbij realiseren dat de haatzaaiing en opruiing tot gewelddaden door middel van de Koran zich vrijwel geheel aan onze westerse ogen onttrekt. Hetgeen deze des te gevaarlijker maakt. Er bestaat voor islamieten nl. slechts één authentieke versie van de Koran, in het Arabisch.⁴⁶ Vertalingen worden door hen niet erkend omdat die afbreuk doen aan het bloemrijke taalgebruik in het Arabisch – volgens de islamieten dus hét bewijs dat de Koran rechtstreeks van Allah afkomstig zou zijn. De onwetendheid van niet-islamieten over de inhoud van de Koran wordt daarnaast nog eens bevorderd doordat deze inhoud jegens hen door islamieten gedissimuleerd pleegt te worden. En wanneer er al eens op voor islamieten onwelgevallige wijze uit de Koran geciteerd wordt, dan is een veel voorkomende reactie dat de vertaling onjuist zou zijn.⁴⁷

Ook de ideologie van het nationaal-socialisme stond fundamenteel vijandig tegenover de westerse, joods-christelijke beschaving, en datzelfde gold voor de ideologie van het communisme – zoals wij ten koste van tientallen miljoenen slachtoffers hebben moeten ervaren. Laten wij nou eindelijk eens lering trekken uit de geschiedenis, zoals bijv. Machiavelli gedaan heeft: 'Mensen komen vaak bedrogen uit als ze denken arrogantie met inschikkelijkheid te kunnen beteugelen; inschikkelijkheid blijkt heel vaak niet alleen zinloos maar zelfs schadelijk, vooral ten opzichte van agressieve opposanten' (*Discorsi* 2-14,1-2). In plaats daarvan hebben wij ons echter tot dusver, wat de islam betreft, door ideologische platitudes en gemakzuchtige 'wishful thinking' – over de 'maakbaarheid van een multiculturele samenleving' en over de vanzelfsprekendheid van een vreedzame coëxistentie ofwel accommodatie tussen de islam en onze westerse en joods-christelijke samenleving en cultuur – en dus in feite door

luiheid, lafheid en verwijtbare onwetendheid omtrent elementaire feiten laten verleiden tot een herhaling van dezelfde fouten waarvan wij toch in het recente verleden zulke rampzalige gevolgen hebben ondervonden.⁴⁸

Het verspreiden en openbaar maken, en het daartoe in voorraad hebben, van de Koran in zijn huidige vorm – met zijn talrijke uitlatingen die beledigend en discriminerend en bedreigend zijn jegens, en aanzetten tot haat jegens en tot het plegen van geweldsmisdrijven (zelfs moord en doodslag) tegen niet-islamieten in het algemeen ('de ongelovigen') en jegens/tegen Joden en niet-fundamentalistische islamieten (zg. 'huichelars') in het bijzonder – houdt een ernstig misdrijf in (art. 137e en art. 132 Wetboek van Strafrecht). Daaraan dienen bijbehorende consequenties te worden verbonden,⁴⁹ en de vrijheid van godsdienst vormt hiervoor geen belemmering, integendeel.

Indien zich in ons land bijv. aanhangers zouden vestigen van een religie die het brengen van mensenoffers vereist,⁵⁰ dan kan ook dit niet worden getolereerd. Het is evenmin acceptabel, en levert eveneens een strafbaar feit op (art. 449 Wetboek van Strafrecht), indien een religieuze groepering hier te lande polygamie zou propageren en zou wensen te bedrijven.⁵¹ De godsdienstvrijheid is niet absoluut, maar geldt 'behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet' (art. 6 Grondwet). De strafwet mag ook en zeker in godsdienstig verband niet worden geschonden. De joodse en christelijke religies vergen van hun aanhangers aanzienlijk méér dan alleen het inacht nemen van de strafwet.⁵²

Wat de Koran betreft zou een praktische, accommoderende oplossing kunnen zijn dat daarvan (door islamitische redacteuren) een legale versie wordt vastgesteld, waarin alle opwekkingen tot haat en tot het plegen van misdrijven zijn geëlimineerd. Zo'n beschaafde versie – en vertalingen daarvan – kan/kunnen dan wél voor verspreiding, gebruik en verkondiging in Nederland worden vrijgegeven.

Atatürk, onder wiens leiding Turkije in 1922 drastisch hervormd is, zag de islam als een hoofdoorzaak van de achterlijkheid van het Ottomaanse rijk. Hij heeft echter destijds nagelaten om de verspreiding en openbaarmaking van de Koran in Turkije te beperken tot een aldus gezuiverde, beschaafde versie. Dit zou wel eens een belangrijke oor-

zaak kunnen zijn waarom Turkije het nog steeds niet heeft gebracht tot een seculiere democratie naar westers model, met respectering van de mensenrechten.

De voornoemde aanpak moet in ieder geval kunnen rekenen op een grote steun van de zijde van de islamieten in ons land. Dat blijkt bijv. uit de mediareportages die gewijd zijn geweest aan de moord (op 2 november 2004 te Amsterdam) door Mohammed Bouyeri op cineast Theo van Gogh: (Vrijwel) alle islamieten die daarbij aan het woord kwamen, gaven de verzekering dat zij de islam op een vreedzame en vredelievende wijze willen belijden en dat zij een fundamentalistische geloofsbeleving – waarin metterdaad gevolg gegeven wordt aan de opruïngen in de Koran, zoals de moordenaar van Van Gogh gedaan heeft – van de hand wijzen. Ook de overgrote meerderheid van de islamieten in ons land – die kennelijk bestaat uit niet-fundamentalisten ('huichelaars' dus volgens de Koran) – is de tot haat en geweld aanzettende passages in de Koran blijkbaar liever kwijt dan rijk.⁵³ Om het in christelijke termen te formuleren (vgl. de parabel van de zaaiër, Mattheüs 13,4-23): Het kwaadaardige zaad van de Koran valt bij slechts een fractie van de islamieten in vruchtbare bodem. Maar daar levert het dan wel – en dat is het probleem – honderdvoudig schadelijke vrucht op.

In de jaren omstreeks 1985 werd door het christelijke echtpaar Goeree een eigen en aanstootgevende Bijbel-interpretatie gepropageerd, door middel van privé-zendingsactiviteiten – die op veel kleinere schaal plaatsvonden dan waarvan sprake is bij de verspreiding van de Koran –, op vreedzame wijze en met gebruikmaking van de Nederlandse taal – dus openlijk en controleerbaar, anders dan bij de Koran het geval is. Die Bijbel-interpretatie was vele malen onschuldiger dan de hiervóór geciteerde Koranteksten: Het echtpaar betoogde dat al datgene wat de joden vanaf omstreeks 33 n.C. is overkomen, met name ook de vervolging van en moord op 6 miljoen joden door het Nazi-regime, aan henzelf te wijten is omdat zij bij het proces van Jezus voor Pilatus gekozen hadden voor vrijlating van de moordenaar Barabbas en voor kruisiging van Jezus (Mattheüs 27,15-26). Deze opvatting werd niettemin kwetsend jegens joden geacht, en aan het echtpaar is deswege een strafrechtelijke veroordeling en een civielrechtelijk verspreidings- en openbaarmakingsverbod opgelegd, door de Nederlandse rech-

ter op initiatief van joodse en christelijke organisaties en van het Openbaar Ministerie.⁵⁴

Waar wachten wij dan nog op wat de Koran betreft, die de privé-opvattingen van de oorlogszuchtige arabier Mohammed (ca. 570-632) over het monotheïsme weergeeft, en die – met volstrekte en grove ondermijning van onze rechtsorde – de wijze waarop Mohammed zijn opvattingen destijds op het Arabisch schiereiland heeft weten te doen zegevieren – met politieke en militaire, bloedige machtsmiddelen – aan de islamieten ter navolging voorhoudt? Alsof dat de opdracht zou zijn van de ene, eeuwige en universele, rechtvaardige en barmhartige God, schepper van hemel en aarde, die van ons liefde, hoop en trouw vraagt.⁵⁵

M.S.H. Frankenvrij heeft onder andere naam gepubliceerd over onder meer: staatsrecht en staatkundige vernieuwing en burgerlijke ongehoorzaamheid.

NOTEN

- 1 Zie bijv. het artikel 'Integratie hapert, vindt de politiek' in *NRC Handelsblad* van 13 december 2005, waarin onder meer wordt vermeld: Marokkaanse en Turkse kinderen hebben nog steeds aan het einde van de basisschool een achterstand van gemiddeld 2 tot 2,5 jaar. De jeugdwerkloosheid onder de Turkse en Marokkaanse jongeren is 24 percent, twee keer zo groot als onder autochtone jongeren. De segregatie in de grote steden neemt toe doordat met name Turken en Marokkanen in steeds sterkere mate bij elkaar gaan wonen. Zowel van de autochtone Nederlanders als van de Turken en Marokkanen vindt de helft dat de westerse leefwijze niet samengaat met die van islamieten.
- 2 In Turkije worden islamieten die zich tot het christendom bekeren nog steeds dodelijk belaagd, en wordt christenen het leven zodanig onmogelijk gemaakt dat zij in de afgelopen 40 jaar massaal – met ca. 150.000 – zijn geëmigreerd: zie bijv. het artikel 'Christenen betalen rekening uit verleden' in *NRC Handelsblad* van 25 november 2006.
- 3 Ik beschik over de 8e druk, van 1982, uitgegeven door Elsevier.
- 4 Mijn citaten uit de Bijbel zijn ontleend aan de zg. Wilibrord vertaling (Katholieke Bijbelstichting) van

- 1975.
- 5 Dit doet denken aan de folterbeschrijvingen die Dante Alighieri (1265-1321) heeft opgenomen in zijn *Inferno* (Hel), het eerste deel van zijn *Divina Commedia*. Het grote verschil is dat Dante de door hem beschreven pijnigingen beperkt tot lieden die ondeugdzaam geleefd hebben of zelfs misdrijven hebben begaan. Deugdzame ongelovigen verkeren bij hem in de eerste kring van de hel, waar geen straffen worden uitgedeeld doch men alleen verstoken is van de aanschouwing van God.
 - 6 Vgl. de conclusie van B.J.M. Hulsman, in het artikel 'De Koran is wel degelijk een bruter boek dan de Bijbel', *NRC Handelsblad* (opiniepagina) van 11 november 2004: 'Het is verbazend dat de meeste moslims, die elke vrijdag in moskeeën stukken uit de heilige Koran krijgen voorgelezen, nog met ongelovige Nederlanders praten.'
 - 7 De uitgesproken vijandschap van de islam jegens de joden dateert dus van ver vóór het Zionisme en de vestiging, na 1945, van de Israëlische staat. Flavius Josephus heeft ca. 75 n.C. al geschreven, in zijn *De joodse oorlog* (vert. F.J.A.M. Meijer & M.A. Wes, Ambo, Baarn 1992), over de haat van de Arabieren jegens de joden. Die resulteerde destijds o.a. in een moordexpeditie in Judea (zie a.w. 2,68-76), en in het beroven en vermoorden van de joden die ca. 70 n.C. het door de Romeinen belegerde Jeruzalem ontvluchtten (zie a.w. 5,550-552).
 - 8 Vgl. de volgende uitspraken van de Syrische imam Fawaz Jneid, die in november 2004 weigerde om minister Verdonk de hand te schudden, in een interview in *De Volkskrant* van 4 december 2004 (onder de titel 'Er moet ruimte zijn voor orthodoxe moslims'): 'Het zijn onwetenden, psychisch gestoorden die politiek en religie willen onderscheiden. Katholieken maken dat onderscheid. In de islam bestaat dat onderscheid niet.'
 - 9 In Leviticus 24,15-16 is eveneens de doodstraf gesteld op een schending van het derde gebod (Exodus 20,7, Deuteronomium 5,11). In Nederland is godslastering strafbaar met een gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden (art. 147 sub I Wetboek van Strafrecht). In de praktijk gaat de godslasteraar hier zelfs al gauw vrijuit: zie het strafproces tegen de schrijver G.K. van het Reve die God beschreef als een ezel waarmee hij de homoseksuele liefde kon bedrijven (arrest d.d. 2 april 1968 van de Hoge Raad, NJ 1968, 373).
 - 10 De meest 'moorddadige' tekst in het Nieuwe Testament is waarschijnlijk: 'Heel het aanwezige volk van Joden riep: 'Het bloed van Jezus kome over ons en onze kinderen' (Mattheüs 27,25). Deze tekst is misbruikt om jodenvervolgingen te rechtvaardigen. Zie ook het vervolg.
 - 11 Zie zijn politiek-historische werk *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, 2-2, 34 (vert. door Paul van Heck, *Discorsi - Gedachten over staat en politiek*, Ambo, Amsterdam 1997).
 - 12 Vgl. J.J.M. van der Ven, in zijn dissertatie *De zorgvuldigheidsnorm krachtens art. 140I BW toegepast door de Hoge Raad (1941)*: 'De moraal vindt men wellicht gepredikt en geprezen, maar in het dagelijkse leven wordt zij nu eenmaal niet gevolgd' (p. 17-18).
 - 13 Zie bijv. de inleiding van J.H. Kramers bij zijn Koranvertaling.
 - 14 S. Freud (zie zijn: *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, Fischer, Frankfurt am Main 1987, p. 43) plaatste de uittocht kort na het optreden van de Egyptische farao Echnaton (ca. 1361-1340 v.C.). Die introduceerde voor de eerste keer in de (bekende) geschiedenis een monotheïstisch geloof, de religie van Aton (afgebeeld als een zonneschijf), dat zich in Egypte echter slechts gedurende het leven van deze farao heeft weten te handhaven.
 - 15 Vgl. de observatie die al door de Griekse geschiedschrijver Herodotus (ca. 490-420 v.C.) is gedaan, nl. dat mensen zich godenbeelden scheppen naar hun eigen beeld en gelijkenis: Kelten hebben roodharige goden, Nubiërs hebben zwarte goden, etc.
 - 16 Aldus ook J.H. Kramers in de inleiding bij zijn Koranvertaling. De islamitische opvatting dat de Koran een monoloog van Allah zou zijn lijkt mij dan ook, gezien deze structuurloosheid, moeilijk te rijmen met de opvatting – die joden, christenen en islamieten delen – dat God de schepper van het heelal is. Want scheppen houdt allereerst in: orde brengen in chaos. Zie Genesis 1,1-31, Soera 67,3 en ook Ovidius, *Metamorfosen* 1,5-88 (vert. door M. d'Hane-Scheltema, Athenaeum,

- Amsterdam 2000).
- 17 De jodenkolonies zijn in een reeks van bloedige veldtochten door Mohammed uitgeschakeld. De bezittingen van de joden werden door hem in beslag genomen, terwijl de overlevenden werden verdreven of als slaaf verkocht. Zie bijv. J.H. Kramers in de inleiding bij zijn Koran-vertaling.
 - 18 Dit is treffend getypeerd door de prent van Mohammed – met Arabische Koran-tekst en bom in zijn tulband – die in februari 2006 gepubliceerd is door de Deense krant *Jyllands-Posten* en zoveel opzien heeft gebaard. ‘Eén beeld zegt soms meer dan duizend woorden.’ Christen- en jodendom worden vaak getypeerd met het beeld van een gekruisigde Jezus Christus resp. van een wetgevende Mozes op de berg Sinaï.
 - 19 Zie voor een epische beschrijving hiervan bijv.: Torquato Tasso, *Gerusalemme liberata*, 1581.
 - 20 Deze worsteling in 1683 is uitvoerig beschreven in James A. Mitchener, *Poland* (New York, 1983). De Poolse koning Jan Sobieski voerde destijds het opperbevel over de westers-christelijke troepen.
 - 21 Zo werd Griekenland in 1829 onafhankelijk, en in hetzelfde jaar namen de Russen Adrianopel (in zuid-Bulgarije) in. Frankrijk bezette in 1830 Algiers.
 - 22 Hiervoor was door een profeet als Amos gewaarschuwd.
 - 23 Hieraan zijn bijv. de Klaagliederen van Jeremia gewijd.
 - 24 Beschreven in: Flavius Josephus, a.w.
 - 25 Zie bijv. Jozua 1,5-6: ‘Niemand zal u kunnen weerstaan al de dagen van uw leven, want Ik zal met u zijn; wees sterk en moedig’ en Deuteronomium 20,1: ‘Als gij tegen uw vijanden ten strijde trekt en ziet dat zij veel meer paarden, wagens en soldaten hebben dan gij, dan moet gij toch niet bang voor hen zijn, want Jahweh uw God is met u’.
 - 26 Zie bijv. I Samuël 15,1-3: ‘Samuël sprak tot Saul: ‘Mij heeft Jahwe gezonden om u te zalven tot koning over zijn volk, over Israël; luister dus naar het woord van Jahwe. Dit zegt Jahwe van de legerscharen: Ik ga de Amalekieten straffen, want zij hebben Israël de weg versperd toen het optrok uit Egypte. Rukt dus uit en slaat de Amalekieten neer en voltrekt de ban aan alles wat hun toebehoort; spaart hen niet maar brengt allen ter dood, mannen en vrouwen, kinderen en zuigelingen, runderen en schapen, kamelen en ezels.’”
 - 27 Zie bijv. ook: ‘Zalig zij die vervolgd worden om de gerechtigheid, want hun behoort het Rijk der hemelen. Zalig zijt gij wanneer men u beschimpt, vervolgt en lasterlijk van allerlei kwaad beticht om mijnentwil: Verheugt u en juicht, want groot is uw loon in de hemel’ (Mattheüs 5,10-12).
 - 28 Zie bijv. Tacitus, *Annales* XV,44 (vert. M.A. Wes, Den Bosch 2000).
 - 29 Een zelfmoordaanslag op voorbijgangers, met de pretentie aldus een martelaarsdaad te verrichten, houdt een moorddadig verraad van medemensen en een blasfemisch verraad van God in, en wordt gestraft in de onderste kringen van Dante's *Inferno* (canto's 31-34). Voor de christelijke opvatting over het martelaarschap, zie bijv.: T.S. Eliot, *Murder in the cathedral* (1935).
 - 30 Om die reden hebben ook de kruistochten in de Middeleeuwen – waarin het christelijke Europa zich militair, dus met onchristelijke middelen, tegen de islam opgewassen toonde – op de islamieten een onuitwisbare indruk gemaakt. Mohammed Bouyeri maakte hier bijv. melding van in het geschrift dat hij na zijn moord op cineast Theo van Gogh, op 2 november 2004 te Amsterdam, in diens borst vastgestoken achterliet.
 - 31 Een recent voorbeeld in juridische kring is: E.J. Dommering, *De Deense beeldenstorm* (NJB 2006/11, p. 634-638). In dit artikel wordt o.a. de mening verkondigd dat de islamitische terroristen ‘gemeten’ zouden ‘moeten worden naar de vredelievende normen van hun geloof’, dat de islam net zo gemakkelijk te accommoderen zou zijn in onze gesecculariseerde samenleving als de christelijke en joodse religies, en dat een confrontatie met de islam uit de weg dient te worden gegaan.
 - 32 Op een dergelijk mensbeeld berustte ook in 500-400 v.C. de democratie in Griekse stadsstaten als Athene: zie bijv. de tragedie *De Perzen* van Aischylos en de *Protagoras*-dialoog van Plato.
 - 33 Zie ook het dubbele antwoord van Jezus op de vraag wat het voornaamste gebod is in de joodse Wet (Mattheüs 22,37-40). Vgl. het feit dat Sokrates, die de Atheense democratie bespottelijk maakte, ca. 400 v.C. (mede) beschuldigd werd van ‘ongeloof in de

- goden' (zie de *Apologie* van Plato).
- 34 Het is geen toeval dat uitgerekend op dit Bijbelwoord door de Amerikanen een beroep is gedaan in hun onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli 1776.
- 35 Ook in de Koran komt een scheppingsverhaal voor, dat enkele keren wordt herhaald. De eerste instantie ervan (Soera 2,30-39) eindigt met de discriminerende en bedreigende woorden: 'Zij die ongelovig zijn en Onze tekenen voor leugen verklaren, zijn de lieden van het Vuur waarin zij eeuwig zullen vertoeven.'
- 36 Zie bijv.: Hellmut Diwald, *Heinrich der Erste* (Gustav Lübke, Bergisch Gladbach 1987), p. 36-39.
- 37 Vgl. de uitroep van Jezus: 'Jerusalem, Jerusalem, dat de profeten doodt en stenigt die tot u zijn gezonden!' (Mattheüs 23,37). Dit wordt in de Koran bevestigd: 'Allah heeft vroeger de profeten gezonden als verkondigers en waarschuwers; ... hen troffen teistering en tegenspoed' (Soera 2,213-214).
- 38 J.H. Kramers karakteriseert, in de inleiding bij zijn Koran-vertaling, de uitspraken in de Koran als 'magische spreuken en formules'.
- 39 Zie bijv.: J. Jomier, *Bijbel en Koran - analyse van een heilig boek*, uitg. De Haan, 1982. Het arabische woord Koran betekent: oplezing.
- 40 Bij de goederen die de islamitische terroristen hadden achtergelaten die in september 2001 de aanslagen in de VS hebben gepleegd, zijn Koranteksten aangetroffen. In het geschrift dat Mohammed Bouyeri op 2 november 2004 in de borst van de door hem in Amsterdam vermoorde cineast Theo van Gogh vastgestoken heeft achtergelaten, werd zeer uitvoerig uit de Koran geciteerd. Vgl. de conclusie van B.J.M. Hulsman in zijn voornoemde opinie-artikel in *NRC Handelsblad*: 'Het is niet verbazend dat islamitische fundamentalisten als Mohammed Bouyeri met de Koran in de hand aan het moorden zijn geslagen.'
- 41 Vgl. het feit dat, volgens het voornoemde interview in *De Volkskrant*, de Syrische imam Fawaz Jneid destijds in een nieuwsbrief fel heeft uitgehaald naar moslims die menen dat moslimmannen wel degelijk vreemde vrouwen mogen aanraken: Die verlichte moslims zijn volgens hem 'hypocriet en hoogmoedig'.
- 42 Volgens opgave van de Iraakse Minister van Gezondheid Ali al-Shemari (zie *NRC Handelsblad*, 10 november 2006) zijn er in totaal in Irak, sinds de Amerikaans-Britse aanval op Saddam Hoessein in maart 2003, 150.000 burgers om het leven gekomen, merendeels door sektarisch geweld.
- 43 De affaire Abdul Rahman, beschreven bijv. in het artikel 'Zorg om Afghaanse christen' in *NRC Handelsblad* van 22 maart 2006.
- 44 Deze vraag heeft kardinaal Renato Raffaele Martino onlangs namens het Vaticaan als volgt beantwoord: 'Een elementaire eis waaraan immigranten dienen te voldoen is dat zij de wetten, de traditie, de cultuur, de religie en de symbolen respecteren van het gastland waar zij willen gaan leven.' Zie het artikel 'Vaticaan tegen gezichtsluier' in *NRC Handelsblad* van 15 november 2006.
- 45 Vgl. het ondankbare en brutale optreden van de Syrische imam Fawaz Jneid, die in ons land werkzaam is dankzij onze godsdienstvrijheid doch in het voornoemde interview (in *De Volkskrant*) diegenen die politiek en religie willen scheiden – dus ook ons Nederlanders, zijn gastheren – tot 'onwetenden en psychisch gestoorden' bestempelde. In datzelfde interview verklaren islamitische jongeren: 'Zijn optreden brengt ons ertoe om te rade te gaan bij de bron, de Koran, waar we dan met eigen ogen constateren dat hij gelijk heeft'.
- 46 Voor de Turken geldt hierop sinds de hervormingen door Atatürk een uitzondering, die overigens omstreden is.
- 47 Een treffend voorbeeld is het arrest OM/X. (Hof Den Haag 18-11-2002, NJ 2003, 24) waarin het hof een vrijspraak bevestigde van een islamiet aan wie ten laste was gelegd: aanzetten tot haat jegens en/of discriminatie van homoseksuelen. De correcte vertaling van het negatief-beladen en door de verdachte ter karakterisering van homosexualiteit gebruikte woord 'marat' ('ziekte') werd daar door/namens hem ter discussie gesteld, en het hof nam bij zijn uitspraak mede in acht: 'de omstandigheid dat de verdachte in een niet uitgezonden gedeelte van het interview onder meer ook te kennen gaf dat de islam verbiedt anderen lastig te vallen en dat de moslim respect moet geven aan iedereen'.
- 48 Zie bijv. de funeste 'appeasement'-politiek van de Britse premier Chamberlain jegens Hitler aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, en de geruststellende oproep die de Nederlandse minister-

- president Colijn kort vóór de Duitse aanval (10 mei 1940) op ons land aan de bevolking deed: 'Gaat u maar rustig slapen.'
- 49 Van deze misdrijven is aangifte gedaan. Het OM (hoofdofficier van justitie B.W.J. Steensma te Haarlem en advocaat-generaal N.J. van der Werf te Amsterdam) heeft geweigerd om tot opsporing en vervolging over te gaan. Het Gerechtshof Amsterdam (mrs D.J.C. Aben, A.H.A. Scholten en I.M.H. van Asperen de Boer-Delescen) heeft vervolgens op 16 januari 2007 geweigerd, na een klacht op grond van art. 12 Wetboek van Strafvordering, om het OM bevel tot strafvervolgning te geven.
- 50 De Azteken in Mexico brachten destijds, ca. 1500, mensenoffers aan hun goden, en evenzo de heidense Arabieren ten tijde van Mohammed: zie Soera 6, 136-140. De joodse koningen Achaz (koning van Juda, ca. 730-710 v.C.) en Manasse (idem, ca. 680-640 v.C.) offerden zelfs, volkomen in strijd met de joodse religie doch overeenkomstig de gewoonten van de omringende volken, hun eigen zoons: zie 2 Koningen 16,3 en 21,6.
- 51 De Mormonen deden dit oorspronkelijk en hebben deswege felle bestrijding ondervonden. De islam staat overigens nog steeds polygamie toe: zie Soera 4,3.
- 52 Zie bijv. F. Boerwinkel, *Meer dan het gewone* (Ambo, Baarn 1977), over de betekenis en consequenties van Jezus' bergrede.
- 53 Vgl. het voornoemde artikel in *NRC Handelsblad* van 15 november 2006: Daarin wordt aan het Vaticaan het standpunt toegeschreven dat de islam zijn verleden incl. Koranteksten kritisch moet heroverwegen, en dat de meerderheid van de islamieten niets moet hebben van de islamitische terreurdaden en het sektarische geweld, die religieus gemotiveerd zijn.
- 54 Zie de arresten d.d. 5 juni 1987 van de Hoge Raad (AB 1988, 276; civielrechtelijke veroordeling) en d.d. 19 maart 1989 van het Hof Leeuwarden (NJ 1989, 810; strafrechtelijke veroordeling).
- 55 Vgl. de samenvattingen van de joodse Wet die Jezus gegeven heeft in Mattheüs 22,37-39 en 23,23.

INTEGRATIE, EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID EN DE DICTATUUR VAN DE CULTUUR¹

RIK PETERS

De constatering dat met name de afgelopen jaren de liberale staat een ongemakkelijke verhouding kent tot religieuze minderheden, gaat groten-deels voorbij aan het feit dat het niet zozeer de liberale staat is die een problematische verhouding kent, maar veeleer de samenleving. De auteur pleit er daarom voor dat dit onderscheid scherp in de gaten gehouden wordt in het debat rondom de integratie van minderheden. Aan de hand van het burqa-verbod en het weigeren van een handdruk wordt duidelijk gemaakt waarom die scheiding zo belangrijk is.

INTEGRATIE

Wat 'integratie' precies inhoudt is voor velerlei interpretatie vatbaar. Het is hier niet noodzakelijk een exacte definitie van het begrip te geven, maar wel om in het licht van het onderscheid tussen samenleving en staat een tweedeling aan te brengen. Enerzijds is 'integratie' gericht op de staat als het van nieuwe Nederlanders vraagt om de liberale rechtsstatelijke en democratische principes te erkennen; anderzijds is 'integratie' gericht op de samenleving als het van nieuwe Nederlanders vraagt om zich aan te passen aan de bestaande cultuur of 'normen en waarden'.

In de eerste betekenis van het woord gaat het wat betreft rechtsstatelijke principes om het begrip en de aanvaarding van zaken als de scheiding tussen kerk en staat, de scheiding der machten en de 'rule of law'. Voor wat betreft democratische principes, het tweede onderdeel van de 'statelijke integratie', gaat het om de acceptatie van de waarde van de vrijheid van ieder individu – met andere woorden om tolerantie voor uitingen van vrijheid, zolang deze niet de vrijheid van anderen teniet

doen.² Democratische en rechtsstatelijke principes zijn beide zijden van dezelfde medaille: ze vormen elkaars voorwaarde. Niet voor niets benoemde Aristoteles een burger als een persoon die zowel de capaciteit heeft om te regeren als om geregeerd te worden.³ Zonder democratische principes van vrijheid en tolerantie zullen burgers niet of slechts in beperkte mate het belang van rechtsstatelijke principes erkennen; omgekeerd is bij voorbeeld de 'rule of law' een voorwaarde voor de bescherming van individuele vrijheid. In de woorden van Jürgen Habermas: 'The institutions of constitutional freedom are only worth as much as a population makes of them'⁴. Gezien het feit dat statelijke integratie een essentiële voorwaarde voor een vrije democratische samenleving is, dient van (nieuwe) Nederlanders feitelijk assimilatie op dit punt te worden gevraagd.

In de tweede betekenis van het woord gaat het niet zozeer om de institutionele of burgerlijke voorwaarden voor individuele vrijheid, maar om de cultuur en omgangsnormen van een bepaalde samenleving op een bepaald historisch moment. We doen er hierbij goed aan te bedenken dat samenlevingen ten eerste niet eenduidig zijn, maar bestaan uit de verzameling van verschillende individuen waaraan wellicht een culturele verbondenheid toegekend kan worden, maar geen allesomvattende culturele identiteit. Ten tweede zijn samenlevingen per definitie dynamisch, omdat door interactie over een bepaalde tijd tussen haar inwoners culturele veranderingen optreden. Soms langzaam en haast onmerkbaar – soms zo snel dat ze voor spanningen zorgen, zoals in onze pluriforme samenleving. Spanningen tussen omgangsnormen en culturele gebruiken raken weliswaar niet de fundamenten van de liberale rechtsstaat, maar kunnen de samenleving wel degelijk ontwrichten met alle mogelijke

schadelijke gevolgen voor individuele vrijheid van dien. Naast een 'homo legalis' – een drager van rechten – is een burger binnen een liberale staat steeds ook een 'zoon politikon', een politiek dier dat leeft in gemeenschappen⁵. Om die reden is het noodzakelijk om naast vastomlijnde rechten ook aandacht te besteden aan hoe burgers zich tot elkaar verhouden en op welke manier de staat daar een rol in behoort te spelen.

Het belang van het onderscheid tussen beide vormen van integratie ligt in het doel dat ermee wordt gediend. De integratie in rechtsstatelijke en democratische principes is gediensdig aan de individuele vrijheid van burgers. Het is namelijk gericht op het creëren van een bewustzijn over het belang van zowel tolerantie als de 'rule of law' voor het voortbestaan van ieders individuele vrijheid. Dientengevolge is de staat volgens liberale principes gerechtvaardigd tot het ingrijpen in de private levenssfeer, mits voldoende 'checks and balances' aanwezig zijn om machtsmisbruik te voorkomen.

De integratie in de culturele gewoonten en normen van een samenleving dient echter de individuele vrijheid niet. Liberalen accepteren elke invulling van vrijheid, zolang deze niet schadelijk is voor de vrijheid van anderen. Dat spanningen binnen de samenleving kunnen leiden tot ontwrichting van die samenleving, leidt niet tot de argumentatie dat een staat gerechtvaardigd is in te grijpen in de private levenssfeer van individuen omwille van hun integratie in de samenleving. Wel blijft de argumentatie wat betreft rechtsstatelijke en democratische principes onverminderd van kracht: de waardering van individuele vrijheid en tolerantie mag en moet door statelijk ingrijpen worden bevorderd, maar mag niet worden afgedwongen.

DE STAAT EN HET BURQA-VERBOD

Wat hieruit volgt is dat de staat zich zeer terughoudend moet opstellen wat betreft ingrepen ter bevordering van maatschappelijke integratie. Culturele normen en omgangsvormen zijn per definitie geen zaak van de staat, maar behoren tot de private levenssfeer. In de actuele case rondom het burqa-verbod – of eufemistischer gesteld: het verbod op het dragen van gezichtsbedekkende sluiers – zou deze redenering tot het volgende liberale antwoord moeten leiden:

Aangezien objectief niet vast te stellen is dat het dra-

gen van een gezichtsbedekkende sluiers per definitie vrijheidsbelemmerend is voor anderen, kan er ingevolge John Stuart Mill's 'harm-principle' geen verbod volgen op het dragen van dergelijke sluiers. Dit principe stelt namelijk dat enkel in het geval gedragingen van individuen schade berokkenen aan anderen ingrijpen tegen de vrije wil van dat individu in gerechtvaardigd is.⁶ Indien iemand wordt gedwongen een sluiers te dragen is er sprake van vrijheidsschending en mag de staat ingrijpen. Maar deze afweging moet voor elk individueel geval opnieuw worden gemaakt, aangezien het niet valt uit te sluiten dat een sluiers uit vrije wil wordt gedragen. Er is dus niet per definitie sprake van vrijheidsschending. Het veelgehoorde argument dat het dragen van een burqa niet bijdraagt aan de integratie in de samenleving kan wellicht waar zijn, maar daardoor is er nog geen grond ontstaan voor overheidsingrijpen. De redenering van oud-minister Verdonk,⁷ die wil onderzoeken of een burqa-verbod mogelijk is, dat een burqa een symbool van tweedeling of gescheiden werelden is en niet in de Nederlandse samenleving past, is dan ook vanuit liberaal perspectief onjuist. Een ander veelgehoord argument is dat het dragen van een burqa het onmogelijk maakt iemand te identificeren. Dit is een drogreden: er zijn wellicht andere middelen voor nodig, maar identificatie is niet minder onmogelijk dan dat het geval is bij het dragen van een bril of hoofddekkel. Het is niet vol te houden dat iemand te allen tijde geïdentificeerd moet kunnen worden en dat iemand zich dientengevolge altijd zó moet kleden dat hij identificeerbaar is voor anderen. Indien er goede redenen zijn om iemand naar zijn identiteit te vragen, bestaan daarvoor meer dan genoeg mogelijkheden in de wet.

Dit liberale antwoord roept wel de vraag op in hoeverre de drager van een burqa recht heeft op een uitkering van de staat als hij/zij geen werk kan vinden als gevolg van de keuze tot het dragen van deze burqa. Hiermee raken we de crux van het integratiedebat, namelijk in hoeverre er sprake kan zijn van eigen verantwoordelijkheid wat betreft de culturele uitingen van minderheden: volgt er uit de maatschappelijke onwenselijkheid tot het dragen van een burqa in bij voorbeeld representatieve functies dat er sprake is van discriminatie en derhalve alsnog de mogelijkheid bestaat tot rechtvaardiging van overheidsingrijpen ter bescherming van minderheden en hun

invulling van vrijheid? Hierover later meer – eerst wil ik enige woorden besteden aan noties van eigen verantwoordelijkheid en discriminatie.

*EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID EN DE
DICTATUUR VAN DE HEERSENDE CULTUUR*

Wanneer is er sprake van discriminatie en is er een basis voor overheidsingrijpen? Ook hier is geen eenduidig antwoord op mogelijk. Een gangbare definitie van discriminatie is dat gelijke gevallen niet gelijk behandeld worden en dat er derhalve onterecht onderscheid tussen mensen wordt gemaakt. Artikel 90quater van het Wetboek van Strafrecht formuleert het aldus: 'Onder discriminatie of discrimineren wordt verstaan elke vorm van onderscheid, elke uitsluiting, beperking of voorkeur, die ten doel heeft of ten gevolge kan hebben dat de erkenning, het genot of de uitoefening op voet van gelijkheid van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel terrein of op andere terreinen van het maatschappelijk leven, wordt teniet gedaan of aangetast.' Aangezien twee volledig identieke gevallen in de praktijk nooit gevonden zullen worden, is deze definitie altijd aan interpretatie onderhevig. Bovendien is het maken van onderscheid tussen mensen onmogelijk te vermijden, zeker in een gevarieerde multiculturele samenleving.

Een wereld zonder onderscheid is een wereld zonder verschil en derhalve een wereld zonder vrijheid, aangezien de menselijke vrijheid zich manifesteert in diversiteit van uitingen en gedachten. De theoretische beperking van vrijheid – daar waar de vrijheid van anderen wordt beperkt – is echter ruimer dan de culturele beperking van vrijheid. Culturen bepalen namelijk in sterke mate de gedragsvoorkeuren en overtuigingen van mensen op een bepaald moment op een bepaalde plaats. Ieder mens uit zich binnen een cultuur, aangezien het onmogelijk is voor een mens om zich buiten de wereld en de tijd te plaatsen om zo een volledig objectief of neutraal standpunt te betrekken. Dus ook in een liberale samenleving, waar de cultuur zeer 'open' en meervoudig is en er veel ruimte voor verschil wordt gelaten, blijft er zoiets als een 'Leitkultur' (hoe divers en onbenoembaar ook) bestaan. Culturen beperken aldus in meer of mindere mate altijd de reikwijdte van sociaal gewenste uitingen van vrijheid. En

dat is met name slecht nieuws voor culturele minderheden die zich geconfronteerd zien met de omgangsvormen en normen van de heersende cultuur.

Als we uitgaan van de liberale overtuiging dat een staat niet mag ingrijpen in de private levenssfeer op basis van culturele overwegingen – zoals in het voorgaande is betoogd, dan hebben we hiermee het probleem rondom integratie in de samenleving weliswaar afgebakend maar nog niet opgelost. Want hier lijkt een liberaal te worden geconfronteerd met een keuze tussen twee kwaden: of het accepteren van de 'dictatuur van de heersende cultuur', die met zachte dwang diversiteit en dus vrijheid beperkt, of het actief optreden in de private levenssfeer om diversiteit te beschermen.

De tweede optie klinkt vanuit liberaal perspectief nog enigszins aanlokkelijk. Er lijkt namelijk een argument mogelijk dat het actief beschermen van diversiteit gediensstig is aan de menselijke vrijheid. Dit argument moet echter sterk genuanceerd worden, aangezien het in strijd kan zijn met een ander essentieel liberaal principe, te weten dat van eigen verantwoordelijkheid ofwel het zichzelf rekenschap geven van gemaakte keuzes en de gevolgen daarvan voor anderen. Want ook dit is indachtig John Stuart Mill's 'harm principle' een vanzelfsprekend gevolg van de begrenzing van vrijheid. Het dragen van verantwoordelijkheid voor de eigen gedragingen is derhalve gericht op het rekenschap geven van de schadelijke gevolgen die bepaald gedrag voor anderen kan hebben. Onrechtmatige beperking van vrijheid door een overheid speelt namelijk ook in gevallen waarin zogenaamd uit naam van vrijheid beperkingen worden opgelegd aan de vrijheid van anderen.

Het toestaan van alle uitingen van vrijheid binnen de theoretische beperking creëert namelijk een potentieel onleefbare situatie. Het gaat niet alleen om de 'usual suspects' bij het beschermen van diversiteit, maar tevens om alle mogelijke uitingen van vrijheid waaraan we nog niet hebben gedacht. Zo snijdt het bij voorbeeld geen hout om alleen overheidsingrijpen toe te staan in het geval van religieuze overtuigingen: dit plaatst immers godsdienst in het recht boven andersoortige levensovertuigingen. Het enig mogelijke liberale standpunt is dan het beschermen van alle individuele uitingen van vrijheid, zonder dat daar enige culturele of religieuze grondslag voor hoeft te zijn. De eigen verantwoordelijkheid van mensen om voor de

gevolgen van hun vrije keuze in te staan kan hierbij echter in het geding komen. Dit is het best te illustreren aan de hand van de actuele problematiek rondom het uit geloofsovertuigingen weigeren van een handdruk ter begroeting.

DE STAAT EN HET WEIGEREN VAN EEN HANDDRUK

Het beoordelen van bepaald gedrag als 'goed' of 'slecht' is vanuit liberaal perspectief niet te rechtvaardigen. Maar de realiteit van een bepaalde cultuur zal anders oordelen. Als een persoon weigert uit geloofsovertuiging een ander de hand te schudden, wordt dat in de Nederlandse cultuur als een belediging ervaren en kan dit het functioneren van die persoon in bepaalde werkzaamheden ernstig beperken. Zijn de gevolgen van deze keuze dan toe te schrijven aan eigen verantwoordelijkheid of is er sprake van discriminatie van de kant van de bestaande Nederlandse cultuur?

Ook hier draait het om het maken van onvermijdelijk onderscheid, met de daaraan gekoppelde vraag of dat onderscheid een gerechtvaardigde reden is een ander niet gelijk te behandelen. In de casus van een docente aan een middelbare school die weigerde uit geloofsovertuigingen mannen de hand te schudden werd dit onderscheid aangegrepen door de schoolleiding om de vrouw in kwestie te ontslaan, aangezien ze haar taak als docent hierdoor niet meer naar behoren zou kunnen verrichten.⁸ De Commissie Gelijke Behandeling stelde echter dat dit geen grond was voor ontslag: een vrouw mag uit geloofsovertuiging weigeren de hand te schudden van mannen, aangezien er ook andere manieren van respectvol begroeten zijn.⁹ Hierbij slaat de Commissie echter de plank mis: aan wie is namelijk de afweging welke manier van groeten als respectvol kan worden bestempeld? Er zijn vele manieren van groeten denkbaar, die in andere culturen als zeer respectvol worden ervaren, maar in onze cultuur als diep beledigend. Zo zou het een oud gebruik onder de Masaï te zijn om elkaar te bespugen als vorm van begroeting.¹⁰ Volgens een eerste interpretatielijijn van de redenering van de Commissie Gelijke Behandeling zouden we dit ook moeten toestaan. Het zou echter tot een onwerkbaar (zo niet onleefbaar) situatie leiden als een ieder vrij is elke vorm van begroeten te kiezen die hem aanstaat, zonder dat dit het functioneren als bij voorbeeld docente op een school volgens de officiële let-

ter onmogelijk maakt. Een tweede interpretatielijijn is dat de Commissie Gelijke Behandeling handelt op basis van wat zij ziet als de Leitkultur – elk gedrag dat gegeven die cultuur als respectvol geldt, moet worden geaccepteerd. Ook dit is zeer problematisch, omdat het zou betekenen dat er van staatswege wordt bepaald wat de Leitkultur is en welke gedragingen van individuen daarbinnen vallen.

Om uit deze denktrant te komen zullen we – helaas – ruimte moeten geven aan de dictatuur van de heersende cultuur. Het kan niet zo zijn dat een individu door ingrijpen van de staat tot bepaald gedrag of een bepaalde keuze wordt gedwongen, die overduidelijk in zijn/haar nadeel is in de omstandigheid van de heersende culturele normopvattingen, als gevolg van de vrije keuze van een ander om zich te bedienen van allerlei culturele of levensbeschouwelijke eigenaardigheden. Vanuit liberaal perspectief doet dit ten eerste onrecht aan de vrije keuze van een individu om zich niet onder alle omstandigheden te hoeven inlaten met de gebruiken van een ander, en ten tweede onrecht aan de eigen verantwoordelijkheid van het individu om geen enkel gevolg te verbinden aan de keuze voor bepaald gedrag of andere publieke uitingsvormen. In de casus van het weigeren van een handdruk lijkt het vrij aannemelijk dat het functioneren van de betreffende vrouw – bezien vanuit het perspectief van de school en waarschijnlijk een groot deel van de 'klanten' – heeft te lijden onder haar beslissing. Het is niet meer dan logisch dat zij de gevolgen voor haar keuze zelf draagt en hiermee niet de school tot last is.

In de eerder aangehaalde casus rondom het dragen van een 'burqa' is analoog een zelfde redenering te maken voor wat betreft het afdwingen van bepaald gedrag van de staat. De vraag doet zich namelijk voor of iemand het recht op uitkering blijft behouden als zij door de keuze tot het dragen van een 'burqa' geen werk kan krijgen.¹¹ Is de samenleving op te zadelen met de last van deze vrije keuze of geldt ook hier de eigen verantwoordelijkheid? Analoog aan het voorgaande kan gesteld worden dat als iemand het zich door de publieke uiting van zijn vrije keuze zó onmogelijk maakt om werk te krijgen, daaruit niet kan volgen dat het recht op uitkering overeind blijft.¹² De vraag die rest is of er op een meer algemeen niveau een uitspraak mogelijk is over de grenzen van de eigen verantwoordelijkheid.

DE GRENZEN VAN EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID

De waardering van individuele vrijheid en tolerantie mag en moet door de staat worden bevorderd, maar mag niet worden afgedwongen. De acceptatie van diversiteit kan namelijk niet anders dan op basis van vrijwilligheid plaatsvinden. Daarbij komt dat zelfs de meest open samenleving cultureel geladen is en bepaalde gedragingen – hoewel niet uitgesloten door de theoretische beperking van vrijheid – als onwenselijk bestempelt. Het staat iedereen dus vrij om handelingen te ontplooiën binnen de theoretische grenzen van vrijheid die niet bijdragen aan de veronderstelde integratie in de samenleving. De staat dient ervoor te waken dat alle burgers deze vrijheid hebben en de staat heeft een rol in het bevorderen van de tolerantie van verschil in een samenleving. Hieruit volgt echter niet dat de staat altijd corrigerend in de samenleving mag optreden zodra bepaalde handelingen sociaal onwenselijk zijn. De staat moet zich terughoudend opstellen – zowel bij het beperken van individuele vrijheid op basis van heersende culturele opvattingen (zoals in het geval van het 'burqaverbod') als bij het beperken van individuele vrijheid om gelijke behandeling van elk mogelijk menselijk gedrag af te dwingen (zoals in het geval van het weigeren van een handdruk).

De staat mag nadrukkelijk wel ingrijpen als er sprake is van discriminatie. Discriminatie mag echter nooit een excuus voor het ontlopen van eigen verantwoordelijkheid zijn. Op basis van Mill's 'harm principle' kan gesteld worden dat van discriminatie geen sprake kan zijn als het gevoel of de feitelijke constatering van sociale onwenselijkheid een gevolg is van het afdwingen van bepaald gedrag van andere individuen of van de staat door de publieke uiting van een vrije keuze. Zaken als geslacht, lichamelijke beperkingen, seksuele voorkeur en aangeboren of buiten eigen schuld veroorzaakte uiterlijke kenmerken zijn nadrukkelijk geen gevolg van een vrije keuze; persoonlijke religieuze, politieke, levensbeschouwelijke of andersoortige innerlijke overtuigingen zijn wel een vrije keuze, maar geen vormen van publieke uiting; het dragen van religieuze kledij zoals gezichtsbedekkende sluiers of het handelen naar religieuze gewoonten an sich is weliswaar een vrije keuze en een publieke uiting, maar dwingt geen keuze af van een ander individu. In deze gevallen kan er sprake zijn van discriminatie en is optreden van de staat gerechtvaardigd. Echter, de gevolgen van een poging

tot het afdwingen van een keuze tot bepaald gedrag van een ander individu of van de staat door de publieke uiting van een vrije keuze komen voor rekening van de eigen verantwoordelijkheid van een individu.

Om te voorkomen dat er valselijk discriminatoire argumenten worden aangevoerd door degene waarvan een bepaald gedrag wordt afgedwongen, dient de motivatie publiekelijk gedeeld te kunnen worden en dient het afgedwongen gedrag publiekelijk relevant te zijn. Om dat laatste te verhelderen: de uiting van godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuigingen uit vrije wil valt onder de eigen verantwoordelijkheid als redelijkerwijs kan worden aangetoond dat deze uiting schade aan anderen berokkent door de fysieke ontmoeting of openbare zichtbaarheid ervan. Dit betekent dat de uitspraak of er van schade sprake is afhankelijk is van de context en de culturele standaard van de mensen waarmee contact is. Dit is bij voorbeeld het geval bij de docente die weigert een handdruk te geven: door de afwijkende culturele normen van veel leerlingen en ouders, brengt het gedrag van de docente de school schade toe. In dergelijke gevallen is er geen sprake van discriminatie, is de staat niet gerechtvaardigd tot ingrijpen en geldt onverkort de eigen verantwoordelijkheid van een individu voor zijn eigen keuzes. In het geval van een islamitische school, zou de uitkomst daarentegen kunnen zijn dat het gedrag van de docente geen schade berokkent doordat de culturele normen van leerlingen en ouders daar anders zijn.

TOT BESLUIT

Dit alles is natuurlijk in zekere zin een concessie aan de mogelijke dictatuur van de heersende cultuur bij bepaalde groepen in de samenleving. Maar in een situatie waarin we met twee kwaden worden geconfronteerd, die een onvermijdelijk gevolg zijn van de noodzakelijke culturele geladenheid van een samenleving, is er voor liberalen geen andere optie mogelijk dan het volgen van de lijn van individuele vrijheid. Want net zo min als de staat onbeperkt bepaalde keuzes of bepaald gedrag van burgers mag afdwingen, mogen burgers dat onderling evenmin.

Drs. R. Peeters is als onderzoeker verbonden aan de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en is redacteur van www.liberaalente.nl.

NOTEN

- 1 Ik dank Christophe van der Maat en Klaas Dijkhoff voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Dit komt in wat andere bewoordingen neer op het 'harm-principle', dat John Stuart Mill reeds formuleerde in zijn *On Liberty*.
- 3 Aristoteles. *Politics*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & London 1998.
- 4 J. Habermas 'Citizenship and National Identity', in: Ronald Beiner (red.), *Theorizing Citizenship*. State University of New York Press, New York 1995, p. 263.
- 5 Een burger als 'homo legalis' kent een quid pro quo-verhouding tot de staat: in ruil voor bescherming accepteert de burger een kleine inperking van zijn vrijheid. In *De Cive* (1642) en *Leviathan* (1651) van Thomas Hobbes wordt uitdrukkelijk vermeld dat de burger iemand is die een burgerlijk (en geen goddelijk, of natuurlijk) contract is aangegaan met een beschermende associatie. Een burger als 'zoon politikon' – de term is afkomstig uit Aristoteles' *Politica* – is lid van een gemeenschap, van een samenleving. Hier zijn geen rechten of plichten uit af te leiden in juridische zin, maar er bestaan cultureel bepaalde omgangsvormen, die eveneens een disciplinerende werking kennen.
- 6 John Stuart Mill, *On Liberty*. Uitgeverij Boom, Meppel 1978.
- 7 *NRC Handelsblad*, 'Kabinet: verbod boerka', www.nrc.nl. Geraadpleegd op 14-11-2006.
- 8 *NRC Handelsblad*, 'Docente hoeft man geen hand te geven', www.nrc.nl. Geraadpleegd op 14-11-2006.
- 9 Commissie Gelijke Behandeling, 'Persbericht: wet stelt handen schudden niet verplicht', http://www.cgb.nl/newsitem.php?n_id=45. Geraadpleegd op 14-11-2006.
- 10 Leon de Winter; 'Gelijke Behandeling: voortaan gaan we spugen!', <http://www.elsevier.nl/ opinie/weblog/asp/artnr/124875/weblogid/4/index.html>. Geraadpleegd op 14-11-2006.
- 11 *NRC Handelsblad*, 'Straf voor wie door burqa werkloos is', www.nrc.nl. Geraadpleegd op 14-11-2006.
- 12 Deze redenering kan ook worden toegepast op geheel andere domeinen. Zo doet zich recentelijk ook de vraag voor of iemand met longkanker zonder dat dit het gevolg is van de vrije keuze om te roken voorrang voor een medische behandeling zou moeten hebben op iemand die de ziekte heeft gekregen als een gevolg van zijn/haar vrije keuze om wèl te roken (tenminste als er sprake is van een gedwongen keuze doordat er slechts 1 bed voor 2 patiënten aanwezig is). Zonder het recht op medische hulp ter discussie te willen stellen lijkt het mij eveneens helder dat in dergelijke gevallen voorrang aan de niet-roker moet worden verleend, als er ten eerste sprake is van een te maken keuze (1 bed, 2 patiënten) en ten tweede vast te stellen is dat de roker uit vrije wil gedrag vertoonde waarvan hij redelijkerwijs kon weten dat het schadelijk was voor anderen.

STORK, NEDLLOYD EN CENTAURUS: DE STRIJD OM DE ZEGGENSCHAP IN DE ONDERNEMING

MAAK VAN DE AANDEELHOUDERS GEEN PAPIEREN TIJGER

MATTHEUS VAN DER NAT

Recente pogingen van aandeelhouders om tegen de zin van het ondernemingsbestuur het ondernemingsbeleid bij te sturen, hebben de politiek er toe gebracht voorlopig af te zien van de versterking van de positie van certificaathouders. De corporate governance discussie in Nederland is hiermee weer terug bij af. Voor de aantrekkelijkheid van Nederland voor internationale investeerders is dit een slechte ontwikkeling, aldus de auteur.

Toenemende activiteiten van assertieve aandeelhouders en een minister van Economische Zaken die de discussie hierover nog wat verder aanzwengelde door een aantal van hen als sprinkhanen te kwalificeren, hebben de corporate governance van het Nederlandse bedrijfsleven weer eens prominent in de landelijke pers gebracht. De belangrijkste recente gebeurtenis was waarschijnlijk het besluit van de aandeelhouders van Stork om het bedrijf te splitsen. Het gevecht hierover is nog niet gestreden, want het bestuur van Stork verzet zich tegen het besluit en een en ander wordt inmiddels voor de rechter uitgevochten. Een eerste poging van de aandeelhouders om de raad van commissarissen te ontslaan is inmiddels gestrand.

Voor de Tweede Kamer waren de roerige maanden in ieder geval aanleiding om zich nog eens te beraden over de vraag of rechten van de aandeelhouders niet wat te veel waren doorgeschooten. Praktisch komt het er in ieder geval op neer dat op initiatief van PvdA en CDA het wetsvoorstel om certificaathouders dezelfde rechten te geven als de gewone aandeelhouders voorlopig van de baan is¹. Bepaald niet uitgesloten kan worden dat er de komende maanden, al dan niet in het kader van de kabi-

netsformatie, nog meer plannen komen om de macht van de aandeelhouders aan banden te leggen.

AANDEELHOUDERS BUITEN SPEL DOOR STRUCTUURREGELING

Om een en ander te kunnen beoordelen moet de problematiek wel in de juiste context worden geplaatst. De corporate governance discussie heeft veel aspecten variërend van de wens financiële schandalen te voorkomen en het streven naar transparantie tot de bezoldiging van bestuurders. Zeggenschap ofwel de vraag wie maakt nu eigenlijk de dienst uit in de onderneming is echter sinds de jaren zestig van de vorige eeuw misschien wel het belangrijkste issue, hoewel dit niet door iedereen zo gezien wordt. De grootste verandering in de zeggenschapsverhoudingen kwam met de invoering van de zogenaamde structuurregeling voor grote ondernemingen in 1971. In hoofdlijnen kwam het er op neer dat in de geest van de studentenbeweging uit de roaring sixties een eind gemaakt werd aan de grote macht van de aandeelhouders. De macht verschoof echter niet naar een vorm van werknemersbestuur maar kwam te liggen bij het ondernemingsbestuur en de raad van commissarissen als toezichthoudend orgaan. De raad van commissarissen werd geacht het beste orgaan te zijn om de belangen te kunnen afwegen van alle stakeholders van de onderneming variërend van kapitaalverschaffers en werknemers tot commerciële relaties. Belangrijke besluiten inclusief de benoeming van het bestuur moesten goedgekeurd worden door de raad van commissarissen, zonder dat de aandeelhouders daar aan te pas kwamen. Om de onafhankelijkheid van de commissarissen te garanderen werd het recht tot benoeming van nieuwe commissarissen in handen van de

raad zelf gegeven.

Dat aandeelhouders zich regelmatig buiten spel gezet voelden is dan ook niet verbazingwekkend, ook al hadden de aandeelhoudersvergadering zowel als de ondernemingsraad mogelijkheden om zich in bepaalde situaties tot de rechter te wenden. Vanuit het perspectief van de aandeelhouders werd de situatie nog verergerd door de opkomst van beschermingsconstructies zoals de uitgifte van certificaten van aandelen, waarvan het stemrecht niet lag bij de certificaathouder maar bij een administratiekantoor dat doorgaans nauwe banden had met de ondernemingsleiding.

TOENEMENDE WEERSTAND FINANCIËLE MARKTEN

In de loop der jaren nam de behoefte van aandeelhouders om zich daadwerkelijk met het ondernemingsbeleid te bemoeien echter toe. Termen als aandeelhoudersactivisme deden opgang, maar hierbij moet wel worden aangetekend dat het niet alleen om het behalen van kortstondig rendement ging, maar wel degelijk ook om het streven naar een structureel rendement op langere termijn. Institutionele beleggers hebben er immers alle belang bij om de hen vertrouwde gelden op een verantwoorde wijze te beleggen, zeker als het om pensioenpremies gaat, en kunnen het zich niet permitteren om volledig aan de zijkant te gaan staan wanneer het met hun beleggingen de verkeerde kant op gaat.

Met de – toen – nieuwe structuurregeling zou misschien nog wel te leven zijn geweest indien er in de dagelijkse praktijk bij de verschillende ondernemingsorganen weinig verschil van mening zou zijn over de te volgen koers. Dan zou immers de behoefte van de aandeelhouders om daadwerkelijk bij te sturen ook wel meevallen. Er zijn echter de nodige situaties geweest waarin de behoefte tot daadwerkelijke bijsturing wel degelijk aanwezig was. Tegelijkertijd bleek het coöptatiesysteem voor de raad van commissarissen ook niet te voldoen. De groep van personen waaruit geput werd voor de werving van nieuwe commissarissen bleef ongezond klein. Ook bleek al gauw volgens velen dat bij de besluitvorming in de raad niet zo zeer de onafhankelijkheid ten opzichte van de aandeelhouders het probleem was, maar de onafhankelijkheid ten opzichte van het bestuur. Volgens de critici zaten de commissarissen veel te dicht bij het management van de onderneming om daadwerkelijk onafhankelijke afwegingen te maken in het belang van de onderneming als geheel. Al met al werd van steeds meer kanten de

noodzaak ervaren om de werking van het Nederlandse ondernemingsbestuur opnieuw te bezien. In het bijzonder de financiële markten begonnen er moeite mee te krijgen.

In eerste instantie werden de kaarten op zelfreguleering gezet. Achteraf gezien was het destijds veel besproken rapport van de Commissie Peters² een wegbereider, maar toen bleek dat de aanbevelingen en de opvolging daarvan ondanks de goede bedoelingen toch niet het gewenste resultaat gaven³, werd de Sociaal Economische Raad om advies gevraagd.

SER COMPROMIS

Het uiteindelijke SER advies van januari 2001⁴ was niet zomaar een compromis van verschillende opvattingen. Het is ontstaan uit een afweging van belangen door vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers en een aantal onafhankelijke deskundigen. Uiteraard moest ook rekening gehouden worden met de belangen van aandeelhouders die echter niet rechtstreeks vertegenwoordigd waren. Er waren nogal wat tegenstellingen te overbruggen en er was dan ook heel wat energie voor nodig om er uit te komen. De kern van het compromis bestond uit de afschaffing van het coöptatiesysteem voor de raad van commissarissen waarbij de aandeelhoudersvergadering het uiteindelijke benoemingsrecht kreeg, een sterke positie van de ondernemingsraad bij de voordracht van een derde deel van de commissarissen⁵ en in zijn algemeenheid een versterking van de positie van de aandeelhouders. Het komt er in ieder geval op neer dat werkelijk belangrijke strategische besluiten de goedkeuring van de aandeelhouders moeten krijgen. Ook het recht van de aandeelhouders om de voltallige raad van commissarissen weg te zenden was een onderdeel van het compromis. Situaties zoals die zich enige jaren geleden bij de HBG groep voordeden, waarvan de aandeelhouders buiten de strijd tussen Boskalis Westminster en Ballast Nedam om de baggerdivisie van HBG werden gehouden, zouden zich onder dit regime dus niet snel voordoen⁶. Min of meer een sluitstuk van het compromis was dat certificaathouders in principe dezelfde rechten zouden moeten krijgen als de gewone aandeelhouders. Zou dat niet zo zijn dan zouden aandeelhouders via het administratiekantoor alsnog buiten spel gezet kunnen worden.

CHECKS AND BALANCES

Een groot deel van de SER voorstellen is inmiddels in vennootschappelijke wetgeving verankerd⁷, terwijl ook de commissie Tabaksblat een vervolg aan één en ander heeft gegeven. De verbeterde positie van de certificaathouders is echter nog niet wettelijk geregeld. Wanneer dit element uit het SER advies niet overgenomen zou worden, waar het thans naar uitziet, verschuift de machtsbalans binnen de onderneming weer naar de raad van bestuur. Dit zou duidelijk een stap terug zijn en zou ten koste gaan van het uitgebalanceerde systeem van checks and balances in het SER compromis.

ANGST

Mogelijk is de huidige roep bij sommige partijen om de aandeelhouders macht te beteugelen ingegeven door angst. Allereerst de angst dat bedrijven gestuurd gaan worden op korte termijn rendement ten koste van werknemers en andere stakeholders. Maar ook de angst dat bedrijfsactiviteiten alleen in het voordeel van de aandeelhouders afgestoten worden en dat werkgelegenheid naar het buitenland verdwijnt. Het gaat hierbij in wezen om twee vragen. De principiële vraag is of de uiteindelijke macht in de onderneming nu bij de aandeelhouders dient te liggen of bij het ondernemingsbestuur. Vervolgens is er de praktische vraag of in concrete situaties actieve aandeelhouders die tegen de ondernemingsleiding ingaan misschien ook wel eens gelijk zouden kunnen hebben.

De belangrijkste reden om de macht bij het ondernemingsbestuur te willen leggen zou wellicht de veronderstelling kunnen zijn dat een vergadering van aandeelhouders in de jacht op korte termijn successen eerder geneigd is de aanzet tot een onverantwoord beleid te geven dan het bestuur van de onderneming onder toezicht van de raad van commissarissen. Beide laatste organen zouden in deze visie eerder geneigd zijn de belangen van alle betrokkenen af te wegen inclusief die van medewerkers, het publiek belang en ga zo maar door. Het is echter nog maar de vraag of deze visie in zijn algemeenheid correct is. Niet vergeten moet worden dat een groot deel van de weerstand tegen de structuurregeling immers juist ontstaan is door de behoefte ondernemingsbesturen die te veel hun eigen weg gingen te beteugelen. De stelling dat ondernemingsbesturen een zekere neiging hebben om voor schaalvergroting te kiezen ook als dat niet direct in het belang van de onderne-

ming, is bepaald niet onverdedigbaar. Kortom de geschiedenis van de corporate governance in Nederland leert dat het zeker geen uitgemaakte zaak is dat het met de ondernemingen beter gaat wanneer de rol van de aandeelhouders vergadering niet meer is dan die van een papieren tijger.

KEN UW KLASSIEKEN

Het inmiddels klassieke voorbeeld is dat van Nedlloyd, waarvan het bestuur zich in de tachtiger jaren van de vorige eeuw met hand en tand bleef verzetten tegen aandeelhouders, met Torstein Hagen als belangrijkste exponent, die een eind wilde maken aan de diversificatie van het concern om het te willen concentreren op container vervoer. Uiteindelijk is het bedrijf wel degelijk deze kant opgegaan en achteraf kan vastgesteld worden dat Torstein gewoon gelijk had. Inmiddels is Nedlloyd onderdeel van het Maersk concern⁸.

De parallel met Stork ligt voor de hand. Ook nu gaat het om concentratie op kernactiviteiten versus diversificatie. De containers van toen zijn nu de luchtvaartactiviteiten, terwijl de raiders van toen Centaurus en de andere agressieve investeerders van vandaag zijn. Uiteraard zijn er ook verschillen. De wetgeving is inmiddels verbeterd voor de aandeelhouders, en of ook in dit geval de aandeelhouders gelijk zouden krijgen met hun keuze kan pas achteraf worden beoordeeld.

Een ander voorbeeld is AHOLD. Er is nogal wat commotie over de vraag of AHOLD nu wel of niet gesplitst moet om zich meer op de Europese supermarkt activiteiten te kunnen richten. Ook hier is Centaurus weer de aanjager van discussie. Om een en ander te relativieren kan men zich echter serieus afvragen of AHOLD zich niet een hoop ellende had kunnen besparen door in het verleden minder buitenlandse avonturen aan te gaan. Ook hier is het bepaald niet uitgesloten dat een splitsing niet alleen voor aandeelhouders gunstig kan zijn, maar uiteindelijk voor alle betrokkenen een betere Europese retailer zal opleveren.

SPLITSING VERSUS OUTSOURCING

Bij dit alles moet men zich realiseren dat juist datgene waar de vakbeweging het meest bang voor is, het wegsijpelen van werkgelegenheid, bepaald niet in betere handen behoeft te zijn zonder invloed van de aandeelhouders. Er zijn genoeg bedrijven bekend waarin de directies zelf zonder enig voorafgaande instructie van de aandeelhou-

dersvergadering initiatieven nemen om overgenomen te worden, divisies af te stoten of het werk van duizenden werknemers al dan niet naar het buitenland te outsourcen. Er wordt misschien wel niet gesproken van de opsplitsing van het bedrijf, maar veel anders is het niet. Wat dit betreft zou het interessant zijn te weten wat de reacties van betrokkenen en politici zouden zijn indien het niet de raad van bestuur van de KLM was geweest die aangestuurd zou hebben op een fusie met of overname door Air France, maar een meerderheid van aandeelhouders tegen het beleid van het bestuur in.

VERSTERKING POSITIE CERTIFICAATHOUDERS

Kortom de ideeën om de macht van de aandeelhouders te beperken en voorlopig af te zien van het versterken van de positie van de certificaathouders worden niet gerechtvaardigd door de praktijk, lijken ingegeven door de waan van de dag en zijn in ieder geval schadelijk voor de interesse van internationale investeerders. Wat men ook moge vinden over de benoeming van commissarissen, de salarissen van in dienst zijnde bestuurders, de hoogte van het dividend, de ondernemingsstrategie strategie en de ondernemingsrisico's, het is goed dat de aandeelhouders hier iets over te zeggen hebben.

Mocht de politiek hier toch iets anders van vinden, dan heeft de politiek hier uiteraard alle recht toe. SER advies of niet, de politiek zal altijd een eigen afweging moeten maken. Het ligt dan echter wel voor de hand om de problematiek in de volle breedte te zien en zich niet te beperken tot slechts enkele aspecten. Het ligt dan ook voor de hand om in de toekomst een gelijke lijn te trekken voor privaatrechtelijk georganiseerde bedrijven waar de overheid aandelen in heeft. Het kan toch niet de bedoeling zijn dat, om een voorbeeld te noemen, de staat als aandeelhouder van de spoorwegen zich wel met de prijs van spoorkaartjes mag bemoeien⁹, maar dat aandeelhouders van een beursgenoteerde vennootschap niet eens het recht hebben zonder tussenkomst van een administratiekantoor over fusies splitsingen en andere strategische besluiten te mogen meepraten en beslissen.

UITWASSEN

Dit alles betekent overigens niet dat uitwassen onmogelijk zijn. De huidige regelingen in de vennootschapswetgeving,

inclusief de mogelijkheden om bij wanbestuur naar de rechter te gaan geven echter voldoende instrumenten om waar nodig in te grijpen. Ook de rol van door de ondernemingsraad voorgedragen commissarissen en de bevoegdheden van de ondernemingsraad in zijn algemeenheid hebben de nodige waarborgen in zich. Wordt echter een element uit de regeling gehaald, of het nu de (nog te regelen) positie van de certificaathouders is of de voordrachtrechten van de ondernemingsraad voor de raad van commissarissen, dan verdwijnt de balans in de regeling en moet in wezen de corporate governance structuur als geheel opnieuw tegen het licht worden gehouden¹⁰.

ACTUALITEIT

Inmiddels kan men zich afvragen of de Ondernemingskamer van het Gerechtshof te Amsterdam in de recente beschikking over Stork¹¹ het nieuwe wettelijke recht van de aandeelhoudersvergadering om de raad van commissarissen als geheel weg te zenden niet onderuit heeft gehaald. Het verbod dat Centaurus en andere aandeelhouders kregen om de raad van commissarissen weg te zenden lijkt daar immers wel op. De overwegingen van de beschikking geven echter aan dat de Ondernemingskamer wel degelijk het recht erkent om het vertrouwen op te zeggen en de raad van commissarissen weg te zenden. De Ondernemingskamer stelt zich immers op het standpunt dat bij de uitoefening van dit recht redelijkheid en de billijkheid in acht moet worden genomen. En dat is nu precies waar aan het schort in visie van de ondernemingskamer. Niet uitgesloten is dan ook dat in een andere casus de Ondernemingskamer wel meewerkt aan het wegzenden van de raad van commissarissen. Het is zelfs niet ondenkbaar dat de Ondernemingskamer tot een andere conclusie zou zijn gekomen wanneer Centaurus en andere aandeelhouders hun visie over de strategie van Stork beter hadden onderbouwd. Of buitenlandse investeerders begrip voor deze nuance van de Nederlandse rechtspraak zullen hebben is echter nog maar de vraag. De aandeelhouders van Stork kunnen echter naar alle waarschijnlijkheid waarschijnlijk opnieuw aan zet komen wanneer de resultaten van het door de Ondernemingskamer bevolen onderzoek naar de gang van zaken bij Stork bekend worden. Mocht het erop uitdraaien dat de aandeelhouders

definitief buiten spel gezet worden, dan zal dat ongetwijfeld de financiële wereldpers halen, met alle desastreuze gevolgen voor de aantrekkelijkheid van Nederland als investeringsland van dien. Ondertussen kan men zich afvragen of het niet verstandig zou zijn om in de wet zelf een indicatie te geven hoe het recht om de raad van commissarissen weg te zenden zou moeten worden uitgeoefend.

Prof.dr. M. van der Nat is programmadirecteur van het postgraduate program treasury management van de Vrije Universiteit. Hiernaast is hij directeur van training instituut en uitgeverij RISKMATRIX. Hij was destijds lid van de SER commissie die het advies over de structuurregeling voorbereidde.

NOTEN

1. Zie: kamerstukken 30419 vergaderjaar 2005-2006 inzake: uitvoering van de Europese richtlijn nr.20 inzake het openbaar overnamebod. Voor de vergadering van de vaste commissie voor justitie op 16 oktober 2006 is gebruik gemaakt van het ongecorrigeerde stenogram.
2. Zie: Commissie Corporate Governance (Commissie Peters), Aanbevelingen inzake Corporate Governance in Nederland, Amsterdam, 1997.
3. Zie voor een officiële evaluatie van de wijze waarop ondernemingen de aanbevelingen van de Commissie Peters hebben opgevolgd, die destijds in tal van publicaties in de landelijke en financiële pers is besproken: Monitoring Commissie Corporate Governance (voorzitter Drs J.F.M. Peters, voorzitter K.U.B. onderzoeksteam prof. G.G.M. Bak), Monitoring Corporate Governance in Nederland, in opdracht van Amsterdam Exchanges NV en Vereniging Effecten Uitgevende Ondernemingen uitgegeven door Kluwer, Deventer, 1998.
4. Sociaal Economische Raad, *Het functioneren en de toekomst van de structuurregeling*, 's-Gravenhage, 2001.
5. De benoemingsregeling voor commissarissen is op zich ook al een compromis waarbij er naar gestreefd is een balans te vinden tussen de verschillende belangen van aandeelhouders en andere stakeholders. De raad van commissarissen draagt nieuwe leden, waaronder ook de door de ondernemingsraad genoemde commissarissen, voor aan de aandeelhoudersvergadering die het uiteindelijke benoemingsrecht heeft. Gaat de aandeelhoudersvergadering niet akkoord dan vindt een nieuwe voordracht plaats. De aandeelhoudersvergadering heeft het recht de raad van commissarissen weg te zenden.
6. Zie voor een analyse van de HBG casus: 'De baggeraars en de nieuwe structuurregeling' in: *Economisch Statistische Berichten*, september 2002 (jaargang 87), pp. 643-645 en 'Pensioenfondsen en aandeelhoudersmacht: stilzitten is geen optie', in: *Vergezichten, over beleggen, pensioen en toezicht*, Riskmatrix, Driebergen, 2005, pp. 175 -180.
7. Zie: kamerstukken 28179 vergaderjaar 2001-2002 inzake: wijziging van boek 2 BW i.v.m. aanpassing van de structuurregeling.
8. Volledigheidshalve wordt opgemerkt dat er een uitgebreide academische literatuur bestaat over de rol van het ondernemingsbestuur, de effectiviteit van fusies en overnamen in het algemeen en de vraag of diversificatie van activiteiten op het niveau van de ondernemingen of op het niveau van beleggingsportefeuille het beste kan plaatsvinden.
9. Een en ander laat onverlet dat de overheid ook publiekrechtelijke bevoegdheden als bij voorbeeld concessiegever kan hebben. In zijn algemeenheid lijkt het echter niet gewenst dat de overheid bevoegdheden die men niet aan de aandeelhoudersvergadering van gewone bedrijven zou willen geven, via de omweg van een publiekrechtelijke regelgeving alsnog binnenhaalt voor privaatrechtelijk georganiseerde overheidbedrijven.
10. Volledigheidshalve moet nog worden opgemerkt dat PVDA en CDA (kamerstukken 30419 vergaderjaar 2005-2006 amendement Douma-De Vries) van mening zijn dat het opheffen van de beschermingsconstructies helemaal niet nodig is. In hun visie zou een en ander immers geregeld zijn in de Code Tabaksblad, die beursgenoteerde bedrijven wettelijk moeten volgen. Het probleem is echter dat bedrijven beargumenteerd van de code mogen afwijken en van deze mogelijkheid gezien de ervaringen in het verleden met vrijwillige regelingen op het gebied van het ondernemingsbestuur ongetwijfeld ook in de toekomst gebruik zullen maken.
11. Beschikking Ondernemerskamer Gerechtshof Amsterdam inzake Stork NV, 15 januari 2007, rekestnr 15/2007 OK.

DE TRIAS VOORBIJ...

OP WEG NAAR EEN HERNIEUWDE MACHTENLEER

RAYMOND KUBBEN

In het Hoofdlijnenakkoord van het kabinet-Balkenende II stond de bestuurlijke vernieuwing hoog op de prioriteitenlijst. Met Thom de Graaf (D66) was er zelfs een minister voor Bestuurlijke Vernieuwing. De vele ontwikkelingen die momenteel in het openbaar bestuur plaatsvinden raken vaak aan het principe van de machtscheiding, neergelegd in de trias politica van Montesquieu. Daarbij moet steeds opnieuw gekeken worden welke uitwerking de vernieuwingen op dit machtssevenwicht hebben. De auteur pleit ervoor om hierbij niet dogmatisch aan de triasleer vast te houden, maar steeds te kijken naar mogelijkheden voor een goede uitwerking ervan in het staatsbestel.

Het Nederlandse openbaar bestuur maakt een tijd door, waarin 'bestuurlijke vernieuwing' te pas en te onpas op de politieke agenda verschijnt. Een aantal maatregelen is al doorgevoerd. Een aantal andere maatregelen ligt voor de boeg. Tegelijk vinden meer sluipende veranderingen plaats. Er zijn allerlei ontwikkelingen waar te nemen, waardoor de organisatie van het openbaar bestuur verandert en die daarmee noodzakelijkerwijs raken aan hét organisatiebeginsel van de liberale staatsvisie: het principe van machtsverdeling. Dat principe en de meer concrete uitwerking in de leer van de trias politica zijn het liberale antwoord op de vraag hoe vrijheid door de staatsinrichting gewaarborgd kan worden. In het licht van tal van ontwikkelingen in de organisatie van het openbaar bestuur, die zich in de twintigste eeuw hebben voltrokken en zich nog steeds voltrekken, is het evenwel onverstandig om dogmatisch aan de triasleer vast te houden. Precies de wens om door een bepaalde institutionele ordening de vrijheid te waarborgen, vergt een voortdurende reflectie op hoe de idee van machtsverdeling in het staatsbestel uitgewerkt kan worden.

DE TRIAS POLITICA NADER BEZIEN

MONTESQUIEU, VRIJHEID EN MACHT

De leer van de trias politica lijkt vereenzelvigd te kunnen worden met Montesquieu. En inderdaad is een van de eerste formuleringen van wat hét organisatorische beginsel van de rechtsstaat is geworden, terug te vinden in zijn *De l'esprit des lois* uit 1748. Montesquieu vertrekt vanuit de vraag hoe politieke vrijheid in een staat gewaarborgd kan worden en hij concludeert al snel, dat die vrijheid alleen kan bestaan onder een gematigde regering en bij afwezigheid van machtsmisbruik. Montesquieu is een realist. Hij erkent dat de mens van nature geneigd is om macht te misbruiken en dat daar maar één remedie tegen bestaat. Macht wordt alleen gematigd als hij op andere macht stuit. De staatsinrichting dient zo te zijn dat verschillende 'machten' elkaar in bedwang houden. Het machtssevenwicht stoelt bij Montesquieu nog op de oude idee van een mixed government, waarbij de staat zo wordt ingericht dat verschillende belangen en groepen uit de samenleving in het staatsbestel vertegenwoordigd worden. Door de samenstelling van de verschillende organen in te vullen met de Engelse standenindeling van King, Lords and Commons brengt hij een personele scheiding tussen de 'machten' tot stand en participeren de verschillende sociale krachten in het staatsbestuur. Met de burgerlijke revoluties komt de standenstaat omstreeks 1800 echter aan zijn einde. Vanuit de staat gezien vormen de onderdanen in de politieke filosofie van de natie-staat een eenheid: het volk. Die ontwikkeling ondergraft de sociale dimensie van en de basis voor personele scheiding in Montesquieus stelsel. Het originele van Montesquieu is echter dat hij aan de oude idee van mixed government iets toegevoegd heeft, dat de val van de standenstaat heeft overleefd. Montesquieu onderscheidt als

een van de eerste denkers abstracte functies op basis waarvan de staat georganiseerd wordt. Zijn opsomming van functies is de basis geworden voor het gebruikelijke onderscheid tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht.

DE TRIAS ALS DOGMA EN SYSTEEM

Montesquieu heeft met zijn horizontale taakverdeling het denken over de regeringsvorm van een staat fundamenteel bepaald. Elke discussie over de beste regeringsvorm gaat sindsdien uit van zijn grondschema. De geschiedenis van de trias politica is een vervolverhaal¹, dat twee versies kent: de variant, waarin de verschillende functies strikt gescheiden zijn en de organen niet op elkaars 'stoel' mogen gaan zitten, en de evenwichtsvariant, waarin de verschillende organen elkaar matigen door invloed op elkaars functies uit te oefenen. De triasleer is overal net iets anders toegepast, maar in de kern vormt zij een staatsrechtelijk – en sterk gesimplificeerd² – dogma, dat Vile, de 'pure doctrine of the separation of powers' noemt.³ Volgens deze 'pure doctrine' is het voor het bereiken en behouden van politieke vrijheid essentieel dat 1) de overheid is verdeeld in drie, gescheiden organen, dat 2) er een functioneel onderscheid wordt gemaakt tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende activiteiten en dat elke functie op basis van exclusiviteit aan een orgaan wordt toegekend, dat 3) er sprake is van een personele scheiding tussen de organen en dat 4) er zodanig een stelsel ontstaat waarin elk orgaan de andere organen controleert. Wie machtscheiding of machtsverdeling zegt, wekt haast automatisch de associatie met dit dogma op.⁴

Het dogma van de trias politica is aantrekkelijk in zijn eenvoud. Maar achter die eenvoud ligt een aantal uitgangspunten en veronderstellingen, die ons beeld van de inrichting van het openbaar bestuur sterk bepalen. In de eerste plaats gaat de leer uit van de gedachte dat staatsactiviteiten in bepaalde, min of meer autonome functies onderverdeeld kunnen worden en dat die functies exclusief toebedeeld kunnen en moeten worden aan een beperkt en overzichtelijk aantal organen. Daarnaast wordt de hele staatsmacht in de triasleer opgedeeld in drie machten, die in hun onderlinge samenspel vorm geven aan de soevereiniteit. De drie machten van de trias

vormen een klein, driehoekig netwerk van semi-autonome entiteiten, die in beginsel in een horizontale verhouding tot elkaar staan. Eén allesbepalend centraal orgaan ontbreekt. Voorts geeft de triasleer slechts een schema voor de machtsverdeling binnen het centrum van de staat, terwijl de leer blind is voor machtsfactoren buiten de centrale overheid.⁵ De trias is bovendien een gestandaardiseerd en gesimplificeerd schema voor een rationele, overzichtelijke en voor een buitenstaander gemakkelijk te begrijpen staatsinrichting. Het is een 'grand design', dat ziet op een uniforme en uitputtende ordening van het centrum van de staat en daarmee van de hele staatsinrichting. Ten slotte vormen de machten naast elkaar staande, coherente en gesloten eenheden. De metafoor van de stoel wekt het beeld op van 'strikt afgebakende, functionele sferen'.⁶ De triasleer gaat voorbij aan de interne differentiatie van de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende organen, omdat deze als monolithische organisaties worden beschouwd.⁷ Machtsverdeling volgens het schema van de trias politica brengt zo een formeel-functionele fragmentatie met zich: een universele en overzichtelijke taakverdeling op basis van typen in bevoegdheden vervatte werkzaamheden tussen drie gescheiden organen.

De triasleer verdeelt de staatsmacht niet alleen. Na het onderscheiden en verdelen van de drie functies en organen, worden de verdeelde entiteiten tot een eenheid gemaakt door hun functionele afhankelijkheid van elkaar. Die afhankelijkheid vloeit voort uit de functie-indeling en staat los van aan te brengen positieve checks, waardoor organen de uitoefening van elkaars functies kunnen beïnvloeden. Geheel in lijn met de achttiende-eeuwse obsessie voor de mechanica, zijn de machten elementen van een systeem.⁸ Zij maken deel uit van een en hetzelfde proces, dat gefocust is op wetgeving. Hier dringt zich de vergelijking op met het open systeemmodel van Easton.⁹ Eastons model gaat uit van een politiek systeem, dat zich bezighoudt met het gezaghebbend toekennen van waarden aan de samenleving.¹⁰ Dat systeem is dynamisch, in de zin dat het systeem input uit de omgeving of vanuit het systeem zelf (withinput) omzet in output.¹¹ Het systeem is bovendien open in de zin dat het zich aan de omgeving aanpast.¹² Op basis van deze systeembenadering kunnen de verhoudingen tussen de machten worden beschreven. De wet-

gever staat voorop. De output van de wetgever – wetten – is de input voor de andere machten. Of de wetgever nu bovengeschied is of niet, de wet gaat logisch aan de andere machten vooraf en vormt de input voor bestuur en rechtspraak. De omschrijving van de functies van uitvoering en rechtspraak veronderstelt namelijk het afzonderlijk en vooraf formuleren van algemene regels. Binnen het systeem houdt het bestuur zich bezig met de uitvoering van wetten en de tenuitvoerlegging van rechterlijke vonnissen. De rechter houdt zich bezig met geschillenbeslechting en strafvervolgving aan de hand van de wet. Aldus is de trias politica een coherent en uitputtend systeem van causaal gerangschikte entiteiten, die ten opzichte van elkaar een gesloten – immers gescheiden – eenheid vormen, maar elkaar wel via input/outputrelaties beïnvloeden.

DE ONHOUDBAARHEID VAN DE TRIAS

Door ontwikkelingen in het openbaar bestuur in de twintigste eeuw zijn deze uitgangspunten van de triasleer problematisch geworden.¹³ De idee van een systeem van causaal geschakelde eenheden staat onder druk vanwege de 'crisis van de wetgevende macht'. Het stellen van algemene regels als centraal en primair handelen ter sturing van het handelen van de andere overheidsorganen stuit op ontwikkelingen van verplaatste normstelling, grensvervaging tussen beleidsvorming en beleidsuitvoering en de afnemende effectiviteit van directe regulering. Het maken van algemene regels is al lang niet meer het exclusieve domein van de wetgever en de wetgever slaagt er niet in zijn sturingsambities volledig waar te maken. Ook lijkt de idee van de machten als van elkaar gescheiden monolithische eenheden vooral ten aanzien van de uitvoerende macht obsoleet. Ondanks de haast exclusieve media-aandacht voor het Haagse parlement, is het openbaar bestuur een complex samenstel van publieke, semi-publieke en private, formeel of informeel zelfstandige organen en functionarissen. In de plaats van het beeld van een eenvormige executieve treedt een beeld van het openbaar bestuur als fluïde archipel¹⁴ van amorfe beleidsarena's, waarbinnen kriskras over alle grenzen heen verbindingen aangegaan worden. Bovendien is het schema niet meer uitputtend. Er dienen zich actoren en activiteiten aan die eveneens 'macht' vertegenwoordigen in het publiek domein, maar niet binnen de driedeling vallen. In de literatuur wordt dan veelal van een

'vierde macht' gesproken. Vanuit de triasleer bezien is het grote probleem echter, dat die nieuwe 'machten' conceptueel niet in de leer passen, omdat zij geen binnen het systeem passende, exclusieve functie-orgaancombinatie – de manier waarop de triasleer 'machten' beschrijft – vormen.

DE MACHTENLEER VOORBIJ DE TRIAS

EEN WAARDEVOLLE RATIO

Tal van ontwikkelingen in recht, openbaar bestuur en samenleving lijken de klassieke driedeling onhoudbaar te maken, hetzij omdat wetgeving haar centrale positie verliest, hetzij omdat de scheiding van functies en organen steeds moeilijker wordt, hetzij omdat er functies en actoren verdwijnen, uiteenvallen of bijkomen. Mijns inziens zijn er twee reactie op deze constatering mogelijk.

De eerste reactie is het struisvogelantwoord, dat eenheid in de uitvoerende macht teruggebracht moet worden en de positie van het parlement moet worden versterkt. Met dat antwoord zijn ten minste drie dingen mis. Ten eerste kan een aantal ontwikkelingen niet teruggedraaid worden, juist omdat ze zich buiten de macht van centrale staatsinstellingen voltrekken. Ten tweede houdt iemand die dit antwoord geeft zichzelf voor de gek. Het opnieuw creëren van monolithische eenheid lijkt helderheid en overzichtelijkheid te herscheppen, maar juist daardoor zal het bestuur nog veel minder goed te controleren en te beheersen zijn, omdat wat inherent complex en gedifferentieerd is, één moloch lijkt te zijn. Ten derde komen de complexiteit veroorzakende groei en fragmentatie voort uit controle- en sturingsambities van de centrale organen. Het parlement wil sociale problemen opgelost zien, formuleert beleidsdoelstellingen en wil van ministers snel antwoord op de meest gedetailleerde vragen over de beleidspraktijk. Het daarmee gemoeide werk wordt niet door kabouterijtjes gedaan.

Een naar mijn idee meer zinvolle reactie is een herbezinning op de machtenleer zelf. De onhoudbaarheid van de triasleer hoeft niet problematisch te zijn. De rechtsstaat is een gelaagd begrip.¹⁵ Zijn beginselen zijn middelen om zijn grondidee te realiseren. Aan de idee van machtsverdeling ligt de gedachte ten grondslag dat de vrijheid van burgers mede wordt gewaarborgd door het tegengaan van machtsconcentraties, het creëren van tegenmacht en controle op de uitoefening van macht. Als macht niet tegen grenzen

aanloopt, kan zij op willekeurige en tirannieke wijze worden uitgeoefend. Die les van Montesquieu blijft relevant. Gelet op de genoemde ontwikkelingen in het openbaar bestuur staat de triasleer echter juist in de weg aan het streven om macht in bedwang te houden. Doordat wij vastzitten aan de axioma's en het grondschema van de trias politica zijn wij blind voor nieuwe machtsconcentraties, die de politieke vrijheid bedreigen. Het is zaak om uit die waardevolle ratio een aantal organisatieprincipes af te leiden, waarmee in de huidige bestuurlijke situatie macht gematigd kan worden. Wie de koppeling met de trias en het zoeken naar één uitputtende en vaste machtsverdeling los laat, vindt in de gangbare ideeën over machts-evenwicht een beginsel dat richtinggevend kan zijn bij de inrichting van beleidsprocessen en toezichtverhoudingen.

EVENWICHT EN PLURIFORMITEIT

Een hernieuwde machtenleer gaat uit van feitelijke macht en machtsverhoudingen.¹⁶ Macht wordt niet meer uitgedrukt in functionele termen en is niet meer verbonden met bepaalde organen.¹⁷ In een dergelijke situatie draait matiging van macht weer meer om personen, groeperingen en afzonderlijke organisaties en worden checks and balances belangrijker dan machtscheiding. Wat dat betreft is het benadrukken van de idee van machts-evenwicht zeker niet achterhaald. Een nieuwe machtenleer is of blijft een theorie van machts-evenwicht, maar geen theorie van evenwicht tussen wetgever, bestuur en rechter. Er is zelfs in het geheel geen sprake van een vast en beperkt aantal organen. In plaats daarvan is het zaak om steeds te kijken wie in een bepaalde sector of een bepaald proces macht heeft of zou moeten hebben. Omdat machtsverhoudingen dynamisch zijn, dient de machtsbalans bovendien voortdurend opnieuw bekeken te worden. Er is dan sprake van een open en dynamisch machtenstelsel. Een nieuwe machtenleer hanteert een multi-actorperspectief en geeft richtlijnen voor het bereiken van een evenwicht tussen deze veelheid aan actoren. Hoeveel actoren betrokken zijn, is in beginsel niet relevant, zolang het er maar meer dan één is, alle relevante actoren en belangen vertegenwoordigd zijn en er oog is voor de opkomst van nieuwe actoren.

Een oriëntatie op feitelijke macht brengt met zich dat de nieuwe leer niet beperkt blijft tot statelijke organen.

Het politieke centrum is niet meer de eigenaar van het publieke domein¹⁸, maar heeft gezelschap gekregen van mondige burgers en van organisaties, die groepen of belangen uit de samenleving vertegenwoordigen. Bovendien heeft de triasleer de bescherming van burgers tegen macht van andere burgers door een eenzijdige focus op de overheid te veel naar de achtergrond verdrongen. De machtenleer 'ontstatelijkt' daarom.¹⁹ De idee van machts-evenwicht overleeft deze ontstatelijking evenwel, omdat zij het schema van de trias overstijgt.²⁰ Het gaat dan wel om het bereiken van een maatschappelijk machts-evenwicht. De verschillende groepen en belangen in de samenleving dienen ieder naar evenredigheid een plek te krijgen in besluitvormingsprocessen.²¹

In een hernieuwde machtenleer vormt de pluriformiteit van de samenleving weer het uitgangspunt, aangezien juist door in te spelen op die pluriformiteit machtsconcentraties voorkomen en tegenmachten gecreëerd kunnen worden. Die pluriformiteit hoort dan ook in stand gehouden te worden. Daartoe dienen toegang en participatie tot beleidsprocessen gegarandeerd te worden. Bij de inrichting van processen dient derhalve telkens een evenwichtige participatie van belanghebbenden gewaarborgd te worden en dienen zodanige checks and balances ingebouwd te worden dat binnen de beleidsarena sprake is van een optimaal machts-evenwicht. Belanghebbenden hebben recht op toegang tot het beleidsnetwerk en hebben binnen dat netwerk zeggenschapsrechten. Dat recht op toegang en de positie binnen het netwerk moeten afgedwongen kunnen worden. Een actor dient zich tot een derde, bijvoorbeeld een rechter, te kunnen wenden om uitsluiting, uitstoting en overheersing tegen te gaan.²² De pluriformiteit zal ook intern georganiseerd moeten worden. Bij verschillende vormen van privaatrechtelijke rechtspersonen hebben groepen en belangen binnen de organisatie een eigen orgaan, bijvoorbeeld de aandeelhouders- of ledenvergadering. Ook binnen overheidsorganisaties kan vertegenwoordiging op zo'n manier plaatsvinden.²³

PUBLIEKE MEDEDINGING

Ten aanzien van al die machten geldt de wenselijkheid van countervailing powers. De oude idee dat bij elke macht een tegenmacht hoort, blijft het leidende beginsel. Machtsconcentraties dienen tegengegaan te worden,

macht dient gecontroleerd te worden en over machtsuitoefening dient verantwoording afgelegd te worden. Het komt aan op 'het handhaven van een gezonde mededinging'.²⁴ Machtsmisbruik wordt voorkomen door een gezonde concurrentie om beleid en middelen tussen actoren in het publiek domein.²⁵ Een hernieuwde machtenleer vraagt om een publiek mededingingsrecht. Een publiek kartelverbod biedt waarborgen voor de wederzijdse afhankelijkheid tussen en de gelijkwaardigheid van concurrenten om beleid en garandeert de toegang tot het publiek domein. Een publieke concentratiecontrole en een rem op het misbruiken van macht bieden garanties voor de pluriformiteit van het domein.

DE OVERHEID ALS NETWERKMANAGER

De rol van de overheid verandert. Zij stuurt niet meer zelf de samenleving, maar sluit aan bij en faciliteert processen van zelfsturing door vorm te geven aan structuren en processen van besluitvorming en verantwoording. De inhoud komt tot stand in de te reguleren netwerken.²⁶ Het staatsrecht schrijft geen procedures meer voor, maar geeft richtlijnen voor het inrichten van procedures. Een hernieuwde machtenleer vormt een onderdeel van het normatieve kader voor dergelijke metasturing. Om rechtsstatelijk aanvaardbaar te zijn, dient gestreefd te worden naar een zodanige inrichting van besluitvormingsprocessen in netwerken dat macht beheerst en gecontroleerd kan worden. Regering en parlement krijgen als taak om de ratio van de machtsverdeling in elk sturingsproces te waarborgen. In wezen worden zij een 'pouvoir neutre'²⁷; een macht die boven de beleidsvormende partijen staat en het evenwicht garandeert.

Een aanvaardbaar machtsevenwicht ontstaat niet spontaan. Dat is een kwestie van netwerkmanagement door een procesregisseur. Klijn, Koppenjan en Termeer onderscheiden twee strategieën, die de netwerkmanager kan volgen. In de eerste plaats kan hij aan spelmanagement doen. Uitgaande van de bestaande actoren en de bestaande verdeling van hulpbronnen wordt gepoogd de interactie tussen actoren in het netwerk te beïnvloeden. De netwerkmanager speelt strategisch in op de bestaande machtsverhoudingen en tracht door selectieve activering en mobilisering van actoren en middelen een goed verloopend proces te bereiken.²⁸ Een verdergaande vorm van

netwerkmanagement is netwerkconstituering. De netwerkmanager wijzigt het netwerk dan door nieuwe actoren binnen het netwerk te halen, door bestaande actoren uit te sluiten van interactie of door de verhouding en verdeling van hulpbronnen tussen de actoren te wijzigen.²⁹ Een derde aangrijpingspunt voor netwerkmanagement zijn de spelregels voor interactie in het netwerk. Deze spelregels ontstaan deels spontaan, deels zijn zij onderwerp van overleg en onderhandeling.³⁰ De spelregels geven kaders voor de interacties in het netwerk en regelen bijvoorbeeld de toe- en uittreding van actoren, het verloop van besluitvormingsprocessen, de manieren van conflictbeslechting, het afleggen van verantwoording en de uitwisseling van informatie.³¹

EEN TOEKOMST VAN KLEINE VERHALEN

De trias politica is een uniforme en overzichtelijke structuur voor verdeling van macht. Daarvan kan geen sprake meer zijn. Een hernieuwde machtenleer is geen 'groot verhaal'.³² De ervaring van het verschil, pluraliteit en heterogeniteit worden het uitgangspunt bij het inrichten van besluitvormingsprocessen.³³ Elk besluitvormingsproces dient afzonderlijk bekeken te worden. In elke situatie dient een eigen machtsevenwicht tot stand gebracht te worden. Dat betekent dat de machtsverdeling decentreert en lokaliseert. Er is niet meer één machtsverdeling. In plaats van één 'macro-design' treedt een 'variety of micro-designs'.³⁴ Voor elk specifiek geval dient bekeken te worden wat verstandig is. 'De leer moet op elk moment een scenario bieden voor de machtsverhoudingen en handelingsmogelijkheden van de acteurs die in juridische gedaante verschijnen op het politieke toneel'.³⁵

Een nieuwe machtenleer schrijft dan ook geen vaste machtsverdeling voor, maar geeft normatieve richtlijnen voor het inrichten of bijsturen van beleidsprocessen, die een resultaatverplichting opleggen aan elke procesregisseur, terwijl steeds in de specifieke situatie gekeken wordt wat verstandig is om een machtsevenwicht te bereiken en te behouden.³⁶ Dat maakt het openbaar bestuur er niet overzichtelijker of begrijpelijker op. Maar in een nieuwe machtenleer is de beheersbaarheid van macht dan ook niet gelegen in synoptische overzichtelijkheid. *Mr. drs. R. Kubben is bestuurskundige en jurist. Hij is als promovendus verbonden aan de vakgroep Encyclopedie en*

Rechtsgeschiedenis en het Centre for Transboundary Legal Development van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg.

NOTEN

- 1 W. Witteveen, *Evenwicht van machten*, Zwolle, 1991, p. 20.
- 2 Franz Neumann, in: M. Richter, *The Political Theory of Montesquieu*, Cambridge, 1977, p. 96; W. Kägi, 'Von der klassischen Dreiteilung zur umfassenden Gewaltenteilung', in: H. Rausch, *Zur heutigen Problematik der Gewaltentrennung*, Darmstadt, 1969, pp. 286-312, daarbinnen p. 297.
- 3 M. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers*, Indianapolis, 1998, pp. 14-18.
- 4 Witteveen, 1991, p. 2; In dezelfde zin: Kägi, 1969, p. 300.
- 5 U. Rosenthal, 'De trias en het openbaar bestuur bij de tijd?', in: P. Cliteur & M. Rutgers (red.), *De Trias onder Spanning*, Groningen, 1990, pp. 77-88, daarbinnen p. 85.
- 6 W. Witteveen & B. van Klink, *De sociale rechtsstaat voorbij*, Den Haag, 2002, p. 96.
- 7 D. Ruiter, 'Ontworpen staatkundig machtsevenwicht', in: D. Ruiter (red.), *Verticaal machtsevenwicht in het binnenlands bestuur*, Den Haag, 1982, pp. 63-91, daarbinnen p. 69; in gelijke zin: Rosenthal, 1990, p. 84.
- 8 Witteveen, 1990, p. 47.
- 9 Zie ook: M. Oosterhagen, *Machtenscheiding*, Deventer, 2000.
- 10 Oosterhagen, 2000, p. 82.
- 11 W. Parsons, *Public Policy*, Cheltenham, 1997, p. 24.
- 12 N. Huls, 'Systeemtheorie en recht', in: J. Griffiths (red.), *De sociale werking van het recht*, Nijmegen, 1996, p. 586-591, daarbinnen p. 587.
- 13 Zie voor een uitgebreidere bespreking van ontwikkelingen in het openbaar bestuur, die de uitgangspunten van de triasleer ondergraven: R. Kubben, *Eenheid in Drievoud. Een vertoog over macht, scheiding en fragmentatie in het openbaar bestuur*, Tilburg, 2005, pp. 47-99.
- 14 P. Frissen, *De virtuele staat*, Schoonhoven, 1996, pp. 40-41.
- 15 WRR, *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Den Haag, 2002, p. 24.
- 16 R. Crinice le Roy, 1976, *De vierde macht. Een hernieuwde kennismaking*, Den Haag, 1976, p. 43; Zie ook S. van Bijsterveld, *The Empty Throne. Democracy and the Rule of Law in Transition*, Utrecht, 2002, p. 185.
- 17 Van Bijsterveld, 2002, p. 174.
- 18 P. Frissen, *De staat*, Amsterdam, 2002, p. 178.
- 19 Cliteur & Rutgers, 1990, p. 24.
- 20 Rosenthal, 1990, p. 86; S. van Couwenberg, 'De trias voorbij? Een alternatieve visie op machtenscheiding en machtsevenwicht', in: Cliteur & Rutgers, 1990, p. 109-132, daarbinnen p. 115.
- 21 Van Bijsterveld, 2002, p. 182.
- 22 W. Witteveen, *De geordende wereld van het recht*, Amsterdam, 1996, p. 259; Van Bijsterveld, 2002, p. 347.
- 23 Zie: S. Zijlstra, *Zelfstandige bestuursorganen in een democratische rechtsstaat*, Den Haag, 1997, p. 92.
- 24 Van Couwenberg, 1990, p. 124.
- 25 Zie ook: Bovenberg & Teulings, geciteerd in: Witteveen & Van Klink, 2002, p. 83.
- 26 Zie o.a. I. Snellen, *Boeiend en Geboeid*, Alphen a/d Rijn, 1987, p. 24; Frissen, 1996, p. 16 en 299.
- 27 B. Constant, *Principes de politique*; in: B. Constant, *Political Writings* (ed. by B. Fontana), Cambridge, 2003, p. 184.
- 28 E.-H. Klijn, J. Koppenjan & C. Termeer, 'Van beleidsnetwerken naar netwerkmanagement. Een theoretische verkenning van managementstrategieën in netwerken', in: *Beleid & Maatschappij*, 1993, nr. 5, pp. 230-243, daarbinnen p. 235.
- 29 Klijn, Koppenjan & Termeer, 1993, pp. 237-238.
- 30 Frissen, 1996, p. 261.
- 31 E.-H. Klijn & J. Koppenjan, 1997, 'Beleidsnetwerken als theoretische benadering: een tussenbalans', *Beleidswetenschap*, 1997, nr. 2, pp. 143-167, daarbinnen p. 189.
- 32 Frissen, 1996, p. 337.
- 33 Frissen, 1996, p. 338.
- 34 Van Bijsterveld, 2002, p. 172.
- 35 Witteveen, 1991, p. 70.
- 36 Zie ook: W. Witteveen, *De denkbeeldige staat*, Amsterdam, 2000, p. 235.

EINDE VAN HET NEO-CONSERVATISME?

PATRICK VAN SCHIE

Neo-conservatisme lijkt vaak, evenals het neo-liberalisme, een soort scheldwoord. Conservatief zijn is al erg, maar nóg erger is het een neo-conservatief te zijn. Hierbij zou het om een samenhangende geheel gaan van mensen met een vastomlijnd gedachtengoed. In werkelijkheid zijn er echter vele stromingen binnen het neo-conservatisme. De auteur belicht de verschillende neo-conservatieve stromingen en de neo-conservatieve visie op het Amerikaanse buitenlandse beleid. Deze visie kan een inspiratiebron zijn voor de (Nederlandse) liberalen, aldus de auteur.

Het wemelt van de neologismen waarin een bestaande politieke stroming van het voorvoegsel 'neo' wordt voorzien. Maar vaak is niet duidelijk wat er precies met die toevoeging wordt bedoeld. Is er sprake van een wederopstanding van de stroming in kwestie, een 'tweede jeugd'? Is die stroming dan in wezen dezelfde gebleven, of heeft zij een gedaantewisseling ondergaan? En als dit laatste het geval is, is er dan nog voldoende verband met de stroming in haar oorspronkelijke gedaante om ook de naam van die stroming te kunnen blijven voeren?

Een van die 'neo'-stromingen is het 'neo-liberalisme'. In Nederland bezigt vooral SP-leider Jan Marijnissen deze term met graagte. Hij duidt er, zo lijkt het, alles mee aan wat ver af staat van zijn eigen socialistische heilstaat. Zo zou het beleid van de kabinetten-Balkenende I t/m III typisch 'neo-liberaal' zijn geweest. Marijnissen stelt het immers graag zó voor dat het CDA en D66 (en aan het begin de LPF) onder het juk van hun coalitiepartner zijn doorgegaan en enkele jaren lang niet veel meer hebben gedaan dan mee te helpen aan de uitvoering van VVD-beleid. Ten dele heeft hij daarin gelijk, ten dele (helaas) ook niet, maar mij is het een raadsel waarom die politiek

de benaming 'neo-liberaal' krijgt.

Zelf houd ik mij al vele jaren, waarvan 16 jaar beroepsmatig, bezig met het liberalisme. Ik heb tal van te onderscheiden stromingen in en varianten van het liberalisme leren kennen. Het 'neo-liberalisme' is mij echter onbekend. Ik weet niet aan te geven wat het eigen accent is dat die vermeende variant aan het liberalisme toevoegt. Meer dan dat, ik zou ook niemand kunnen noemen die zichzelf aanduidt als 'neo-liberaal'. De term wordt, voor zover mij bekend, uitsluitend in de mond genomen door tegenstanders. Zij hanteren de uitdrukking als scheldwoord; blijkbaar is 'liberaal' hen niet erg genoeg. Marijnissen ziet het 'neo-liberalisme', zo valt uit zijn uitlatingen op te maken, als een wereldwijde samenzwering van het grootkapitaal, dat de hele samenleving – zowel in Nederland als elders – in al haar aspecten wil doordrenken van het marktstelsel om op die manier voor zichzelf zoveel mogelijk macht en geld te vergaren (ten koste van de brede arbeidende onderlagen). Nu is dit een nogal oude(rwetse), om niet te zeggen belegen, karikatuur uit de socialistische *agitprop*. Vroeger schilderden socialisten het hele liberalisme aldus af. Ik kan mij echter nauwelijks voorstellen dat Marijnissen met het gebruik van de term 'neo-liberalisme' wil suggereren dat er daarnaast nog een liberalisme-variant is die hem minder tegen staat.

Met het 'neo-conservatisme' is iets soortgelijks aan de hand. Er wordt de laatste jaren veel over gesproken en geschreven, en blijkbaar moet ons dan voor ogen staan wat deze stroming precies behelst. Mijns inziens is dat zelden het geval. Door de term 'neo-conservatisme' te gebruiken wordt vaak – al dan niet bewust – meer verarring gezaaid dan helderheid geschapen. Er wordt een verband gesuggereerd met het conservatisme, zonder dat duidelijk wordt gemaakt hoe dat conservatisme wordt

opgevat: als louter behoudzucht?; als een meer voorzichtige methode van politiek bedrijven?; als een 'ideologisch' af te bakenen politiek gedachtengoed?; of als antipode van zelfbenoemde 'progressieven', en *dus* per definitie een abject verschijnsel dat niet hard genoeg kan worden bestreden?

De term 'neo-conservatisme' wordt (alweer) meestal door tegenstanders gebruikt. Uit *hun* verdere opmerkingen en schrijfsels komt een beeld naar voren van een samenzwering die zich meester heeft gemaakt van de Amerikaanse regering van George W. Bush (Bush-jr.). De 'neo-conservatieven' vormen in die voorstelling van zaken een nauw onderling verweven gezelschap, volgens menig conspirationistisch geneigde tegenstander beheerst en gestuurd door joodse zionisten, die hun verderfelijke invloed laten gelden door middel van een benepen, religieus gerichte binnenlandse politiek en een agressieve 'do it alone'-benadering van de buitenlandse politiek.

In werkelijkheid vormen degenen die voor 'neo-conservatief' doorgaan – zoals hieronder zal blijken – geen samenhangend gezelschap. Bovendien huldigen zij opvattingen die wel een zekere onderlinge verwantschap vertonen maar die toch niet altijd parallel lopen en meestal weinig met het aloude conservatisme van doen hebben, noch in de behoudzuchtige betekenis van dat woord noch in de meer politiek-theoretische betekenis, ongeacht of daarvan nu naar de Europese dan wel naar de (daarvan nogal afwijkende) Amerikaanse versie wordt gekeken. En net als opgaat voor alle 'neo-liberalen', geldt voor veruit de meeste 'neo-conservatieven' dat zij zichzelf niet zo noemen. In dit geval bevestigen een paar uitzonderingen die regel: Irving Kristol, die wel geldt als de godfather van het neo-conservatisme en daarover veel heeft geschreven, o.a. boeken met de titels *Reflections of a neo-conservative: looking back, looking ahead* (1983) en *Neo-conservatism. The autobiography of an idea* (1995); en Norman Podhoretz, die in 1996 – toen het 'neo-conservatisme' op sterven na dood leek – een befaamde toespraak hield: 'Neoconservatism: a eulogy'.

Ook zij schetsen overigens niet het beeld van een goed georganiseerde stroming met een vastomlijnd gedachtengoed. Alleen al qua wortels vormen de 'neo-conservatieven' een uitermate divers gezelschap. Schematiserend zijn er drie 'subgroepen' te onderscheiden:

1. Diegenen die hun wortels hebben in het uiterst links-radical intellectuele klimaat van het City College of New York (CCNY) aan het eind van de jaren dertig/begin van de jaren veertig van de twintigste eeuw. Zij waren destijds intelligente jong-volwassenen van eenvoudige komaf, vaak uit een joods of katholiek milieu, die om ál die redenen geen toegang hadden tot een prestigieuze *Ivy League*-universiteit. Zij ontmoetten elkaar in het café van de CCNY in de zogenoemde 'alcove 1', een broeiest van trotskisten die het marxisme deelden met de Stalin-gezinden die zich in 'alcove 2' verzamelden maar verder natuurlijk – als ware trotskisten – uitermate anti-stalinistisch gezind waren. Na de Tweede Wereldoorlog verzoenden veel van deze ex-'alcove 1'-bezoekers zich met het Amerikaanse politieke systeem, werden daarvan veelal zelfs fervente verdedigers. Zij werden 'liberals' in de (toen ook in de Amerikaanse context nog) niet radicaal-linkse zin, zeer anti-communistisch ingesteld. Als voormalige trotskisten kenden zij het communisme van haver tot gort. Hun kritiek op het communisme en hun waarschuwingen voor de gevaren daarvan richtten zich vooral op de immorele zijden van die politieke beweging. Zij wantrouwden economisch conservatieven die tegen de zakenwereld aanschurkten, omdat veel met betrekking tot het communisme onkundige zakenlieden in de Sovjet-Unie geen bedreiging zagen maar een land waar prima handel mee was te bedrijven. De voormalig trotskistische 'liberals' kenden als geen ander Lenins uitspraak dat de kapitalisten de communisten nog het touw zouden willen verkopen waaraan ze uiteindelijk zelf zouden komen te hangen. Tot de neo-conservatieven met deze achtergrond behoren de reeds genoemde Kristol en Podhoretz maar ook de onlangs overleden ambassadrice bij de VN onder president Reagan Jeane Kirkpatrick. Beroemde sociologen/politicologen als Daniel Bell en Seymour Martin Lipset kunnen eveneens tot deze 'subgroep' worden gerekend.
2. Leden van de Democratische partij zonder radicale, laat staan trotskistische, achtergrond, die eind jaren zestig of in de jaren zeventig van de twintigste eeuw afstand namen van hun eigen partij omdat die steeds meer in de greep kwam van haar linkervleugel. Beslis-

sende momenten waarop deze latere 'neo-conservatieven' van hun oude partij vervreemd raakten, waren de presidentsverkiezingen van 1972 die werden ingegaan met de bij voorbaat kansloze links-radicalen kandidaat George McGovern en de zwalkende buitenlandse politiek van de Democratische president Jimmy Carter vanaf 1977. In de jaren tachtig gingen tal van deze teleurgestelde Democraten over naar de Republikeinse Partij van Ronald Reagan; zij maakten (net als cultureel meer conservatief gezinde arbeiders) deel uit van de zogeheten *Reagan Democrats*. 'Neo-conservatieven' zoals de buitenland-specialisten Richard Perle (actief als politiek adviseur) en Joshua Muravchik (vooral actief in de academische wereld) behoren tot deze 'subgroep'.

3. Een jongere generatie zonder linkse wortels die in de jaren negentig van de twintigste eeuw, toen de Verenigde Staten na de val van het Sovjet-imperium zich mee leek te laten voeren met modieuze dagdromen over een 'nieuwe wereldorde' waarin machtspolitieke overwegingen geen rol meer zouden spelen, nieuw elan aan de Amerikaanse buitenlandse politiek wilden geven. Zij betoogden dat overwegingen van machtspolitieke aard ook in de toekomst feitelijk een belangrijke rol zouden blijven spelen. Daarom zou het onverantwoordelijk zijn als de Verenigde Staten die werkelijkheid niet onderkennen en zelf machtspolitiek bleven bedrijven. Tot deze laatste 'subgroep' horen invloedrijke publicisten als Robert Kagan en Charles Krauthammer alsmede William Kristol, de zoon van Irving.

Voor elk van bovengenoemde tot de 'neo-conservatieven' gerekende subgroepen geldt dat zij naar aard en afkomst mijlenver afstaan van de vertegenwoordigers van de 'religious right', de evangelische bewegingen die een (meer) christelijk geïnspireerde politiek voorstaan. De 'religious right' is een door en door protestantse beweging; de 'neo-conservatives' hebben vaak geen religieuze achtergrond, en anders zijn zij joods of katholiek. De 'religious right' heeft zijn bases in het zuiden van de VS of in de Midwest onder kiezers met betrekkelijk weinig opleiding; de 'neo-conservatives' daarentegen zijn typische intellectuelen van de Amerikaanse oostkust, met uitwaaieringen aan de Chicago University en in Californië.

Om dit artikel niet te groots op te zetten, zal ik de bin-

nenlands-politieke 'agenda' van de 'neo-conservatieven' grotendeels laten rusten. Van belang is hier alleen nog wel op te merken dat wat daarin aan gemeenschappelijks is te ontwaren, op belangrijke punten afwijkt van het traditionele conservatisme. 'Neo-conservatieven' waren, en blijven, overwegend hervormingsgezind in de traditie van het Amerikaanse 'liberalism' van voor de jaren zestig van de twintigste eeuw. Dit betekent dat zij niet alleen een standensamenleving verafschuwden zoals Europese landen die kenden maar alle vast(roestend)e machtsverhoudingen. Zij staan een samenleving voor waarin elke burger zich *als individu*, op grond van eigen verdiensten, kan emanciperen. Wel wordt een beleid van 'affirmative action', bij ons 'positieve discriminatie' genoemd, door hen nadrukkelijk afgewezen omdat burgers op die manier niet serieus worden genomen op basis van hun individuele kwaliteiten maar slechts als onderdelen van een groep worden beschouwd. 'Neo-conservatives' stonden en staan achter de 'welfare state', een 'verzorgingsstaat' voor zover die zich richt op bevordering van de individuele ontplooiing, maar keren zich tegen uitwassen die de zelfredzaamheid ondermijnen of waarin eenzijdig groepsrechten centraal worden gesteld. Ook die afkeer van een groepsgerichte benadering onderscheidt de neo-conservatief van de traditionele conservatief. En, wellicht in samenhang daarmee, is de neo-conservatief anders dan de conservatief niet op voorhand afkerig van (een relatieve) 'big government'. Het gaat hem of haar er meer om waar die overheid haar macht toe aanwendt dan of zij een bepaalde omvang te boven gaat.

In de Amerikaanse buitenlandse politiek kan een 'neo-conservatieve' benadering worden onderscheiden als een inmiddels volwaardige hoofdstroom in het denken over de internationale betrekkingen. Het is ook op dát terrein waar de aandacht zich de afgelopen jaren op richt.

De eerste hoofdstroom in het Amerikaanse buitenlands-politieke denken is het isolationisme. Het heeft de oudste papieren. Het gaat niet alleen terug op het instinct van de pionierende *settler* om zich niets meer aan te trekken van de wereld die hij achter zich laat, maar voert ook terug op de beroemde *Farewell address* van de eerste Amerikaanse president George Washington. Deze waarschuwde zijn landgenoten aan het einde van zijn presi-

dentschap zich verre te houden van 'foreign entanglements'. Meer dan een eeuw lang volgden de Amerikanen zijn advies op, al maakten zij met betrekking tot hun afzijdigheid voor andere landen op het westelijk halfmond een uitzondering. Na een korte inmenging in de Eerste Wereldoorlog trokken de Verenigde Staten zich in het interbellum weer terug in hun beproefde isolement. Pas sinds de Tweede Wereldoorlog braken de Amerikaanse regeringen daar definitief mee. Hoofdzorg voor de Europeanen, van wie velen nu zo kritisch zijn over het Amerikaanse 'unilateralisme', was na 1945 nog heel lang dat de Amerikanen niet in isolationisme zouden vervallen.

De tweede hoofdstroom in het Amerikaanse buitenlands-politieke denken is die van het 'liberal' internationalisme, ook wel het Wilsonianisme genaamd naar de president ten tijde van de Eerste Wereldoorlog die daar het meest mee wordt geassocieerd. President Woodrow Wilson wilde toen zijn land in 1917 aan de Eerste Wereldoorlog ging deelnemen een verstrikking in de in Europa dominante machtspolitiek vermijden. De Verenigde Staten trokken niet zomaar ten strijde voor een of ander belang, nee zij hadden een morele missie te vervullen namelijk 'to make the world safe for democracy'. Het in het verschiet liggende doel was de machtspolitiek van de Europese hoven en diplomaten in te tomen en deze te onderschikken aan een internationaal recht en te binden aan een netwerk van internationale instellingen, voorop de Volkenbond (de voorloper van de VN). Dit idealistisch streven, dat in het interbellum ook menigee in Europa in zijn greep hield, botste nogal eens op de werkelijkheden in de wereld. Maar verdwenen is het nooit. Nog altijd menen de meeste Amerikanen dat zij niet zomaar een grote mogendheid zijn, maar dat hun politiek in wezen onbaatzuchtig is omdat het hogere doelen dient.

De derde hoofdstroom in het Amerikaanse buitenlands-politieke denken is het realisme. Opgekomen in Europa ten tijde van het interbellum als kritiek op het te hoogdravende legalistische internationalisme, dat zich blind toonde voor de rauwe machtspolitiek van dictators als Hitler en Stalin, is het in de Verenigde Staten uitgewerkt toen dat land na 1945 een blijvende hoofdrolspeler op het internationale toneel werd. De realistische school stelt dat de wereld wordt gedomineerd door staten en hun onderlinge (krachts)verhoudingen. Zij kent daarom

een belangrijke rol toe aan factoren van macht, bovenal de factor militaire macht. Papieren regels en toezeggingen, ook wanneer zij doorgaan voor 'internationaal recht', hebben slechts waarde voor zover zij kunnen worden afgedwongen zolang met de uiterste middelen. Politici dienen zich verre te houden van moralisme; zij moeten kijken naar en rekening houden met de wereld zoals zij werkelijk is, 'whether they like it or not'.

Als vierde hoofdstroom in het Amerikaanse buitenlands-politieke denken heeft zich nu dus het neo-conservatisme aangediend. Dit neo-conservatisme heeft een en ander gemeen met het realisme. Net als realisten staan neo-conservatieven sceptisch ten aanzien van het internationale recht, of wat daarvoor doorgaat, en ten aanzien van instellingen als de Verenigde Naties. Net als realisten zijn zij er verder van overtuigd dat de Verenigde Staten een vooraanstaande rol hebben te spelen, en dat dit (hun) land zo nodig gebruik moet (kunnen) maken van militaire macht. Maar anders dan de klassieke realisten betogen neo-conservatieven dat daarnaast rekening moet worden gehouden met de interne aard van een land, en dan niet alleen met de stabiliteit van een regime/regering maar ook met de gezondheid ervan. Belangrijke daaruit te trekken lessen zijn dat de buitenlandse politiek de diepste waarden van een land moet reflecteren en dat de geschiedenis laat zien dat democratieën geen oorlogen tegen elkaar voeren. In combinatie leidt dit tot de overtuiging dat de Amerikaanse buitenlandse politiek de verbreiding van de liberale rechtsstaat (mét de mensenrechten) en de democratie ten doel moet hebben. Over de vraag hoe ver daarin moet of kan worden gegaan, lopen de meningen van verschillende neo-conservatieven uiteen. Want het idealistische doel wordt dan wel door alle 'neo-cons' onderschreven, de eveneens neo-conservatieve neiging tot scepsis over de maakbaarheid van de maatschappij – en dus van de wereld – wil nog wel eens een rem zetten op de geestdrift.

Het neo-conservatisme vormt, met betrekking tot de buitenlandse politiek, een mengeling van 'liberal' internationalisme/Wilsonianisme en realisme. Het wordt daarom ook wel 'hard liberalism' of 'hard Wilsonianism' genoemd, platter gezegd: idealisme met ballen. Het neo-conservatisme is meer dan een tijdelijke opwelling; het sluit aan bij en combineert elementen uit belangrijke tra-

ditities in de Amerikaanse buitenlandse politiek. De vaak gehoorde verwachting – of omdat het meestal uitgesproken critici betreft: de hoop – dat met het vertrek over twee jaar van George W. Bush uit het Witte Huis (als zijn tweede termijn afloopt), of zelfs al met de overwinning van de Democraten tijdens de Congresverkiezingen van november jl, de dagen van het neo-conservatisme zijn geteld, is dan ook weinig gefundeerd. Een ‘neo-conservatieve’ buitenlandse politiek is alleen al daarom voor vele Amerikanen aantrekkelijk omdat zij machtspolitieke overwegingen die voor de enig overgebleven supermacht maatgevend móeten blijven, combineert met motieven van verhevener aard. Zo kunnen de Amerikanen de gedachte van zich afhouden dat zij (zijn) verworden tot een ‘gewone’ grote mogendheid.

Ook de nog ongewisse uitkomst van de ‘regime change’ in Irak zal hoe dan ook niet het einde van de neo-conservatieve benadering in de buitenlandse politiek markeren. Voor zover de Amerikaanse invasie voortkwam uit de wil te weten wat er met de massavernietigingswapens was gebeurd die Saddam Hoessein in de jaren negentig bezat maar niet aantoonbaar had vernietigd (het aanvankelijk gegeven motief), kunnen de Amerikanen het zich niet veroorloven – ook al zijn in Irak na de invasie geen massavernietigingswapens gevonden – in nieuwe gevallen (Iran, Noord-Korea, en wat zich in de toekomst nog zal aandienen) de zaken maar op hun beloop te laten. Niet altijd zal de optie van een invasie met inbegrip van ‘regime change’ haalbaar (of zelfs wenselijk) zijn, maar het is tegelijkertijd onaanvaardbaar te geraken in een situatie waarin een kwaadaardig regime in staat is de Westerse wereld en zijn bondgenoten te chanteren, of erger.

Voor zover de Amerikaanse invasie van Irak vooral tot doel had het moorddadige regime van Saddam Hoessein te verwijderen en tot democratisering van Irak over te gaan (het later opgevoerde motief), is het eerste deel van die doelstelling een aantoonbaar succes (bekroond met de ophanging van Saddam en zijn trouwste trawanten) terwijl het tweede deel dreigt te mislukken. Lang niet alle ‘neo-cons’ zullen zich voor zo’n mislukking verantwoordelijk voelen: sommigen zullen op grond van hun scepsis over ‘social engineering’ (de maakbaarheidsgedachte)

zeggen ‘I told you so’, anderen zullen juist betogen dat de inzet van Amerikaanse middelen te kort schoot om de democratie wortel te kunnen laten schieten. Een dergelijke doelstelling – verbreiding van de liberale rechtsstaat en de democratie – wordt overigens niet alleen door Bush jr. en de ‘neo-cons’ nagejaagd; de met brede steun in het Nederlandse parlement ondernomen poging om stabiliteit en rechtsstatelijkheid te brengen in de Afghaanse provincie Uruzgan na de (definitieve? of tijdelijke?) verdrijving van de Taliban is volkomen vergelijkbaar met de poging Irak te democratiseren, tot en met het zeer onzekere resultaat.

Voor liberalen staat het nog maar te bezien of het wegvallen van de neo-conservatieve benadering van de buitenlandse politiek, als dit wél zou plaatsvinden, zo zegenrijk zou zijn. Enerzijds kunnen liberalen als serieus te nemen stroming zich niet (meer) het naïeve legalistische internationalisme veroorloven, waarin wordt gedacht dat de zaken in de wereld goed geregeld zijn als ze maar eenmaal netjes op papier staan. Anderzijds wringt het klassieke realisme voor liberalen, omdat dat kan voeren tot vergaande verinniging met een regime dat de mensenrechten op grove wijze schendt en omdat het de buitenlandse politiek tot het uitvoeren van technocratische operaties dreigt te versmallen. In de buitenlandse politiek moet het voor liberalen, net als in het binnenland, gaan om de verwezenlijking van de voornaamste idealen, in wisselwerking met de realiteit en met veiligstelling van de meest wezenlijke nationale belangen. Het denken van de Amerikaanse ‘neo-conservatieven’ over de buitenlandse politiek kan een inspiratiebron voor (Nederlandse) liberalen zijn. Ook liberalisme krijgt immers pas betekenis als het bezielend en bewapend is.

Dr. P.G.C. van Schie is directeur van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD. Dit artikel is ontleend aan een uitvoeriger lezing over het neo-conservatisme die Van Schie op 14 november 2006 heeft uitgesproken voor de Kulturele Kring ‘Adriaen Poirters’ te Oisterwijk.

HET VERMOGEN TE VERANDEREN

INTERVIEW MET NICOLAS BAVEREZ

In april en juni van dit jaar vinden de Franse presidents- en parlementsverkiezingen plaats. De meest favoriete presidentskandidaten zijn de linkse Segolène Royal en de rechtse Nicolas Sarkozy. Liberale politici spelen in de verkiezingen nauwelijks een rol. In Nederland is het 'mode' de eigen politieke partij liberaal te noemen. Naast de VVD doet sinds 1998 ook D66 het en recent kwamen daar nog de Partij van de Arbeid en GroenLinks bij. Hoe anders is het in Frankrijk. In dat land is het niet bepaald *bon ton* jezelf als liberaal te kwalificeren. President Chirac noemde het liberalisme ooit zelfs een 'even groot gevaar voor Frankrijk als het communisme'.

De Franse intellectueel Nicolas Baverez (1961) neemt het risico. Baverez is econoom, historicus, advocaat en een prominente liberaal in het Franse publieke debat. Hij studeerde aan de prestigieuze École Nationale d'Administration (ENA) en heeft diverse publicaties op zijn naam staan. De bekendste daarvan zijn *Raymond Aron, un moraliste au temps des idéologies* en *La France qui tombe*.¹ Verder is Baverez columnist bij het toonaangevende Frans weekblad *Le Point* en is hij bestuurslid van het *Montaigne Instituut*, een onafhankelijke Franse denktank. In het dagelijks leven is hij werkzaam bij het Amerikaanse advocatenkantoor *Gibson, Dunn en Crutcher*, te Parijs.

De sombere toekomstvisie van Baverez, die onder meer tot uitdrukking komt in *La France qui tombe*, heeft ertoe geleid dat hij wordt gerekend tot de zogenoemde groep van doemdenkers (*déclinistes*). Zelf ziet hij zich als een hervormer, erop uit de ultra-antiliberale *exception française*² te moderniseren.

Het liberalisme wordt volgens Baverez echter niet alleen in Frankrijk als een gevaar gezien. 'Er lijkt wel een soort antiliberaal coalitie actief, bestaande uit religieuze fanatici, nationalistische en imperialistische tendensen in

Poetins Rusland, landen als het Venezuela van Hugo Chavez en anti-globaliseringbewegingen. In Oost-Europa komen populistische leiders aan de macht, in West-Europa zie je het verschijnsel dat het rechts-extremisme en protectionisme weer terrein wint.' De Fransman blijft zich erover verwonderen dat het liberalisme door zo velen als een bedreiging wordt gezien. 'Sinds de val van de Berlijnse Muur (1989) hebben het liberalisme en kapitalisme wereldwijd honderden miljoenen mensen uit onderwerpenheid en armoede verlost. Bovendien, als iemand tegen liberalisme is, waar is hij dan precies tegen? Het liberalisme is immers geen doctrine zoals het Marxisme of verschillende religies maar het is juist heel divers. Het is ook niet dogmatisch maar gebaseerd op de rede.'

Ook in Frankrijk ligt het liberalisme onder vuur. Sterker nog, de liberale idealen zijn er in het nauw gekomen. 'Frankrijk heeft nooit het feit geaccepteerd dat de wereld de afgelopen twee decennia is veranderd als gevolg van globalisering en andere internationale ontwikkelingen. Zo zijn wij het land van de achteruitgang geworden en hebben we een identiteitsprobleem' stelt Baverez. 'Daardoor is zowel ter linker- als ter rechterzijde van het politieke spectrum het extremisme opgekomen. Beide extremen marginaliseren feitelijk het liberale geluid in Frankrijk en blokkeren het politieke systeem. Links wordt dermate gedomineerd door het marxistische gedachtegoed dat een sociaal-democratische agenda niet van de grond komt. Aan de rechterkant overheersen conservatieve ideeën over protectionisme en nationalisme.' Daarnaast is er in Frankrijk – anders dan in Nederland – geen sprake van een grote rol voor het maatschappelijk middenveld. 'In het streven naar een zo groot mogelijke vrijheid is alles wat zich bevond tussen staat en burger onderdrukt. Als de staat goed geregeerd wordt en de burgers

gedragen zich verantwoordelijk kan dat leiden tot geweldige resultaten. Maar als politici corrupt zijn en de burgers hun verantwoordelijkheid niet nemen leidt dat direct tot een grote crisis. In zekere zin missen we in Frankrijk tegenkrachten en een meer evenwichtig systeem van *checks en balances*.’

Toch is de ‘doemdenker’ optimistisch over het vermogen te veranderen en hoopvol. ‘Op dit moment is van een liberale partij in Frankrijk geen sprake. Maar wellicht verandert dat na de komende presidentsverkiezingen. Zowel Sarkozy als Royal (respectievelijk de rechtse en linkse presidentskandidaat) danken hun populariteit aan het feit dat zij radicaal willen breken met het beleid van Chirac en Mitterand (de laatste twee Franse presidenten - red). Hoewel beide kandidaten hun ware gezicht nog moeten laten zien lijken ze de grote, mondiale veranderingen in de wereld niet langer te ontkennen. En de publieke opinie lijkt te verschuiven. Het Franse volk begint te onderkennen dat de maatschappij, economie en het politieke systeem volledig zijn vastgelopen en dat oplossingen alleen in radicale veranderingen kunnen worden gevonden.’ De laatste constatering lijkt in strijd met het feit dat op voorgestelde hervormingen in Frankrijk steevast massale demonstraties volgen die politici niet zelden op de knieën krijgen. ‘Natuurlijk, we zijn er nog lang niet. Wel denk ik dat het nú mogelijk moet zijn de noodzakelijke hervormingen door te voeren. Daarom zijn de aanstaande presidentsverkiezingen ook zo belangrijk. Het centrale thema van die verkiezingen zal zijn: Zijn we in staat te veranderen? En zo ja: Zullen dat liberale veranderingen zijn?’ Dat roept de vraag op waar die hervormingen precies uit bestaan. ‘De overheid geeft in Frankrijk 54% van het Bruto Binnenlands Product uit. Dat is dermate veel dat hervormen in Frankrijk het hervormen van en door de staat impliceert. Er is ook niet echt een alternatief, het maatschappelijk middenveld is te zwak om het voortouw te nemen. Frankrijk moet de globalisering onder ogen zien, accepteren dat het een open samenleving is en eindelijk écht open staan voor de Europese interne markt. De Franse regering tekent netjes alle Europese verdragen maar handelt vervolgens in strijd daarmee. Er zijn zelfs wetten die volstrekt tegengesteld zijn aan wat de Europese richtlijnen voorschrijven. We moeten de checks and

balances in ons staatsbestel implementeren zodat de afhankelijkheid van het functioneren van de staat kleiner wordt.’ Baverez laat er geen misverstand over bestaan dat hij de rechtse presidentskandidaat Sarkozy het best in staat acht die hervormingen door te voeren.

In interviews en debatten valt Baverez op vanwege zijn scherpe taal. Zo heerst er op de arbeidsmarkt ‘apartheid’ en bestaat de kans dat Frankrijk afglijdt naar een ‘burgeroorlog’. Wordt de soep daadwerkelijk zo heet gegeten? ‘Het grootste probleem waar Frankrijk mee te kampen heeft is dat er sprake is van ongeveer 750 getto’s. Het werkloosheidspercentage is er soms 80%. Maar de problematiek gaat verder dan de arbeidsmarkt. Feitelijk leven er drie miljoen Fransen in een soort parallelle samenleving die steeds meer gescheiden raakt van de rest. Voor een eenheidsstaat als de Franse is dat vrij dramatisch.’ Het concept van *laïcité* (het ‘lekendom’, de Franse invulling van de scheiding van kerk en staat) is waardevol voor het vinden van oplossingen, maar aanvullende maatregelen zijn volgens Baverez noodzakelijk. ‘Het gaat om het moderniseren van de verzorgingsstaat en om het nemen van specifieke maatregelen die de kinderen in de getto’s een betere toekomst bieden. Door hen bijvoorbeeld beter onderwijs te geven kan voorkomen worden dat de ongelijkheid wordt doorgegeven aan de volgende generatie. In de Verenigde Staten en Engeland zijn dergelijke plannen zeer succesvol gebleken.’ Zogenaemde positieve discriminatie moet daarbij – wat Baverez betreft – niet worden geschuwd. ‘Positieve discriminatie kan bruikbaar zijn om de problemen in de getto’s op te lossen. Het is ook niet strijdig met het Franse concept van ‘*égalité*’. Ten tijde van de derde republiek (1871-1940) werden kinderen van boeren ook extra gestimuleerd om onderwijs te volgen. Specifieke maatregelen kunnen ertoe leiden dat de parallelle samenleving waarover ik het eerder had weer opgaat in de Franse’. Daarnaast moeten volgens Baverez de Franse waarden van vrijheid en gelijkheid meer worden uitgedragen zodat iedereen zich die gaat eigen maken. Ook dat draagt bij aan de oplossing van de identiteitscrisis van Frankrijk.

Het is opvallend dat de Franse intellectueel steeds stelt dat zijn land met een identiteitscrisis kampt. Uit onderzoeken blijkt juist dat de Franse identiteit relatief

sterk is. Zo is het percentage immigranten dat zich in de eerste plaats Fransman voelt (in plaats van bijvoorbeeld moslim) in Frankrijk veel hoger dan in bijvoorbeeld Duitsland of Engeland. 'Ach, die verschillen moeten niet overdreven worden, het punt is dat alle West-Europese landen in meer of mindere mate worstelen met de eigen identiteit. Die worsteling wordt veroorzaakt door veranderingen op het gebied van globalisering, immigratie, integratie en de Europese eenwording. Ieder land probeert de daaruit voortvloeiende problemen op een andere manier, vanuit nationale tradities, op te lossen. En dat is ook begrijpelijk, een blauwdruk die overal werkt bestaat helaas niet. In Engeland bestond bijvoorbeeld de methode van integreren binnen de eigen, etnische gemeenschappen. Dat model stond lange tijd bekend als zeer effectief. Totdat de aanslagen in de Londense metro in juli 2005 Engeland wakker schudden. Toen stond ineens het dragen van burqua's ter discussie, wat voor die tijd ondenkbaar was.' Keerpunt in Nederland waren volgens Baverez de politieke moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. 'Die moorden hebben Nederland diep geschokt. In reactie daarop volgde een volstreekte afwijzing van het multiculturele model in Nederland'.

Net als in Nederland werd ook in Frankrijk de Europese Grondwet per referendum afgewezen. De Europese Unie (EU) geeft zonder meer liberale impulsen aan onder meer de economie. Verregaande Europese integratie zou in die optiek ook gunstig zijn om de Franse problemen op te lossen. Leidt het liberale gedachtegoed automatisch tot een voorkeur voor Europese samenwerking?

Baverez vindt het onverstandig de EU als drijvende kracht achter de hervormingen voor te stellen. 'Hoe meer politici het beeld schetsen dat de EU hervormingen oplegt die zij zelf niet willen, hoe meer het Europese ideaal verloren gaat. En dat is precies wat er in Frankrijk en Nederland is gebeurd.

Desalniettemin ziet Baverez de EU niet slechts als economische gemeenschap, juist vanuit zijn liberale overtuiging. 'In het marxisme regeert de economie over de politiek. De economie is de basis, de politiek maar een

'superstructuur'. Voor liberalen staat de politiek juist op zichzelf. Het probleem van het huidige Europa is een politiek probleem.' Daarom vindt Baverez een volgende politieke stap van de Europese Unie noodzakelijk, bijvoorbeeld in de vorm van een grondwettelijk verdrag. 'Door het afwijzen van de grondwet is de EU in een crisis beland. Wat je ziet is dat steeds meer bevoegdheden en instituties van de lidstaten naar Brussel worden overgeheveld. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de munteenheid en het monetaire beleid. Het politieke proces blijft daarbij volstrekt achter terwijl het omvangrijke takenpakket vraagt om een politieke macht. Daarom was de grondwet ook zo van belang'.

Dé oplossingen zullen echter niet uit Brussel komen. 'De grote veranderingen in de geschiedenis doen zich nu eenmaal nooit mechanisch voor, het zijn eerder organische processen. De EU is dus geen wondermiddel voor de Franse problemen. Het is op zijn hoogst zo dat de EU reeds in gang gezette hervormingen kan ondersteunen. De wonderbaarlijke ontwikkeling die Spanje doormaakte na Franco (de Spaanse dictator stierf in 1975) is ook niet te danken aan EU-richtlijnen maar aan de Spanjaarden zelf. Een land herstelt pas als het volk dat ook wil. Daarom herstelde Duitsland na 1945 wél en komt in Irak de vorming van een democratische rechtsstaat niet van de grond. Niemand kan Frankrijk hervormen, behalve de Fransen zelf.'

Het interview is afgenomen door mw.dr.s. W.P.S. Bierens en drs. F. de Graaf. Sabine Bierens en Frans de Graaf zijn beide als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de prof.mr. B.M.Teldersstichting.

NOTEN

- 1 N. Baverez, *Raymond Aron, un moraliste au temps des idéologies*, Parijs, 1997 en Idem, *La France qui tombe*, Parijs, 2003.
- 2 *L'exception française* is een in Frankrijk ingeburgerde notie waarmee op verschillende terreinen het uitzonderlijke karakter van Frankrijk en van de Franse samenleving wordt geïllustreerd.

MILIEU: HOE VERDER NA NAIROBI?

OVER CO₂-UITSTOOTRECHTEN, STROOMVOORZIENING
EN HET OPKOMENDE GROENE TOTALITARISME

HANNA THIELE

De voortrekkersrol die Duitsland, bij monde van milieuminister Gabriel, tijdens de klimaatconferentie in Nairobi op zich nam, wordt door Duitse ondernemers passief geaccepteerd. Het lijkt wel alsof ze nog te kampen hebben met de naweën van de milieuconferentie te Gymnich. Thiele pleit voor een actievere en kritische opstelling van ondernemers bij de vele milieumaatregelen die de politici invoeren. Het heeft funeste gevolgen als politici het beter denken te weten dan de markt, aldus de ateur.

In november vorig jaar vond de 'UN Climate Change Conference' plaats in Nairobi, Kenya. Vooruitlopend op deze bijeenkomst werd de Duitse milieuminister Gabriel (SPD), reeds door de Duitse media aangespoord om een leidende rol te spelen. Immers, alleen Duitsland beschikt over de juiste technologie om de wereld van de ondergang te redden. En na Nairobi jubelde de pers: 'Met zijn aankondiging dat Duitsland zijn uitstoot van broeikasgasen tot 2020 met 40% zal verminderen, heeft milieuminister Gabriel de voortrekkersrol waartoe de VN-Secretaris-Generaal Kofi Annan hem had opgeroepen, op zich genomen.'

Waarom reageren de Duitse ondernemers daarop zo passief? Zijn ze nog steeds niet bekomen van de vernedering van de milieuconferentie op slot Gymnich in 1975? Hebben de Duitse *captains of industry* niet in de gaten hoe het buitenland zich verbaast over wat er van het traditionele handelsmerk 'Made in Germany' is overgebleven?

Natuurlijk koopt het buitenland graag producten die – gesubsidieerd door de Duitse belastingsbetaler – goedkoop worden aangeboden. Maar de vriendschap zal toch zwaar op de proef worden gesteld indien de Duitse

gewetenswroeging over het milieu, die zich in het elektriciteitsvoorziening manifesteert in een excessieve inschakeling van windmolens, binnenkort tot verstoring gaat leiden in de stroomleveranties aan de buurlanden.

Heeft men dan eigenlijk niets geleerd van de geschiedenis van de oude DDR? Ook daar negeerde men de tekenen aan de wand en pretendeerde men zich te laten leiden door een hogere moraliteit dan elders in de wereld. Ook daar dachten politici het beter te weten dan de markt. Ook daar werden producten gefabriceerd waarvan men wilde dat de consument ze zou gebruiken. Maar waar wèrkelijk vraag naar was, was vaak niet voorhanden. Zo is het en zo zal het blijven wanneer planbureaucraten de markt beter denken te kennen dan ondernemers.

Duitse ondernemers zouden eindelijk eens kritisch dienen na te gaan wat de artificiële markt 'klimaatbescherming' met zijn sirenenzang van 'iedereen kan aan klimaatbescherming verdienen' eigenlijk tot op heden heeft opgeleverd. Het begon zo mooi. De door de overheid gratis verstrekte drug van de 'wettelijk gegarandeerde winst' werd dankbaar geïncasseerd. Maar zoals het altijd met drugs gaat, ze leiden tot afhankelijkheid. En de kater laat niet lang op zich wachten. Eerst worden ze royaal uitgedeeld, maar dan wordt het aanbod afgeknepen. De gratis distributie van CO₂-emissierechten wordt omgezet in een veiling. Men hoeft niet veel fantasie te hebben om zich voor te kunnen stellen wat de prijzen bij een toenemende kunstmatige schaarste in de toekomst zullen gaan doen.

Degenen die daarvan het slachtoffer worden, kunnen niet anders dan de lasten afwentelen. Voor ondernemers betekent dat op hun eigen klanten. Om te kunnen overleven moeten zij alles doen om de eindjes aan elkaar te knopen, zoals het aanvaarden van subsidies voor productie en onderzoek. Daarmee vervaagt het directe doel van het

systeem van de vrije ondernemingswijze productie. Men fabriceert auto's om het klimaat te redden, niet om in te rijden. Men produceert stroom om het klimaat te redden, niet om bij de eindverbruiker door betaalbare elektriciteitsprijzen de dringend benodigde investeringen en de eigen consumptie te bevorderen.

De verwarring omtrent de uiteindelijke doelstelling van de productie is inmiddels zo ver voortgeschreden, dat de elektriciteitssector geen ongestoorde stroomlevering meer kan garanderen, door een technisch onverantwoord hoog aandeel van windkracht. De schade daarvan dient vervolgens tegen hoge kosten te worden beperkt. Deze kosten worden dan uiteraard weer op de verbruiker verhaald.

Hieruit zullen verdere stroomprijsstijgingen voortvloeien. Tegelijkertijd zal de stabiliteit van de stroomvoorziening, die tot op heden als vanzelfsprekend gold, verloren gaan. Bedrijven en burgers zullen dat gaan merken wanneer de geplande *off-shore* windmolenparken in gebruik komen – met alle daaruit voortvloeiende kosten, zoals de miljardenverslindende aansluiting op het net en de uitbreiding van het netwerk van hoogspanningsleidingen over een afstand van 1.850 kilometer. Dat alles gaat gepaard met een vermindering van de betrouwbaarheid van de stroomvoorziening als gevolg van de instabiliteit van de wind. Deze kan in korte tijd tot een vermindering van de netfrequentie leiden. Dit leidt dan tot uitschakeling van delen van het net om een totale *black-out* te voorkomen. Dergelijke calamiteiten kunnen ook door een sterke uitbreiding van de hoogspanningsleidingen niet worden verhinderd.

Indien de prijzen stijgen, dan zullen de werknemers meer loon eisen. Indien er geen speelruimte is voor loonsverhogingen dan groeit de onvrede over het particuliere bedrijfsleven.

Wat nu op het gebied van de elektriciteitsvoorziening gaande is, biedt een illustratie van de onvrede die systematisch wordt aangewakkerd. Nationalisering zal als noodzakelijke oplossing worden gepresenteerd. Deze zal sluipenderwijs naderbij komen. Dat manifesteert zich reeds bij de infrastructuur. De elektriciteitsvoorziening zal formeel slechts voor de helft eigendom van de elektriciteitsproducenten blijven, maar de controle verschuift onopgemerkt naar de regelgevers: de staat. Die begrijpt

weinig van natuurwetten, waar het netbeheer rekening mee moet houden, maar des te meer van fiscale wetten – of, anders gezegd, van de voortdurende uitbreiding van instrumenten om de inkomens van de burgers af te romen.

Wanneer ondertussen 'liberalen' op een bondspartijdag vaststellen dat er geen taboe meer rust op eigendomsrechtelijke kwesties ten aanzien van de elektriciteitsvoorziening, dan dient het ook langzaam tot andere delen van het bedrijfsleven door te dringen, dat we ons reeds op een hellend vlak bevinden.

Bedrijven en burgers in dit land worden geleidelijk onteigend. Dat proces verloopt via de omweg van de 'onteigening der schepping'. Als we braaf zijn, mogen we daar kleine brokjes van gebruiken, maar dan wél tegen betaling. Milieueconomen hebben uitgerekend dat de gebruikswaarde van de totale biodiversiteit 33 miljard dollar per jaar bedraagt. Bij een dergelijk bedrag is het geen probleem om een nieuwe wereldbureaucratie op te tuigen. Op een vergadering van milieudeskundigen, die in samenwerking met het 'World Economic Forum' in oktober in Bern, Zwitserland, plaatsvond, werden reeds plannen ontwikkeld over hoe de toegang tot natuurlijke hulpbronnen organisatorisch zou kunnen worden gerealiseerd. Op een wijze die vergelijkbaar is met het toezicht op het banksysteem door nationale banken, zouden instituten over de stabiliteit van de natuurlijke hulpbronnen dienen te waken. De toegang tot deze hulpbronnen zou dan eenzelfde of zelfs iets hogere rangorde dienen te krijgen als die van de hulpbronnen arbeid en kapitaal. Karl Marx zou zich in zijn graf verkneukelen over deze originele gedachte.

Waarom laten ondernemers en het georganiseerde bedrijfsleven dit soort ontwikkelingen over zich heen komen? Zijn zij dommer dan de pleitbezorgers voor het milieu? Waarom werken ondernemers er aan mee om hun afnemers gesubsidieerde, ecologisch correcte onzinnige producten te verkopen? Teverden zullen de onteigeningspolitici dan de vermeende prijsopdrijvende profiteurs als zondebok aanwijzen, waardoor de reputatieschade van het vrije ondernemerschap ongeremd kan voortwoekeren.

Maar op een gegeven moment valt er niets meer te halen. Dan zijn de rapen gaar. Anders dan bij de ondergang van de DDR, zal niemand ons de reddende hand

kunnen toesteken. Immers, de 'broeders en zusters in het Westen' zitten nu in hetzelfde schuitje. Wat hebben we dan nog aan artikel 20A van de grondwet: 'De staat beschermt de natuurlijke hulpbronnen, mede met het oog op zijn verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties'? Tot die natuurlijke hulpbronnen behoren ook onze kinderen. Maar hoe langer hoe minder gezinnen zijn in staat deze te voeden, omdat de staat, gelijk rupsje nooitgenoeg, alles al heeft opgeslokt.

Hanna Thiele heeft een electrotechnische achtergrond. Zij is actief binnen de Duitse liberale FDP en is de spreekbuis geworden van het Duitse verzet tegen windmolens, waarvan plaatsing op grond van de vermeende klimaatcatastrofe wordt gelegitimeerd. Vanwege haar strijdbaar optreden tegen het doorgeslagen milieudenken heeft zij de geuzennaam 'Mutter Courage' gekregen. Zij is afkomstig uit de voormalige DDR.

NOOT

1. Op 3 juni 1975 vond op slot Gymnich een milieuconferentie plaats met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven. Op de agenda stonden de economische

en financiële gevolgen van de maatregelen voor de milieubescherming. Aan ondernemerskant heerste het gevoel: 'Jetzt reicht's.'

Maar de bijeenkomst was zodanig voorgekookt dat de ondernemers werden geconfronteerd met een aanzienlijke strijdmacht van pleitbezorgers voor het milieu. Deze waren van overheidswege grondig voorzien van rapporten en krachtige argumenten, waarbij tevens de bijbehorende beleidsvoorstellen werden gepresenteerd. De vertegenwoordigers van het bedrijfsleven hadden daartegenover niets gelijkwaardigs te bieden en dropen uiteindelijk met de staart tussen de benen af. Staatssecretaris Günter Hartkopf, die daarbij een belangrijke rol speelde, merkte daar later over op: 'Der argumentative Sieg der Verwaltung über die Wirtschaft und die ihr nahe stehenden Politiker war gegen Abend dieses denkwürdigen Tages eindeutig. Die Wirtschaft hat nie mehr versucht, ein zweites Gymnicher Gespräch zu verlangen. Sie hat in Gymnich und bei vielen Einzelaktionen die Erfahrung machen müssen, dass sie der Verwaltung unterlegen ist.'

KORTOM

IN DE BAN VAN CO₂

HANS LABOHM

Naar aanleiding van de uitkomst van de laatste EU-Top kopte de *Volkskrant* dat de EU het voortouw neemt in de strijd tegen CO₂. Als eerste economische machtsblok in de wereld heeft de EU zich ambitieuze doelstellingen opgelegd in de strijd tegen klimaatverandering. De uitstoot van CO₂ moet in 2020 met tenminste 20% dalen enzovoorts. Het zal duidelijk zijn dat hiervoor draconische maatregelen noodzakelijk zijn.

Meer dan aanhangers van de meeste andere politieke stromingen zijn liberalen beducht voor een verlies van persoonlijk vrijheid. Tot dusver is het effect van Kyoto en vervolgspraken op de maatschappelijke orde niet of nauwelijks onderwerp van debat geweest. Maar als de aanhangers van Kyoto hun zin krijgen, heeft dit ingrijpende consequenties, die gepaard gaan met een ongekende inperking van de vrijheid van ondernemen en de keuzevrijheid van de consument.

Als men de 'kleine lettertjes' van de officiële literatuur die rond Kyoto is verschenen leest, dient de eerste stap die thans is gezet door 10-30 verdere stappen te worden gevolgd, waarbij uiteindelijk alle landen van de wereld zich zullen dienen aan te sluiten. Elke stap zal tot verdere reductie van de emissies dienen te leiden. Tegelijkertijd zal ook elke extra stap hogere kosten met zich brengen, want het 'laaghangende fruit' zal natuurlijk het eerst worden geplukt. Om dit voor elkaar te krijgen, is een concentratie van bevoegdheden op internationaal niveau vereist die zonder precedent is in de menselijke geschiedenis. De centrale internationale autoriteit belast met de uitvoering van Kyoto en het vervolg daarop, zal hoe langer hoe meer greep op de productie en consumptie in de deelnemende landen dienen te krijgen. Om het geheel doen slagen zullen straffe sancties noodzakelijk zijn. Niet alleen de bedrijven zullen in toenemende mate

onder curatele worden gesteld, ook de burgers. Elke burger zal recht hebben op een individueel uitstootquotum voor broeikasgassen. Gebruikt hij/zij minder, dan kan het overschot worden verkocht. Indien men meer wil gebruiken, dient men dat bij anderen bij te kopen.

In de hitte van het klimaatdebat worden echter een paar cruciale feiten over het hoofd gezien. In de eerste plaats wil het de laatste jaren niet écht lukken met de opwarming van de aarde. Het al weer 9 jaar geleden (februari 1998) dat de hoogste gemiddelde wereldtemperatuur werd gemeten. Daarna is de temperatuur met 1 graad Celsius gezakt om vervolgens weer met 0,6 graden op te klimmen. Sinds begin 2002 lijkt de temperatuur zich te hebben gestabiliseerd. Dus absoluut geen stijging, en al helemaal geen alarmerende stijging! Moeder Natuur weigert zich kennelijk te conformeren aan de uitkomsten van de klimaatmodellen die als basis voor het beleid dienen. De kwaliteit van deze modellen is onlangs ernstig bekritiseerd, onder meer door Dick Thoenes in het blad *Geografie* en Marcel Crok in het blad *Natuurwetenschap & Techniek*. Zij kunnen niet eens het verleden voorspellen, laat staan de toekomst.

Daarnaast komen er uit kringen van astrofysici hoe langer hoe krachtiger signalen dat we afstevenen op een nieuwe kleine ijstijd, met als omslagpunt zo rond 2012 en een daling van de gemiddelde aardtemperatuur van zo'n 1 à 2 graden Celsius. Maar deze informatie wordt structureel genegeerd, omdat zij niet past in het heilige broeikasgeloof, dat inmiddels tot een permanente staat van cognitieve dissonantie heeft geleid die het de betrokkenen onmogelijk maakt om de feiten en nieuwe wetenschappelijke inzichten tot zich te laten doordringen.

Er dient dan ook te worden gevreesd dat de recente beslissingen van de EU een beleidsblunder van de eerste

orde zullen blijken te zijn. Op het moment dat dit duidelijk wordt, zal dit een schadelijke invloed hebben op de reputatie van Europa.

Ik verwacht dat we ons over een aantal jaren verbijsterd zullen afvragen hoe de klimaatgekte zo ver heeft kunnen komen. Ik verwacht voorts dat we dan de klimaatcata-

strofe kunnen bijzetten bij andere ongefundeerde hypes, zoals de Apocalyps van de Club van Rome, de stervende wouden als gevolg van zure regen en de millennium bug.

Drs. H.H.J. Labohm is onafhankelijk econoom en publicist. Hij is lid van de redactie Liberaal Reveil.

GRENSGEBIEDEN VAN HET RECHT

ANNE - WILL DUTHLER

Naar aanleiding van:

M. Nussbaum, Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid (Amsterdam, 2006).

Op de Partijraad van 9 december 2006 riep Frits Bolkestein op tot inhoudelijke verdieping en het voeren van discussies en organiseren van bijeenkomsten waarin politieke thema's behandeld zouden worden. Toen ik kennis nam van het nieuwste werk van de filosofe Martha Nussbaum, vond ik dat een prima aanleiding om deze handschoen op te pakken. Te meer omdat Nussbaum in haar nieuwste werk voortborduurde op *A theory of Justice* van John Rawls en zij in zekere zin ook een handreiking biedt om veel gehoorde kritiek op liberalen te weerleggen. Dan heb ik het over kritiek op vermeend gebrek aan aandacht voor de sociaal zwakkeren in onze samenleving, en de veronderstelling dat liberalen geen oog voor rechtvaardigheid zouden hebben.

SOCIAAL CONTRACT

In de westerse traditie bestaan vele benaderingen van sociale rechtvaardigheid. Een belangrijke benadering is die van het sociale contract. Redelijke mensen komen met anderen overeen dat ze zich aaneen sluiten en zich verenigen in een gemeenschap met het oog op een comfortabel, veilig en vreedzaam onderling samenleven, een zeker genot van hun eigendommen en een betere bescherming tegen eenieder die daar geen deelgenoot van is.¹ Kenmerkend voor het sociale contract denken is het wederkerig voordeel dat het contract moet opleveren: mensen krijgen door samen te leven iets wat ze op eigen kracht niet zouden kunnen krijgen. Ook is kenmerkend dat het contract wordt gesloten tussen mensen die 'vrij, gelijk en onafhankelijk' zijn. Naast Thomas Hobbes, John Locke, Immanuel Kant en Jean-Jacques Rousseau is John Rawls een belangrijk sociaal contract denker. Nuss-

baum neemt voornamelijk de denkbeelden van Rawls als uitgangspunt voor haar boek, omdat hij volgens haar mening de sociale contract idee het meest heeft uitgewerkt en zij ook haar ideeën heeft ontleend aan die van Rawls. De idee van het politiek liberalisme (een vorm van liberalisme die niet berust op religieuze of metafysische grondslagen) en die van een overlappende consensus (de idee dat mensen met verschillende metafysische en religieuze concepties de kern van een politieke conceptie kunnen accepteren) zijn daarvan de belangrijkste voorbeelden.

TEKORTKOMING SOCIAAL CONTRACT

Zoals overigens Rawls zelf ook erkende, zijn bepaalde problemen met het klassieke contractdenken volgens Nussbaum niet op te lossen. Nussbaum noemt de volgende drie volgens haar belangrijkste onopgeloste rechtvaardigheidsproblemen. Ten eerste het probleem dat recht moet worden gedaan aan mensen met fysieke en mentale stoornissen en beperkingen. Deze mensen moeten volgens haar op veel grotere schaal kunnen profiteren van onderwijs, gezondheidszorg, politieke rechten en vrijheden, en van gelijkwaardig burgerschap. Ten tweede is er het probleem van nationaliteit. Recht moet worden gedaan aan alle wereldburgers. Een wereld moet worden verwezenlijkt die rechtvaardig is in zijn totaliteit, een wereld waarin menselijke levensmogelijkheden niet over de hele linie en al bij voorbaat worden geruïneerd door de toevallige omstandigheden van geboorte en nationale herkomst. In het sociale contractdenken is juist de natiestaat het fundamentele uitgangspunt, maar dat past niet langer in een wereld met zijn toenemende interdependentie en mondiale economie. Als derde noemt Nussbaum het probleem van de speciesparticipatie. Het sociale contractdenken biedt geen ruimte voor de belangen van niet-menselijke wezens en zou volgens haar moeten worden uitgebreid tot buiten het domein van het menselijke.

Deze drie problemen zijn volgens Nussbaum niet eenvoudigweg op te lossen door een nieuwe toepassing van oude theorieën, maar de theoretische structuren zullen zelf een nieuwe vorm moeten krijgen. Nussbaum doet dat door de theorieën uit te breiden en aan te vullen met de zogenaamde vermogensbenadering.

VERMOGENSBENADERING VAN NUSSBAUM

De vermogensbenadering van Nussbaum gaat uit van tien menselijke vermogens die essentieel zijn voor een waardig leven. Deze tien menselijke vermogens zijn bedoeld als algemene doeleinden die verder kunnen worden gespecificeerd door een bepaalde samenleving. Alle kunnen ze worden gezien als onderdeel van wat minimaal vereist is voor sociale rechtvaardigheid: een samenleving die deze rechten en vrijheden niet tot op een bepaald passend drempelniveau aan al haar burgers kan garanderen, schiet volgens Nussbaum tekort en is geen volledig rechtvaardige samenleving, hoe hoog het welvaartsniveau ook mag zijn. Al deze vermogens leveren stuk voor stuk een bijdrage aan sociale rechtvaardigheid. Het gaat om de tien volgende vermogens:

1. Leven. Het vermogen om een menselijk leven van normale duur tot het einde toe te leiden, niet voortijdig te sterven of voordat iemands leven zo gereduceerd is dat het niet meer de moeite waard is geleefd te worden.
2. Lichamelijke gezondheid. Het vermogen om een goede gezondheid te hebben, inclusief gezondheid met betrekking tot voortplanting. In staat zijn geschikt voedsel en onderdak te verwerven.
3. Lichamelijke onschendbaarheid. Het vermogen om je vrijelijk van de ene plek naar de andere te verplaatsen, en om gevrijwaard te zijn van tegen de persoon gericht geweld, inclusief seksueel en huiselijk geweld.
4. Zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken. Het vermogen de zintuigen te gebruiken, te fantaseren, te denken en te redeneren, geïnspireerd en gecultiveerd door adequaat onderricht, onder andere in lezen en schrijven, en door basale rekenkundige en wetenschappelijke scholing. Het vermogen verbeeldingskracht en denken te gebruiken in verband met het voortbrengen van werken en evenementen naar eigen keuze. Het vermogen je geest te gebruiken op

een manier die beschermd wordt door garanties van vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienstbeoefening. Het vermogen om aangename ervaringen te hebben en niet-heilzame pijn te vermijden.

5. Gevoelens. Het vermogen om gehecht te zijn aan dingen en mensen buiten onszelf, om hen lief te hebben die ons liefhebben en zich om ons bekommeren, om te rouwen bij hun afwezigheid, in het algemeen om te beminnen, verdriet te hebben, verlangen te ervaren, dankbaarheid en gerechtvaardigde woede.
 6. Praktische rede. Het vermogen een conceptie van het goede te vormen en je bezig te houden met een kritische bezinning op de planning van je leven. Dit vermogen impliceert het voorzien in waarborgen voor gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienstbeoefening.
 7. Sociale banden. Het vermogen om met en voor anderen te leven, andere mensen te erkennen en zich om hen te bekommeren, om mee te doen aan diverse vormen van sociale interactie, en om je te verplaatsen in de situatie van een ander. Het kunnen beschikken over de maatschappelijke fundamenten tegen vernedering en vóór zelfrespect; het vermogen te worden behandeld als een waardig wezen wiens waarde gelijk is aan die van anderen. Dit impliceert voorzieningen voor uitsluiting van discriminatie op basis van ras, geslacht, seksuele oriëntatie, etniciteit, kaste, religie en nationale herkomst.
 8. Andere biologische soorten. Het vermogen te leven met zorg voor en in relatie met dieren, planten en de wereld van de natuur.
 9. Spel. Het vermogen te lachen, te spelen, te genieten van recreatieve activiteiten.
 10. Vormgeving van de eigen omgeving. In politieke zin houdt dit in het daadwerkelijk kunnen participeren in politieke keuzes die iemands leven sturen. In materiële zin houdt dit in het in staat zijn eigendom te verwerven en om eigendomsrechten te hebben op gelijke voet met anderen. In staat zijn om op gelijke voet werk te zoeken en gevrijwaard te blijven van ongegronde inspectie en inbeslagname. Op de werkplek arbeid te kunnen verrichten als een menselijk wezen dat praktische rede beoefent en zinvolle relaties van wederzijdse erkenning aangaat met andere werkenden.
- Nussbaum is van mening dat deze lijst van vermogens op

een brede interculturele instemming zal mogen rekenen, en zij ziet haar vermogensbenadering als een variant op de mensenrechtenbenadering. Een leven zonder een van deze vermogens is volgens haar niet menswaardig. Een samenleving die deze rechten en vrijheden niet tot op een bepaald passend drempelniveau kan garanderen, schiet zoals eerder gezegd volgens haar tekort.² Of dat houdbaar is vraag ik mij echter af. Als we nu eens kijken naar die afzonderlijke vermogens dan valt een aantal zaken op.

Ten eerste stelt Nussbaum ten aanzien van het vermogen tot leven dat als een samenleving dit recht niet kan garanderen, deze samenleving tekort schiet. Is dat echt zo? Haar stelling houdt in dat als een samenleving niet kan garanderen dat een mens niet voortijdig sterft of zodanig ziek wordt dat het niet meer de moeite waard is te leven, dat de samenleving niet rechtvaardig is. Maar kan een samenleving een dergelijke garantie bieden? Hoeveel mensen sterven niet voor het einde van de normale levensduur? Hoe zit het met al die mensen die lijden aan de ziekte van Alzheimer? Kun je dat de samenleving in de schoenen schuiven? En zou de garantie van een dergelijk recht onderdeel moeten uitmaken van een sociaal contract? Ik vraag me dat ten stelligste af. Een samenleving is niet maakbaar, laat staan een rechtvaardige samenleving. Het is de verantwoordelijkheid en vrijwillige keuze van een individu zelf om gezond te leven of er juist een ongezonde levensstijl op na houden en het is de verantwoordelijkheid en keuze van het individu zelf om het risico welbewust te nemen om voortijdig te sterven of zodanig ziek te worden dat het weinig meer de moeite waard is geleefd te worden. Die verantwoordelijkheid kun je niet aan een collectief overlaten. Hooguit kun je de verantwoordelijkheid voor het creëren van randvoorwaarden voor een gezond leven zonder onnodige gevaarstelling aan het collectief van de samenleving laten. Daartoe kan ook het stimuleren van het hanteren van een gezonde levensstijl horen.

Een tweede punt. Als lichamelijke gezondheid samenvalt met het in staat zijn om geschikt voedsel en onderdak te verwerven, dan kan ik dat onderschrijven. Voedsel en onderdak zijn primaire levensbehoeften. Maar als het tevens de gezondheid omvat met betrekking tot voortplanting, dan doemt het scenario van de 'maakbare samenleving' en de 'maakbare mens' op, en komen de

vorig jaar gevoerde discussies rond het al of niet vergoeden van ivf door de basisverzekering gezondheidszorg weer boven. Een voorbeeld die vorig jaar in de publieke discussie werd gehanteerd was de keuze tussen vergoeding van een peperduur medicijn aan een kankerpatiënt waardoor hij nog zes maanden langer kon leven en het vergoeden van dure ivf behandelingen waardoor iemand de kans kreeg om zich voort te planten. Zonder deze kwestie op deze plaats te willen oplossen, staat voor mij wel voorop dat niet alles in dit leven 'maakbaar' is. Het is nu eenmaal niet voor iedereen weggelegd om zich voort te planten. Niet alles lukt en is te regelen in het leven. Is er dan sprake van sociale onrechtvaardigheid? En valt dat de tekortschietende samenleving te verwijten? Dat gaat mij veel te ver.

WAT KUNNEN LIBERALEN MET DE VERMOGENSBENADERING?

Toen ik aan het boek begon, had ik de indruk en verwachting dat de handreiking een waardevolle aanvulling voor liberalen zou kunnen zijn op de idee van het sociaal contract, en ook heel praktisch zou kunnen zijn. In die verwachting ben ik in de basis niet teleurgesteld. Maar gaandeweg moet ik bekennen dat het mij af en toe begon te kriebelen. Een waardevolle aanvulling kan het zeker vormen, maar de praktische betekenis is vooralsnog beperkt. Er zitten zeker waardevolle aspecten in het boek, al is het maar dat het aardig is om de klassieke sociaal contractdenkers weer eens op een rij gezet te krijgen. Ook bevat de vermogensbenadering beslist elementen die voor liberalen nuttig kunnen zijn. De tien genoemde vermogens kunnen worden opgevat als na te streven doelen of idealen die een liberaal verwezenlijkt zou willen zien.

Het probleem van de dieren als rechtvaardigheidsprobleem is een voorbeeld van een moment waarop ik wat heen een weer ging schuiven op mijn stoel. Dat probleem vind ik gezocht en gekunsteld. De verplichtingen die wij hebben ten aanzien van dieren zijn mijns inziens wel een kwestie van liefdadigheid of medeleven en niet van rechtvaardigheid.³ Dieren zijn mijns inziens niet gelijk te stellen aan mensen met beperkingen.⁴ Een ander moment waarop het mij wat ver ging, was in het slot hoofdstuk van haar boek. Zij stelt daar dat scholing van het gevoel een vereiste is om het ideaal van een rechtvaardig

dige samenleving te verwerkelijken. Zij gaat er vanuit dat het denken van mensen over wat ze zichzelf en anderen verschuldigd zijn zeer veranderlijk is en door scholing te beïnvloeden. Het openbaar onderwijs van de liberale samenleving zou gevoelens kunnen cultiveren die een aanvulling en ondersteuning van de vermogensbenadering zouden vormen. Dat zou ook kunnen bij de opvoeding van kinderen, in de openbare discussie en in de kunsten. De wijze waarop die uitbreiding van gevoelens te verwezenlijken valt is het onderwerp van haar volgende boek. Marketing technisch heel handig, want ik ben daar zeer benieuwd naar en blijf nu toch met een wat onbevredigend gevoel achter. Dat boek zal ik zeker gaan lezen.

Een impliciete aanname in het boek is dat het sociale contractdenken tekort schiet, omdat er rechtvaardigheidsproblemen zijn. Dit verband wordt niet geëxpliciteerd. Ook expliciteert zij niet wat zij in dit boek onder rechtvaardigheid verstaat. Dat is wat kort door de bocht, temeer daar het hele boek op deze aanname en het niet nader gedefinieerde begrip van rechtvaardigheid is gebaseerd. Ik ben geneigd rechtvaardigheid zodanig uit te leggen, dat het verwezenlijken van de tien vermogens van Nussbaum, een samenleving oplevert die als rechtvaardig gekwalificeerd kan worden. Hoewel hier een daar nog wat geschaafd zou moeten worden aan de tien vermogens, zijn het wel prima handvaten voor liberalen om aan de samenleving uit te leggen wat volgens hen rechtvaardigheid betekent. Gelukkig heeft Nussbaum het steeds over verantwoordelijkheden van de samenleving en niet van de overheid. Ik kan mij wel voorstellen dat liberalen meer ruimte laten voor individuele verantwoordelijkheid en keuzevrijheid, en de vermogensbenadering van Nussbaum dan ook op in ieder geval deze punten zouden willen aanpassen.

TOT SLOT

Al met al is het boek een mooie poging om het streven naar rechtvaardigheid, wat we daar dan ook onder verstaan, in een liberale samenleving een plaats te geven. De vermogensbenadering van Nussbaum biedt handreikingen daartoe. Het zijn echter handreikingen van een filosoof, die door politici in concrete gevallen moeten worden omgezet in concrete keuzes. Verschil moet er zijn. Filosofen bieden de theorie, politici staan voor de lastige afweging van het maken van keuzes over de inzet en allocatie van schaarse middelen. Een theorie kan een prima onderbouwing leveren voor te maken afwegingen en keuzes. Nu Bolkestein constateerde dat de inhoudelijke discussie binnen de liberale partij van Nederland weer gevoerd moet worden, biedt dit boek van een filosoof een prima kapstok voor liberale politici. Want wat je ook verder kunt afdingen op het boek, het biedt meer dan genoeg stof tot nadenken.

Mr.dr.A. Duthler is directeur van het adviesbureau Duthler Associates. Ze is kandidaat voor de Eerste Kamer namens de VVD.

NOTEN

- 1 Naar John Locke, *Second Treatise of Government*.
- 2 Nussbaum noemt hier in één adem de termen vermogens en rechten als zouden zij synoniemen zijn. Dat is beslist niet het geval. Het maakt haar theorie in ieder geval minder sterk. Haar betoog zou krachtiger zijn als het woord rechten vervangen zou worden door vermogens.
- 3 Nussbaum erkent overigens dat dit een zwak punt in haar redenering is: ze geeft aan dat ze dit punt nog moet uitwerken en nader onderbouwen.
- 4 Hier zal de Partij voor de Dieren wellicht anders over denken.

Zomerschool Teldersstichting

De filosofische grondslagen van het liberalisme

Van 27 tot en met 30 augustus 2007 organiseert de Teldersstichting wederom haar befaamde *summer course* over de filosofische grondslagen van het liberalisme.

De zomerschool vindt plaats in de Internationale School voor Wijsbegeerte tussen Amersfoort en Leusden en is bedoeld voor getalenteerde gevorderde studenten en zojuist afgestudeerden uit verschillende disciplines.

Aan de hand van inleidingen van verschillende sprekers – wetenschappers en politici – uit liberale en niet-liberale hoek zal worden gediscussieerd over filosofische en maatschappelijke thema's.

Aan de orde komen onder meer:

- het liberale mens- en maatschappijbeeld
- de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme
- kritiek op het liberalisme vanuit het perspectief van andere ideologische stromingen
- liberalisme en de genetische wetenschap
- de staat, religie en de multiculturele samenleving
- terrorisme
- liberalisme en milieu

De deelnamekosten zijn € 100,- (inclusief vier dagen volpension, exclusief drankjes aan de bar)*.

Ben je minimaal derdejaarsstudent of zojuist afgestudeerd en heb je affiniteit met het liberale gedachtegoed? Dan kun je je belangstelling voor de zomerschool kenbaar maken door je CV en een motivatie voor deelname te sturen naar de directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting:

dr. P.G.C. van Schie
Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
info@teldersstichting.nl

De aanmelding dient uiterlijk 1 juni in ons bezit te zijn. Er is een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Selectie van kandidaten zal eind juni / begin juli plaatsvinden op basis van de aanmelding en eventueel een persoonlijk gesprek.

Meer informatie vindt u op WWW.TELDERSTICHTING.NL

* *Er is een regeling voor mensen voor wie de deelnamekosten aantoonbaar een obstakel voor deelname zijn.*

eilLiberaalRevei
aalReveilLiberaa
lLiberaalReveilL
alReveilLiberaal

2

Thema: de informatiesamenleving

LiberaalReveilLi

Winstgevende overheidsbedrijven

ReveilLiberaalRe

Democratisch tekort in Nederland

beraalReveilLibe

ReveilLiberaalRe

eraalReveilLibera

eilLiberaalRevei

48e jaargang, juni 2007 (2)

INHOUDSOPGAVE

THEMA: DE INFORMATIESAMENLEVING

Column: Public eye

Theo de Vries

81

Contacten en relaties via internet. Verrijking of verarming van het gemeenschapsleven?

Bram Buunk en Pieter Dijkstra

83

Parlementair stelsel op de schop. ICT sluit burger en overheid kort. Parlement gepasseerd?

Jacob van Kokswijk

89

Leven in het digitale tijdperk

Interview met Wim Veen

93

Het democratisch tekort van de gevestigde politieke orde in Nederland

Patrick Hospel

97

Winstgevende overheidsbedrijven

Frans de Graaf

102

Mensbeeld van het individualisme

Philip Ruijs

105

Graag een reële aanpak van het klimaat

Helma Neppérus

115

Kunnen we doorgaan met het uitbreiden van ons wegnen en vliegvelden en tóch onze planeet redden?

Interview met Benny Peiser

118

Klimaatassessment

Henk Tennekes

124

Reacties publicatie Frankenvrij

Redactie Liberaal Reveil

127

Motieven Koranverbod weerlegd

Majlis Sultan-us-Qalam

129

Woorden doden geen mensen – mensen doden mensen

Enno de Witt

134

Boekbesprekingen

Lichtbaken: moreel Esperanto

Dirk Verhofstadt

137

Conservatieve momenten nieuwe stijl

Uri Rosenthal

140

Liberaal Reveil is een uitgave van de
Prof.Mr. B.M. Teldersstichting

REDACTIE

mw. prof.dr. H.M. Dupuis (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort (eindredacteur)
drs. P. de Krom
drs. H.H.J. Labohm
dr. P.G.C. van Schie
prof.dr. U. Rosenthal
prof.dr.ir. T. de Vries
dr.ir. R.D. Woittiez

BESTUUR

mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)
T. van Kuilenburg (secretaris)
mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951
e-mail: debeaufort@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948
fax: 070-3631951
info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (4 nummers)
bedraagt € 30,- per jaar (buitenland € 40,-).
Voor abonnees die vóór 1 januari 2005 het gereduceerde
tarief betaalden, geldt tot hun 27ste een prijs van € 20,-
Losse nummers kosten € 8,50.
U kunt bij de abonnementenadministratie een
proefnummer aanvragen à € 3,50.
Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen
zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s).
Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt
altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Column PUBLIC EYE

THEO DE VRIES

Op 9 mei 2007 krijg ik het volgende persbericht van de gemeente Leiden onder ogen: 'De gemeente Leiden heeft als eerste gemeente in Nederland gegevens geleverd aan het Digitaal Klant Dossier (DKD). Het DKD is een virtueel dossier met relevante informatie uit de databases van verschillende organisaties op het gebied van werk en inkomen zoals UWV, CWI, en Sociale Diensten. De gegevens worden automatisch aangeleverd, samengevoegd en zijn direct op het beeldscherm te zien. Van de financiële situatie van de klant tot onder meer voertuigbezit, werkervaring, polisadministratie, uitkeringen en reïntegratie. Het DKD ontsluit hiermee een schat aan informatie.'

Klanten hoeven niet langer steeds dezelfde informatie op te geven. Zij kunnen via internet bovendien altijd en overal hun eigen gegevens inzien, zelf informatie of formulieren opvragen en bepaalde gegevens wijzigen. Een prima service. Daar zit mijn probleem niet. Het zit in de mogelijkheid die gegevens te koppelen, al of niet met andere bronnen, en te analyseren. Daarover wordt helaas geen mededeling gedaan. Onduidelijk is ook wie er allemaal bij deze gegevens kan komen.

Een ander voorbeeld. Hier gaat het om veiligheid. Jacob van Kokswijk schrijft in dit nummer van *Liberaal Reveil* dat in Engeland elektronische surveillance zo ver is doorgevoerd dat er 1 camera op 13 inwoners is geïnstalleerd. Dat betekent dat in grotere steden per dag gegevens van heel veel mensen ongevraagd ongeveer 30 keer of meer ergens in een computer worden opgeslagen. Voor bepaalde of onbepaalde tijd. Die camera's zijn vaak onhandig en gelukkig goed zichtbaar. Maar dat verandert snel. Door de nu al waarneembare komst van zeer effectieve herkenningstechnologie, van minuscule camera's en nieuwe generaties computers, is het straks voor overheid en private partijen mogelijk ieders gangen onzichtbaar waar te nemen en te registreren. Goede controle daarop is een illusie. Maar dat niet alleen, de koppeling met al bestaande databanken ligt binnen handbereik.

Nieuwe ontwikkelingen dienen zich in een steeds sneller tempo aan. Zo is het straks mogelijk duizenden minuscule sensors ('smart dust') uit te strooien die vervolgens in een netwerk met elkaar communiceren. Militair gebruik is evident, bij civiel gebruik wordt het mogelijk allerlei beheersprocessen heel efficiënt te laten verlopen. Dat is het probleem niet. Bedenklijk wordt het pas, als data aan persoonsgegevens wordt gekoppeld.

Vrijwel iedere burger laat bijna dagelijks een indrukwekkende spoor gegevens achter zich. De hoeveelheid daarvan – in digitale vorm – is in de achter ons liggende jaren explosief toegenomen. Die toename gaat onverminderd door, er ontstaat een chaotische databerg waarvan slechts een klein deel effectief en meestal doelgebonden wordt gebruikt. Door middel van nieuwe mathematische modellen, statistische patroonherkenning en algoritmes, tezamen met krachtige computersystemen, kan veel van de datachaos worden getransformeerd in aanzienlijk meer bruikbare informatie voor geheel andere doelen. Zo kunnen bijvoorbeeld medische gegevens bij een zorgverzekeraar verwachtingen over iemands ziektekansen genereren, een soort statistisch DNA; nuttig voor de zorginkoop, dat wel. Of kunnen profielen worden berekend, waardoor criminele tendensen van individuen worden herkend. Onnodig te zeggen dat dit soort activiteiten veel vragen zullen oproepen. Vragen die raken aan de privacy van individuen.

De voorzitter van het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP), de heer Kohnstamm, is doordrongen van het gevaar van de snelle technologische ontwikkelingen, zo blijkt uit het jaarverslag 2006 van het CBP. Volgens hem komt de privacy van de burgers daardoor steeds meer in de knel. Probleem is dat de handhaving van de privacy wetgeving rust op een wet uit 2001 – een juridisch werk dat geïnspireerd is door informatie- en communicatietechnologie van aanmerkelijk oudere

datum. Het handhaven van die wet lijkt steeds meer een onbegonnen zaak. Het is illusoir te denken dat dit kan worden opgelost door het verhogen van sancties van 4500 Euro, die bij de komst van de wet als maximale straf is bepaald. Bovendien is de pakkans vrijwel nihil.

Idealiter moet de bescherming van de privacy van burgers aan de voorkant, bij de introductie van nieuwe technologieën, beginnen. Er moet tijdig worden vastgesteld wat de privacyeffecten van een bepaalde technologie of informatiesysteem kunnen zijn – een privacy impact assessment (PIA). Of, zoals geschreven in een rapport (2006) aan de Engelse Information Commissioner, 'Ideally, a PIA tells the story of an information system or technological application: why it exists and how it collects, uses, discloses, and retains personal information. In this process, specific privacy issues are surfaced and can be resolved in a comprehensive manner on the basis of clear thinking and accurate information'.

Een dergelijk PIA zou wettelijk voorgeschreven moeten zijn. Het is ondoenlijk van privacy juristen te eisen, dat zij de gevolgen van nieuwe technologieën kunnen

inschatten en adequaat daarop kunnen reageren. Dergelijke nieuwe ontwikkelingen ontsnappen steeds meer aan de juridische denkkaders. Het vooraf bepalen van effecten van nieuwe technologieën vereist daarom een heel andere werkwijze van het CBP. Handhaving van de wet en advies aan de overheid zijn natuurlijk belangrijk. Maar het accent zal meer dan vroeger moeten komen te liggen op visieontwikkeling en op een jaarlijks assessment van nieuwe en toekomstige technologische ontwikkelingen. In het CBP zal daarom structureel plaats moeten worden ingeruimd voor voldoende hoog gekwalificeerde technologen. De huidige taken van het CBP zijn te juridisch getoonzet en bieden daardoor nauwelijks ruimte voor het tijdig inzetten van technologische expertise. Zonodig moet de wet daarom worden aangepast en het budget van het CBP daarmee in overeenstemming worden gebracht. De tijd dringt.

Prof.dr.ir. Th. de Vries is bijzonder hoogleraar Toekomststudie gezondheidszorg aan de Universiteit van Twente en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

CONTACTEN EN RELATIES VIA HET INTERNET

VERRIJKING OF VERARMING VAN HET GEMEENSCHAPSLEVEN?

BRAM BUUNK EN PIETERNEL DIJKSTRA

Internet wordt door zo'n 80 procent van de Nederlanders regelmatig gebruikt, vooral voor het zoeken naar informatie en als middel van communicatie. Bij contact via de digitale snelweg ontbreekt vaak het non-verbale aspect van communicatie. Bovendien kan contact via internet anoniem plaatsvinden. De auteurs onderzoeken in het navolgende artikel de invloed van internet op de persoonlijke relatie van mensen. Zij zien zowel voor- als nadelen van digitale communicatie.

Het belang van het internet neemt nog steeds, en in snel tempo, toe. Uit onderzoek in de Verenigde Staten blijkt bijvoorbeeld dat in 2005 78.6% van de Amerikanen online was, gemiddeld gedurende 13.3 uur per week, en dat men eerder de mobiele telefoon zou opgeven dan de toegang tot het internet. In Nederland geldt min of meer hetzelfde: ruim 80% van de Nederlanders tussen de 12 en 75 gebruikt internet regelmatig. Internet wordt vooral gebruikt voor het opzoeken van informatie en als communicatiemiddel. Zo heeft ruim 60% van de internetters hun postzaken deels vervangen door internet of e-mail, en 7% zelfs helemaal. Vooral e-mail en chatten zijn dan ook uitgegroeid tot uiterst belangrijke vormen van interpersoonlijke communicatie. Dat zou belangrijke gevolgen kunnen hebben voor de verhoudingen tussen mensen. De communicatie via internet vertoont namelijk een aantal kenmerken die ervoor zorgen dat deze heel anders verloopt dan face-to-face communicatie.

Ten eerste is de communicatie via internet beperkt in de zin dat een belangrijk deel ervan – het non-verbale aspect – ontbreekt. Lichaamstaal geeft aan hoe iemand

zich voelt, wat hij of zij van de interactiepartner vindt, en hoe een uitspraak geïnterpreteerd dient te worden. Omdat in de communicatie via internet dit uiterst informatieve aspect van de communicatie ontbreekt kunnen allerlei misverstanden, misplaatste verwachtingen en teleurstellingen ontstaan (e.g., Vrij & Mann, 2004). Een ander belangrijk kenmerk van de communicatie via internet is dat deze, met name in chatrooms, vaak anoniem plaatsvindt. Men kan zichzelf presenteren zoals men wil, en dit kan sterk ontremmende effecten hebben. Mensen kunnen hun frustraties en agressie uiten, liegen, of anderen proberen te misbruiken. Ook als men zich wél presenteert als zichzelf – Jantje A. uit Appelscha – dan nog is het contact wél anoniemer van aard dan telefonisch of face-to-face contact. Met anderen communiceren via het toetsenbord is afstandelijker dan als je ze in de ogen kijkt of hun stem hoort. En ook dat werkt ontremmend, hetgeen mede tot gevolg heeft dat mensen veel eerder dingen over zichzelf vertellen die ze anders nooit zouden durven blootgeven.

BEPERKING OF BEVRIJDING

Betekent dit nu dat internet vooral negatieve gevolgen heeft voor gemeenschapsleven en de kwaliteit van interpersoonlijke relaties? Niet per se. Technologische ontwikkelingen die de communicatie tussen mensen veranderen – radio, telefoon, televisie, maar ook trein en vliegtuig – hebben altijd verdeelde reacties opgeroepen, met name als het de implicaties voor het gemeenschapsleven betrof. Volgens wat wij hier willen aanduiden als de *reductie hypothesen* zouden relaties op het internet oppervlakkig en onpersoonlijk zijn, met negatieve gevolgen voor welbe-

vinden en sociale integratie. Internet zou ongeschikt zijn om betekenisvolle interpersoonlijke relaties te ontwikkelen, en ertoe leiden dat mensen oppervlakkige relaties aangaan ten koste van de tijd die ze besteden aan bestaande vrienden (Locke, 1998; Valkenburg en Peter, 2007). Volgens de *bevrijdingshypothese* daarentegen zou communicatie via het internet juist de ontwikkeling van zinnvolle persoonlijke relaties bevorderen omdat relaties bevrijd worden van de beperkingen van fysieke lokaliteit. Daardoor zouden mogelijkheden gecreëerd worden voor nieuwe vormen van interpersoonlijke relaties en gemeenschappen. Het is niet eenvoudig dergelijke tegenstrijdige hypothesen scherp te toetsen, omdat onderzoek op dit gebied vaak noodzakelijkerwijs beperkt is tot het constateren van *verbanden* in plaats van *causale effecten*, maar een aantal conclusies zijn wel mogelijk.

Dat willen wij doen aan de hand van twee thema's. Ten eerste: wat is de kwaliteit van relaties die via het internet worden onderhouden, en welke gevolgen heeft het onderhouden van relaties op het internet voor bestaande relaties? Ten tweede: kunnen contacten en relaties via internet een bijdrage leveren aan welbevinden en gezondheid op een soortgelijke wijze als face-to-face relaties dat doen?

1. RELATIES OP HET INTERNET

Het online leggen van intieme en vriendschappelijke contacten heeft de afgelopen jaren een enorme vlucht genomen. Mensen worden bijvoorbeeld niet alleen lid van virtuele gemeenschappen gericht op hobby's en persoonlijke belangstellingen om informatie uit te wisselen, maar ook om vriendschapscontacten te leggen en om een partner te zoeken, al dan niet via commerciële bureaus. Dat mensen via het internet intieme relaties beginnen en onderhouden is niet voor niets. Het is, zoals gezegd, gemakkelijker persoonlijke informatie over jezelf bloot te geven in online dan in face-to-face contacten. Juist de grotere afstandelijkheid die het toetsenbord creëert zorgt ervoor dat mensen zich veiliger voelen om hun gevoelens met elkaar te delen (Ben Ze-ev, 2003). Daardoor kunnen internetrelaties in korte tijd emotioneel zeer intens worden. Probleem is echter dat dit vaak gebeurt terwijl het erbij behorende vertrouwen zich minder snel ontwikkelt. Vertrouwen opbouwen kost nu

eenmaal tijd en laat zich niet forceren. Het gevolg is dat mensen zich, in internetrelaties, weliswaar meer prijsgeven, maar ook meer liegen en de werkelijkheid verdraaien. Uit een onderzoek van McCown e.a. (2001) bleek bijvoorbeeld dat maar liefst 63% van de chat-room gebruikers gelogen had, bijvoorbeeld over hun naam of leeftijd. Bovendien blijken mensen door de relatieve anonimiteit eerder hun negatieve emoties vrijelijk te uiten, zich uit een relatie terug te trekken wanneer zich een conflict voordoet. Zo vergeleken Cornwell en Lundgren (2001) online intieme relaties met face-to-face relaties. De eerste bleken gekenmerkt door minder invloering en loyaliteit, en door een meer onjuiste voorstellingen van zaken (vooral over leeftijd en uiterlijke kenmerken). Iets soortgelijks blijkt te gelden voor vriendschappen die via het internet ontstaan en worden onderhouden (Parks & Roberts, 1998). Uit onderzoek blijkt echter ook dat, na een jaar, internet-vriendschapsrelaties in termen van diepte en breedte van de communicatie vergelijkbaar zijn met face-to-face relaties (Chan & Cheng, 2004). Waar het om lijkt te gaan is dat relaties op het internet, net zoals face-to-face relaties, de tijd moeten krijgen om zich te ontwikkelen.

Internet, sociale integratie en verlegenheid

Op dit moment blijkt uit wetenschappelijk onderzoek dat er weinig reden is om aan te nemen dat het internet negatieve gevolgen heeft voor de sociale integratie en de kwaliteit van bestaande, interpersoonlijke relaties. Slechts een klein aantal onderzoeken heeft gevonden dat het gebruik van internet leidt tot een afname van de communicatie met familieleden, tot kleinere sociale netwerken, en meer depressie en eenzaamheid (Kraut et al., 1998). Dergelijke effecten zijn vrijwel alleen gevonden toen internet nog een nieuw medium was en mensen deze vorm van communiceren nog in hun leven moesten integreren. Later onderzoek vond juist evidentie voor het tegenovergestelde. Zo blijken adolescenten, naarmate ze vaker online communiceren, hechtere relaties te hebben met bestaande vrienden, en het internet vooral te gebruiken om bestaande netwerken van vrienden in stand te houden (Valkenburg en Peter, 2007). Naarmate mensen vaker met hun vrienden communiceren via Instant Messenger groeit bovendien de wens om elkaar face-to-face te ontmoeten (Hu e.a., 2004).

Gebruiken sociaal vaardige mensen het internet vooral om hun reeds bestaande contacten te onderhouden of te verdiepen (Valkenburg & Peeter, 2007), voor verlegen mensen heeft het internet vaak een wat andere functie. Met name eenzame en sociaal angstige mensen begeven zich in online communicatie omdat ze op internet veel minder te maken hebben met de remmingen die ze in het dagelijkse leven ervaren in sociale contacten. Sterker nog, verlegen mensen kunnen op internet hun sociale gedrag oefenen, wat hen kan helpen in face-to-face relaties. Dit komt mede omdat sociaal-angstige mensen op internet minder te maken hebben met, de in hun ogen, negatieve non-verbale feedback van anderen, waardoor ze zich in face-to-face contacten vaak zo ongemakkelijk voelen (Stritzke, Nguyen & Durkin, 2004). Kortom, het huidige wetenschappelijke onderzoek lijkt niet of amper aan te tonen dat communiceren via internet ten koste gaat van de kwaliteit van het 'in vivo' sociale netwerk, en daar zelfs in positieve zin aan lijkt bij te dragen.

Second Life en andere virtuele gemeenschappen.

Toch zijn er wel degelijk kanttekeningen te plaatsen bij de positieve effecten van internet voor interpersoonlijke relaties. Door zowel beperkingen in de tijd – er zit maar 24 uur in een dag – alsmede door cognitieve beperkingen zit er een grens aan het aantal relaties dat men kan onderhouden, 'in vivo' dan wel via het internet. Verondersteld wordt dat mensen een brein ontwikkeld hebben dat het hen mogelijk maakt persoonlijke contacten te onderhouden met niet meer dan zo'n 150 mensen. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat een intensief sociaal leven via het internet ten koste gaat van het aantal sociale contacten 'in vivo' en dat er wel degelijk grenzen zijn aan het combineren van een actief sociaal leven op het internet met een actief sociaal leven in het werkelijke leven. Dit is zeer relevant gezien de groeiende populariteit van virtuele gemeenschappen zoals Second Life. In Second Life kunnen mensen een tweede leven leiden, het uiterlijk kiezen dat ze willen en een huis en baan creëren naar eigen wens. In Second Life kun je praten, vrijen, dingen kopen en verkopen, werken, en onderhandelen met andere personages uit Second Life. Naar schatting zijn er op dit moment meer dan 300.000 Nederlandse Second Life gebruikers en wereldwijd bijna 6 miljoen. Virtuele

gemeenschappen zoals Second Life kunnen een concurrent worden van het 'echte' leven en lijken daardoor, bij intensief gebruik, wel degelijk schade te kunnen aanbrengen aan de kwaliteit en kwantiteit van het face-to-face sociale netwerk.

Het risico bestaat bovendien dat, bij intensieve deelname aan virtuele werelden zoals Second Life, men het 'echte' leven minder gaat waarderen en ontevreden wordt. Het echte leven en de echte mensen kennen nu eenmaal veel meer beperkingen en kunnen daardoor heel gewoontjes gaan lijken. Kan men bijvoorbeeld in Second Life vrijen met een supra aantrekkelijke partner (omdat men zelf bijvoorbeeld ook supra aantrekkelijk is), in het echte leven zal men het vaak moeten doen met een meer 'doorsnee' partner. Uit onderzoek van Kenrick, Gutteries en Goldberg (1988) blijkt dat als mannen naar ideaalbeelden van vrouwen kijken, zelfs al is dit incidenteel, ze hun partner minder aantrekkelijk vinden en minder liefde voor haar voelen. Omdat mensen in Second Life vooral te maken hebben met lusten, niet met lasten, kan Second Life ervoor zorgen dat, bij intensief gebruik, mensen het gebruiken als een 'vlucht' uit het echte leven waardoor ze hun 'echte' problemen vermijden op te lossen.

Concluderend, hoewel relaties op het internet vaak minder diepgaand en stabiel zijn dan face-to-face relaties, kunnen ze na verloop van tijd de diepgang en stabiliteit van dergelijke relaties benaderen. Daarnaast biedt internet allerlei mogelijkheden voor verlegen mensen om hun sociale vaardigheden te oefenen en contacten te leggen. Tot slot blijkt internet vaak bestaande relaties te ondersteunen in plaats van te ondermijnen, al zijn er beperkingen aan het totaal aantal persoonlijk relaties dat men kan onderhouden. Dit alles geldt waarschijnlijk vooral bij een niet al te intensief gebruik van internet, met name als het gaat om virtuele werelden.

2. INTERNET, SOCIALE STEUN EN GEZONDHEID

Al lang voor de opkomst van internet is in duizenden studies het verband onderzocht tussen de kenmerken van sociale relaties enerzijds, en de lichamelijke en geestelijke gezondheid. Sociale ondersteuning door significante anderen of lotgenoten kan een belangrijke rol spelen in het omgaan met ingrijpende levensgebeurtenissen zoals

echtscheiding, zwangerschap, chronische ziekte, werkloosheid en verweduwing, en de negatieve gevolgen van dergelijke gebeurtenissen op de gezondheid kan verminderen. Het internet kan een belangrijke rol spelen in het leveren van deze sociale steun, en daarmee in het verminderen van stress en gevoelens van sociale isolatie. Zo hebben ouderen die actief zijn in een online gemeenschap minder stress (Wright, 2000). Hetzelfde geldt voor mantelzorgers die wekelijks participeren in een internet video gespreksgroep (Marzilli & Donahue, 2006). Internet biedt vooral emotionele steun, i.e. een stukje begrip, een luisterend oor en steun in de vorm van informatie (zogenaamde informatiele steun over bijvoorbeeld behandelmogelijkheden). Patiënten blijken online discussiegroepen met lotgenoten dan ook vaak als zeer behulpzaam en ondersteunend te ervaren. Dergelijke groepen kunnen het gevoel van controle versterken, en eenzaamheidsgevoelens verminderen (bv. Fogel e.a., 2002; Owen e.a., 2004; Rodgers & Chen, 2005).

Net zoals face-to-face steun, kan sociale steun via internet bovendien in sterke mate bijdragen aan het bevorderen van gezond gedrag en het afleren van ongezonde leefgewoontes. Uit onderzoek van Cobb et al (2005) bleek bijvoorbeeld dat rokers die een stoppoging waagden en steun kregen in de vorm van e-mails aan en van mede stoppers en 'buddies' drie tot vier keer zo vaak erin slaagden om te stoppen met roken. Ook voor mensen met tal van andere problemen blijkt internet een positieve rol te kunnen vervullen. Op websites voor ouders schrijven jonge moeders bijvoorbeeld over de frustraties en stress die ze ervaren tijdens de zwangerschap, en over de problemen met hun kinderen en in het gezin, waarop andere moeders emotionele steun verschaffen (Drentea & Moren-Cross, 2005). Eén van de redenen voor de positieve effecten van internetgemeenschappen is dat het door de relatieve anonimiteit van het contact gemakkelijker is om persoonlijke problemen te bespreken. Zo zegt ongeveer 50% van de internetters on-line persoonlijke problemen te bespreken die ze nooit in face-to-face contacten zou bespreken (Kummervold e.a., 2002). Shaw en Gant (2002) toonden aan dat 5 chatsessies met een anonieme partner al genoeg zijn om gevoelens van eenzaamheid en depressie te verminderen, zich gesteund te voelen en zich beter te voelen over zich-

zelf. Kortom, internetgemeenschappen kunnen een positieve rol spelen als het gaat om een stukje informatiele en emotionele steun, zeker als het gaat om ziekte en gezondheid. Waar ze echter per definitie in tekort schieten is in het bieden van praktische steun: een internetcontact kan geen kippensoep voor je maken, een dagje op je kind passen of boodschappen doen als je ziek bent.

Teveel van het goede

Internet kan echter ook negatieve effecten op de gezondheid hebben. Forums en gespreksgroepen op het internet kunnen mensen rechtvaardigen en steunen in zelfdestructief gedrag zoals anorexia en automutilatie. Zo vertellen zogenaamde 'pro-ana's' op de site www.starvationinsilence.nl hoe hun dagje is geweest (14 jarig meisje: 'Vandaag: 1 liter halfvolle melk, 2 appels, 150gr. witte bonen in tomatensaus, Griekse rondo, 200 gram Spinazie') en kunnen bezoekers contact leggen met meisjes die ook ongezond lijnen. Internetters kunnen zich bovendien onterecht herkennen in allerlei ernstige ziektes, waardoor ze gaan piekeren en hypochondrische gedachten kunnen krijgen en ten onrechte een beroep kunnen gaan doen op de gezondheidszorg. Het omgekeerde kan ook gebeuren. Internetters kunnen worden gesteund in verkeerde ideeën over de lichamelijke oorzaken van hun somatoforme kwalen, zoals chronische vermoeidheid of whiplash, en daardoor niet de juiste – psychologische – hulp krijgen. Niet voor niets raden huisarts Metta Hofstra en socioloog Marc Conradi in hun boekje *Hoe overleef ik mijn huisarts?* lezers aan om het stellen van de diagnose over te laten aan de huisarts en niet, voordat men bij de huisarts is geweest, uitgebreid te zoeken in medische encyclopedieën (op internet). Als leek mist men nu eenmaal de noodzakelijke medische kennis en de afstand tot zichzelf om een goede diagnose te stellen.

Concluderend kan gesteld worden dat, alhoewel internetgemeenschappen soms averechtse effecten kunnen hebben, en met name geen praktische steun kunnen bieden, ze een belangrijke rol kunnen vervullen in het uitwisselen van informatie en sociale steun, en daarmee in het verminderen van gevoelens van stress.

BETEKENIS VANUIT LIBERAAL PERSPECTIEF

Er kan weinig twijfel over bestaan dat internet de vrijheid

en de keuzemogelijkheden vergroot heeft. Door internet zijn mensen beter geïnformeerd en autonomer dan ooit en minder afhankelijk van organisaties zoals de kerk, de overheid en andere instanties. Eén van de meest opvallende kenmerken van internet is dat men een eigen gemeenschap kan vinden of creëren van mensen met dezelfde ideeën en voorkeuren die uit mensen uit de hele wereld bestaat; internet maakt het mogelijk met een bijna oneindig aantal mensen in contact te komen. Internet heeft de wereld dan ook een stuk kleiner gemaakt: de wereld is één groot dorp geworden. Het internet werkt in zekere zin nivellerend: op chat-forums heeft iedereen in principe dezelfde status, omdat vrijwel iedereen, zeker in de westerse wereld, er tegen relatief lage kosten aan deel kan nemen. Internet versterkt daardoor de mogelijkheden tot gevarieerde vriendschappelijke, seksuele en zakelijke contacten met zowel echte als virtuele personen. In het kader daarvan is een belangrijke psychologische functie van internet het verschaffen van diverse vormen van sociale steun voor mensen met psychische en lichamelijke problemen. Internet zou uiteindelijk kunnen bijdragen tot kostenbesparingen in de zorg niet alleen doordat mensen informatie vinden via het internet waarvoor ze anders naar een arts zouden zijn gegaan, maar ook omdat gemeenschappen op het internet middels sociale steun de kwaliteit van leven en het welbevinden kunnen verbeteren. Psychotherapie via het internet blijkt bijvoorbeeld net zo effectief als psychotherapie 'in vivo'. Aan de andere kant kan het ook het beroep op de gezondheidszorg vergroten, bijvoorbeeld omdat mensen op het idee komen van allerlei mogelijke ziektes en behandelingen waarvoor ze zich tot de reguliere zorg wenden.

De ongekende mogelijkheden van internet brengen echter ook nadelen (of in ieder geval nieuwe uitdagingen) met zich mee, vooral de sterk virtuele kant ervan. Want het kan ook té liberaal en té individualistisch. Sommigen Second Lifers blijken hun alter ego te gebruiken om virtuele seks met virtuele kinderen te hebben. De wet is op dit punt niet duidelijk, en met de nieuwe ontwikkelingen op internetgebied zal ook de wetgeving moeten worden aangepast. Daarnaast zal, door de voortdurende ontwikkelingen op internetgebied en de potentieel ingrijpende gevolgen daarvan voor mensen en hun leefgemeenschap,

internet ook een serieus en structureel onderwerp dienen te zijn en blijven van wetenschappelijk onderzoek. Jammer genoeg is het doorgaans zo dat wetenschappelijk onderzoek, in het snelste geval, pas 2 jaar nadat het feitelijke onderzoek is verricht, wordt gepubliceerd. Het gevolg: wij als wetenschappers lopen per definitie achter de feiten aan.

Prof.dr.A.P. Buunk is Akademietoelageraar aan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en Psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Dr. P. Dijkstra is psycholoog, schrijfster en onderzoekster. Zij publiceert zowel in wetenschappelijke tijdschriften als in de populaire media.

L I T E R A T U U R

- Barak, A. (2007) 'Emotional support and suicide prevention through the Internet: A field project report' in: *Computers in Human Behavior*, 23(2), 971-984.
- Ben-Ze'ev, A. (2003) 'Privacy, emotional closeness, and openness in cyberspace' in: *Computers in Human Behavior*, 19(4), 451-467.
- Chan, D.K. S., & Cheng, G.H.L. (2004) 'A comparison of offline and online friendship qualities at different stages of relationship development' in: *Journal of Social and Personal Relationships*, 21(3), 305-320.
- Cobb, N.K., Graham, A.L., Bock, B.C., Papandonatos, G., & Abrams, D.B. (2005). 'Initial evaluation of a real-world Internet smoking cessation system' in: *Nicotine & Tobacco Research*, 7(2), 207-216.
- Cornwell, B., & Lundgren, D.C. (2001) 'Love on the Internet: Involvement and misrepresentation in romantic relationships in cyberspace vs. realspace' in: *Computers in Human Behavior*, 17(2), 197-211.
- Drentea, P., & Moren-Cross, J.L. (2005) 'Social capital and social support on the web: The case of an Internet mother site' in: *Sociology of Health & Illness*, 27(7), 920-943.
- Duthler, K.W. (2006) 'The politeness of requests made via e-mail and voice-mail: Support for the hyperpersonal model' in: *Journal of Computer-Mediated Communication*, pp. 500-521.
- Fogel, J. (2004) 'Internet breast health information use and coping among women with breast cancer' in: *Cyber-Psychology & Behavior*, 7(1), 59-63.
- Hu, Y., Wood, J.F., Smith, V., & Westbrook, N. (2004)

- 'Friendships through IM: Examining the relationship between instant messaging and intimacy' in: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10.
- Kraut, R., Kiesler, S., & Boneva, B. (2002) 'Internet paradox revisited' in: *Journal of Social Issues*, 58(1), 49-74.
- Kummervold, P.E., Gammon, D., Bergvik, S., Johnsen, J.A.K., Hasvold, T., & Rosenvinge, J.H. (2002) 'Social support in a wired world: Use of online mental health forums in Norway' in: *Nordic Journal of Psychiatry*, 56(1), 59-65.
- Locke, J. L. (1998) *The de-voicing of society: Why we don't talk to each other anymore*. New York: Simon & Schuster.
- Marziali, E., & Donahue, P. (2006) 'Caring for others: Internet video-conferencing group intervention for family caregivers of older adults with neurodegenerative disease' in: *Gerontologist*, 46(3), 398-403.
- McCown, J.A., Fischer, D., Page, R., & Homant, M. (2001) 'Internet relationships: People who meet people' in: *CyberPsychology & Behavior*, 4(5), 593-596.
- Owen, J.E., Klapow, J.C., Roth, D.L., & Tucker, D.C. (2004) 'Use of the Internet for information and support: Disclosure among persons with breast and prostate cancer' in: *Journal of Behavioral Medicine*, 27(5), 491-505.
- Parks, M.R., & Roberts, L. (1998) 'Making MOOsic': The development of personal relationships on line and a comparison to their off-line counterparts' in: *Journal of Social and Personal Relationships*, 15(4), 517-537.
- Rodgers, S., & Chen, Q. (2004) 'Internet community group participation: Psychosocial benefits for Women with breast cancer' in: *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(4).
- Shaw, L.H., & Gant, L.M. (2004) 'In defense of the Internet: The relationship between Internet communication and depression, loneliness, self-esteem, and perceived social support' in: *CyberPsychology & Behavior*, 5(2), 157-171.
- Stritzke, W.G., Nguyen, A., & Durkin, K. (2004) 'Shyness and computer-mediated communication: A self-presentational theory perspective' in: *Media Psychology*, 6(1), 1-22.
- Valkenburg, P.M., & Peter, J. (2007) 'Preadolescents' and adolescents' online communication and their closeness to friends' in: *Developmental Psychology*, 43(2), 267-277.
- Vrij, A., & Mann, S. (2004) 'Detecting deception: The benefit of looking at a combination of behavioral, auditory and speech content related cues in a systematic manner' in: *Group Decision and Negotiation*, 13(1), 61-79.
- Wright, K. (2000) 'Computer-mediated social support, older adults, and coping' in: *Journal of Communication*, 50(3), 100-118.
- Informative over Second Life:
<http://blog.adformatie.nl/index.php/entries/second-life-trekt-364000-nederlanders/>.
- Informative over second life en kindermisbruik op:
http://www.nrc.nl/media/article636285.ece/Kamer_wil_verbod_op_kinderporno_in_Second_Life
http://www.netwerk.tv/archief/4037675/433/Kinderporno_in_Second_Life.html
<http://slforum.be/discussion/83/netwerk-eo-nederland-2-over-pedofilie-in-second-life/>

PARLEMENTAIR STELSEL OP DE SCHOP ICT SLUIT BURGER EN OVERHEID KORT. PARLEMENT GEPASSEERD?

JACOB VAN KOKSWIJK

De informatietechnologie biedt veel mogelijkheden en heeft ook invloed op onderlinge relaties, bijvoorbeeld tussen overheid en burgers. Grote hoeveelheden informatie staan iedereen snel ter beschikkingen door interactieve contacten, burgers kunnen digitaal hun beklag doen bij de overheid en deze kan hen daarna op maat bedienen. De auteur stelt zich de vraag of de overheid nog wel kan reageren op de snelle ontwikkelingen op het gebied van de informatietechnologie. Of haalt ICT de overheid op den duur in?

‘Tijdens een persconferentie in de virtuele wereld verstoorden twee ‘punk-achtigen’ het praatje van de Zoetermeerse wethouder Bé Emmens (Economische Zaken). Eén van de twee punkers ging zelfs helemaal uit de kleren. Een medewerker van de gemeente haastte zich om met een klik op de muis de virtuele relschopper uit het stadhuis te verwijderen. De persconferentie verliep verder ook zeer chaotisch. Allerlei avatars praatten door elkaar heen, zodat Emmens onmogelijk alle vragen kon beantwoorden. De irritatie liep bij de wethouder zo hoog op dat hij de aanwezigen schreeuwend tot de orde riep. Na een paar minuten had Emmens er genoeg van en beëindigde de bijeenkomst met de mededeling dat hij de persconferentie in de echte wereld wilde voortzetten.’¹

Dit tafereel is de werkelijkheid van nu en schetst de toekomst voor de relatie tussen overheid en burger. Burgers mengen zich dwars door alle protocollen en barrières heen in officiële kanalen, persconferenties monden uit in chaos, bestuurders verliezen zich in schreeuwen en ambtenaren nemen het digitale heft in handen. De kenmerkende eigenschappen van informatietechnologie, zoals transparantie van gegevens en netwerken, snelle verwerking van gegevens, en interactieve contacten

maken het mogelijk om grote hoeveelheden informatie direct te verwerken en te gebruiken, en om interactief contacten te onderhouden op basis van demografische en/of geografische kenmerken. Duizenden burgers klagen digitaal bij de overheid en de staat bedient ze op maat.

Er is al veel geschreven en voorspeld over de combinatie overheid en ICT. Ondertoon van de meeste betogen is dat de eigenschappen van de informatietechnologie de overheid tot meer openheid, ordening en versnelling in bestuur dwingt. Geen van de toekomstvoorspellingen heeft het over een situatie waarbij het parlement overbodig wordt. Toch is dat een serieuze optie als we de ontwikkelingen volgen. Na introductie van ICT komt in alle soortgelijke processen een rechtstreeks contact tot stand tussen de burger als consument en het bedrijfsleven. Schoorvoetend komen nu ook de eerste rechtstreekse digitale contacten tussen burgers en overheidsvertegenwoordigers tot stand. Ministers en ambtenaren komen van hun troon en bellen, mailen en chatten met de ‘klant’. Burgers vullen de kieswijzer in en reageren op blogsites. Mediation software destilleert een gemiddelde mening uit het betreffende publiek en baant de weg voor draagvlak van beslissingen. Moderne communicatietoepassingen houden interactief contact met geselecteerde segmenten van de bevolking, en brengen de gevoelens in gewogen en gedocumenteerde beslispunten op tafel van de regeerders en uitvoerders.

Computerprogramma’s sturen, controleren en sanctioneren zowel de ingezetenen als de overheidsdienaren. Dat alles is onderling verbonden met een ubiquitair (alomtegenwoordig) netwerk. Heeft een parlementariër dan nog wel nut?

TUSSEN BURGER EN OVERHEID ROEST EEN PARLEMENT
Als we kijken naar de wettelijk vastgelegde taken van het parlement², namelijk wetgeving, controle, klachtafhandeling en voordrachten, is merkbaar dat burgers bij veel van

deze taken een parallelweg hebben gevonden. Laten we die stuk voor stuk eens aan de orde stellen.

WETGEVING

Onze samenleving transformeert in snel tempo naar een digitaal gebaseerde gemeenschap. Reguliere wetboeken voorzien nauwelijks in de digitale wereld. Dat is ook niet (meer) nodig, dus erover stemmen ook niet. Er is een nieuw soort regelgeving ontstaan: de software code: regel, toezicht en sanctie ineen. Voorbeeld: 'gij zult geen plagiaat plegen' is een sociale norm. Geen kopie zonder toestemming van de rechthebbende. Zoiets is ook in de auteurswet vastgelegd. Maar de meest effectieve beperking is te vinden in Digital Rights Management, waarbij de computer weigert om de kopie (zichtbaar of bruikbaar) te maken, en intussen de kopieerpoging registreert en via mediaplayer en het internet doorgeeft aan de rechthebbende. Naarmate ICT ook andere technologieën verbetert, komt in het kielzog de softwarewet voor een nieuwe heerschappij.

CONTROLE

Delibereren en debatteren, dat is wat het parlement veelal rondom het beoordelen van besluiten van het kabinet doet. Weinig efficiënt. Argument uitwisseling en besluitvorming. De overheid volgt de weg van de multinationals in het transparant – en dus controleerbaar – maken de activiteiten. Hoe meer gegevens digitaal beschikbaar zijn, hoe beter de controle op afstand kan plaatsvinden. Wanneer de data ook realtime online toegankelijk zijn, kunnen parlementslid en burger de overheid volgen, controleren en zonodig van repliek dienen. Slimme applicaties kunnen – net zoals nu al bij beurskoersen en in het bedrijfsleven gebeurd – aan de hand van thresholds en benchmarks het verloop volgen. Als dit eenmaal is ingeregeld, is de controle door weinig parlementariërs en door veel burgers effectief te doen. Het recht op inlichtingen uit onze grondwet devalueert.

KLACHTAFHANDELING

Geavanceerde software is in staat om brieven te lezen en telefonische boodschappen te analyseren op aard en urgentie, om vervolgens daarop via vraag en antwoord scripten te reageren. Bij grote bedrijven, maar ook bij bijvoorbeeld de IBG wordt de dagelijkse stroom aan vragen

van een bijpassend antwoord voorzien, veelal zonder dat er een mens aan te pas komt. Uit de 'correspondentie' worden de hot-topics gehaald die via een zelflerende module weer aan het beantwoordingsysteem worden toegevoegd. Daarbij komt dat burgers door alle informatie-uitwisseling op internet vaak beter de weg weten naar instanties dan de kamerleden. Besluitvorming over heikle punten en arbitrage in geschillen kunnen worden afgehandeld door de 'intelligent agents' van de mediation software. Overleg tussen personen kan met vergaderapplicaties in gestructureerde banen worden geleid om vervolgens op efficiënte wijze tot een gedragen standpunt te worden gecompriëerd.

VOORDRACHTEN

Omdat uit de praktijk blijkt dat het parlement doorgaans de voorgedragen voordrachten volgt, kan deze taak geruisloos worden omgezet in een SMS-je met hyperlink, waarin de gegevens van de voorgedragen persoon staan, en volstaat een SMS-je terug om het voorstel te volgen of voor een chat-meeting te agenderen. Op een website kunnen profielen worden gezet van de voorgedragen personen.

MENINGSUITWISSELING

Het uitwisselen van meningen is niet de sterkste kant van parlementsleden. Onze volksvertegenwoordigers klagen dat ze geen contact hebben met het publiek en geven de pers de schuld. Ongeveer de helft van de Kamer is van mening dat burgers onvoldoende geïnteresseerd zijn in de politiek en weinig kennis van zaken hebben. 'Ik vind dat de Nederlandse burger zich best wat meer zou kunnen inleven in de eigen Nederlandse politiek. Veel burgers slikken alles maar voor zoete koek en klagen vervolgens dat het niet goed is, maar zich er actief mee bemoeien, ho maar.'³ Evenzo klagen burgers dat kamerleden niet aanspreekbaar zijn.⁴ 'Ze maken de burger belachelijk door te zeggen dat die geen verstand van zaken heeft en politieke vernieuwing zoals het correctief referendum wijzen ze af. Leve de kloof tussen burger en politiek!'

BURGERINITIATIEF

Sinds een jaar bestaat het burgerinitiatief om zelf een onderwerp op de Tweede Kameragenda te plaatsen, een

concrete maatregel om de afstand tussen burger en politiek te verkleinen. Tot nu toe is er afhoudend en tijdrekend mee omgegaan waardoor burgers andere wegen zoeken om aandacht te vragen voor hun zaak.

VERTROUWENSREGEL

Een minister, staatssecretaris of het kabinet als geheel treden af als zij niet langer het vertrouwen genieten van het parlement, maar voorbeelden in de wereld tonen aan dat een SMS piramide van burgers voldoende is om hetzelfde in kortere tijd te bereiken. In 2003 schetste Herbert Blankesteijn in een lezing dat de nieuwe media een ophaalbrug naar de burger zijn.⁵ Hij noemde het toen een misverstand dat internet de burger een stem geeft, invloed geeft. De praktijk is de afgelopen jaren anders gebleken. Burgers kunnen met nieuwe media een president verjagen (Filippijnen, 2001), de oppositie aan de macht brengen (Spanje, 2004), belastingverlaging afdwingen (UK, 2000; Korea, 2005), en vriendjespolitiek en stemfraude aan de kaak stellen (Saudi Arabië en Maleisië 2006, Egypte 2007).⁶ De nieuwe interactieve elektronische media – die peergroepen automatisch verbinden op basis van gedeeld belang – blijken vaak krachtiger dan parlement en wet samen. 2006 was het jaar van de digitale burger, 2007 is het jaar dat de burger zelf journalist, eindredacteur en uitgever is.

MACHT BESTAAT BIJ TOELATEN MACHT

De verhouding overheid (regering en ambtelijke macht) en de burger als kiezer en gekozen staat onder druk. De incidentele bedreigingen en onrusten hebben onzekerheid zodanig gevoed dat de privacy van de burger ondergeschikt is geraakt. In Nederland stijgt het aantal bewakingscamera's in winkels, kantoren en ontmoetingsruimten met de dag. Ook op straat worden beelden geregistreerd. In Engeland is elektronische surveillance zo ver doorgevoerd dat er gemiddeld 1 camera op 13 inwoners is. Met speciale (in Nederland bij TNO ontwikkelde) technologie kunnen vage beelden zo scherp worden gemaakt dat een nummerbord te lezen is vanaf een afstand van enkele honderden meters. De zogenaamde veiligheidsdiensten registreren daarnaast talloze andere informatie en hebben toegang tot de gegevens van elektronische communicatie, zoals telefoon en email. Het

internationale berichten verkeer wordt onderschept en gecontroleerd in centra zoals bij het Britse Echelon. De toenemende controlezucht van overheid en bedrijven wekt aversie op bij de burger. Als de volksvertegenwoordiger er geen rem op zet, dan trekt de kiezer de stekker eruit, of gebruikt op zijn minst meerdere identiteiten als stoorzender. Er is namelijk een grens aan het uitoefenen van macht.

Een democratisch en technologisch functionerende samenleving stelt hogere eisen aan de politiek. In toenemende mate willen burgers betrokken worden bij de voorbereiding en geïnformeerd worden over de argumenten die tot een beslissing leiden. Belanghebbenden gebruiken de technologie om zich te 'wapenen' tegen de vaak ondoorzichtige procedures en besluitvorming van de overheid.⁷ Als betrokkenen met verschillende belangen hun stem laten horen, worden maatschappelijke tegenstellingen duidelijker. Op dat ogenblik is het de taak van de politiek om knopen door te hakken. Door de betrokkenheid van mondige burgers bij het debat, zal dat moeten gebeuren op basis van goede argumenten. De politieke wereld moet zich dus meer en meer maatschappelijk verantwoord voor de beleidsopties waarvoor ze gekozen heeft. In die sfeer is het normaal dat de burger meer van het parlement verwacht. Die wil dat het beleid zich verantwoordt. En dat kan alleen maar gebeuren in een instelling, een parlement dat publiek en open en verificerbaar functioneert. Volgens de democratische paradox geldt dus dat meer democratie tot meer politiek conflict leidt en dus tot een moeizamer tot stand komen van het beleid. Meer democratie geeft meer verantwoordelijkheden aan de politiek, maar als het parlement dat als meest representatieve politieke instelling niet weet waar te maken zal de rechtstreekse verbinding tussen burger en overheid zich verbreden tot een information and communication highway.⁸ Parlementariërs hebben anno 2007 nog een laatste kans om met inzet van ICT de digitale kloof te overbruggen op straffe van het in 2017 finaal te worden gepasseerd met de snelheid van het licht.

Prof.dr.ir. J.L.F.W. van Kokswijk is onderzoeker 'Toekomstvisie Nieuwe Media' bij de Afdeling Psychologie & Communicatie van Gezondheid & Risico aan de Universiteit Twente.

NOTEN

- 1 <http://www.ad.nl/denhaag/zoetermeer/article1227090.ece>
- 2 <http://www.parlement.com/9291000/modules/f/g87hgqhz>
- 3 http://www.tweedekamer.nl/kamerleden/alle_kamerleden/camp_wim/index.jsp
Parlementsonderzoek 2006/Jacques Thomassen,
http://www.mb.utwente.nl/actueel/media/3_april_trouw_parlementsonderz.doc/.
Politici geven pers schuld van kloof met burger. 2 april 2007:
<http://www.elsevier.nl/nieuws/politiek/artikel/asp/artnr/146229/zoeken/ja/index.html>
- 4 <http://www.archief.burger.overheid.nl/nieuws/?id=139>
- 5 Lezing voor RVD - Voorlichtingsraad en Commissie Publiek en Communicatie - 2 april 2003;
<http://home.hccnet.nl/h.blankesteijn/index/2003/Overig/Ophaalbrug%20naar%20de%20burger.htm>
- 6 http://www.smartmobs.com/archive/cat_smart_mobs_and_the_power_of_the_mobile_many.html
- 7 De professionaliteit in actievoeren is o.a. herkenbaar bij de procedure tot baanverlenging van luchthaven Eelde.
- 8 Marc Le Bruyn: Het Vlaams Parlement, een parlement voor de 21ste eeuw.
<http://jsp.vlaamsparlement.be/docs/biblio/boeken/levendedemocratie.pdf>

LEVEN IN HET DIGITALE TIJDPERK

INTERVIEW MET WIM VEEN

De verticale opbouw van de samenleving, gebaseerd op machtsstructuren, maakt onder invloed van ICT langzaam plaats voor een horizontale structuur, waarbij het gezag aan belang wint. Deze horizontalisering heeft gevolgen op vele terreinen. We spreken met hoogleraar Wim Veen over de mogelijkheden van ICT en de gevolgen ervan op de media, het leren en de politiek.

Wim Veen studeerde Sociale Geografie te Utrecht en promoveerde in 1994 op een onderzoek naar de rol van de docent bij de invoering van computers in de klas. Hij was als docent werkzaam bij het Instituut IVLOS, de lerarenopleiding van de Universiteit Utrecht, onderzoeker naar educatieve toepassingen van ICT en adviseur voor overheid en bedrijfsleven. Sinds 1999 is hij professor educatie en technologie aan de Technische Universiteit van Delft. Voor deze leerstoel houdt hij zich met name bezig met nieuwe leerconcepten voor leren in organisaties. Hij publiceerde met Ben Vrakking recent *Homo Zappiens. Growing up in a digital age* over de huidige generatie kinderen die opgroeit in het digitale tijdperk en binnenkort de arbeidsmarkt betreden.

SECOND LIFE

‘Onder invloed van ICT is er een virtuele wereld ontstaan, Second Life genaamd, waarin de spelers een tweede leven kunnen beginnen. Naast Second Life zijn er nog vele andere virtuele spelletjes waar grote groepen mensen aan deelnemen. In de spelwereld komt heel duidelijk het belang van sociale cohesie naar voren. Zo bestaan er ook in de virtuele wereld normen en waarden in de omgang met elkaar die grotendeels overeenkomen met onze werkelijke normen en waarden. Het is niet zo dat individuen zich in de virtuele wereld egoïstischer gedragen dan in de werkelijkheid. Gebruikers van Second Life-achtige spellen maken ook geen sterk onderscheid tussen de virtuele werkelijkheid en de echte werkelijkheid. De virtuele wereld is een uitbreiding van hun échte werkelijkheid en

zij begeven zich in de virtuele spelwereld, nadrukkelijk om anderen te ontmoeten.’

‘In de spelwereld zie je ook dat de nadruk in toeneemende mate op gezag komt te liggen en niet langer op macht, zoals in World of Warcraft. In deze spelwereld verenigen mensen zich in gildes om gezamenlijk problemen op te lossen. Op democratische wijze wordt iemand binnen zo’n gilde tot leider aangewezen. Deze krijgt bepaalde verantwoordelijkheden en moet op cruciale momenten besluiten nemen. Zijn macht wordt geaccepteerd en daaraan ontleent deze leider zijn gezag. Dit gezag verdwijnt echter direct zodra de leider in de spelsituatie cruciale fouten maakt. Hij wordt dan afgezet en zal nooit meer leider worden, hij heeft immers gefaald.’

‘In Tilburg is één van de vele mogelijkheden van het internet op een leuke wijze toegepast. Een bestaand plein werd in een virtuele driedimensionale omgeving op het internet gezet en de burgers werden uitgenodigd om mee te praten over de toekomstige inrichting van dit plein. Naast de keuze uit drie voorstellen voor de inrichting konden de inwoners van Tilburg ook zelf, digitaal, een ontwerp maken. Ruim 4000 mensen hebben hun suggesties ten aanzien van de drie voorstellen in een reactie verwerkt. Uiteindelijk is er op basis van de reacties voor één van de ontwerpen gekozen.’

‘Een dergelijke inspraakprocedure kan prachtig werken en soms ook helemaal niet. Bij een inspraakronde mogen burgers van alles zeggen maar zijn bestuurders daar vervolgens niet aan gehouden, op deze wijze werkt het niet. Als politici echter wel luisteren, zoals in Tilburg gebeurde dan versterkt inspraak de democratisering. Als je kijkt waar het in de democratie eigenlijk om gaat dan is dat niet de gelijkheid en eigenlijk ook niet de vrijheid. Democratie gaat over participatie. Een democratie onderscheidt zich in de mate waarin grote groepen in de samenleving kunnen participeren in besturen.’

‘Deze vorm van inspraak geeft de gedachte achter *the wisdom of the crowds* – grote groepen vertonen een

grotere intelligentie dan één wetenschapper – goed weer.¹ Tilburg heeft het idee afgekeken van New York waar al jaren een *electronical environmental simulation centre* bestaat waar burgers op het internet kunnen meedenken over urban planning. Na raadpleging van de publieke opinie wordt pas een beslissing genomen. Hier doen uiteraard ook professionals aan mee. Bovendien doet niet écht iedereen mee, maar een bredere laag van de bevolking is op deze wijze actief betrokken bij besluitvorming, dan tot nog toe normaal was. Dit zijn nieuwe processen in de samenleving die ik zie gebeuren onder invloed van informatisering en technologie.’

PERSONALISERING VAN DIENSTEN

‘De participatieve cultuur die ontstaat onder invloed van en dankzij de technologie gaat ook gepaard met een generatie van mensen die gepersonaliseerde diensten willen. Neem bijvoorbeeld de media zoals we die tot nog toe kenden, de schrijvende pers, de radio en de televisie. Tot voor kort was deze informatievoorziening vooral aanbodgestuurd. Het is sterk éénzijdig en daardoor eigenlijk geen vorm van communicatie. Toen de boekdrukkunst werd uitgevonden was dat een geweldige stap vooruit, maar nu met de nieuwe mogelijkheden, zien we dat het éénzijdig is.’

‘Daar waar je vroeger naar de radio kon luisteren en maar moest afwachten wat er uitgezonden werd, kun je tegenwoordig je eigen radiostation maken, bijvoorbeeld met last.fm. Ik bepaal zelf naar welke muziek ik op welk moment wil luisteren. Daarbij kan ik verschillende persoonlijke radiostations maken, bijvoorbeeld een station waarbij ik alleen reggae te horen krijg en een andere met R&B en ga zo maar door. Het systeem begint dan met een reggae nummer en ik kan aangeven wat ik van het nummer vind. Mijn meningen worden opgeslagen en het systeem selecteert aan de hand daarvan en met behulp van criteria als ritme en instrumentatie naar nieuwe nummers.’

‘Gebruikers van last.fm ontdekken op deze wijze steeds nieuwe bands en nieuwe songs die redelijkerwijze bij hen in de smaak zullen vallen. De radio verandert daarmee van een aanbodgestuurde dienst naar een vraaggestuurde, gericht op de gebruiker. Daarnaast blijf je natuurlijk ook nieuwe muziek ontdekken via vrienden of bij uitgaansgelegenheden. De techniek vervangt nooit vol-

ledig de oude manier van in dat geval het ontdekken van nieuwe muziek, het is eerder complementair.’

‘De moderne techniek vult de oude manier in allerlei opzichten aan. Vroeger ging je bijvoorbeeld naar een boekwinkel en daar had je met een beetje geluk de keuze uit maximaal 40.000 titels. Zo ontdekte je per toeval een nieuwe titel, of je hoorde ervan, of je las erover in de krant. Tegenwoordig kun je op internet naar een titel zoeken of een thema, vervolgens verschijnt er een hele lijst met suggesties en kun je direct doorklikken naar boekbesprekingen door andere lezers, word je geattendeerd op wat andere gebruikers nog meer hebben gelezen etc. Die rijkdom heb je in een boekwinkel niet. Desondanks blijft het leuk om soms in een boekhandel per toeval op een nieuwe titel te stuiten.’

‘Door de personalisering neemt de invloed van de massamedia af. De diversiteit van het aanbod neemt toe. We zijn niet langer aangewezen op het nieuws dat uitsluitend door persbureau Reuters verzorgd werd. Je ziet daarom ook dat de media allerlei nieuwe initiatieven ontplooiën om de gebruikers erbij te houden en het éénrichtingsverkeer te veranderen. Zo kunnen luisteraars na afloop van een uitzending steeds vaker nog met de presentator chatten op de website. Ook dat is een manier waarop in toenemende mate de informatievragers aan zet is.’

‘Eenzelfde ontwikkeling is waar te nemen in het onderwijs. Daar waar het oude leren vooral éénrichtingsverkeer was vanuit de docent die voor de klas lineair zijn programma afwerkte gericht op het overbrengen van een bepaalde basiskennis zijn nieuwe vormen van leren meer op communicatie gericht tussen docent en leerling en tussen leerlingen onderling. Er is ruimte voor de leerling om ook zelf op onderzoek uit te gaan en een eigen informatievraag te ontwikkelen.’

INFORMATIEVERWERKING

‘Er wordt wel eens gespeculeerd dat de informatisering een sociale tweedeling tot gevolg kan hebben, tussen enerzijds mensen die volop meegaan in de informatisering en anderzijds een groep die dat onvoldoende lukt. Ik denk niet dat de toenemende informatisering de sociale tweedeling vergroot, integendeel, ik zie zelfs kansen deze te verkleinen. De technologie zal ons daarbij juist helpen.’

'Momenteel zie je dat mensen die moeite hebben om informatie te verwerken het moeilijker krijgen door de informatisering. Er is een veel grotere hoeveelheid informatie steeds sneller beschikbaar. Met behulp van trefwoorden kan in deze omvangrijke schat aan informatie gericht gezocht worden. Je ziet dat degenen die zijn opgegroeid met de zoekmachines op deze manier heel snel de juiste informatie uit een grote hoeveelheid tekst weten te halen. Dit heeft steeds minder met intelligentieniveau te maken maar vooral met de vaardigheid om met trefwoorden snel de juiste informatie te vinden. Er kan wel geconstateerd worden dat bijvoorbeeld met een slimme combinatie van trefwoorden de één sneller tot de juiste informatie komt dan de ander, maar de technologie helpt iedereen toch op weg. Tegelijkertijd blijven er uiteraard intelligentieverschillen bestaan. Je wordt niet slimmer van ICT, maar het geeft je wel meer mogelijkheden.'

'Er ontstaat onder invloed van ICT een hele nieuwe manier van informatieverwerking, die van de schrijvers van teksten een andere manier van schrijven vraagt. Teksten worden steeds minder van begin tot eind gelezen. Met 'Ctrl F' wordt er in een tekst naar één woord gezocht, vervolgens wordt alleen de alinea gelezen waar dat woord in voorkomt. De schrijver moet dus zorgen dat in die alinea – in enkele regels – ook daadwerkelijk de informatie staat die betrekking heeft op zo'n trefwoord. Eigenlijk is dit helemaal niet zo'n nieuwe manier van omgaan met informatie. Als studenten een scriptie moeten schrijven zijn ze het grootste deel van de tijd kwijt met literatuuronderzoek. Dit gebeurt in eerste instantie door middel van scannend lezen, ook als het geen digitale teksten betreft. De vaardigheid die daarbij komt kijken is het aanbrengen van de juiste selectie in de overload aan informatie. Pas na de selectie wordt een aantal teksten van begin tot eind gelezen. Het versneld door informatie heen browsen heeft niets met oppervlakkigheid te maken en eigenlijk ook niet echt met ICT. De mogelijkheden van ICT zijn ook hier weer eerder supplementair ten opzichte van oude manieren van informatieverwerking.'

'De informatie die we via internet raadplegen zal echter wel anders opgesteld moeten worden. Het referentiekader moet daarbij niet een a4-tje zijn, maar het beeldscherm. In korte geconcentreerde boodschappen komt telkens een deel van de informatie aan bod, met steeds de mogelijkheid

om door te klikken naar de volgende boodschap met achterliggende informatie. De opsteller moet dus niet langer lineair het hele verhaal opschrijven, maar een boodschap in enkele zinnen stoppen met hypertexten om door te klikken. Zeker informatie op websites moet zo opgesteld worden daar niemand een hele website van begin tot eind systematisch leest. Eigenlijk is het een oude journalistieke vaardigheid om in de titel de kern van de boodschap krachtig weer te geven. Op het internet – en zeker voor de RSSfeed – wordt dit steeds belangrijker.'

'Politici zijn nog niet zo goed in het brengen van korte boodschappen waar ook de internetgebruiker mee uit de voeten kan. Uiteraard zijn zij bezig met complexe materie die om een genuanceerde weergave vraagt, dit is echter heel goed mogelijk met hypertexten. Daarnaast moet er ook een switch gemaakt worden naar meer beeldmateriaal. Neem bijvoorbeeld de film van Al Gore, *An inconvenient truth*. Hij is erin geslaagd om een probleem aan de kaak te stellen, waarbij heel duidelijk de impact van beelden naar voren komt. Iedereen kent nu het beeld van de ijsbeer op een laatste ijschots.'

'Beelden zullen als informatiebron in de toekomst aan belang winnen. Het is opmerkelijk dat historici teksten voornamelijk op semantische tekens scannen, waar technici juist vooral naar de grafieken kijken om inzicht te krijgen in een tekst. Beelden hebben de toekomst. Probeer bijvoorbeeld eens een mangastrip te lezen, dat is een Japanse strip waar geen tekst in voor komt. Ik ben binnen vijf pagina's de draad kwijt en heb geen idee waar het over gaat. Kinderen blijken geen enkele moeite met deze strips te hebben. Bovendien komen verschillende kinderen, onafhankelijk van elkaar, met ongeveer hetzelfde verhaal bij de strip. Er kan dus meer met beelden dan we tot nu toe denken. Overigens is deze tekst daar geen goed voorbeeld van.'

HORIZONTALISERING

'In de informatievoorziening is de horizontalisering vrijwel voltooid op dit moment. Je ziet nu dat ook organisaties in het bedrijfsleven de piramidestructuur van de macht beginnen om te draaien. Op dit moment ben ik bijvoorbeeld betrokken bij een project bij een grote multinational dat tot doel heeft de innovatieve kracht van de medewerkers te verhogen. De structuur bleek zodanig dat de

werktijd van elke IBM-medewerker in ieder geval voor 75 procent declareerbaar moest zijn. 20 procent ging op aan vakantie, ziekte en organisatorische zaken en slechts 5 procent bleef over voor het verzinnen van nieuwe ideeën. Dit beeld komt in veel organisaties naar voren en daar zal verandering in moeten komen.'

'De Fin Pekka Himanen² heeft de mentaliteit en de werkhethiek van de 'hacker', de software ontwikkelaars onderzocht. Het blijkt dat hun centrale waarden zijn: gedrevenheid, vrijheid en sociale "worthiness". Deze drie waarden liggen aan de basis van veel open source software en social software. Als tegenhanger van Bill Gates, die voornamelijk verdiende aan z'n uitvindingen, willen deze computerprogrammeurs vooral zingeving en creativiteit beleven aan hun werk. Bovendien willen ze proberen zoveel mogelijk mensen mee te krijgen in de technologische ontwikkeling. De mentaliteit is niet zozeer op het materiële gebaseerd maar op sociale waarden.'

'In de politiek is er nog in grote mate sprake van een verticalisering. Macht is nog steeds van groot belang, zowel binnen politieke partijen als in de overheid als geheel. Hoewel ik zeker nog toekomst zie voor politieke partijen denk ik wel dat zij zich veel meer horizontaal moeten organiseren en gezag moeten nastreven in plaats van macht, waarbij vooral de persoonlijke kwaliteit doorslaggevend moet zijn. Daar past bijvoorbeeld de fractie-discipline niet meer bij. Daarnaast moet de burger meer

betrokken worden bij de besluitvorming. Ik denk dat dit proces van de horizontalisering vanzelf met de aanwasende generatie zal ontstaan.'

Dit interview is afgenomen door dr.ir. R.D. Woittiez en drs. F.D. de Beaufort. Reinout Woittiez is directeur van de sector Milieu en Veiligheid van het RIVM en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

NOTEN

- 1 James Surowiecki, *The Wisdom of Crowds: Why the Many Are Smarter Than the Few and How Collective Wisdom Shapes Business, Economies, Societies and Nations*, 2004. Uit experimenten blijkt dat als drie kenners het gewicht van een koe moeten schatten, hun schatting verder van het juiste gewicht afwijkt dan die van een grote groep leken.
- 2 Pekka Himanen promoveerde op zijn twintigste in de filosofie. Momenteel is hij onderzoeker aan het Helsinki Institute for Information Technology en gastdocent in Oxford. Hij geldt als een van 's werelds meest vooraanstaande onderzoekers op het gebied van de informatiesamenleving. Samen met Manuel Castells schreef hij het boek *The information society and the welfare state*.

HET DEMOCRATISCH TEKORT VAN DE GEVESTIGDE POLITIEKE ORDE IN NEDERLAND

PATRICK HOSPEL

De oprichting van de Partij voor de Vrijheid (PVV) door Geert Wilders is niet door eenieder in de politieke arena met evenveel enthousiasme begroet. Dat het hierbij om partij gaat die via de democratische weg negen zetels in het parlement heeft gekregen lijkt niet terzake te doen. De auteur probeert in dit artikel de tegenstanders van Geert Wilders en zijn PVV een spiegel voor te houden. Hij roept de politici op de wederzijdse verdachtmakingen te staken en in plaats daarvan een inhoudelijk debat te voeren.

Veel filosofen en historici zijn van mening dat we op de drempel van een nieuw tijdperk staan. Het moderne tijdperk dat na de Middeleeuwen intrad (met als politieke doorbraken de burgerlijke revoluties in onder meer Engeland, de Verenigde Staten en Frankrijk in de 18de eeuw) wordt door haar eigen drijfveren en beginselen ondermijnd en vervangen door een 'postmoderne wereld'. Voor de politiek betekent dit onder meer het oplossen van de typisch moderne natiestaat door onder meer globalisering (met grote macht bij multinationals), internet en massale migratiestromen. Ook de burger merkt aan deze fenomenen dat er een nieuwe wereld aan het ontstaan is, waarin oude zekerheden onder druk kunnen komen te staan. Er dreigen in deze nieuwe wereld nieuwe gevaren en problemen, zoals hernieuwde etnische en religieuze conflicten en het verdwijnen van democratie. Door het verlaten van de moderniteit lijkt de nieuwe wereld in sommige opzichten zelfs weer op de Middeleeuwen zoals wat betreft het opleven van religie en de hernieuwde Europese eenwording.

Me dunkt dat het de taak van de politiek is om een visie te ontwikkelen op deze nieuwe wereld en antwoorden te formuleren op de vragen en problemen die in de nieuwe wereld rijzen. Al hoor je de gevestigde politieke orde in Nederland nauwelijks over hun visie op de nieuwe wereld, elementen ervan kan men wellicht afleiden uit summier

gedane mededelingen en feitelijke politiek: deze nieuwe wereld van culturele diversiteit en terugkeer van religieuze invloed, van globalisering en Europese eenwording is geweldig. Ongetwijfeld vanuit de oude modernistische droom van vooruitgang treft men bij de gevestigde, van oudsher progressieve politieke partijen in Nederland een onmiskenbaar optimisme aan: elke immigrant is een verrijking zoals hij is – en als hij dan toch moet integreren dan zal hij dat heus wel doen – en de EU vormt het hoogtepunt van vele jaren politiek. Maar de burger is argwanend, ziet ook vele schaduwzijden en nieuwe problemen en gaat steeds meer op de rem staan, getuige de opkomst van de nieuwe 'conservatieve' partijen SP, CU, PvdD en PVV, die steeds meer hun oude, 'progressieve' voorgangers PvdA, CDA, Groen-Links respectievelijk VVD lijken op te eten. Merk overigens op dat progressief en conservatief inhoudelijk van positie wisselen vanwege de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit: de hedendaagse conservatieve partijen willen juist de moderniteit behouden en de hedendaagse progressieve partijen willen die moderniteit juist opgeven. Aan de andere kant zijn de nieuwe partijen ook typisch postmodern doordat ze vaak one-issue-partijen lijken in plaats van een integrale visie of ideologie uit te dragen.

Wilders is het meest uitgesproken conservatief in bovenbedoelde zin: hij wil de kernwaarden van de westerse, liberale moderniteit behouden en keert zich uitdrukkelijk tegen de door de gevestigde politieke orde voorgestane progressie naar met name de postmoderne multicultuur en Europese eenwording af. Naar mijn mening is dat zijn goed democratisch recht en is de democratie er juist bij gebaat dat er een uitdrukkelijk tegengeluid is tegen de huidige politieke dominantie van de progressieven. Pluraliteit is immers inherent aan (gezonde) politiek.

DEMONISERING

Wat mij echter zorgen baart is de reactie van Wilders' politieke tegenstanders – de gevestigde politieke orde, de

Linkse Kerk of hoe u ze ook wilt noemen (ik zal spreken over de gevestigde orde) – die Wilders duidelijk geen democratische verrijking vinden. Door hun verkrampde en ondemocratische reacties lijkt het hele gebeuren rondom Fortuyn zich te gaan herhalen rondom Wilders (met Verbeet mogelijk in de rol van Melkert) en is de openheid die na de moord op Fortuyn even werd geveinsd door de politieke orde weer verdwenen: mensen die zich zoals Wilders verzetten tegen de ingeslagen politieke richting van de gevestigde partijen en vragen stellen over de schaduwzijde van de vooruitgang, zoals de ontsparing van jonge Marokkanen en de mogelijke islamisering van Europa, worden bijna structureel afgeschilderd als gevaarlijke gekken, racisten, islamofoben, xenofoben, populisten, bespelers van onderbuikgevoelens, extreem-rechts, fascisten: de reeks van scheldwoorden richting Wilders en andere critici kent nauwelijks een einde (en ook wordt er zelfs lustig met de dood bedreigd). Ik doel hier overigens niet zozeer op het debat in de kamer, maar meer op het bredere maatschappelijk debat waar de fatsoensregels wat minder stringent zijn en er vrijer wordt gesproken (een nieuwe 'aanwinst' in het weinig verheffende genre van 'Stop fascist Wilders!' is de door enkele prominente PvdA-ers opgezette www.tegenhaatzaaien.nl dat vooral haat tegen Wilders lijkt te willen zaaien).

Bij een aantal van deze veel gebruikte termen wil ik even stilstaan, omdat ik meen dat zij ons iets tonen over de gevestigde Nederlandse politiek. Daarbij wil ik allereerst benadrukken dat mijn probleem niet het gebruik van deze woorden op zichzelf is, want ik vind dat je je mag uiten als je vindt dat Wilders een racist is, maar veeleer de wijze waarop ze gebruikt worden. Zij worden namelijk niet gebruikt als een element in een inhoudelijke analyse van Wilders' standpunten en als aanknopingspunt voor een nadere discussie, maar juist louter als middel om elke discussie en democratisch politiek debat te saboteren. Zoals Stalin z'n politieke tegenstanders eenvoudigweg fascisten noemde om zich zonder discussie van hen te kunnen ontdoen, zo worden Wilders en andere critici van de vooruitgang racisten en islamofoben genoemd in een poging om zich op de eenvoudigste mogelijke wijze van ze te ontdoen. Immers, een racist – zeker in ons getraumatiseerde na-oorlogse Europa – is het meest belasterende wat je iemand kunt noemen. Een

racist is een minderwaardig mens, een monster (want gelijk Hitler), en dus zeker niet iemand die je hoeft te respecteren en met wie je inhoudelijk in discussie gaat. Bijkans worden de tegenstanders van de vooruitgang ontmenselijkt, zoals de nazi's de joden ontmenselijkten, door middel van het al te royaal afvuren van beschuldigingen van 'racisme' en zo wordt elke inhoudelijke discussie over de vooruitgang effectief onmogelijk gemaakt. (Een detail, maar toch opmerkelijk: Stalin stuurde de 'fascisten' naar Siberië, PvdA-wethouder Asscher liet op z'n weblog weten dat hij Wilders en gelijkgezinden naar Antartica wil sturen) Ook is er deze opvallende parallel: de Sovjet-Unie verklaarde politieke dissidenten krankzinnig, dus geestelijk gestoord, tegenwoordig worden de politieke dissidenten 'xenofob' en 'islamofob' verklaard dat eveneens een psychische stoornis suggereert. In ieder geval moeten de standpunten van gestoorde zoals foben niet serieus worden genomen, zoveel is duidelijk. Behalve dat gepsihologiseer geheel niet is gepast in een heuse politieke discussie – die immers over de toekomst van het land of de wereld behoort te gaan en niet over de psyche van de politieke opponent – en een diepe intellectuele zwakte en gebrek aan argumenten toont, zijn deze begrippen sowieso belachelijk: de bedoelde 'foben' hebben geen irrationele angsten maar zien bepaalde in statistieken getoonde feiten en ontwikkelingen (zoals de opvallend hoge criminaliteitscijfers bij jonge Marokkanen en Antillianen, de toenemende radicalisering onder moslimjongeren, de berekeningen van het CPB dat de immigratie ons meer kost dan oplevert en de massale instroom van moslims) simpelweg als maatschappelijk en politiek onwenselijk. Dat – ik herhaal het nog eens – is hun goed democratisch recht. Je zou met minstens evenveel recht de mensen die zich zorgen maken om het milieu autofoob of antifascisten fascismefoob kunnen noemen. Al met al lijkt veeleer de gevestigde orde fobisch om gezond kritisch naar moslims en andere allochtonen te kunnen kijken zoals ze ook naar autochtonen kijken.

In lijn met de vermeende zieke en rationeel inhoudsloze geest van 'foben' zou Wilders voorts een populist en bespeler van onderbuikgevoelens zijn en slechts op aandacht en macht belust zijn. Afgezien van het ingesloten vooroordeel en hernieuwd gepsihologiseer is dit een vreemde beschuldiging want volgens mij zou elke demo-

cratische bestuurder populist moeten zijn in de zin dat hij de zorgen en ongenoegens van het volk serieus neemt: hij bestuurt immers namens het volk. Het vermeende 'populisme' van Wilders maar ook dat van de SP juich ik dan ook toe. En voor de aanname dat het Wilders alleen maar om de aandacht en de macht te doen is, heb ik geen enkel bewijs gezien. Bovendien is juist Wilders helemaal geen populistisch windvaantje (zoals een Wouter Bos) maar is hij opvallend standvastig in z'n uitgedragen standpunten en zal geen enkele politicus een totale afkeer van aandacht en macht hebben. Dat de gevestigde orde de mening van het volk niet serieus neemt en vaak een weg inslaat die de meerderheid van het volk resoluut afwijst, vind ik daarentegen verontrustend en ik verdenk ze niet alleen van een onacceptabel paternalisme of arrogantie van de macht maar zelfs van dictatoriale neigingen. Dat wordt onder meer versterkt door de al even merkwaardige tegenwerping dat Wilders de bevolking zou polariseren en haat zou zaaien.

Ten eerste is dit een curieuze omkering van causaliteit: Wilders is een gevolg en geen oorzaak (men dient te beseffen dat conservatief-rechts in wezen altijd een reactie op linkse politiek vormt). Het is veeleer zo dat de gevestigde politieke orde de tweedeling in de samenleving heeft gecreëerd door een welhaast onbeperkte stroom van (laagopgeleide) (moslim)immigranten toe te laten en zodoende naast een klasse van relatief kansrijke autochtonen zelf een klasse van relatief kansloze allochtonen met bovendien een moeilijk te integreren godsdienst te creëren (dat concludeerde zelfs de SP toen die nog echt socialistisch was). Bovendien zet deze tweedeling en passant de gekoesterde solidariteit in de samenleving en verzorgingsstaat onder druk. Wilders is slechts een antwoord op de door de gevestigde orde gecreëerde problemen. Weliswaar stelt die orde de huidige situatie van multicultuur of (uitbreiding van) de EU graag voor als een fait accompli zodat het antwoord van Wilders schier onuitvoerbaar lijkt, maar dat kan men toch moeilijk alleen Wilders aanrekenen (en ik merk op dat ook Israël uiteindelijk toch nog nederzettingen heeft afgebroken). Het lijkt erop dat juist de gevestigde politieke orde naarstig op zoek is naar een zondebok voor de door haar zelf gecreëerde problemen: eerst was het Hirsi Ali die de spanningen tussen allochtonen en autochtonen zou heb-

ben veroorzaakt of aangewakkerd, toen was Verdonk de boosdoener en nu lijkt Wilders aan de beurt.

Ten tweede is polarisering juist een wezenskenmerk van politiek – nu de inherente pluraliteit altijd strijdende partijen voortbrengt – die in een democratie ook expliciet is: in de verkiezingsstrijd heet dat 'zich profileren' en bijvoorbeeld in de Koude Oorlog hebben de kapitalisten en de socialisten elkaar in het democratisch debat ook voor rotte vis uitgemaakt en daarmee dus hele bevolkingsgroepen beledigd en tegen elkaar opgehitst. Ik geloof daarbij niet in een absoluut onderscheid tussen godsdienst en politiek (of tussen privé- en publieke ruimte), want de meeste religies hebben – helaas – ook een politieke, publieke dimensie, hetgeen zeker ook voor de islam geldt nu de scheiding tussen kerk en staat er sowieso problematischer is dan in bijvoorbeeld het christendom. Daarbij dreigt het klassieke liberalisme zeker in de postmoderne wereld tot een dode letter te verworden indien het slechts oog heeft voor de verhouding tussen staat en burger en niet ook in de privésfeer de liberale rechten voor elk individu wil waarborgen (liberale 'Verlichtings-fundamentalisten' en klassieke socialisten hebben met elkaar gemeen dat ze het klassiek liberalisme zien als een vrijbrief voor burgers om zwakkere medeburgers te onderdrukken en daartegen willen optreden). Ik zie dan ook niet in waarom bijvoorbeeld een liberaal geen kritiek zou mogen uitspreken op het autoritaire en anti-liberale karakter van de islam. Het is juist een wezenskenmerk van de verschillende totalitaire democratieën van de 20ste eeuw (fascisme, communisme, nationaal-socialisme) dat zij wel de democratie als bestuur door (een vertegenwoordiging van) het volk maar niet de aan de liberaal-parlementaire democratie verbonden pluraliteit en politieke strijd wilden handhaven. Voor het fascisme stond de eenheid van de natiestaat en het één-volk-één-leiderbeginsel centraal. Voor het communisme gold de 'dictatuur van het proletariaat', vertegenwoordigd door de communistische partij. De huidige gevestigde politieke orde lijkt bevangen door het postideologische tijdperk en eveneens politieke pluraliteit en strijd – dat onvermijdelijk ook polarisering scheidt – af te wijzen en te verlangen naar de 'vrede' van een soort postmoderne communistische heilstaat waarbij dissidenten uit de politieke gemeenschap worden verwijderd. Van belang daarbij is

dat het monddood maken van politieke tegenstanders op een subtielere manier (door ze te negeren, te 'demoniseren' of voor gek te verklaren) dan door middel van vervolging, marteling of executie een dergelijke dictatuur niet minder dictatoriaal maakt, nu het doel en waarschijnlijk ook het effect dezelfde zijn. Omgekeerd merk ik op dat het dictatoriale van 'democratieën' als Cuba en Noord-Korea niet inhoudt dat men in die landen helemaal geen onafhankelijke politieke mening mag vormen, want men is er veelal vrij met betrekking tot een groot aantal kwesties: men mag slechts geen kritiek uitoefenen op de grondslag van het systeem (het socialisme, de macht en het leiderschap van de leider e.d.). Ook de gevestigde politieke orde in Nederland lijkt met name de grondslag van de door haar zelf gecreëerde gemeenschap (multicultuur, EU) het liefst onbespreekbaar te willen houden.

De bij zo'n dictatuur horende paternalistische houding en gebrek aan (echte) democratie lijkt met name evident in de politiek van de Europese Unie, waarvan de voormalige Sovjet-dissident en mensenrechtenactivist Bukovsky opmerkelijke parallellen met de politiek van de Sovjet-Unie heeft geschetst. In zekere zin kan men de verschillende progressieve partijen die de gevestigde orde uitmaken in Nederland als varianten van dezelfde partij opvatten, waarbij de echte of in ieder geval meer fundamentele politieke strijd niet in het parlement maar op straat en in discussiefora op internet wordt uitgevochten tussen voor- en tegenstanders van deze (enige) partij; vandaar de 'kloof tussen de burger en de politiek'.

Sommigen hameren op de vermeende overeenkomst tussen Hitlers haat tegen de joden en Wilders' haat tegen de moslims, zodat Wilders een gevaarlijke racist en fascist zou zijn. De zaak lijkt zich echter om te keren wanneer men een diepere vergelijking dan de aangehaalde zeer oppervlakkige vergelijking trekt (zij is oppervlakkig want als je principieel geen enkele bevolkingsgroep mag haten of uitzetten dan is het ook een schande dat de geallieerden de nazi's hebben bestreden en verjaagd). Die diepere vergelijking ontstaat wanneer je nagaat waarom Hitler de joden haatte en waarom Wilders de moslims haat (voor het gemak ga ik er even van uit dat je de afkeer van Wilders op een lijn kunt stellen met de intense haat van Hitler). Het nationaal-socialisme was (als een typisch roman-

tische beweging) een dubbelzinnige beweging die ik zou willen samenvatten als een extreem-conservatieve kracht in een extreem-moderne verpakking. Zij was extreem modern in onder meer haar socialisme (volksdemocratie, anti-kapitalisme, maakbaarheidsideologie), atheïsme, biologisme (met daarbij de beruchte rassenleer) en geloof in techniek en vooruitgang, maar haar doel was wezenlijk extreem reactionair: het vernietigen van de gehele moderniteit – die vooral werd gekenmerkt door het gehate liberalisme – en nog verder tot een mystieke oorspronkelijke Arische oercultuur was hersteld. De nazi's hadden daarbij in ogenschouw genomen dat de joden een fundamentele motor achter die moderniteit vormden, zodat een fundamentele vernietiging van de moderniteit impliceerde dat ook de joden als de wortelen ervan uitgeroeid moesten worden. Net als bijvoorbeeld Nietzsche, die in ieder geval indirect de geest van die nazi-tijd sterk heeft beïnvloed (net als Schopenhauer en andere romantici), koesterden de nazi's echter geen haat tegen de moslims. Nietzsche – die ook de joden uitdrukkelijk als bron van de vervloekte moderniteit inclusief het gehele decadente christendom had aangewezen – was zelfs vol lof over de moslims geweest: zoals de joden de zwakke, decadente tak van de Semieten vormden en verantwoordelijk werden geacht voor de slavenopstand in de westerse cultuur, zo vormden de moslims de mannelijke, sterke, gezonde tak van het Semitische ras die Nietzsche dan ook ver boven onder meer de gedegenereerde christenen plaatste. Ook in huidige neo-nazikringen bespeurt men een opvallende mildheid jegens moslims en worden moslims soms zelfs gezien als belangrijke geestverwanten en bondgenoten in de strijd tegen de joden en hun 'wereldwijde (kapitalistische) samenspanning'. Omgekeerd zien we dat Hitlers *Mein Kampf* en ander nationaal-socialistisch gedachtegoed, inclusief het antisemitisme, opmerkelijk populair is in moslimlanden. Wilders staat in dezen dan ook lijnrecht tegenover zowel de moslims als de nazi's: hij staat voor de moderniteit (de 'Verlichting' en het liberaal-kapitalisme) en dat verklaart ook waarom hij zich vierkant achter de joden en de staat Israël stelt. Juist de moslimbeschermers en Wildersbashers zouden zich moeten afvragen aan welke kant zij in nazi-tijd zouden hebben gestaan, gelet op deze strijd tussen de anti-modernistische nazi's en moslims enerzijds en de modernistische liberalen en joden anderzijds.

Met bovenstaande heb ik willen aantonen dat de gebruikelijke 'kritiek' op Wilders en z'n gedachtengoed, die neerkomt op het diskwalificeren van de persoon Wilders (het 'demoniseren'), onzinnig is en als een boemerang kan terugkomen op degenen die dergelijke 'kritiek' beoefenen. In feite hebben de scheldkanonnades vooral een averechts effect en groeit de sympathie voor Wilders elke keer als hij als 'racist' of 'islamofob' terzijde wordt gezet: hoe harder men Wilders aanvalt en verdacht maakt, hoe groter de ontzetting bij een groot deel van het volk over deze schandelijke behandeling dat zich meer en meer van de gevestigde orde zal afkeren en in de armen van de PVV zal worden gedreven. Niet alleen is zo'n behandeling electoraal onverstandig, zij is ook een ondermijning van de democratische politiek, hetgeen heel goed door een groot deel van de bevolking wordt gevoeld. Wilders mag de 'grenzen van de parlementaire fatsoensregels opzoeken', het anti-democratische gedrag van de gevestigde orde is veel ernstiger en fundamenteeler (waarbij opgemerkt dat sommige uitspraken van Wilders eveneens op een sterk anti-democratische houding bij Wilders zelf duiden). Weliswaar is democratie een 'essentieel omstreden begrip' zoals Gallie het noemde, maar ik pleit voor een interpretatie van de democratie waarbij men elke politieke participant als persoon respecteert (want in een democratie dienen alle mensen politiek gelijkwaardig te worden geacht: elke stem telt ook even zwaar), maar waarbij men tevens elke opvatting bekritiseert zodat in een vrij debat zal blijken welke opvatting de meeste overtuigingskracht bezit en aldus democratisch zal worden gekozen. Met andere woorden: men dient in de politiek de bal en niet de man te spelen. In een volmaakte democratie vormen pluraliteit, de vrijheid van meningsuiting, het debat en de retorica de hoogste waarden, wordt de politieke gemeenschap gevormd door een gemeenschappelijkheid van vragen in plaats van antwoorden en is de cultuur er een van 'we agree to disagree'. En elk onderwerp moet bespreekbaar zijn.

Dit betekent dat de gevestigde partijen, in plaats van het alsmar pogen om de persoon Wilders te diskwalificeren, inhoudelijk zouden moeten reageren. Wilders drukt zich weliswaar vaak ongenueanceerd en ondiplomatiek uit,

dat kan irritatie opwekken (maar net als bij Verdonk ligt in dat spreken van 'begrijpelijke taal' vermoedelijk ook deels z'n grote electorale kracht), maar de kwesties die hij aansnijdt zijn te belangrijk om te negeren. Ook in een post-ideologische wereld vraagt de burger een bepaalde visie van de politicus: teveel is de politiek in Nederland verworpen tot louter het boekhoudkundig rond krijgen van de sociaal-economische begroting voor 'Nederland BV'. In de postmoderne wereld zal het primaat van de economie wellicht vervangen worden door het primaat van de cultuur en een belangrijke kwestie in dat verband is bijvoorbeeld de mogelijke islamisering van Europa. Vooraanstaande historici, filosofen en politieke denkers hebben immers een dergelijke islamisering van Europa door demografische ontwikkelingen of de politiek-correct gemotiveerde capitulatie door Europa voor de islam als een reële mogelijkheid geschetst. De gevestigde orde hoor je hier echter niet over, maar toch verwachten naar mijn inschatting veel burgers een visie van de politici hierop. De vraag rijst echter of de gevestigde partijen hier wel een visie op hebben. Geloven ze niet dat de islamisering van Europa een reële mogelijkheid is? Of achten ze de islam zo hoog dat ze zo'n culturele hervorming alleen maar toejuichen? Of zien ze – met een pessimistische variant op Marx' leer van de noodzakelijke loop der geschiedenis – geen mogelijkheden het ontij te keren? Pas wanneer de gevestigde partijen hierop duidelijke antwoorden met argumenten hebben geformuleerd, zal er een inhoudelijk debat met Wilders kunnen plaatsvinden en zal de burger dus ook echt iets te kiezen hebben. Als de gevestigde partijen daarentegen blijven zwijgen over deze en andere kwesties die bij de bevolking leven en elk inhoudelijk debat blijven vermijden, is Wilders 'de enige die de problemen benoemt' en heeft hij dus in feite geen concurrentie. Met andere woorden: zolang de gevestigde partijen alleen maar bezig blijven met hun sociaal-economische agenda en met het diskwalificeren van politici met een andere agenda, laten ze de burger – die van de politiek antwoorden verwacht hoe de postmoderne wereld gaat worden ingericht – in de steek en zal de aanhang van Wilders zeker niet afnemen.

Patrick Hospel is student filosofie.

WINSTGEVENDE OVERHEIDSBEDRIJVEN

FRANS DE GRAAF

Ondernemingen keren eens per jaar een deel van de winst uit aan hun aandeelhouders in de vorm van dividend. De overheid beschikt over een aanzienlijke portefeuille aandelen en de opbrengsten daarvan zijn een forse bron van inkomen. In sommige gevallen is de overheid zelfs de enige aandeelhouder van een onderneming. De auteur stelt de vraag of het gerechtvaardigd is dat de overheid deelt in de winst van een staatsbedrijf. Een dergelijke uitkering van dividend door een staatsbedrijf aan de overheid is een verkapte vorm van belasting, aldus de auteur.

De overheid heeft een behoorlijke aandelenportefeuille. Blijkens de website van het ministerie van Financiën¹ heeft de rijksoverheid thans in 33 ondernemingen een belang. Onder die ondernemingen zijn de Koninklijke Luchtvaartmaatschappij (KLM, belang: 5,9%), de busmaatschappij Connexxion (100%), de Nederlandse Spoorwegen (100%) en de NV Bank Nederlandse Gemeenten (50%). Daarnaast hebben ook de lagere overheden nog forse aandelenpakketten. Zij bezitten onder meer alle aandelen van de waterleidingmaatschappijen en die van de grote energiebedrijven.

Men kan erover twisten of het wel gerechtvaardigd is dat de verschillende overheden van zoveel bedrijven (groot)aandeelhouder zijn. De overheid moet met betrekking tot de economie – in het jargon van het *Liberaal Manifest* – de marktmeester zijn, en niet een medespeler.² Over de privatiseringsvraag wil ik het in deze bijdrage echter niet hebben. Voor een liberale beschouwing daarover verwijs ik naar de onlangs verschenen publicatie van de prof. mr. B.M. Teldersstichting over privatisering.³

Een minstens zo relevante vraag is hoe de overheid zich als aandeelhouder opstelt met betrekking tot de besteding van de winst. Bij normale ondernemingen is het gebruikelijk dat aandeelhouders meedelen in de winst die wordt geboekt, zij ontvangen daarvoor dividend. Zouden er andere principes moeten gelden wanneer de aandeel-

houder een overheid is.

De opbrengsten uit dividenden blijken voor de overheid een zeer forse inkomstenbron te zijn: in 2005 ontving de rijksoverheid ruim €3,5 miljard aan dividend.⁴ De lagere overheden toucheren ook aanzienlijke dividenden, over het jaar 2006 ontving de provincie Noord-Brabant bijvoorbeeld ruim €90 miljoen van de winst die energiebedrijf Essent dat jaar behaalde.

In sommige gevallen lijkt het voor de hand liggend dat het inzake het incasseren van dividenden niet uitmaakt of de aandeelhouder een overheid is of niet. Als de overheid bijvoorbeeld een klein belang heeft in een 'normale' onderneming – zoals KLM. De invloed van de overheid op de onderneming is dan immers beperkt, zij is dan een aandeelhouder als alle andere. De vraag is gerechtvaardigd of het wel wenselijk is dat het Rijk een belang in een luchtvaartmaatschappij heeft maar gegeven dat belang lijkt het redelijk dat de overheid meedeelt in de winstuitkering.⁵

Anders wordt het op het moment dat de overheid de enige aandeelhouder van een onderneming is. Er is dan immers geen sprake van een normaal bedrijf maar van een staats- of overheidsbedrijf. Een dergelijk aandeelhouderschap behoort als expliciete rechtvaardiging een beroep op het algemeen belang te hebben. Het ligt daarom voor de hand dat de publieke aandeelhouder zich wat actiever opstelt en niet het bedrijfseconomisch rendement maar een publieke of maatschappelijke doelstelling centraal stelt. In het geval dat het overheidsbedrijf een dienstverlener is betekent dat bijvoorbeeld een nadruk op een goede kwaliteit tegen gunstige tarieven, exploitatie op plaatsen waar dat niet winstgevend is, et cetera. Hoe precies invulling te geven aan een concept als het algemeen belang is – in het geval van een overheidsbedrijf – een lastige kwestie en dient de uitkomst te zijn van een politiek debat. Wat in ieder geval duidelijk lijkt is dat het winstgevend exploiteren van dergelijke bedrijven niet bijdraagt aan het bevorderen van het algemeen belang. Zo bezien is het dividend dat het Rijk in 2005 ontving van de

winst van de Nederlandse Spoorwegen (€77 miljoen) nauwelijks te rechtvaardigen.⁶ Dit bedrag had beter aangewend kunnen worden voor betere dienstverlening of lagere tarieven.

Nog dubieuzer wordt het als het betreffende overheidsbedrijf een dienst aanbiedt waar burgers niet uit vrije keuze gebruik van maken. Als een dergelijk bedrijf winst maakt bestaat die winst uit betalingen van burgers (en ondernemingen) die daar niet in vrijheid voor kiezen. Die winst wordt vervolgens uitgekeerd aan de overheid die het als 'gewone' inkomsten beschouwt en er (na een democratisch genomen besluit) een bestemming voor vindt. Omdat burgers feitelijk gedwongen worden een bedrag aan de overheid te betalen kunnen deze dividenden worden beschouwd als een indirecte vorm van belastingheffing.

Neem de energiebedrijven. Hoewel de energiemarkt is geliberaliseerd, en burgers dus kunnen kiezen tussen verschillende aanbieders, geldt dat niet voor het 'transportdeel' van de energienota. De burger kan immers niet uit verschillende energienetwerken kiezen. De netwerken zijn in handen van de oude monopolisten, die zoals gesteld alle volledig eigendom zijn van lagere overheden. Ervan uitgaande dat geen huishouden zonder elektriciteit kan, zijn burgers aldus gedwongen zaken te doen met de betreffende netwerkbeheerder. Het is natuurlijk deze monopoliepositie die ten grondslag ligt aan het feit dat de aandelen van de energiebedrijven (nu nog) in overheids handen zijn; het deel van de bedrijven dat bestaat uit de netwerken *blijft* om die reden ook publiek eigendom.

Maar door dividend op te strijken doet de overheid feitelijk datgene waarvoor zij bang was dat private ondernemingen het zouden doen als er sprake was van een vrijemarktsituatie: er wordt een (te) hoge prijs gevraagd die de burgers toch wel zullen betalen, niet omdat zij het aangeboden product zo waarderen maar omdat zij door de monopoliepositie (en de noodzaak elektriciteit te gebruiken) niet anders kunnen dan het aanschaffen.

Een voorbeeld. Het energiebedrijf NUON keerde van de winst die in 2005 was geboekt niet minder dan €325 miljoen uit aan zijn publieke aandeelhouders. De provincie Gelderland, grootaandeelhouder, toucheerde bijna de helft van dat bedrag.⁷ De provincie Gelderland had in 2005 iets minder dan 800 duizend huishoudens.⁸ Dat betekent dat er in dat jaar per Gelders huishouden ruim €175 betaald is

aan 'energiebelasting'. Dit gegeven is extra pikant als bedacht wordt dat er eind 2005 bijna een kabinetscrisis uitbrak over het al dan niet uitkeren van een eenmalige compensatie van (slechts) €35 per huishouden voor de hoge energieprijzen.⁹ Die €35 waar de regering over ruziede is dus een schijntje vergeleken met de 'energiebelasting' die op regionaal niveau moest worden afgedragen. Ook bij andere energiebedrijven worden zeer forse dividenden uitgekeerd. Hetzelfde geldt voor de waterleidingmaatschappijen, zij het dat het in die sector om minder grote bedragen gaat. Al met al kan worden gesteld dat de uitgaven van de Nederlandse burgers aan gas, water en licht met enkele honderden euro's per jaar omlaag zouden kunnen als de winsten van overheidsbedrijven niet aan de overheidsbureaucratie worden uitgekeerd maar zouden worden aangewend om de tarieven te verlagen.

De indirecte belastingen op elektriciteit en drinkwater zijn een bijna volmaakte toepassing van het 'principe van de minste pijn'. Dit principe behelst dat de belastingen daar moeten worden geheven waar de burger er het minste van merkt en er zo weinig mogelijk last van heeft. Op die manier is de weerstand tegen belastingheffing zo laag mogelijk. Door de dividenden wordt, inderdaad haast geruisloos, geld van de burger naar de overheid overgeheveld.

Voor liberalen zou er juist het omgekeerde van het zojuist genoemde principe moeten gelden: namelijk dat van de meeste pijn. Zorg dat de belastingheffing zodanig is dat de burger daar last van heeft, er een zekere weerstand tegen heeft. Dat maakt hem kritisch over de collectieve besteding van 'zijn' geld en voorkomt bovendien dat politici ongemerkt de belastingen kunnen verhogen.

In de schaarse publieke aandacht voor de winsten van overheidsbedrijven worden doorgaans twee argumenten aangevoerd ter rechtvaardiging van die winst. De eerste luidt dat dividenduitkeringen aan overheden niet bezwaarlijk zijn omdat de besteding ervan democratisch gelegitimeerd is.¹⁰ Goedkeuring van overheidsuitgaven door een democratisch gekozen orgaan is inderdaad een belangrijke voorwaarde voor belastingheffing; maar het is geen voldoende voorwaarde voor het – tamelijk willekeurig – overhevelen van individuele middelen naar het collectief.

Ten tweede wordt wel tegengeworpen dat de geboekte winsten (waar het dividend uit voortvloeit) niet zozeer

het gevolg zijn van een oneigenlijk hoge prijs maar van een efficiëntere bedrijfsvoering. Als dat waar is, zou dat in beginsel lovenswaardig zijn. Weinigen zullen immers een efficiënte en doelmatige publieke sector niet nastrevenswaardig achten. Maar dan moet natuurlijk wel gelden dat de toegenomen efficiëntie resulteert in lagere lasten voor burgers.

OPLOSSINGEN

Het uitkeren van dividenden door overheidsbedrijven, in het bijzonder van die bedrijven die diensten verlenen waar burgers niet in vrijheid voor kiezen, is (op liberale gronden) dus niet gerechtvaardigd. Hoe deze indirecte belastingheffing te bestrijden?

Critici van de overheidsdividenden pleiten wel voor de introductie van nieuwe instrumenten die de winstuitkeringen moeten beteugelen. Zo zou een sectorspecifieke toezichthouder in de gaten moeten houden of de overheids-NV's hun prijzen wel zodanig laag houden dat er niet of nauwelijks winst kan worden geboekt – en er dus ook geen dividend kan worden uitgekeerd. Een nadeel van dergelijke toezichthouders is echter dat zij haast onvermijdelijk een toename van de regelgeving en dus van de bureaucratie van de sector waarop toezicht wordt gehouden tot gevolg heeft.

Ook wordt wel gedacht aan het introduceren van een wettelijk verbod op het uitkeren van dividend aan overheden. Dit lijkt een effectief middel, al zal het nog lastig zijn te bepalen welke overheidsbedrijven wel en welke niet onder zo'n wet vallen. In het onderstaande zal ik echter betogen dat nieuwe instrumenten niet nodig zijn en dat de middelen om dividenden aan overheden een halt toe te roepen al aanwezig zijn in de huidige structuur en machtsverhoudingen.

Het is nuttig eens na te gaan volgens welke procedure de dividenden tot stand komen. Allereerst is het van belang op te merken dat het uitkeren van dividend aan overheden niet iets onvermijdelijks is. Dividend wordt immers niet uitgekeerd dan na goedkeuring door de Algemene Vergadering van Aandeelhouders (Ava). In het geval van overheidsbedrijven zijn er op dergelijke vergaderingen dus slechts overheden aanwezig. Zij worden vrijwel altijd vertegenwoordigd door hun dagelijkse bestuurders. Op landelijk niveau is dat een minister (vaak die van Financiën), op regionaal of lokaal niveau zijn dat

wethouders en gedeputeerden.

Sommige van deze vergaderingen (die van de energiebedrijven bijvoorbeeld) halen jaarlijks het nieuws. Dat komt echter niet door de hoge dividenden die daar worden toegekend maar door de (te) hoge salarissen van de topmannen van de overheidsbedrijven.

Het is op deze vergadering dat de aandeelhouders al dan niet instemmen met het dividendvoorstel van het overheidsbedrijf. De dividenden bestaan dus bij de gratie van politieke bestuurders. Deze wethouders en gedeputeerden (zeker die van liberale huize) zouden zich op deze vergaderingen wel wat activistischer mogen opstellen, in het belang van de burger. Zij zouden het dividend kunnen weigeren en in plaats daarvan aansturen op lagere tarieven of betere service.

Als de bestuurders dat nalaten is het primair aan de door het volk gekozen controleurs hen tot de orde te roepen. Ten aanzien van de overheidsdividenden ligt er dus een schone taak voor gemeenteraden en provinciale staten (en dan weer in het bijzonder voor de liberale fracties daarin): zij kunnen en moeten, in het belang van de kiezers die zij vertegenwoordigen, een eind maken aan dividenduitkeringen door overheidsbedrijven.

Drs. F. de Graaf is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M.Teldersstichting.

NOTEN

- 1 <http://www.minfin.nl>.
- 2 VVD, *Liberaal Manifest*, 2005, p. 46.
- 3 F. de Graaf e.a., *Vertrouwen in de markt. Naar een liberaal privatiseringsbeleid*, Geschrift 103 van de Prof.mr. B.M.Teldersstichting, Den Haag, 2007.
- 4 Ministerie van Financiën, *Jaarverslag staatsdeelname 2006-2007*, pp. 22-23.
- 5 Ibidem. In 2005 kreeg de overheid €15 miljoen van de winst van KLM.
- 6 Nederlandse Spoorwegen, *In perspectief. NS Jaarverslag 2005*, p. 47.
- 7 NUON, *Jaarverslag 2006*, pp. 47 en 127. Het totale, door de provincie Gelderland ontvangen, dividend bedroeg in genoemd jaar €144 miljoen.
- 8 Centraal Planbureau, *Regionale huishoudensprognose 2005-2025*, Den Haag, 2007, p. 26.

9 'Crisis over compensatie op het laatst betoegeld',
Trouw, 10 december 2005.

10 Zie voor een voorbeeld van dit argument: K.H.F.

Schorer (burgemeester van Renswoude), 'Helder en fris drinkwater' (column), *Het financieele dagblad*, 27 juli 2006.

MENSBEELD VAN HET INDIVIDUALISME

PHILIP RUIJS

Reeds eerder schonk *Liberaal Reveil* aandacht aan Ludwig von Mises, icoon van het liberalisme en de belangrijkste inspiratiebron voor Friedrich von Hayek. Hij was ongetwijfeld een van de belangrijkste denkers van de 20ste eeuw. Nochtans is hij bij het grote publiek geheel onbekend, terwijl ook vele liberalen waarschijnlijk nog nooit van hem zullen hebben gehoord.

Ludwig von Mises schreef over thema's als individuele vrijheid en de markteconomie. Hij deed dat tegen de stroom in, in een tijd dat Europa werd geteisterd door een golf van collectivisme in verschillende gedaanten, zoals het nazisme, fascisme en communisme.

Ook nu is het collectivisme weer in opmars, aangedreven door de meest nobele motieven. Voortdurend worden er nieuwe 'achterstanden' in de samenleving ontdekt, die door middel van overheidsingrijpen dienen te worden geëlimineerd, hetgeen wordt aangevoerd als rechtvaardiging van verdere uitbreiding van de collectieve sector en lastenverzwaring. Ook het milieu biedt thans een rijke legitimatiebron voor overheidsactivisme. Volgens het nieuwe regeerakkoord vergt het samengaan van economie en ecologie zelfs een trendbreuk. Deze ontwikkelingen leiden onvermijdelijk tot een inperking van de ontplooiingsruimte van het menselijk individu, zowel als burger als als ondernemer. In dit licht is het hoogste tijd voor

een herbezinning op de grondslagen van het liberalisme, dat uitgaat van het primaat van het individu.

Heel wat discussies over de inrichting van de samenleving zijn uiteindelijk terug te voeren op verschillen van opvatting over het mensbeeld. Zowel politieke filosofie als economische theorie gaan over mensen. En als ze enig praktisch nut willen hebben, moeten ze een realistisch mensbeeld als uitgangspunt kiezen. Het individualistisch mensbeeld, dat door het liberalisme als uitgangspunt wordt genomen, is abstract, maar geworteld in de realiteit zoals elk individu die ervaart. Toch is het individualisme vaak slecht begrepen en mede daardoor ten onrechte bekritiseerd. Het is zinvol om het individualisme op te splitsen. Allereerst is er het *methodologisch individualisme*, waarbij het individu de 'eenheid van analyse' of het mensbeeld vormt in sociaal-economisch onderzoek. Daarnaast kan *politiek individualisme* worden onderscheiden, als alternatieve benaming van het liberalisme, dat persoonlijke autonomie nastreeft. Ten slotte is er een derde betekenis van individualisme. Er wordt vaak afkeurend gesproken over de 'toenemende individualisering'. De term individualisme wordt dan gebruikt om een negatief waardeoordeel uit te drukken over toenemend asociaal gedrag, zoals onbeleefdheid, afnemende behulpzaamheid, afzondering en afname van gemeenschappelijke activiteiten. Deze derde betekenis zou dus net zo goed *egoïsme* of *egocentrisme* kunnen worden genoemd. Uitgangspunt van het liberalisme is het primaat van het individu. Daarom is het belang-

rijk een helder liberaal mensbeeld te schetsen en aan te geven waar dat botst met andere mensbeelden. Dit is ook noodzakelijk om tot een beter begrip te komen van de relaties tussen het methodologisch individualisme, politiek individualisme en egoïstisch gedrag.

SPANNING TUSSEN MENSBEELD EN POLITIEK-ECONOMISCHE SYSTEMEN

Het mensbeeld speelt een cruciale rol in de afwijzing van bepaalde politiek-economische ideologieën. Zo is bijvoorbeeld het meest gebruikte argument tegen een socialistisch of communistisch systeem dat de mens niet zo altruïstisch kan zijn, of zal worden, als noodzakelijk is om het systeem goed te laten functioneren. Het socialisme lijkt te zijn gebaseerd op de opofferingsgezindheid van de mens voor de maatschappij. Marxisten geloven in de verandering van de aard van de mens door dat systeem. Maar het geloof in de wording van de *socialistische mens*, dat axiomatisch is voor marxisten en socialisten, wekt achterdocht. Velen zijn van oordeel dat dit wel een leuke theorie is, maar dat deze in de praktijk niet werkt omdat 'de mens nu eenmaal niet zo in elkaar zit'. Maar, paradoxaal genoeg, is dit ook het verwijt dat economen van neoklassieke signatuur voor de voeten krijgen geworpen. Hun modellen zijn meestal gebaseerd op veronderstellingen waarbij mensen, als robots, alleen maar materiële welvaart nastreven en er geen andere waarden op na houden. Deze *homo oeconomicus* of *economische mens* stamt uit de klassieke economie. John Stuart Mill, een typisch klassiek econoom, die met dit mensbeeld economische wetenschap bedreef, gaf ruiterslijk toe dat de economische mens niet de gehele mens is, maar dat economische theorie noodzakelijkerwijs van deze veronderstelling moet uitgaan.¹ De economische theorie die uit dit mensbeeld voortvloeit is dus gebaseerd op de hypothese dat de mens op materiële nutsmaximalisering is gericht. Hierdoor is de gedachte ontstaan dat de economische wetenschap zich alleen bezig zou houden met materiële zaken. In moderne economische literatuur wordt het gedrag van de *homo oeconomicus* doorgaans als 'rationeel' bestempeld. Dat is verwonderlijk, omdat het eenzijdig doelgericht gedrag van de *homo oeconomicus* sterk lijkt op het eenzijdig (op overleving) gerichte gedrag van dieren, dat we met de term 'instinct' aanduiden. Dat

instinct contrasteert met de rationaliteit van de mens, die juist in staat is uiteenlopende doelen na te streven. Zijn zoölogische naam is niet voor niets *homo sapiens*.

De *homo oeconomicus* en het methodologisch individualisme (het primaat van het individu), worden vaak als inwisselbaar beschouwd. Maar is de *homo oeconomicus* eigenlijk wel een individu? Elke gepostuleerde *homo oeconomicus* in een denkbeeldig model van de wereld is hetzelfde, want deze handelt op dezelfde wijze als al zijn soortgenoten. Maar de reden dat we personen als individuen aanduiden, is gelegen in het feit dat ze verschillende dingen doen, zelf hun doelen kiezen in hun leven, en in staat zijn tot herwaardering. Het feit dat mensen hun eigen waarden hebben, komen we bij onszelf en ieder ander mens tegen. Dat de *homo oeconomicus* een realistisch mensbeeld zou zijn, kan dan ook gemakkelijk worden weerlegd, want de visie van economische mensen die als atomen constante reacties vertonen, heeft weinig menselijks. Als methodologisch individualisme over mensen gaat dan kan het dus niet zonder subjectivisme. En dan komen we terecht bij de Oostenrijks-Amerikaanse econoom Ludwig von Mises. Deze postuleerde de *homo agens*; de handelende mens, die handelt vanuit eigen waarden.² In tegenstelling tot wat Mill dacht, kan er met deze *homo agens* wel degelijk economisch worden geredeneerd.³ Want het is niet naar *wat* een mens streeft, maar *dat* een mens ergens naar streeft, dat van belang is. Het streven naar doelen impliceert namelijk een schaarste aan middelen, en dat is precies de fundering van het economisch redeneren.

Om daar een voorbeeld van te geven: Een grotere hoeveelheid van een bepaald goed (middelen) biedt meer mogelijkheden verschillende behoeften te vervullen (doelen te verwezenlijken) en moet dus – *ceteris paribus* – hoger gewaardeerd worden in het handelen van de mens dan een kleinere hoeveelheid van die goederen. Dit voorbeeld zal de lezer wellicht weinig onderscheidend vinden van het gedrag van de *homo oeconomicus*, maar de conclusie wordt hier getrokken uit de gegeven schaarste. Economische wetten worden afgeleid uit de schaarste der middelen, niet uit bepaalde doelen die een mens voor ogen heeft. Het maakt zo niet uit of ik naar de markt ga om brood voor mijzelf of voor een weeshuis te kopen; de wet van vraag en aanbod verandert er niet door.

Hoe is nu de relatie tussen mensbeeld en het economisch systeem? De kapitalistische vrije markteconomie wordt vaak gezien als een 'egoïstisch' systeem, in tegenstelling tot het communisme, dat veelal als een 'altruïstisch' systeem wordt beschouwd. Vaak wordt gesteld dat de mens wordt gevormd door het systeem. Dat is de denkwijze die bekend staat als *methodologisch collectivisme* (ook wel *universalisme* of *holisme* genoemd). Het mensbeeld hierbij is wel omschreven als de *homo sociologicus*. De mens ontleent zijn sociale functie aan de maatschappij. Hij is van oorsprong een 'onbeschreven blad', dat wordt gevormd door de anderen.⁴ Als we het mensbeeld aanhouden van deze homo sociologicus en dit plaatsen in de populaire noties van kapitalisme en communisme, dan is in feite de homo oeconomicus niets meer dan wat de mens zou moeten worden in een vrije markteconomie; in een planeconomie zou hij een 'socialistische mens' moeten worden. Deze lijn van redeneren wordt vaak gebruikt ter onderbouwing van de stelling dat de omvang van de overheid proportioneel is aan de mate van beschaving van de mens. Deze opvatting suggereert een hoog maakbaarheidsgehalte van de samenleving en legitimeert een forse uitbreiding van de overheidsactiviteiten.⁵

De discussie tussen individu of collectief als 'eenheid van analyse' gaat niet om wie er eerder was. Want dat is een kip-of-ei-discussie: het geheel en de delen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is niet mogelijk ze los van elkaar te beschouwen.⁶ Het methodologisch individualisme stelt dat er buiten de handelingen van individuen niets is dat de samenleving of interactie tussen mensen veroorzaakt. Het erkent 'samenleving', 'maatschappij' of 'staat' niet als afzonderlijke noties, die los van het individuele menselijk handelen bestaan. In tegenstelling tot het methodologisch collectivisme, dat wordt beheerst door 'systeemdenken', beschouwt het methodologisch individualisme 'systemen' als handelingen die niet noodzakelijkerwijs tot in de eeuwigheid voortduren. Dit laatste uitgangspunt behoedt ons ervoor om achter de 'onzichtbare hand' van Smith meer dan een metafoor zien. Datzelfde geldt voor de 'productieve krachten' van Marx. Die vormen geen werkelijke entiteit, die doelen nastreeft en veranderingen bewerkstelligt, buiten de wil van individuen om. In het methodologisch individualisme moeten dit soort vage begrippen worden verduidelijkt en kunnen

worden herleid tot handelingen van individuen.

De sleutelvraag is natuurlijk wat het handelen van individuen bepaalt. Het methodologisch collectivisme stelt dat iedereen wordt beïnvloed door zijn omgeving en dat de 'samenleving' derhalve het handelen van individuen bepaalt. Het methodologisch individualisme ontkent geenszins dat de feitelijkheden waarmee individuen worden geconfronteerd (de handelingen van anderen of 'de samenleving'), invloed hebben op de handelingen van individuen. Het gaat niet uit van mensen die in een eigen geïsoleerde wereld leven. Individuen kunnen hele originele ideeën ontwikkelen, maar het overgrote deel van de ideeën, instituties en gedrag nemen mensen waarschijnlijk over van hun omgeving. Echter, hieruit volgt niet dat invloed *bepalend* is. Het methodologisch collectivisme negeert volledig dat mensen *kiezen*. Als iemand het ene doet in plaats van het andere, kunnen we stellen dat de krachten die hem dreeven tot dat ene groter waren dan de krachten die hem tot het andere hadden kunnen drijven. Maar we zijn niet in staat bepaalde krachten als een constante oorzaak aan te wijzen in het menselijk handelen, want het feit dat dezelfde externe prikkels bij mensen verschillende reacties oproepen, verhindert ons de mens te reduceren tot een stimuli- en respons-mechanisme.⁷ Daarom heeft ieder mens wat dit betreft een *individualiteit*. Elk idee vindt zijn oorsprong in de creativiteit van een individu (waar anders?) en elk individu maakt voor zichzelf de keuze welke ideeën hij overneemt van anderen. De vrije wil van ieder mens is de soevereine bron die het handelen bepaalt.⁸ Dat is een 'ultiem gegeven' waar sociaal-economisch onderzoek rekening mee dient te houden.⁹

Methodologisch collectivisten negeren het handelend en kiezend vermogen van individuen in hun onderzoek. Dat legitimeert hen om met de resultaten daarvan aan te tonen dat er politieke keuzes dienen te worden gemaakt, waaraan iedereen zich dient te conformeren.

Ludwig von Mises neemt de definitie 'Menselijk handelen is doelgericht gedrag' als axioma voor de economische wetenschap.¹⁰ Deze definitie is evident, want het ontkennen ervan zou zelf doelgericht gedrag inhouden.¹¹ Het is ontegenzeggelijk waar, want we kunnen ons geen mensen voorstellen die niet streven naar een bepaald soort *psychische winst*, of hun geluk nu uit materiële of immateriële goederen bestaat. Dat de mens een instinctief wezen is

dat geen keuzes maakt of juist een almachtig wezen is dat ze niet hoeft te maken, zijn onvoorstelbare paradigma's. Menselijk handelen is kiezen. Als zodanig staan individualisme en subjectivisme aan de basis van de analyse van de samenleving en gaat economie in beginsel over allerlei mogelijke motieven.

ALTERNATIEVE MENSBEELDEN

Het axioma van de individuele handelende mens is uiterst effectief om kritiek te leveren op politieke doctrines die zich maar al te vaak lijken te bedienen van mensbeelden die bij nadere beschouwing niet veel met de werkelijkheid te maken hebben. In het navolgende zullen de belangrijkste van deze mensbeelden de revue passeren en zal worden gewezen op hun tekortkomingen, zoals deze door Ludwig von Mises zijn geanalyseerd.

Door de 'econometrie' heeft de economische wetenschap een imago gekregen van een exacte discipline, waarin kwantitatieve gegevens, vaak weergegeven in gemiddelden, zoals het 'gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking', een centrale rol spelen. Daarom denken velen dat het bij de economische wetenschap vooral om cijfers gaat. De *gemiddelde mens* (*homme moyenne*, zoals Von Mises het noemt) is het mensbeeld dat voor velen centraal staat in economische en politieke beschouwingen. De statistieken die het nieuws beheersen, versterken dit cijfermatige mensbeeld. Van dit cijferfetisjisme naar het egalitarisme is een kleine stap. Want wanneer bijvoorbeeld wordt verkondigd dat de ene groep meer verdient dan de andere, is het gemakkelijk om in te spelen op het gevoel van vele mensen dat alles wat verschilt, verkeerd is. De gemiddelde mens komt in de werkelijkheid natuurlijk niet voor, maar wordt tot een ideaaltype verheven, waaraan de echte mens zich dient te spiegelen. Maar de gemiddelde mens moet niet zoals 'het individu' als abstractie worden gezien, maar om wat het is, namelijk een brokje statistiek.

Het *utopisch mensbeeld* houdt in dat de mens in hoge mate in staat is om zijn lot te bepalen. Mensen zitten vol met ambities, maar slechts weinigen weten te bereiken wat zij wilden bereiken.¹² Zo is het leven nu eenmaal. De mens handelt om zijn situatie te verruilen voor één die hij als beter of minder slecht beschouwd. De permanente ontevredenheid over de situatie waarin hij verkeert, is

duis kenmerkend voor het lot van de mens. Maar die ontevredenheid kan worden verlicht door het handelen. Maar we weten alleen nooit helemaal zeker of onze handelingen succesvol zullen zijn om onze situatie te verbeteren. Daarom bevat ons handelen altijd een element van speculatie. Op het feit dat niet alle ambities of dromen vervuld kunnen worden, kan men volgens Von Mises op twee manieren reageren. Óf men accepteert het leven zoals het is, óf men gaat illusies maken om met de teleurstellingen van het leven om te gaan.¹³ Volgens Von Mises is het socialisme zo'n illusie. Het berust op een utopisch mensbeeld. Het gelooft dat de mens zal veranderen, dat arbeid in plaats van een last een lust zal worden en tevens dat de mens in het socialisme al zijn behoeftes zal kunnen vervullen. Hierbij hanteert het 'wetenschappelijk socialisme' van Marx volgens Von Mises dezelfde veronderstellingen als de 'utopisch socialist' Fourier – veronderstellingen die in strijd zijn met alle ervaring en rede.¹⁴ Schaarste is voor marxisten iets wat gecreëerd wordt door het kapitalistisch systeem en slechts van historische aard is, waarna de hogere fase van het communisme overvloed zal creëren: 'aan ieder naar zijn behoefte!'¹⁵ Maar in werkelijkheid zijn de middelen om die behoeften te vervullen schaars. Economen zeggen vaak dat hun wetenschap gaat over 'de allocatie van schaarse middelen', hetgeen natuurlijk een deftige en formele manier is om te zeggen dat het leven over het maken van keuzes gaat, want men kan niet alles tegelijkertijd realiseren. Het menselijk handelen is het verwezenlijken van mogelijkheden in het licht van beperkingen en schaarste in plaats van overvloed.

Gerelateerd aan het voorgaande is er het *klassenmensbeeld*. Volgens Marx denken de leden van het proletariaat en de bourgeoisie volgens hun klasse, en iedere klasse heeft een eigen logica. Von Mises noemde deze kennistheorie, waarmee Marx zijn filosofie immuun wilde maken tegen kritiek, het *polylogisme*.¹⁶ Hiermee wordt bedoeld dat de *logica* tussen deze twee klassen verschilt, waarbij die van het proletariaat de 'ware' logica is. Het is effectief gebleken om anderen als een lager soort mensen te bestempelen. De bourgeoisie moet ontmenselijkt worden om de revolutie impuls te geven en de bourgeoisie te vernietigen. Het nationaal-socialisme bediende zich zo van de racistische variant van het polylogisme, waarin de ariër tegenover de niet-ariër werd gezet.

Het *beestachtig mensbeeld*, waarbij de mens in de markteconomie wordt vergeleken met dieren, is het gevolg van verwarring tussen biologische concurrentie en economische concurrentie, in combinatie met het eerdergenoemde – reeds weerlegde – idee dat het ‘systeem’ de mens vormt. Hierbij wordt voorbij gegaan aan het feit dat een vos die konijnen eet, niet in staat is de natuur naar zijn hand te zetten. Hij kan ze niet in een hok zetten en fokken om het aantal te vermeerderen, zoals een mens dat kan. De vos moet concurreren met alle andere dieren die konijnen eten, zowel andere vossen als niet-vossen. In het dierenrijk is de taartmetafoor relevant. Er is maar een beperkte hoeveelheid voedsel, resulterend in wat we biologische concurrentie noemen, ofwel de *survival of the fittest*.¹⁷ Het essentiële verschil tussen het dierenrijk en de mens is natuurlijk dat de mens door arbeidsdeling en kapitaalaccumulatie de ‘taart’ kan vergroten, door – weliswaar binnen grenzen – de natuur te gebruiken.¹⁸ Als de mens door middel van ruilhandel samenwerkt, kan ieders schaarse arbeid de taart vergroten en kan ieder zijn deel (zijn ‘marginaal product’) verkrijgen. Economische concurrentie is dat de beste ondernemers de productiemiddelen in handen krijgen, simpelweg omdat consumenten willen kopen van diegenen die voor minder geld meer en beter kunnen leveren. Von Mises vergelijkt de markt met een democratie waar ieder geldstuk een stembiljet is dat kan worden uitgebracht op ondernemers die de beste producten leveren.

POLITIEK INDIVIDUALISME VERSUS POLITIEK COLLECTIVISME

Voor Von Mises ziet de mens de voordelen van samenwerking in. In tegenstelling tot dieren is de mens in staat agressieve en seksuele impulsen te beheersen, hetgeen essentieel is voor de samenleving. Als de meeste mensen er niet van overtuigd waren dat vrede op termijn tot hogere productiviteit zal leiden, zou het al lang met de mensheid zijn gedaan.¹⁹ De mens begrijpt dat arbeidsverdeling in zijn belang is en dat drijft hem groepsmatig samen te leven, zich te specialiseren en te ruilen. Door deze samenwerking wordt een individu afhankelijk van zijn medemensen. De anti-individualisten ontleen hieraan het argument dat de mens dan toch een groepsdier is, en er dus duidelijk wat mis is met het politiek individu-

alisme. In hun optiek is ‘individualisering’ onwenselijk – het zou de samenleving bedreigen.

Von Mises heeft als geen ander zich beziggehouden met de vraagstelling wat centrale leiding aan het samenwerken moet betekenen ten opzichte van het individu dat leiding aan zichzelf geeft. Het gaat dan dus om politiek collectivisme tegenover politiek individualisme, of zoals Von Mises dat noemt, samenwerking doormiddel van hegemone banden of door middel van *contractuele* banden.²⁰

Dat een vrije markteconomie geen stuurloos schip is was natuurlijk niet een uitvinding van Von Mises. De markteconomie die de politiek economen van de 18e en 19e eeuw beschreven wordt gestuurd door de te verwachten opbrengsten die mensen in de verschillende takken van industrie denken te gaan behalen. Wordt er in het ene segment meer winst gemaakt dan in het andere, dan zal er in het ene meer geïnvesteerd worden dan in het andere. Daarom hoeft er geen centrale leiding te zijn die er voor zorgt dat er niet te veel bakkers zijn en te weinig schoenmakers. Als er te veel bakkers zijn dan zullen hun opbrengsten door te veel concurrentie gedrukt worden en dat zal het voor hen aantrekkelijker maken het vak van de schoenmakers te kiezen, die door minder concurrentie hogere opbrengsten behalen. Zo wordt – alsof een onzichtbare hand hen leidt – een evenwicht tot stand gebracht in de allocatie van schaarse middelen.

De boodschap van de politiek economen was duidelijk: Individuen kunnen voor zichzelf plannen maken die ze echter noodzakelijkerwijs moeten afstemmen op de plannen van anderen, maar er is geen noodzaak voor een centraal plan.

Wat de economen van voor de tijd van Von Mises echter nog te weinig beseften was de essentiële rol die geld speelde in dit proces. In één opzicht was dit wel duidelijk: transacties tussen mensen in de samenleving gaan een stuk gemakkelijker als bepaalde goederen en diensten voor iets kunnen worden geruild dat later weer voor iets anders kan worden geruild. Door middel van het geld kan de schoenmaker zijn product ruilen tegen het brood van de bakker en wordt de arbeidsverdeling verder geïntensifieerd tot een niveau dat ondenkbaar is in een samenleving waarin alle producten en diensten *direct* tegen elkaar zouden worden geruild. Het zou namelijk

bijzonder lastig zijn voor een schoenmaker om voor al zijn aankopen schoenen in ruil aan te bieden. Maar geld is behalve een *ruilmiddel* ook een gemeenschappelijke noemer: alle waarden die goederen en diensten voor mensen hebben kunnen uitgedrukt en teruggebracht worden in een kardinaal getal. Consumenten en producenten kunnen appels met peren vergelijken in eenheden die voor alle personen duidelijk zijn: de prijs waarop ze op de markt worden verhandeld. En het is precies doordat geld (en dus prijzen) uit zulke homogene eenheden bestaat – die kunnen worden opgeteld en van elkaar kunnen worden afgetrokken – dat mensen kunnen boekhouden. Zo kunnen ze winsten en verliezen beter anticiperen door kosten en opbrengsten te vergelijken. Een bakker kan anders niet berekenen of zijn opbrengsten beter of slechter zijn dan die van de schoenmaker en of hij wellicht niet van beroep of onderneming moet veranderen.

Wat heeft dit alles te maken met de tegenstelling tot het politiek collectivisme dat centrale sturing propageert? In feite willen de socialisten dat alle productieprocessen in één bedrijf worden 'gecollectiviseerd' om vervolgens de opbrengsten te verdelen op een manier die zij eerlijk achten. Von Mises schreef hierover: '[I]t must be admitted that the idea of Socialism is at once grandiose and simple.[...] We may say, in fact, that it is one of the most ambitious creations of the human spirit. The attempt to erect society on a new basis while breaking with all traditional forms of social organization, to conceive a new world plan and foresee the form which all human affairs must assume in the future'²¹

De discussie tussen 1848 en 1920 over de levensvatbaarheid van dit plan was voornamelijk een mensbeeld-discussie.²² De sceptici zeiden dat de socialisten een probleem hadden omdat ze dachten dat niet iedereen even hard zou meewerken aan de planeconomie als iedereen toch een even grote beloning kreeg. Maar het socialisme kan dit probleem in de praktijk nog wel gedeeltelijk oplossen door iedereen die niet uit zichzelf de inzet toonde van de 'Nieuwe Sovjetmens'²³ te dreigen te liquideren of op transport te zetten naar Siberië.

Von Mises zag dit bovenstaande ook als een probleem, maar veel van zijn kritiek richtte zich toch op een andere tekortkoming. De essentie van het socialisme was niet zozeer de verdeling van wat geproduceerd werd,

maar het feit dat volgens het socialistisch idee van een planeconomie het handelen slechts is gebaseerd op één wil.²⁴ Alles wordt gecollectiviseerd in één bedrijf. Het ontbreken van particulier eigendom en initiatief betekent de afwezigheid van een ruilproces en dus ook het gebruik van het ruilmiddel: geld. Als er maar één bedrijf is dan is er geen markt en zijn er dus ook geen prijzen om een boekhouding te voeren, een balans op te maken, te anticiperen welke productiebeslissingen beter zullen uitvallen en welke minder, en te bepalen of het productiekapitaal vermeerderd of verminderd is. De gemeenschappelijke noemer wordt in een markteconomie tot stand gebracht doordat iedereen mag handelen en iedereen zo te maken krijgt met de voorkeuren van ieder ander, uitgedrukt in de prijzen die tot stand komen. En die prijzen zijn in feite niet meer dan overeenkomsten tussen mensen uitgedrukt in een gemeenschappelijke noemer, die in de gehele gemeenschap begrepen wordt.

Indien een planeconomie efficiënt wil zijn, dan is een gemeenschappelijke noemer ook voor de centrale leiding van de planeconomie hard nodig. Bij de voorbereiding van een plan moet het gebruik van verschillende productiemiddelen tegen elkaar worden afgewogen om een productiedoel te bereiken. Stel dat de centrale leiding een huis kiest als productiedoel, hoe wordt dan besloten welke bouwtechniek gebruikt moet worden? Moet het huis van steen, beton of hout worden gemaakt? Moeten er meer of minder machines ten opzichte van fysieke arbeid gebruikt worden in de productie? De prijzen in een markteconomie zouden de architect informeren over de relatieve schaarsteverhoudingen van verschillende goederen. Zo kan men voor de verschillende doelen bepalen hoe deze op de goedkoopste en meest efficiënte wijze kunnen worden verwezenlijkt. Alle prijzen zijn in een markteconomie met elkaar verbonden en komen tot stand door de waarderingen van ieder die aan het marktproces deelneemt door te kopen en niet te kopen en door te laten weten voor welke prijzen men iets wil en kan produceren. Maar een gemeenschappelijke noemer is niet beschikbaar in het communisme want niemand in de gemeenschap, behalve de centrale leiding, heeft ten slotte het recht om een waardeoordeel te uiten. De beslissingen van de centrale leiding moeten tot chaos leiden, want er bestaat geen economische calculatie in een collectivistisch

systeem. Voor Von Mises is het niet slechts een kwestie van efficiëntie: echt socialisme is letterlijk *onmogelijk*.²⁵

In het menselijk handelen – het streven naar doelen met gebruik van middelen – is het gebruik van geld een enorm belangrijk instrument. Het is een mentaal gereedschap om de kosten te berekenen, dat een steeds belangrijker rol speelt in economieën met een steeds toenevende arbeidsverdeling en gebruik van kapitaalgoederen. Von Mises verruimde de mensbeelddiscussie door de relatie tussen doelen en middelen te verduidelijken en te laten zien dat een gemeenschappelijke noemer als mentaal instrument voor het berekenen van de kosten alleen ter beschikking staat aan mensen in een markteconomie. De leiding van een planeconomie, of dit nu een enkele dictator is of een door het volk gekozen raad, heeft simpelweg niet de beschikking over zo'n mentaal hulpmiddel. De centrale leiding staat onthand tegenover de oneindig vele productiemethoden waaruit zij kan kiezen. Maar met geen mogelijkheid kan zij de juiste keuze maken. Het enige dat zij kan doen is, zoals de Sovjet-Unie deed, naar de meer kapitalistische landen kijken en grofweg de productiemethoden aldaar te kopiëren. Wat Von Mises zijn lezer vooral wil meegeven tijdens zijn verhandelingen over het socialisme, is dat de leiders van planeconomieën mensen zijn zoals iedereen, het zijn geen halfgoden die over bovenmenselijke krachten beschikken. Ze hebben middelen zoals alle andere mensen nodig om doelen te bereiken.

INDIVIDU EN SAMENLEVING

De economie van het socialisme mag wellicht in onze tijd van minder belang lijken, het begrip van een economie van individuele planning ten opzichte van collectieve planning maakt ook zaken duidelijk in de meer hedendaagse discussies tussen het semi-collectivisme en het individualisme. Het zijn discussies over de waardes van de verzorgingsstaat tegenover de markt; over het al dan niet privatiseren van staatsbedrijven, de beteugeling van de 'oprukkende commercie' en winstbejag, en de (in de inleiding genoemde) 'individualisering'. Vaak worden stellingen in deze discussies onderbouwd met argumenten die refereren naar bekende mensbeelden zoals het egoïstische gedrag van de *homo oeconomicus*, dat doorgaans als een slechte zaak wordt beschouwd, en het goedwillend gedrag van 'sociaal' verantwoorde burgers die moei-

te doen voor de maatschappij, dat niet genoeg bevorderd kan worden. De fouten in de samenleving worden op het bordje van het individualisme en het private gelegd, alles wat goed is komt door het maatschappelijke, het 'sociale'. Het zijn populaire redeneringen die de beteugeling van de individuele burger als het enige ziet dat tot het goede kan leiden. Redeneringen die Von Mises als *Polizeiwissenschaft* zou bestempelen en die zichzelf nogal eens tegenspreken.

Eén zo'n belangrijke tegenstrijdigheid valt helaas slechts weinigen op: door via politieke middelen de liefdadigheid op te leggen, beschouwen de voorstanders van de verzorgingsstaat de mens impliciet (en soms expliciet) als een *homo oeconomicus*, die niet bereid zou zijn hulpbehoevende naasten te helpen. Men refereert in feite altijd naar het mensbeeld van de *homo oeconomicus* om te verdedigen dat naastenhulp, als hoogste goed, afgedwongen moet worden. Maar aan de andere kant wordt deze opgelegde liefdadigheid als behoud van beschaving bestempeld, als een keuze voor een samenleving waar mensen wat voor elkaar over hebben! Door het inhouden van zijn halve inkomen moet de verzorgingsstaat van haar *homo oeconomicus*-onderdaan een soort beschaafde en solidaire pseudo-socialistische mens maken. Met afkeuring wordt vervolgens gesproken over de 'calculerende burger'. Maar zijn groeiende gelijkenis met de *homo oeconomicus* is echter niet verassend, want voor de burger is de keuze om 'sociaal' te zijn collectief al gemaakt.

In verband met de 'individualisering' kan worden opgemerkt dat persoonlijke autonomie niet verward moet worden met persoonlijk autarkie. De vrijhandelsdoctrine van het politiek individualisme staat juist meer samenwerking voor. Men kan de toenemende 'individualisering' wel op andere manieren verklaren dan toenemend politiek individualisme, aangezien deze in gelijke tred aan betekenis heeft ingeboet met de sinds eind 19^e eeuw groeiende rol van de staat. De *hegemonische* (dwingende) banden als volksverzekeringen en overheidssdiensten doen het domein van ieders eigen verantwoordelijkheid, vrijwillige hulp en liefdadigheid krimpen. Door de verstrekking van de sociale rechten kunnen velen een pseudo-autarkisch leven leiden. Door de voorzieningen van de staat is samenwerken en samenleven

minder noodzakelijk. Het levensonderhoud is nu een recht in plaats van een verdienste op basis van samenwerking middels arbeid of ondernemen. Zo bevordert de verzorgingsstaat een mentaliteit die mensen gedeeltelijk ontkoppeld van de samenleving. Wat helemaal verbazend is aan de klaagzangen over de toenemende 'individualisering' en het asociale gedrag, is dat dit gedrag plaatsvindt in het publieke domein. Want we mogen aannemen dat de klagers die het zoveel beter weten, hun eigen huishouden op orde hebben. Het is misschien ietwat gechargeerd gesteld, maar onaangepast gedrag vindt juist plaats in het publieke domein, omdat niemand er de eigenaar van is en niemand zich er verantwoordelijk voor voelt.

Laten we afsluiten met wat het grootste aandachtspunt is van elke econoom: de commercie. Handel is voor Von Mises de voornaamste relatie in de samenleving. De essentie ervan is simpelweg dat elke partij de goederen en diensten van de andere meer waardeert dan haar eigen goederen en diensten en daarom besluiten te ruilen. Men wordt er dus beter van. In de geschiedenis zijn er echter vele vooraanstaande intellectuelen geweest die de essentie van ruilhandel niet begrepen. Filosofen als Aristoteles dachten dat goederen die tegen elkaar geruild worden een gelijke waarde hebben, hetgeen echter zou betekenen dat je met ruilen niets opschiet. Aan de andere kant was er het dogma van het mercantilisme dat stelt dat een ruil maar één partij bevoordeelt, namelijk de verkoper, en dus wordt gekenmerkt door: *De één zijn dood, is de ander zijn brood*; of, in moderne termen: de zero-sum gedachte. Deze laatste misvatting draagt bij aan de vijandigheid tegenover commercie bij intellectuele opinieleiders en dus bij vele mensen. Economen hebben in de regel weinig succes gehad bij het ontkrachten van de mercantilistische fabels.

Maar waarom is er toch zo'n wijdverspreide antikapitalistische mentaliteit?²⁶ Waarschijnlijk hebben velen moeite met het feit dat het resultaat van hun acties door anderen wordt beoordeeld. Wie namelijk handel wil drijven moet iemand anders wat te bieden hebben; moet moeite voor een ander doen om het fundamentele schaarsteprobleem te verlichten. Dit impliceert dat men zich door anderen laat waarderen op zijn prestaties. Maar dat is juist datgene wat de intellectuelen niet zint; ze kunnen zichzelf wel op waarde schatten! De anti-economen,

zoals Von Mises ze noemt, proberen constant de fundamentele noties van de economie te mijden of te ontkennen. Ze hebben enorme moeite met de stelling dat er slechts beperkte middelen beschikbaar zijn om doelen te bereiken. Het is de taak van economen om ze daaraan te helpen herinneren en vooral om de slechte ideeën die uit zulke gedachtes voortvloeien proberen te vervangen met goede ideeën.

Ph.G. Ruijs studeert economie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

NOTEN

- 1 Zie M.N. Rotbard, *Classical Economics*, Cheltenham: Edward Elgar 1995 pp.150-151: Hij haalt Mill aan in zijn *Essays On Some Unsettled Questions in Political Economy* uit 1844: 'Political Economy considers mankind as occupied solely in acquiring and consuming wealth; and aims at showing what is the course of action into which mankind living in a state of society, would be impelled, if that motive ...were absolute ruler of all their actions...'
- 2 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949) pp.13-14 en p. 19. Voor Mises is de mens zowel homo sapiens als homo agens; handelen is per definitie rationeel. Von Mises stelt dat de economie onderdeel uitmaakt van een algemenere logica van menselijk handelen, oftewel *praxeologie*.
- 3 Ibidem, pp. 239-240.
- 4 Zie P.Hirsch, S.Michaels & S.Friedman, "Dirty hands' versus 'clean models'", *Theory and Society*, vol.16, no.3 (1987), p.322 : Waarin een goede beschrijving staat van de sociologische/collectivistische methode: 'Homo sociologicus, by contrast, is much harder to define. Closer to a tabula rasa upon which historically developed institutions, societies, and cultures write, the sociological 'model of man,' (...) Sociology also diverges from economics by taking collectivities seriously. It is, after all, society that defines values, and collectivities that influence preferences.'
- 5 Hoe deze methode tot politiek collectivisme leid, zie F.A. Hayek, *The Counter-Revolution of Science*, Indianapolis: Liberty Fund 1979 (1952) p. 161.

- 6 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949) p. 42.
- 7 Von Mises maakt altijd duidelijk dat in het menselijk handelen simpelweg geen *constante relaties* zijn aan te wijzen die als oorzaak kunnen worden genomen. De *causa efficiens* als oorzakelijk gegeven is hier dus uitgesloten; er is een onoverbrugbare kloof tussen de natuur - en menswetenschappen. Wetenschap over menselijk handelen is teleologisch, in de eerste plaats omdat we beseffen dat ons handelen doelgericht gedrag inhoud. Er is echter geen reden mythologische doelgerichte krachten aan te wijzen, zoals het methodologisch collectivisme doet, om vervolgens het zelfstandig handelen van individuen buiten te sluiten. Zie o.a. L. von Mises, *The Ultimate Foundation of Economic Science*, Irvington-on-Hudson: Foundation for Economic Education, 2002 (1962), pp. 6-8 en 82-84.
- 8 Er kan logisch geen middenpositie tussen methodologisch collectivisme en individualisme zijn, want de stelling dat het soms het collectief en soms het individu is dat het handelen bepaald, laat de vraag nog steeds open wat het bepaald. Zie M.N. Rothbard, *The Logic of Action One*, Cheltenham: Edward Elgar, 1997, p. 9.
- 9 L. von Mises, *The Ultimate Foundation of Economic Science*, pp. 54-56 en 58-60.
- 10 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949), p. 11.
- 11 Of men dit axioma als 'categorische waarheid a-priori' ziet zoals Mises (die als neo-Kantiaan wordt gezien) of een 'universele innerlijke ervaring' zoals zijn leerling Murray Rothbard (die zichzelf als 'neo-Aristoteliaan' ziet) is voor economische theorie van minder belang. Zie M.N. Rothbard, *The Logic of Action One*, Cheltenham: Edward Elgar, 1997, pp. 105-106.
- 12 L. von Mises, *Liberalismus*, Sankt Augustin: Academia Verlag, 2000 (1927) p. 12.
- 13 Ibidem, p. 13.
- 14 Ibidem, p. 14.
- 15 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949) p.235 Mises refereert naar Marx' *Kritiek op het programma van Gotha*.
- 16 Ibidem, p. 84. Mises identificeert de 'wetenschapsso-
- ciologie' als een voortboordursel op Marx' kennis-theorie.
- 17 Doordat liberaal Herbert Spencer – die deze uitdrukking bedacht – als bioloog en socioloog in beide disciplines deze term gebruikte vallen sommigen, die het verschil tussen biologische en economische concurrentie niet (willen) begrijpen, ten prooi aan de gedachte een causaal verband tussen liberalisme en agressieve politieke doctrines te zien. Het opiniestuk van professor emeritus A. Hoogerwerf in het *NRC Handelsblad* van 21-03-2002 is in verband hiermee een goed voorbeeld van het beestachtig mensbeeld.
- 18 L. von Mises, *Theory and History*, New Haven: Yale University Press, 1957, pp. 38-39.
- 19 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949), p. 159.
- 20 Ibidem, pp. 195-198.
- 21 L. von Mises, *Die Gemeinwirtschaft: Untersuchungen über den Sozialismus*, Jena: Verlag von Gustav Fischer, 1922, p. 30 (Engelse vertaling: *Socialism*, Yale University Press, 1951).
- 22 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949) p. 695.
- 23 De 'Nieuwe Sovjet Mens' is in feite de socialistische mens die de Sovjet burger zou worden volgens de Communistische Partij in Rusland.
- 24 L. von Mises, *Human Action 4th rev. ed.*, San Francisco: Fox & Wilkes 1996 (1949) p. 695.
- 25 Von Mises' stelling dat economische calculatie in een planeconomie onmogelijk was verdedigde hij voor het eerst in een artikel genaamd 'Die Wirtschaftsrechnung im Sozialistischen Gemeinwesen' in het *Archiv für Sozialwissenschaften* (vol.47) in 1920. Het artikel gaf aanleiding in de economische wetenschap tot het zogenaamde 'calculatie debat' waarin over de (on)mogelijkheid van het socialisme werd gedebatteerd. Dit leidde tot zulke bedenksels als het 'markt-socialisme' door socialisten die de kritiek van Von Mises erkennen maar toch met een oplossing wilden komen. Von Mises verdedigde zijn stelling verder in een uitgebreidere studie over het socialisme genaamd 'Die Gemeinwirtschaft' (1922) en in zijn grote werk 'Human Action' (1949). Hij stelt in dit laatste boek overigens dat Nicolaas Pierson de eerste econoom

was die dit economisch probleem van het socialisme inzag. Een engelse vertaling van zijn artikel uit 1920 en het werk hierover van Pierson staan ook in '*Collectivist Economic Planning*' (1935, red. F.A. Hayek).

26 Dit is in essentie een psychologische vraag, maar daarom niet minder interessant voor een econoom. Von Mises schreef er onder andere over in: '*The Anti-Capitalistic Mentality*' (Princeton:Van Nostrand, 1956).

GRAAG EEN REËLE AANPAK VAN HET KLIMAAT

HELM A NEPPÉRUS

Ondanks grote onzekerheden rondom de klimaatveranderingen is het nu tijd dat politici er wat aan gaan doen. Daarbij moet niet in blinde paniek op doemscenario's gereageerd worden, integendeel het probleem vraagt om een reële aanpak. De verschillende mogelijkheden tot aanpak moeten gebruikt worden en er moet oog zijn voor de samenhang tussen de verschillende beleidsterreinen, aldus de auteur.

Het klimaat is hot. Ruim een maand terug bracht het Intergovernmental Platform on Climate Change (IPCC), een organisatie gelieerd aan de Verenigde Naties, een rapport uit waarin werd geconcludeerd dat het *zeer waarschijnlijk* is dat de opwarming van de aarde het gevolg is van menselijk handelen. Het overgrote deel van wetenschappers, media, publieke opinie en politiek lijkt momenteel wat dit betreft op één lijn te zitten. Een groep sceptici bestrijdt echter de geloofwaardigheid van dit standpunt: zij vinden dat de schrijvers van het rapport bevooroordeeld zijn, dat gegevens willekeurig gekozen zijn, dat beleidsmakers zich hebben bemoeid met de redactie van het rapport en dat het over het geheel genomen een slecht staaltje wetenschappelijk werk is.

Veel is nog onzeker over de oorzaken, symptomen, gevolgen en de aard van klimaatverandering. Toch moeten op grond van de beschikbare gegevens keuzes worden gemaakt. Keuzes die vandaag al de heffing en uitgave van belastinggelden moeten rechtvaardigen en in de toekomst de omstandigheden van dit land en de aarde kunnen beïnvloeden. Voor de VVD weegt daarbij zwaar dat rijksinstellingen als het KNMI en het Milieu- en Natuurplanbureau menen dat het klimaat verandert. Vast staat ook dat het tegengaan van de klimaatverandering miljarden zal kosten. Dus nadenken over wat we willen doen is noodzaak.

De Europese regeringsleiders hebben inmiddels een paar weken geleden gedetailleerde afspraken gemaakt. Politici hebben een verantwoordelijkheid als vertegenwoordiger van het volk. Niet alleen dienen zij haar wil uit te dragen, ook moeten er weloverwogen en gefundeerde keuzes worden gemaakt. Er moet kritisch worden gekeken naar alle gegevens en berichtgeving, naïviteit moet uit de besluitvorming worden gebannen. Aanpak en ambitie moeten haalbaar zijn, zodat er draagvlak voor kan worden gecreëerd. Als men daadwerkelijk andere landen of het bedrijfsleven wil betrekken bij de maatregelen, is geloofwaardigheid essentieel. En daarbij is het cruciaal dat reële doelen worden gesteld. En of dat nu is gebeurd door de EU-regeringsleiders, betwijfel ik. De berekening uit een recent rapport van McKinsey voor de Europese instellingen dat alles tot 2020 een 1000 miljard euro zou gaan kosten, is reden te meer om reëel te zijn. Alleen met reële doelen en bijbehorende aanpak, die wereldwijd worden gedeeld, kun je draagvlak creëren. Dat Nederland alleen nóg verder wil gaan en wil doen alsof er een hek om Nederland staat is ronduit naïef te noemen. Helemaal nu de Nederlandse regering in ieder geval de komende jaren gebruik van kernenergie lijkt uit te sluiten.

TIJD OM WAT TE DOEN

Wat politici moeten doen, is rekening houden met alle mogelijkheden. Ondanks de twijfel die er is, ga ik er van uit dat er een klimaatverandering is en dat de mens hier in ieder geval voor een stuk verantwoordelijk voor is. Ik heb niet graag dat mij kan worden verweten dat de kinderen en kleinkinderen van nu straks natte voeten krijgen dat ik daar iets aan had kunnen doen. Er is daarom reden om nu al maatregelen te nemen. En ook als de nu overheersende opvatting maar voor een deel zou kloppen, zijn er nog andere redenen die aanzetten tot maatregelen.

Ik denk daarbij in de eerste plaats aan het feit dat de voorraden van de fossiele brandstoffen, dus van olie en gas, eindig zijn. Ook is het zo dat die brandstoffen voor een deel komen uit de Arabische landen en van Rusland. Willen we van die landen zo afhankelijk zijn?

Daarnaast moet men niet bang zijn om de klimaatkwestie in samenhang te zien met andere beleidsterreinen. Dit biedt geen beperkingen, maar mogelijkheden. Verantwoordelijkheid voor de toekomst betreft naast het klimaat bijvoorbeeld de voedsel- en energievoorziening. Een groeiende wereldbevolking met een groeiende welvaart op hetzelfde aardoppervlak zal problemen opleveren. Er zullen lastige afwegingen moeten worden gemaakt over het gebruik van grond voor energie-, vervoer- of voedselvoorziening. Is men bereid minder vlees te eten of minder auto te rijden?

Alleen het combineren van alle mogelijkheden die tot minder uitstoot van CO₂-gassen leiden, kan volgens de VVD kansen bieden: energiebesparingen en innovatie kunnen bedrijven geld opleveren en modernere landbouw en herbebossing in ontwikkelingslanden kunnen voor meer voedsel en minder broeikasgassen zorgen.

INTERNATIONALE AANPAK NODIG

Er moet op internationaal niveau worden samengewerkt, omdat het een internationale kwestie betreft: het CO₂-gas overstijgt de landsgrenzen. Een voorttrekkersrol van Nederland in Europa lijkt lovenswaardig, maar is naïef. Het probleem wordt er niet mee opgelost omdat Nederland en zelfs Europa slechts een klein deel van de totale CO₂-uitstoot in de wereld produceren: Europa nu ca. 14% en dat wordt relatief steeds minder omdat in gebieden als Azië steeds meer CO₂ wordt uitgestoten. In overleg moet een gezamenlijke aanpak worden geformuleerd waarbij grootproducenten van CO₂ als de Verenigde Staten (ca. 23%), en China en India, beide sterk groeiende economieën, worden betrokken. Europa moet daarin een duidelijke rol spelen en haalbare, realistische doelstellingen zijn daarbij van groot belang om iets te bereiken. De nu binnen Europa afgesproken 20% mindering van CO₂-uitstoot in 2020 is erg ambitieus en bij de haalbaarheid kunnen vraagtekens worden gezet. Het streven van 30% uit het regeerakkoord is ongeloofwaardig. 30% gaat te ver: volgens berekeningen van het Milieu- en Natuurplan-

bureau lopen de kosten om die besparing te bereiken op tot meer dan 8 miljard. Maar dat is nog een schijntje als je het afzet tegen de kosten van 1000 miljard die vorige week voor de Europese Commissie zijn geraamd. Een groot deel van de kosten zou als lasten bij de bedrijven en de burger terecht komen. De meeste burgers zullen in Nederland blijven wonen, maar bedrijven zullen bij hun overwegingen om hier nieuwe investeringen te doen de (dan) strenge Nederlandse en Europese milieueisen zeker laten meespelen. Bedrijfsverplaatsingen naar het buitenland en vooral buiten Europa, kunnen niet worden uitgesloten. Daarbij komt, dat dezelfde broeikasgassen dan gewoon in dat andere land worden uitgestoten. Dat is slecht voor het milieu én slecht voor de economie.

Wat betreft middelen is een aanpak bij de bron geboden: de veroorzaker van uitstoot moet worden aangepakt, niet alleen het gevolg. Innovaties moeten er voor zorgen dat er schonere producten komen en dat mensen efficiënter met energie omgaan. Mensen en consumenten zullen niet gauw hun kachel of auto inleveren omdat ze eraan gewend zijn, ook al weten mensen dat die producten vervuiling veroorzaken. Als de kachel en auto minder uitstoot veroorzaken helpt dat wél. Bij de bouw van huizen zal een betere isolering ook veel helpen.

NAAR EEN ENERGIEMIX

Naast veranderingen in gedrag, beter bouwen en het zoeken naar schonere producten, gaat het om het toepassen van een energiemix. Daarbij moet worden gekeken naar: betrouwbaar, schoon en betaalbaar. In die mix hoort kernenergie. Kernenergie vormt niet de enige oplossing, maar wel een onontbeerlijk deel van de oplossing en het is naïef om haar volledig in de ban te doen: het veelvuldige gebruik ervan in het buitenland getuigt daarvan. Zon en windenergie zijn nog niet zover ontwikkeld dat zij op grote schaal rendabel kan worden geëxploiteerd. Er zal in landen waar het niet altijd waait en daar hoort ook Nederland bij, een terugvalpositie moeten zijn voor als er geen wind is. En de bestaande windcentrales blijken tot nu toe helaas onrendabel.

Biobrandstoffen bieden mogelijkheden, maar bij de 1^e generatie zoals maïs- en palmolie spelen moeilijke afwegingen met voedselvoorziening respectievelijk ontbossing in de derde wereld. De 2^e generatie, met minder CO₂-

uitstoot, lijkt interessanter en zal dan ook verder worden onderzocht. Een mix van alle mogelijkheden biedt het meeste zekerheid en perspectief. En laat Europa daar vooral bij samenwerken: onderling en met landen buiten de EU.

Aanpassingen van ons land zullen moeten plaatsvinden om de directe gevolgen van temperatuurstijgingen op te vangen. De dijken zullen moeten worden versterkt en verhoogd. Ook is meer opvangruimte nodig voor rivierwater en zullen de rioeringsbuizen moeten worden versterkt. En er is onderzoek nodig. Onderzoek naar nieuwe manieren om energie op te wekken en deze technieken rendabel te maken. Onderzoek naar een meer efficiënt gebruik van energie. Bij dat onderzoek is samenwerking tussen wetenschappers over de hele wereld noodzakelijk.

Het is belangrijk om gefundeerde besluiten te nemen

vanuit een reëel oogpunt in plaats van in paniek te reageren op de doemscenario's. Dat verstandig doen is te meer noodzaak nu is gebleken dat de maatregelen ruim duizend miljard zullen kosten. We moeten als Nederland binnen Europa niet voor de muziek uit willen lopen en ook begrijpen dat kernenergie onmisbaar is om tot resultaat te komen. Europa moet er op letten dat ook de rest van de wereld meedoet. Bovenstaande overwegingen en maatregelen in combinatie met verder onderzoek vormen een evenwichtige en effectieve richting die zekerheid kan bieden voor de toekomst. Doen we dat niet dan kost het honderden miljarden en zal het milieu niet verbeteren.

Drs. H. Neppérus heeft voor de VVD zitting in de Tweede Kamer.

KUNNEN WE DOORGAAN MET HET UITBREIDEN VAN ONS WEGENNET EN VLEGVELDEN EN TÓCH ONZE PLANEET REDDEN?

INTERVIEW MET BENNY PEISER

In vorige afleveringen van *Liberaal Reveil* zijn verschillende artikelen gepubliceerd waarin kritiek werd geleverd op de menselijke broeikashypothese. Daarin werd onder meer gesteld dat de mens geen substantiële invloed uitoefent op de klimaatverandering – een overwegend natuurlijk verschijnsel, dat van alle tijden is. In dit interviewartikel wordt het thema vanuit een andere invalshoek belicht. Uitgaande van de veronderstelling dat er zoiets als een menselijk broeikaseffect bestaat, worden de dilemma's geschetst, waarmee de politiek wordt geconfronteerd om er iets aan te doen. Benny Peiser denkt dat het voor politici onmogelijk is om een beleid te voeren dat iets zou kunnen doen aan de dreiging die er – naar hun zeggen – van klimaatverandering uitgaat.

'De overheid staat voor een dilemma,' zegt Benny Peiser, een sociaal-anthropoloog die doceert aan de John Moores Universiteit in Liverpool. 'Als we werkelijk zullen worden geconfronteerd met de rampscenario's, waarin de regering beweert te geloven, dan kunnen we geen vliegvelden meer uitbreiden. Je kunt niet met droge ogen beweren dat we met de grootste bedreiging ooit worden geconfronteerd en tegelijkertijd nieuwe vliegvelden aanleggen. Het is het één of het ander. Maar dat is precies wat onze regering, en welke regering dan ook, doet. En tot op heden is zij er mee weggekomen.'

Na de publicatie van de zogenoemde *Stern Review* over de economische aspecten van klimaatverandering,

raakte de ongerustheid over de opwarming van de aarde ook de kern van het vervoersdebat. Maar daarna kwamen er tegenstrijdige signalen over wat deze *Review* betekent voor het vervoersbeleid. Volgens Sir Nicholas Stern zelf is het mogelijk de snelle en substantiële reducties, die noodzakelijk zijn om de ergste klimaatverandering te voorkomen, te realiseren zonder dramatische ingrepen in de vervoerssector – althans op de korte termijn. Niettemin leiden zijn voorstellen tot vermindering van de CO₂-uitstoot tot een verhoging van de vervoerskosten, in het bijzonder voor vlieg- en wegverkeer. Vele milieuactivisten zijn echter van mening dat de overheid de plannen voor uitbreiding van vliegvelden en wegen moet schrappen. En mensen als Mayer Hillman en George Monbiot bepleiten zelfs beleidsmaatregelen, zoals persoonsgebonden CO₂-uitstoottrantsoenen.

'Maar niet alleen op het gebied van het vervoer plaatst het menselijk broeikaseffect beleidsmakers en burgers voor dilemma's,' zegt Peiser. 'Dit is een moeilijk probleem voor elk individu en voor elke organisatie. Niemand weet hoe ermee om te gaan. Regeringen zullen verkiezingen verliezen over dit thema,' zo voorspelt hij. 'Niemand weet werkelijk wat de beste benadering is. Iedereen roept maar wat. Iedereen beweert: "Dit is de juiste aanpak."' "

Een sociaal-anthropoloog lijkt nu niet bepaald de meest voor de hand liggende keuze als men een deskundige zoekt die opheldering kan geven over hoe het klimaatbeleid de besluitvorming op vervoersgebied kan beïnvloeden. Peiser heeft echter veel belangstelling voor

milieuvraagstukken. Hij is opgegroeid in Duitsland en was in de jaren zeventig een van de grondleggers van de Groene Partij in dat land. De Duitse Groenen vervullen een voortrekkersrol in het wereldwijde milieubeleid. Peiser noemt zichzelf niet meer groen, maar kwalificeert zich tegenwoordig als een 'free market environmentalist', zij het eentje die zich op een meer pragmatisch dan ideologisch standpunt stelt.

Op het academisch vlak heeft hij meer dan 20 jaar onderzoek gedaan naar de wijze waarop samenlevingen door de eeuwen heen het hoofd hebben geboden aan reële en vermeende natuurlijke bedreigingen. Ongeveer tien jaar geleden begon hij zich voor klimaatverandering als een eigentijdse bedreiging te interesseren. 'Naarmate de toon van de discussie alarmerender werd en de voorspelde rampen groter, werd ik meer en meer geprikkeld om te onderzoeken wat ervan waar was,' zo verklaart hij.

Peiser is ook de hoofdredacteur van CCNet (Cambridge Conference Net), een elektronisch bulletin, dat met grote regelmaat verschijnt en dat veel aandacht schenkt aan klimaatverandering en ander thema's die onder de noemer 'neo-catastrofisme' vallen. Op de wereldwijde verzendlijst van dit bulletin staan zo'n 3.500 geadresseerden. Dat zijn niet alleen mensen die over wetenschap schrijven, maar ook veel beleidsmakers. CCNet is een van de zeldzame fora waar nog ruimte wordt geboden voor discussie over de wetenschappelijke onderbouwing van de menselijke broeikas hypothese. 'Het is een van de weinige platforms waar klimaatsceptici de gelegenheid krijgen om hun vragen aan de orde te stellen. Want volgens de consensus van de *mainstream* is het debat gesloten,' aldus Peiser.

Hierdoor is Peiser een controversiële figuur voor sommigen die actief zijn op het gebied van klimaatwetenschap en -beleid. Alvorens zijn mening te vragen over de beleidsimplicaties van klimaatverandering, is het daarom van belang om vast te stellen wat zijn positie is ten aanzien van de wetenschappelijke vragen. 'Er is consensus over de bijdrage van door de mens veroorzaakte uitstoot van broeikasgassen aan de opwarming van de aarde over de afgelopen 150 jaar. Ik zeg niet dat iedereen dat onderschrijft, maar een grote meerderheid van wetenschappers denkt er zo over.' Is hij het daarmee eens? 'Ik ben geen klimatoloog, maar ik denk dat de door de mens veroor-

zaakte emissies een effect hebben op de opwarming van de aarde. Maar ik weet niet hoe groot dat effect is. Ik spreek derhalve geen oordeel uit of het nu 60, 50 of 40% is. Ik ben agnostisch wat betreft de vraag of de opwarming voor het grootste deel door de mens wordt veroorzaakt.' Die opvatting wijkt niet veel af van het derde taxatie-rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van de VN, dat in 2001 werd gepubliceerd. Daarin werd geconcludeerd dat een deel van de stijging van 0,6 °C van de gemiddelde oppervlaktetemperatuur van de aarde in de 20ste eeuw dient te worden toegeschreven aan natuurlijke factoren, maar het grootste deel van de opwarming gedurende de tweede helft van de eeuw zou aan menselijk handelen dienen te worden toegeschreven.

Ten aanzien van de vraag wat er nu verder zal gebeuren, ziet Peiser minder wetenschappelijke overeenstemming. 'Vaak wordt door de politiek en media beweerd dat er een consensus bestaat dat een opwarming van 0,3°C of 0,4°C als gevolg van menselijk handelen tot een wereldwijde ramp zal leiden. Maar daarover bestaat in feite geen overeenstemming. Daarover ben ik dan ook wat sceptischer – dus meer over de voorspellingen dan de onderliggende wetenschap. Vooral over de mogelijk apocalyptische ontwikkeling van het klimaat is er nog een stevig debat gaande.'

EEN ONGEMAKKELIJKE WAARHEID?

Peiser is van mening dat de politiek de wetenschap niet langer als het belangrijkste probleem ziet. 'Waar het nu om gaat, is de wijze waarop men klimaatverandering economisch en politiek gaat aanpakken.' Ten aanzien van deze vraag wijkt zijn opvatting af van die van de regering. 'Tony Blair is in feite van mening dat we dit probleem in de komende tien jaar dienen op te lossen. Zo niet, dan is het volgens hem te laat. Persoonlijk denk ik dat dat volkomen irrealistisch is. Iedereen roept: "Het einde is nabij", maar in werkelijkheid is er geen korte-termijnoplossing. Dat is de nuchtere waarheid.'

Hij wijst erop dat ondanks *Labour's* belofte om het klimaatprobleem aan te pakken, de CO₂-uitstoot van het Verenigd Koninkrijk in 2005 in feite 2% hoger was dan toen Labour in 1997 aan het bewind kwam. Ondertussen zal de regering haar doelstelling om de CO₂-uitstoot van

1990 in 2010 met 20% te verminderen niet halen: in 2005 was het uitstoot-volume slechts 5% lager dan het referentieniveau van 1990. Peiser stelt vast dat het grootste gedeelte van de reductie sinds 1990 het gevolg was van een eenmalige overschakeling van kolengestookte naar gasgestookte elektriciteitscentrales in het begin van de jaren negentig.

Peiser is van mening dat onze economieën nog gedurende lange tijd afhankelijk zullen blijven van fossiele brandstoffen, want deze zijn redelijk goedkoop. Bovendien zijn alternatieve energiebronnen niet in voldoende mate beschikbaar, terwijl hun prijs nog niet concurrerend is.

'Je kunt niet van de ene dag op de andere de CO₂-uitstoot verminderen, tenzij je zou besluiten de economie af te remmen. De uitstoot van CO₂ is nauw verbonden met economische groei. Als je de groei vermindert, kun je ook de emissies terugbrengen. Maar zolang de economie groeit, zullen de emissies omhoog gaan.'

Peiser kan zich niet voorstellen dat regeringen hun bevolking kunnen vragen economische offers te brengen voor een 'hypothetisch scenario' van schadelijke klimaatverandering. Hij gelooft ook dat het economisch eigenbelang van landen als China, India, de Verenigde Staten en Australië zal verhinderen dat zij zich zullen aansluiten bij een wereldwijde CO₂-emissiemarkt van het type dat wordt bepleit door de Britse regering en de Europese Commissie, op basis van het Europese emissiehandelssysteem. Peiser: 'De Britten en de Europeanen beseffen dat zij thans in wezen een unilateraal klimaatbeleid hebben. Daarom doen zij hun best om de rest van de wereld mee te krijgen. Maar hoe waarschijnlijk is het dat dat lukt? Ik betwijfel of dat erg realistisch is – althans op afzienbare termijn.'

Dit alles betekent dat Peiser gelooft dat er weinig kans is dat er een wereldwijde overeenkomst kan worden bereikt om de broeikasgasconcentratie te stabiliseren op een niveau van, pak weg, 550 ppm CO₂-equivalent, zoals voorgesteld door Stern en sommige Britse ministers. En zelfs als er overeenstemming over zo'n doelstelling zou kunnen worden bereikt, betwijfelt hij of de maatregelen die nodig zijn om dat doel te bereiken politiek haalbaar zullen blijken.

Peiser is voorstander van een inspanning om CO₂-uitstoot te verminderen, maar naar zijn mening is techno-

logische vernieuwing de enige praktische manier om substantiële vermindering te verwezenlijken, inclusief energiebronnen zoals schone kolen, kernenergie, zonne-energie (vooral geen windenergie) en op de langere termijn, waterstof en wellicht kernfusie. Maar daarvoor is tijd nodig. 'Je kunt dat niet in tien jaar voor elkaar krijgen. Er gaan minstens twee generaties overheen om onze hele economie over te schakelen op een laag koolstofverbruik.'

Wanneer men zo naar Peiser luistert, is het toch moeilijk de gedachte te onderdrukken aan wat er zal gebeuren als de meer alarmerende voorspellingen ten aanzien van de opwarming van de aarde werkelijkheid worden. Gaat het niet te langzaam als men mikt op technologische vernieuwing? 'Als we inderdaad tekenen zien dat het de verkeerde kant op gaat, dan dienen we natuurlijk meer geld uit te trekken het beleid te intensiveren,' zegt hij. 'Maar tot op heden zie ik geen catastrofe op ons afkomen – ik zie daarvoor geen indicaties. Daarom ben ik sceptisch over de stelling dat we nu geld dienen uit te geven, zo'n £200 miljard per jaar, zoals Stern bepleit.' Als de somberste voorspellingen inderdaad uit lijken te komen, dan zou volgens Peiser een oplossing kunnen worden gezocht in geo-engineering, een opvatting die zijn voorkeur verraadt voor technologische oplossingen. 'Het is niet goedkoop, het is zelfs erg duur, maar het is veel goedkoper dan alle voorstellen die nu ter tafel liggen, zoals de 1% van het BNP die Stern denkt nodig te hebben.'

AFKOELING VAN HET DEBAT

Peiser gelooft dat bij gebrek aan praktische oplossingen op de korte termijn, politici er verstandig aan zouden doen om de toon van het klimaatdebat te matigen en de burgers voor te bereiden op inspanningen op de langere termijn. 'Men zou kunnen stellen, "Okay, dit zijn de uitdagingen, dit zijn de problemen. We kunnen ze niet op de korte termijn oplossen, maar dat kunnen we waarschijnlijk wél op de lange termijn." Maar op dit moment gaat de discussie in Engeland precies de andere kant op. Mike Hulme, directeur van het 'Tyndall Centre for Climate Change Research', bekritiseerde onlangs politici, milieugroeperingen en de media omdat zij slechts over de mogelijke gevolgen van klimaatverandering spreken in termen van een nakende catastrofe. Peiser heeft hier al langer op gewezen en ziet een sterke culturele dimensie

in dit alarmistische discours. 'De opkomst van een milieu-Apocalyps is misschien wel de belangrijkste ideologische ontwikkeling in de westerse wereld sinds de ondergang van het Marxisme.'

Hij erkent dat de door hem bepleite technologische aanpak op gespannen voet staat met de meer alarmerende voorspellingen. 'Als ik de mensen vertel dat we de zaak in een langer termijnperspectief moeten bekijken, zal men mij tegenwerpen: "Je onderschat de ernst van het probleem, we stevenen nu op een Armageddon af." Persoonlijk denk ik dat meedeinen op deze hype niet constructief is. Het is niet de eerste keer in de menselijke geschiedenis dat de bevolking tot een aan hysterie grenzend niveau wordt gemobiliseerd ten aanzien van bepaalde thema's. Wanneer de emoties zo hoog oplopen en de mensen niet meer weloverwogen verschillende opties tegen elkaar willen afwegen, is rationele besluitvorming onmogelijk. Wanneer men denkt dat het einde nabij is, dan is de remedie gewoonlijk erger dan de kwaal.'

GEVANGEN IN RETORIEK

Peiser wijst erop dat het catastrofisme in de maatschappelijke discussie over klimaatverandering door de belangrijkste politieke partijen in Engeland is aangewakkerd omdat zij alle drie uit zijn op de verwerving van de gunst van de kiezer die groen belangrijk vindt. Spottend merkt hij op dat de Conservatieven thans groener zijn dan de Groenen. 'Politiek gezien is dit een situatie waarin men alleen maar kan verliezen, want elke regering, of die nu *Labour of Conservative* is, zal worden geconfronteerd met de realiteit dat het beleid niet in overeenstemming is met de retoriek. Tony Blair heeft het klimaat bovenaan de politieke agenda gezet, maar heeft eigenlijk niets gedaan om de uitstoot van CO₂ te verminderen. De politiek heeft zich bij dat alles erg geëxponeerd. Maar als je gevaren overdrijft waar je eigenlijk niets aan kunt doen, zul je daarvoor een prijs moeten betalen. De politici hebben zichzelf in een onmogelijke positie gemanoeuvreerd. Ze hebben een diepe kuil voor zichzelf gegraven, waaruit ze niet meer kunnen ontsnappen. Op dit moment is er geen uitweg voor welke politieke partij dan ook.'

Peiser stelt dat de spanning tussen retoriek en werkelijkheid nu duidelijk wordt. Hij verwijst naar de druk waaraan de regering wordt blootgesteld door meer dan

400 leden van het parlement en de 'Friends of the Earth' om jaarlijkse doelstellingen ter reductie van de uitstoot van CO₂ op te nemen in de Klimaatwet. 'Als je de Britse economie wilt opofferen, dan moet je vooral jaarlijkse doelstellingen in de wet opnemen,' zegt hij. 'Maar politici dienen daarover eerlijk te zijn. Ze zouden de mensen moeten vertellen: "Wil je de planeet redden? Okay, maar zeur dan niet over werkloosheid, stijgende energieprijzen en de verhuizing van onze industrie naar andere delen van de wereld, waar een ander beleid wordt gevoerd.'"

'De minister van Financiën, Gordon Brown, weet dat het onmogelijk is om die jaarlijkse doelstellingen te realiseren,' zegt Peiser. 'Maar wanneer je het probleem van klimaatverandering eenmaal tot grote proporties hebt opgeblazen en vervolgens zegt: "Wacht eens even, we kunnen CO₂ niet elk jaar verder verminderen", dan sla je een slecht figuur. Dan wek je de indruk dat je het probleem niet serieus neemt. Dat is dus een probleem voor iedere beleidsmaker: je overdrijft de dreiging, en vervolgens handel je er niet naar omdat dat onmogelijk is. Dan zullen de mensen je hypocriet vinden. En dat is dan ook de indruk die men thans van de overheid heeft.'

WEGEN EN VliegVELDEN

Het vervoersbeleid vormt een bijzonder probleem voor de overheid, gelooft Peiser. 'De overheid zal het hoe langer hoe moeilijker krijgen om investeringen in wegen en de uitbreiding van vliegvelden te rechtvaardigen. Het vliegverkeer zal blijven groeien, tenzij de overheid doet wat de milieubeweging wil, en het vliegen zo duur maakt dat alleen de rijken het zich nog kunnen veroorloven. Dat geldt evenzeer voor het wegverkeer. De overheid wordt dus geconfronteerd met een onoplosbaar probleem.'

Verrassenderwijs, prijst Peiser de milieuactivist George Monbiot die, in navolging van het Stern Rapport, pleit voor het schrappen van de uitbreidingsplannen voor wegen en vliegvelden. Op de langere termijn wil hij zelfs dat de winkelcentra in de voorsteden worden opgeheven. 'George Monbiot heeft naar mijn mening gelijk. Hij is de enige die principieel is. Volgens hem hebben we nog maar tien jaar om het probleem op te lossen, anders is het te laat. Dat betekent een complete stop voor uitbreiding van wegen en vliegvelden en een beperking van het wegverkeer – maak het duurder door allerlei nieuwe belas-

tingen.' Maar natuurlijk betwist Peiser de onderbouwing van de argumenten van Monbiot. 'Ik geloof niet in de rampscenario's. Daarom heb ik geen problemen met de uitbreiding van een paar vliegvelden. Ik denk niet dat dat het einde van onze beschaving zal betekenen.'

EEN HEFTIGE REACTIE?

In de afgelopen maanden zijn de protestacties van milieu-activisten die de aandacht wilden vestigen op de dreiging van een klimaatverandering toegenomen. Elektriciteitscentrales, vliegvelden en kantoren van vliegtuigmaatschappijen waren het doelwit. Peiser wijst erop dat de lijst van potentiële doelwitten eindeloos is. Immers, iedereen stoot wel wat uit. Maar hij gelooft dat de milieu-activisten over het algemeen tevreden zijn met de inspanning die de overheid zich zegt te getroosten om de uitstoot te verminderen. 'De milieugroepen denken nog steeds dat de overheid goed bezig is omdat ze geloof hechten aan de officiële retoriek en omdat ministers klimaatverandering bovenaan hun politieke agenda hebben geplaatst. David Miliband en Tony Blair doen voortdurend uitspraken in deze geest en er verschijnen rapporten, zoals het Stern Rapport.'

Maar Peiser denkt dat die opvatting op een gegeven moment zal omslaan in teleurstelling en hij maakt zich zorgen om de reactie van sommigen binnen de milieubeweging. 'Apocalyptische bewegingen kunnen erg radicaal worden omdat zij pretenderen de absolute waarheid in pacht te hebben. Bij de dierenactivisten leidt dit soms tot gewelddadige acties. Dat kan ook bij de milieubeweging gebeuren. Zij kunnen tot harde acties overgaan indien zij zich realiseren dat de regering geen ernst maakt met haar beleidsvoornemens.'

WAT GAAT ER NU GEBEUREN?

Peiser vergelijkt het huidige klimaatdebat in Engeland met een op hol geslagen trein. 'Persoonlijk denk ik dat er weinig aan dit soort angstgevoelens kan worden gedaan. Ik geloof niet dat je de trein kan stoppen. Je kunt hem zelfs niet afremmen. Maar net zoals in de film, slaat de trein uiteindelijk te pletter op een buffer. En dan zullen de mensen misschien tot het inzicht komen dat we van voren af aan moeten beginnen en een andere aanpak moeten kiezen.'

Wat de binnenlandse situatie betreft denkt Peiser dat het beleid zou kunnen vastlopen wanneer de overheid te ver gaat wat betreft de belastingverhogingen of overgaat tot rantsoenering. Maar op internationaal niveau gelooft hij dat een beleidswijziging mogelijk is indien er geen wereldwijde overeenkomst mogelijk blijkt als vervolg op Kyoto. De geïndustrialiseerde landen die zich bij Kyoto hebben aangesloten hebben zich verplicht om hun uitstoot van broeikasgassen in de periode 2008-2012 te verminderen met gemiddeld 5,2% beneden het niveau van 1990. De Verenigde Staten en Australië hebben geweigerd zich daarbij aan te sluiten. De VS hebben dat gedaan op grond van de overweging dat deelname aan Kyoto de economie zou schaden en omdat zij het niet eens zijn met het feit dat het Kyoto-verdrag geen verplichtingen oplegt aan ontwikkelingslanden zoals China and India. Ondertussen blijken vele landen die het verdrag hebben ondertekend hun reductiedoelstellingen niet te zullen halen, deels omdat er geen sanctie is op het niet nakomen van hun verplichtingen.

De Europese Commissie heeft verklaard dat de uitstoot van de oorspronkelijke 15 lidstaten in 2004 slechts 0,9% was onder het niveau van 1990. Dat is nog ver verwijderd van de reductiedoelstelling voor 2012. 'Als er geen wereldwijde post-Kyoto overeenkomst mogelijk blijkt, zal dat het klimaatbeleid van alle Europese landen op losse schroeven zetten,' voorspelt Peiser.

Hij is van oordeel dat de zogenoemde 'command and control'-strategie (met verplichte uitstootplafonds) niet effectief is. In plaats daarvan dienen overheden hun inspanningen te richten op de bevordering van onderzoek en ontwikkeling van energiebronnen. 'Indien zij werkelijk innovatie wensen, dienen zij de daad bij het woord te voegen. Noch Groot-Brittannië, noch Europa besteden voldoende geld aan wetenschap en technologie om de technieken te ontwikkelen die wij nodig hebben.'

Peiser betwist de opvatting van de overheid dat er een prijs op koolstof dient te worden gezet om de ontwikkeling van nieuwe technologieën te bevorderen, en daarmee fossiele brandstoffen duurder te maken. 'Wanneer je energie duurder maakt, zullen alle producenten prijsverhogingen doorvoeren. In plaats van het leven duurder te maken en onze economieën af te remmen, moet je eigenlijk meer welvaart scheppen om meer geld

in onderzoek en ontwikkeling te kunnen stoppen. Alleen wanneer onze economie het goed doet heb je voldoende middelen om aan het milieu te besteden.'

VOORSPELLEN VAN RAMPEN TUSSEN VAKANTIEADVERTENTIES

Misschien is de spanning tussen klimaatverandering en de economie nergens duidelijker dan in de media. Kranten als de *Guardian* en de *Independent* zijn het verst gegaan in hun berichtgeving en commentaren over de dreiging die er van klimaatverandering zou uitgaan, waarbij zij uitvoerig berichtten over de meer alarmerende voorspellingen. Tegelijkertijd echter vindt men in dezelfde bladen een overvloed aan advertenties voor verre vakantie-reizen, goedkope vluchten, aantrekkelijke auto's en energie-intensieve consumptiegoederen.

'Als de *Guardian* en de *Independent* de dreiging serieus zouden nemen, dan zouden ze subiet alle advertenties over de geneugten van het goede leven moeten weren. Als we werkelijk op een catastrofe afsteveneren, waarom blijven zij dan profiteren van al die bedrijven die zij daarvan de schuld geven? In feite dragen de kranten evenveel bij aan het probleem als de auto-industrie of de olie-industrie, omdat zij propaganda maken voor een bepaalde levensstijl. Enerzijds beweren zij dat het eind nabij is, maar in één adem voegen zij daaraan toe: "Kijk eens wat een mooie auto", "Kijk eens wat een goedkope vlucht naar Spanje." Daarmee geven zij tegenstrijdige signalen af.'

Peiser is van mening dat deze tegenstrijdigheden onze afhankelijkheid van fossiele brandstoffen illustreren. 'Zonder advertenties zouden de *Guardian* en de *Independent* het loodje leggen. Elk organisatie en elk individu wordt geconfronteerd met het probleem dat men eenvoudig niet uit de koolstofeconomie kan stappen.'

CO₂-RANTSOENERING LEIDT TOT POLITIEKE ZELFMOORD

De minister van financiën, Gordon Brown, zal waarschijnlijk belastingverhogingen aankondigen op het wegverkeer en vlieg-reizen en zal daarbij het klimaat als belangrijkste

rechtvaardiging aanvoeren. Hoewel het publiek ongetwijfeld bezorgd is over het klimaat, denkt Peiser niet dat het bereid zal zijn de offers te brengen die nodig zijn om er iets aan te doen.

In dit verband wijst hij op de verlekkerde reactie van de *tabloids* op het uitlekken van het memo van de Britse minister voor milieu, David Miliband, die er bij Gordon Brown op aandrong om het autoverkeer en vliegverkeer extra te belasten. 'De *Daily Mirror* schreef in een commentaar: "Godzijdank dat er nog wetenschappers zijn die van mening zijn dat al dat klimaatgedoe onzin is".'

'Als de politiek ingaat tegen de belangen van de mensen, dan gaan ze vragen stellen. Zolang het niets kost wil iedereen groen zijn. Maar als de mensen de pijn gaan voelen, zullen ze zich afvragen of het allemaal wel klopt.'

Zo gelooft Peiser ook dat een persoonsgebonden CO₂-rantsoen (dat wordt bepleit door activisten als Mayer Hillman and George Monbiot, en zelfs is geopperd door David Miliband) politiek gezien onhaalbaar is. 'Laten we het eens proberen en kijken hoe lang de regering dat overleeft. Ik wens ze daarmee alle succes. Maar zelfs een poging daartoe zou reeds politieke zelfmoord betekenen, tenzij andere landen hetzelfde doen. Want de mensen zullen dan merken dat hun levensstandaard daalt, terwijl die in andere landen stijgt.'

'Rantsoenering kan alleen helpen indien dat strikt wordt afgedwongen,' zo voegt hij daaraan toe. 'Mensen als George Monbiot zullen zeggen: "Okay, als dat de instelling van de mensen is, dat zij alleen maar aan zichzelf denken en dat zij niet accepteren dat we onze levensstijl moeten veranderen om onze planeet te redden, dan moeten we rantsoenering afdwingen door een soort politiestaat." Om misverstand te voorkomen, ik ben het niet met deze opvatting eens, maar als de mensen hun levensstijl niet willen opofferen om onze planeet te redden, wat voor alternatief is er dan?'

Dit interview werd afgenomen door Andrew Forster en is eerder gepubliceerd in het Britse blad Local Transport Today op 30 november 2006.

KLIMAAT ASSESSMENT

H E N K T E N N E K E S

Waarschijnlijk zullen slechts weinigen bekend zijn met het begrip wetenschappelijke *assessment*. Het gaat hier om de beoordeling van de kwaliteit van wetenschappelijk werk. Vaak wordt dit uitgevoerd door een groep wetenschappers, die op een bepaald gebied een grote reputatie genieten en als zodanig in het Engels als *peers* worden aangeduid. Wat het thema klimaat betreft heeft het werk van *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC, het klimaatpanel van de VN) ook het karakter van een *assessment*. Het IPCC inventariseert en beoordeelt wetenschappelijke artikelen op klimaatgebied die in de gerenommeerde wetenschappelijke tijdschriften zijn verschenen. Op die manier geven zij een overzicht van de stand van de klimaatwetenschap op een bepaald moment. Hierbij wordt gestreefd naar een consensus onder de beoordelende wetenschappers over de wetenschappelijke waarde van de bestudeerde literatuur.

In dit artikel zullen de tekortkomingen van het consensusstreven binnen het IPCC worden belicht. Daarvoor in de plaats zal een alternatief worden geboden, waarbij de samenvattingen voor beleidsmakers van het IPCC worden vervangen door *beleidsassessments* door de beleidsmakers zelf. Aangezien alle problemen die voortvloeien uit het huidige en toekomstige klimaat zich het sterkst (zullen) manifesteren in arme landen, zal bovendien worden gepleit voor een sterke betrokkenheid van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) bij deze activiteiten.

Ik ben geen dromer. Als rijksambtenaar weet ik maar al te goed dat er mensen zijn die, zodra ze de kans krijgen,

steeds weer een manier vinden om de regels te omzeilen. Ik geloof niet in een wereld waarin iedereen het spel eerlijk speelt. Ik geloof echter wél dat de regels van het spel zo geschreven kunnen worden dat de negatieve consequenties minimaal zijn. Een systeem waarbij de pleitbezorgers voor de strijdende partijen hun zaak voor een onafhankelijke jury moeten bepleiten, lijkt mij de voorkeur te verdienen boven een systeem dat kunstmatige overeenstemming nastreeft.

Gelukkig hoef ik het wiel niet zelf uit te vinden. Hier in Nederland heeft het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) de taak om het parlement en de uitvoerende instanties te voorzien van een onafhankelijke beoordeling van het klimaat. Het was niet eenvoudig om deze omslag in de ambtelijke wereld te bewerkstelligen. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM) verzette zich jarenlang met hand en tand tegen deze gedachte. De ambtenaren aldaar waren gewend geraakt aan het gelijktijdig doen van onderzoek en de verdediging daarvan. Dit gaf hen veel mogelijkheden de politieke besluitvorming van het Ministerie van Volksgezondheid, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) direct te beïnvloeden. Maar de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid (RAWB) (tegenwoordig heet die AWT, Adviesraad voor Wetenschap en Technologie) argumenteerde – uiteindelijk met succes – dat een onderzoeksinstituut niet als enige het eigen onderzoek kan beoordelen.

Zoals geen enkel systeem, is ook het huidige systeem niet volmaakt. De demarcatielijnen tussen de taken van de *assessment* instantie en van verschillende onderzoeksinstanties en milieugroeperingen, worden van tijd tot tijd overschreden. Slecht bewaakte grenzen moedigen smokkelen over en weer aan. Anderzijds kunnen te strakke grenzen de zeer waardevolle wisselwerking tussen beide kanten beperken. In elk geval is geen enkele grens volledig

ondoordringbaar. Ik heb nochtans het gevoel dat het MNP over het algemeen goed werk levert. Het rapport over aanpassing aan klimaatverandering van oktober 2005 bevatte geen alarmerende taal. Het was evenwichtig in de afweging van pro's en contra's van de opwarming van de aarde voor verschillende sectoren in de samenleving. Gedurende de laatste maanden lieten vertegenwoordigers van het MNP, op momenten dat dat nodig was, luid en duidelijk van zich horen.

Het IPCC is de internationale evenknie van het NMP, maar dan uitsluitend voor klimaatvraagstukken. Het is makkelijk om het IPCC-proces te bekritisieren, maar zijn er redelijke alternatieven? De ervaring heeft geleerd dat de onderzoekers die de drie *assessment*rapporten op hun naam hebben staan, het moeilijk hebben gehad met de belangenverstrengeling wanneer zij moeten samenwerken met de diplomaten die het laatste woord hebben over de uiteindelijke tekst van de samenvatting voor beleidsmakers. Eerder hebben onderzoekers die deze samenvattingen te alarmistisch vonden, uit wanhoop het IPCC-proces verlaten. Tijdens de laatste IPCC-ronde klaagde sommige onderzoekers dat de definitieve tekst veel te algemeen was geworden onder invloed van de diplomaten. Ik denk dat deze dilemma's voorkomen kunnen worden door een duidelijke scheiding tussen de taken van de wetenschappers die de *assessment*rapporten schrijven en de vertegenwoordigers van de overheid die tekenen voor politieke documenten. Ik geef er de voorkeur aan dat wetenschappelijke *assessments* worden geschreven door onderzoekers en beleids*assessments* door beleidsmakers. Het idee dat de samenvatting voor beleidsmakers politieke samenvattingen van wetenschappelijke documenten moeten zijn, veroorzaakt grote verwarring. Dit moet worden vermeden. Niemand zou eerst deel mogen uitmaken van de wetenschappelijke onderzoeken om vervolgens zijn opwachting te maken bij de politieke onderhandelingen als representant van de overheid of wetenschappelijk adviseur van een diplomaat. Een strikt vasthouden aan de stelregel dat wetenschappers niet als vermomde beleidsmakers mogen optreden en andersom maakt het gevaar van belangenverstrengeling veel minder dan nu het geval is. Ik vind het geen probleem als wetenschappers meeschrijven aan beleids*assessments* door politici, doch zij mogen mijns inziens dan niet meer participeren in wetenschappelijke *assessments*.

Een dergelijke aanpak lost ook enkele andere hardnekkige problemen op. De veelgehoorde consensus die het IPCC-proces zou moeten genereren, is een diplomatieke noodzakelijkheid, maar een wetenschappelijk gedrocht. Ik erken graag dat beleidsmakers consensus moeten nastreven. De uiteindelijke producten die door het IPCC-proces gegenereerd worden, zijn bedoeld voor de overheden die het IPCC van instructies voorzagen. Meningsverschillen moeten door middel van overleg worden overbrugd alvorens de politieke teksten klaar zijn. In de diplomatie is dat gebruikelijk. Doch diplomatieke onderhandelingen zijn er voor diplomaten, niet voor wetenschappers. Men kan niet onderhandelen over wetenschappelijke bewijzen, zoals men niet zou moeten onderhandelen over wetenschappelijke meningen. Herhaalde beweringen dat 2500 wetenschappers betrokken zijn bij het IPCC-proces appeleren aan een foutief beeld van de wetenschap. Wetenschappelijke opinies krijgen op deze manier een glans van objectiviteit. En de IPCC-staf heeft daar handig gebruik van gemaakt. Ik geef de voorkeur aan een diplomatieke overeenstemming die op zichzelf kan staan. Op die wijze kan iedereen zien wie welke verantwoordelijkheid draagt.

Als het *assessment*proces op deze wijze wordt opgesplitst, zullen de wetenschappers die betrokken zijn bij de wetenschappelijke *assessments* de benodigde bewegingsvrijheid hebben om het volledige spectrum aan bewijs en opinies te vertegenwoordigen die in de wetenschappelijke wereld circuleren. Nu doen zij dat selectief. Ze hoeven geen kunstmatige consensus na te streven en kunnen zowel paniekzaaiers als sceptici van allerlei soorten in hun midden verwelkomen. Desondanks zal de vrijheid om een grote variëteit aan meningen te verzamelen niet werken zolang recrutering van wetenschappers die willen schrijven aan *assessments* zo ondoorzichtig blijft als zij momenteel is. Het concept van *checks-and-balances* vergt dat de macht verdeeld is over een voldoende grote groep onafhankelijke organen, op een wijze die transparant is voor kritische buitenstaanders.

Momenteel vindt de selectie van wetenschappers die deelnemen aan de drie werkgroepen plaats door anonieme IPCC-stafleden, die zelf informeel gerecruteerd worden uit meteorologische en milieukringen. Ik geloof dat het selectieproces voor deelnemende wetenschappers

dient te gebeuren door de nationale Academies van Wetenschappen van de betrokken landen, of soortgelijke prominente groeperingen in landen die dergelijke instituties niet kennen.

Naar mijn mening dienen de gebruikelijke samenvattingen voor beleidsmakers dus te worden vervangen door beleidsassessments door beleidsmakers. Extra voordeel hiervan is dat deze ook meer ruimte aan de beleidsmakers geven. In dit voorstel kunnen beleidsdebatten dan multidimensionaal en gedetailleerd worden. Het IPCC zou medeverantwoordelijk worden als het zich expliciet in een discussie over beleidsmogelijkheden zou mengen. Zolang het pretendeert alleen met wetenschappelijke vragen en gevolgen bezig te zijn, zal het beleid via de achterdeur binnensluipen.

Het grootste probleem is de bureaucratie. Het secretariaat van het IPCC heeft dezelfde gewoonten ontwikkeld als bureaucraten elders. Het is niet verplicht om openheid van zaken te geven over interne werkprocessen. Daardoor is het voor het secretariaat mogelijk om te opereren als pleitbezorger voor een beperkt aantal belangen. Veel werk wordt achter de schermen verricht. Daar waar dat tot eventuele voordelen kan leiden, wordt er gelobbyd. De staf blijft onzichtbaar als er wetenschappers gerekruteerd worden. Zij schrijven rapporten en persberichten, enzovoorts. Ik kan deze anonieme bureaucraten niets kwalijk nemen. Dit is de manier waarop het in de praktijk steeds gaat. Bureaucraten spelen hun spelletje in het geheim, waar grondwettelijke scheiding van machten hen niet kan bereiken. Ik ken geen manier om dit te veranderen.

Ik stuitte wel op een alternatief, dat werd voorgesteld door David Henderson, voormalig *chief economist* van de OESO en co-auteur van enkele kritische artikelen naar aanleiding van de Britse *Stern Review*, die enkele maanden geleden is verschenen en waarin werd gepleit voor snelle actie om de vermeende gevaren van een opwarming van de aarde het hoofd te bieden. Henderson wil de OESO

betrekken bij klimaatveranderingsassessments. In een aantal lezingen, die hij in februari en maart in Australië en Nieuw Zeeland heeft gehouden, stelde Henderson dat de OESO de aangewezen instantie is om de relevantie van de IPCC-assessmentrapporten te beoordelen, omdat zij de enige internationale organisatie is die systematisch onderwerpen uit het hele spectrum van de micro-economie en het structuurbeleid kan beoordelen.

De bureaucraten van het IPCC hebben steeds kunnen opereren zonder zich zorgen te hoeven maken over *counterveiling powers*. Zonder deze tegenmachten kunnen de mensen zich geen afgewogen oordeel vormen over van wat dan ook. Als de OESO de leiding op zich zou nemen ten aanzien van het organiseren van assessment van de IPCC-assessments, dan zou er een vlak speelveld ontstaan, waarin alle zaken die tot nog toe verzwegen werden, uiteindelijk toch aandacht zullen krijgen. Als de economen van het OESO erbij betrokken worden, dan zou de onvermijdelijke vraag naar de kosten en baten van de verschillende voorstellen voorts een integraal onderdeel van het assessmentproces worden. Ik beweer dit met enige nadruk, want milieubureaucraten hebben er een handje van de zaken op een dusdanige wijze aan de orde te stellen dat zij geen verantwoordelijkheid hoeven te dragen voor de gevolgen. Ze weigeren te participeren in discussies over de kosten en baten van hun voorstellen en houden zich verre van betrokkenheid bij vraagstukken van armoede, ondervoeding en werkeloosheid.

Er is geen definitieve oplossing voor de diverse dilemma's van klimaatassessment. We moeten van wetenschappers niet het onmogelijke vergen, zoals we ook niet kunnen verwachten dat wetenschappers over bovenmenselijke kwaliteiten beschikken. Maar wat we wél kunnen doen, is een poging wagen om de evidente tekortkomingen van de huidige assessment processen te verminderen.

Prof. dr. H. Tennekes is voormalig Directeur Wetenschappelijk Onderzoek van het KNMI.

REACTIES PUBLICATIE FRANKENVRIJ

In *Liberaal Reveil 1*, 2007 was het artikel *De Koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde* anoniem opgenomen. Naar aanleiding hiervan heeft de redactie een enorme hoeveelheid zeer uiteenlopende reacties binnengekregen. Deze reacties betroffen enerzijds de inhoud van artikel en anderzijds de publicatie – en de keuze voor anonimiteit – van het artikel. De redactie heeft besloten een compilatie van de inzendingen te maken om zo aan de lezer een goed beeld te geven van de discussie na afloop. Twee inzendingen worden integraal opgenomen in dit nummer van *Liberaal Reveil*.

De redactie van *Liberaal Reveil* heeft met de publicatie van het artikel van Frankenvrij beoogd het debat over de omgang met de Koran te stimuleren. De publicatie van het artikel past ook in een door de Teldersstichting reeds eerder ingezette discussie rondom de vrijheid van godsdienst.¹ Ter redactie wordt de strekking van het artikel van Frankenvrij – herschrijven danwel verbieden van delen van de Koran – overigens niet gedeeld. Dit was echter voor de redactie geen reden om niet tot publicatie over te gaan.

PUBLICATIE

Velen benadrukken het belang van de publicatie en spreken de hoop uit dat de publicatie voor veel discussie zal zorgen. Sommigen zijn zelfs van mening dat het artikel hard nodig was. 'Wat ben ik ontzettend blij met de duidelijke taal in dit artikel. Eindelijk eens de waarheid boven tafel, die door het gros van de Nederlanders niet geweten wordt.' 'Ik hoop dat dit artikel voor een heel duidelijke discussie gaat zorgen en dat de teksten die in de Islam [bedoeld is de Koran, red] staan velen zullen laten schrikken!', 'Met grote instemming heb ik kennis genomen van de publicatie in uw blad over geweld in de Koran en de vraag of de 164 haatteksten t.o.v. alle niet-moslims zomaar onverkort gehandhaafd mogen worden door in elk geval een groot deel van de moslims'. Het feit dat naar aanleiding van het artikel zoveel reacties zijn binnengekomen op de redactie en dat de publicatie

zoveel aandacht in de media genereerde geeft wel aan dat er behoefte is aan een dergelijke discussie.

Uit vele reacties blijkt ook een bezorgdheid ten aanzien van het recht op vrijheid van meningsuiting in Nederland. De keuze van de redactie om de auteur met klem te adviseren onder pseudoniem te publiceren wordt weliswaar niet door iedereen positief beoordeeld, doch velen zijn zich wel bewust van de gevaren die een dergelijke publicatie met zich mee kan brengen. Leon de Winter wijdde in *Elsevier* een column aan het artikel en erkende de noodzaak van pseudoniemen; 'pseudoniemen zijn nodig, omdat gelovige moslims problemen hebben met islamkritiek en gewelddadig kunnen reageren'.² Tegenstanders van de anonieme publicatie noemen het laf en vinden dat degene die een dergelijke mening publiek wil maken zich ook bekend moet maken. De auteur – die op advies van de redactie anoniem blijft – zou in de bijdrage niet uitnodigen tot debat maar aanzetten tot vreemdelingenhaat. Echter de vele en zeker ook veelzijdige reacties – ook van moslim zijde – laten zien dat er wel degelijk een discussie op gang komt. In het belang van de discussie heeft de redactie besloten om in dit nummer van *Liberaal Reveil* de reactie van Majlis Sultanal-Qalam volledig op te nemen.

HERSCHRIJVEN VAN DE KORAN

Frankenvrij pleit in zijn artikel voor het verbieden van delen van de Koran, danwel het herschrijven van de meest gewelddadige delen. Enkele reacties wezen op het bestaan van een Nederlandse aangepaste versie van de Koran, uitgebracht door de liberale Lahore Ahmadiya Moslimbeweging. Tevens zijn er al enkele liberale interpretaties van de Koran en de islam. Herschrijven zou daarom niet nodig zijn. Het probleem zit hem er echter in dat deze herziene versie door een groot deel van de moslimwereld niet wordt erkend wordt en dus ook niet wordt gelezen.

Vele reacties pleiten daarom voor een goed debat over de omgang van gelovige moslims met de Koran. Het verbieden van de Koran ofwel schrappen van delen ervan gaat

velen te ver. De Koran zou juist in de context geplaatst moeten worden en ook als zodanig behandeld worden. 'In christelijk Nederland wordt heel veel werk verricht om het goddelijk karakter van de Bijbel te relativeren, terwijl dit nauwelijks of niet geschiedt door islamieten met betrekking tot de Koran'. Arabist Jan Jaap de Ruiter publiceerde in 2005 de essaybundel *De statistieken der religies*. Uit de statistische analyse van De Ruiter blijkt onder andere dat het woord barmhartigheid 114 keer in de Koran voorkomt tegenover 29 keer in het Oude Testament en 27 keer in het Nieuwe Testament. Hij stelt dan ook dat het in de praktijk vaak meer op de exegese aankomt en minder op de letterlijke tekst. Als minder moslims het geweld ter hand zouden nemen bij de verwezenlijking van hun idealen maar terug zouden keren naar de kale tekst van hun heilige boek dan zou dat hen en de wereldvrede zeker ten goede komen.

Ook Enno de Witt wijst er in zijn reactie op dat het niet zozeer om de letterlijke tekst van de Koran gaat, maar om de manier waarop mensen daarmee omgaan. De redactie heeft ervoor gekozen om zijn reactie hierna volledig af te drukken.

In een reactie wordt erop gewezen dat 'het grootste verschil tussen de Bijbel en de Koran is dat de Koran gezien kan worden als een volmaakte openbaring van de wil van Allah, en wel in betrekkelijk korte tijd, 22 jaar. De Bijbel daarentegen heeft de structuur van een verhaal waarbij openingsscène, drama, oplossing, ontknoping en afloop elkaar opvolgen over een tijdsbestek van eeuwen en (inderdaad) binnen een bepaalde context. [...] Mijn advies is dus niet schrappen in de Koran, daar is het te veel een heilig boek voor. Maar wel de context van de vroege islam schilderen, zodat we de Koran kunnen contextualiseren en daarmee sterk relativeren'.

OPEN DISCUSSIE IN LIBERAAL REVEIL

Een aantal reacties liet zich vanuit partijpolitiek oogpunt uitgesproken negatief uit over de publicatie in *Liberaal Reveil*. Teleurgestelde en boze briefschrijvers die erop wezen dat het partijbelang van de VVD met deze publicatie op geen enkele wijze gediend was. De redactie wijst er bij deze uitdrukkelijk op dat *Liberaal Reveil* een onafhankelijk platform is waar aan auteurs de ruimte wordt geboden om in discussie te gaan. Schrijven voor *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel en de standpunten die in *Liberaal Reveil* naar buiten komen zijn niet noodzakelijk in overeenstemming met de standpunten van de VVD.

Tenslotte vermelden wij nog dat er ook tientallen brieven en mails binnenkwamen naar aanleiding van de uitzending van NOVA, waarin de voorzitter van de redactie met de heer Mohammed Cheppih een debat probeerde aan te gaan. Bespreking van deze brieven valt buiten de context van dit overzicht. Graag danken wij bij deze alle commentatoren op deze uitzending voor de moeite die zij deden om ons over hun visie te berichten.

NOTEN

- 1 Tijdens de Algemene Vergadering van de VVD op 27 januari jongstleden organiseerde de Teldersstichting in een parallelsessie een debat over het belang, de noodzaak en reikwijdte voor de liberalen van de grondwettelijk verankerde godsdienstvrijheid. Op www.teldersstichting.nl kunt u de bijdragen van de verschillende sprekers nalezen.
- 2 Leon de Winter, 'koran' in: *Elsevier* 63ste jaargang, nr. 15, 14 april 2007, p. 17.

MOTIEVEN KORANVERBOD WEERLEGD

MAJLIS SULTAN - UL - QALAM

DE HEILIGE KORAN

In zijn betoog *De Koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde in Liberaal Reveil*, over de inhoud en strekking uit de Heilige Koran heeft M.S.H. Frankenrijg geen volledige citaten weergegeven, zodat ook verscheidene malen de context niet duidelijk was.

De citaten uit de Heilige Koran (2:7, 2:90, 2:114, 3:178, 4:151 en 4:56) die de schrijver weergeeft om het vermeende primitieve, ongenueanceerde, onverdraagzame, agressieve en haatdragende karakter van de islam jegens andersdenkenden aan te tonen, hebben betrekking op de afrekening in de hel. Deze verzen worden door de schrijver aangehaald om aan te tonen dat de islam in deze wereld aanzet tot haat. Niet aan de orde komt daarbij dat ook de christelijke perceptie (en die van andere geloven) van de hemel en hel het verschil is tussen het goede en het kwade. In het christendom gelooft men ook dat men wordt beloond in de hemel en gestraft in de hel. Op deze wijze wordt de lezer onjuist geïnformeerd.

Verder citeert de schrijver uit de verzen 2:190 t/m 193 uit de Koran. Hierbij gaat het om verdediging, hetgeen een volstrekt gerechtvaardigde handeling is. Als we het volledige citaat nemen dan zien we; 'En strijd voor de zaak van Allah tegen degenen die tegen u strijden, maar overschrijd de grens niet. Voorzeker, Allah heeft de overtreders niet lief. En dood hen, waar gij hen ook ontmoet en drijf hen uit, vanwaar zij u hebben uitgedreven; want vervolging is erger dan doden. En bevecht hen niet nabij de heilige moskee, voordat zij u daarin bevechten. Maar indien zij u bevechten, bevecht hen dan – zo is de vergelding van de ongelovigen. Maar als zij ophouden, dan is Allah zeker Vergevensgezind, Genadevol.' (2:191-193)

Uit deze drie verzen komt duidelijk naar voren dat de moslims wordt geboden niet als agressors op te treden. Allah gebiedt zelfs '...maar overschrijd de grens niet.

Voorzeker, Allah heeft de overtreders niet lief'. Door het weglaten van deze woorden en het wel vermelden van de rest van het citaat wordt de lezer onvolledig geïnformeerd. Het is ook nodig, ter verduidelijking van de context, om vers 2:194 te citeren: 'En bestrijd hen, totdat er geen vervolging is en de godsdienst alleen voor Allah wordt. Maar indien zij (met strijden) ophouden, dan is er geen vijandelijkheid meer toegestaan, behalve tegen de onrechtvaardigen'.

In het aanhalen van vers 47:4 wordt wederom een cruciale zinsnede weggelaten, namelijk '...en wanneer de oorlog is opgehouden...'. Dit geeft aan dat dit vers betrekking heeft op een oorlogssituatie. Met het weglaten van deze zinsnede wordt de suggestie gewekt dat er een bloedbad onder ongelovigen moet worden aangericht.

Ook het citaat van vers 4:104 is niet geheel overgenomen. '...Als gij lijdt, lijden zij ook zoals gij lijdt. Maar gij verwacht van Allah, wat zij niet verwachten. En Allah is Alwetend, Alwijs'. Uit deze zinsnede kan worden opgehaald dat dit alleen geldt in een oorlogssituatie en dat het lijden van de ongelovigen pas toelaatbaar wordt als deze de moslims laten lijden. Een vertaling van dit vers in het boek *De Filosofie van de Islamitische Leer* van Hazrat Mirza Ghulam Ahmad luidt 'verslap niet in het dienen van uw medescheepselen'.

Ook bij het citeren van vers 9:14 verzaakt de schrijver het de lezers juiste en volledige informatie te verschaffen. De verzen 9:12 en 9:13 geven een duidelijk beeld van de context. Vers 9:12 luidt: 'Maar indien zij na hun verbond hun eden breken en uw godsdienst smaden, bestrijdt dan de leiders van het ongeloof – waarlijk, hun eden zijn niets – opdat zij mogen ophouden'. Vers 9:13 luidt: 'Wilt gij een volk niet bestrijden dat zijn eden heeft gebroken en plannen smeedde om de boodschapper te verdrijven en dat het eerste was om tegen u te beginnen?'

Vreest gij hen? Neen, Allah is het meest waardig, dat gij Hem zoudt vrezen als gij gelovigen zijt'.

Om de tegenstelling tussen de boodschap van de schrijver en de ware boodschap van de Koran weer te geven citeren wij hier vers 9:6. 'En als een der afgodendienaren u om bescherming vraagt, schenk hem dan bescherming dat hij het woord van Allah moge horen. Voer hem dan naar de plaats waar hij veilig is. Dit is omdat zij een volk zijn dat niet weet'. Dit vers geeft een uitzonderlijk voorbeeld van hoe beschaafd en wellevend de Koran is jegens ongelovigen. Dit vers is een voorbeeld van tolerantie en liefde voor de medemens.

GEEN DWANG IN DE GODSDIENST

De bewering van de schrijver dat de Heilige Profeet Mohammad (vz mh) de islam met geweld heeft verspreid is in strijd met de Koran, en onlogisch en historisch gezien onjuist. De islam verbiedt dwang in geloofszaken, zoals uit de volgende Koranverzen blijkt: 'Er is geen dwang in de godsdienst. Voorzeker, het juiste pad is van dwaling onderscheiden.' (2:257). 'Laat daarom geloven die geloven wil en niet geloven die niet wil' (18:30). 'Indien zij zich afwenden, dan is uw plicht slechts de duidelijke verkondiging ervan' (3:21). 'Gij wilt niet aanbidden wat ik aanbid. Derhalve voor u uw godsdienst en voor mij mijn godsdienst' (109:6,7). 'Het is mij geboden rechtvaardig tegenover u te handelen. Allah is onze Heer en Uw Heer. Aan ons onze werken en aan u uw werken. Laat er geen twist tussen u en ons bestaan.' (42:16). Dit zijn slechts enkele van de 400 verzen uit de Koran die duidelijk maken dat er volgens de islam er geen dwang mag zijn in het geloof.¹

Daarnaast kan geen zinnig mens denken dat de Heilige Profeet Mohammad (vz mh) de islam met geweld heeft verspreid. Hij was een genade voor de gehele mensheid. Zijn volgelingen groeiden snel in aantal vanwege zijn uitnemende, aantrekkelijke en voorbeeldige karakter en de inherente schoonheid van de islam. Nadat de leiders van de afgodendienaren beseften dat zij de discussie met de moslims niet aankonden, probeerden zij de moslims met geweld tot afgoderij te dwingen en dus niet andersom. Vele onschuldige moslims werden vanwege hun geloof vervolgd, geboycot en vermoord. Dertien jaar lang heeft de Profeet Mohammad (vz mh) zijn volgelingen aangespoord om geweld niet te vergelden. Hadden de moslims

zulke standvastigheid kunnen tonen als zij onder dwang waren bekeerd? Bovendien groeide de islam sneller in vreedstijd dan tijdens de onvermijdelijke zelfverdedigingsoorlogen. Zo groeide het aantal volgelingen van Mohammad tijdens het tweejarige vredesverdrag van Hudaibiyya van 1500 tot 10.000.²

Het verkeerde beeld dat Mohammad het geloof met dwang oplegde, werd gecreëerd door de middeleeuwse katholieke kerk, die de kruistochten en de Inquisitie wilde legitimeren met het beeld van een gewelddadige tegenpartij. L. De Lacy O'Leary schrijft treffend in *Islam at the Crossroads* (1923) op blz. 8: 'De geschiedenis maakt het echter duidelijk dat de legende van fanatieke moslims die door de wereld raasden en met de punt van het zwaard de islam opdrongen aan veroverde rassen, één van de meest absurde mythen is die historici ooit hebben beweerd.' Het is zelfs zo dat een millennium nadat de islam de gewetensvrijheid had ingevoerd, in het christelijke Europa nog ketters werden verbrand onder het motto 'één rijk, één godsdienst'. Benadrukt moet hier worden dat het van fundamenteel belang is een scheiding aan te brengen tussen de leer van de islam – hetgeen de islam tracht te bewerkstelligen – en hetgeen wordt gedaan en verkondigd door zich moslim noemende personen of organisaties.

HOUDING TEGENOVER TEGENSTANDERS

Hoe op te treden tegen tegenstanders is altijd een belangrijke vraag geweest. Moet men hen met gelijke munt betalen, of moet men zich alles laten welgevalen? Dit zijn de twee uitersten, die de mens geen bevrediging kunnen schenken. Natuurlijk kunnen we door toepassing van het eerste onze vijand afschrikken en hopen aldus een einde te maken aan vijandelijkheden. De tweede handwijze, hoewel soms goed en nuttig, draagt het gevaar in zich dat wij aldus handelingen van onze vijand aanmoedigen om nog verder aan zijn kwade gezindheid toe te geven. Daarom moeten wij ons bij de keus van een handeling door ons verstand laten leiden. Wij wijzen hier weer op de geestelijke vooruitgang van de mens. Voor de mensheid, die nog nauwelijks tot oordelen in staat was, voldeed een eenzijdig richtsnoer.

Vandaar het 'oog om oog en tand om tand' van Mozes en 'Bied de boze geen weerstand' en 'Als iemand u op de rechterwang slaat, keer hem dan ook de linker toe'

van Jezus. De Koran echter moedigt de mens aan om vergevingsgezind te zijn jegens zijn vijanden, maar geeft hem de vrijheid indien hij dit dienstig oordeelt, met gelijke munt terug te betalen, daar soms een soepel optreden de vijand meer innerlijke schade berokkent dan een streng optreden zou kunnen doen. Maar de leidende gedachte hierbij blijft steeds dat vergevingsgezindheid boven vergelding gaat. Hierover lezen wij in de Koran: 'Doch de vergelding van het kwade is het daaraan gelijke. Maar wie vergeeft en verbetering voor ogen houdt, zijn loon rust bij Allah. Voorzeker, Hij houdt niet van de onrechtvaardigen. Maar er is geen verwijt tegen degenen, die zich verdedigen nadat hun onrecht is aangedaan. Het verwijt is slechts tegen hen, die mensen onrecht aandoen en ten onrechte in het land opstand veroorzaken. Dezen zullen een pijnlijke straf ontvangen. En hij die geduldig is (d.i. niet vergeldt) en vergeeft, dat is voorzeker een (teken) van een sterk karakter'. (42:41-44)

VERGEVENSGEZINDHEID

Vergevingsgezindheid wordt in de Koran als een deugd beschouwd. Het beoefenen ervan wordt door God ten zeerste aanbevolen. Hoewel het voor de boosdoener opvoedend kan werken, indien men hem met gelijke munt betaalt, moet men toch steeds zijn verbetering als doel in het oog houden. Het betrachten van vergevingsgezindheid kan pas dan als goed worden aangemerkt als men dit met verstand en naar de omstandigheden verricht, dus zo, dat de boosdoener dit niet voor laksheid of lafheid aanziet. Eenzijdigheid is bij de verhouding met tegenstanders verkeerd. De Koran laat ieder mens vrij om de juiste middenweg te kiezen, waardoor zijn verantwoordelijkheidsgevoel wordt ontwikkeld.

Wij lezen hierover als volgt: 'Wedijver met elkaar in het vragen om vergiffenis van uw Heer en om het Paradijs, welks uitgestrektheid de hemelen en de aarde is, bereid voor de godvrezenden. Zij, die in voorspoed en in tegenspoed weldoen en zij, die toorn onderdrukken en mensen vergeven, voorzeker, Allah heeft hen, die goeddoen lief'. (3:134,135). Verder: 'Neig u tot vergiffenis en spoor tot vriendelijkheid aan en wend u van de onwetenden af'. (7:200) 'En indien gij vergeldt, doe dit dan naar mate u onrecht werd aangedaan; maar als gij geduld toont (d.i. niet vergeldt), dan is dat voorzeker het beste voor

degenen die geduldig zijn.' 'En wees geduldig, voorwaar uw geduld is alleen met de hulp van Allah (mogelijk). En treur niet over hen (ongelovigen), noch maak u ongerust over hun plannen. Voorwaar Allah is met degenen, die (God) vrezen en goeddoen.' (16:127-129)

VERKEERDE INFORMATIE IS MISLEIDEND

De schrijver vergelijkt de Heilige Profeet Mohammad (vzmh) met Karel de Grote, de koning der Franken en keizer vanaf 800 na Chr., die de Saksen onder dwang bekeerde tot het christendom. Eerder hebben wij aangevoerd dat dwang in godsdienstzaken moet worden afgevoerd. De schrijver haalt als een van zijn inspiratiebronnen, de Italiaanse politieke denker, Niccolò Machiavelli (1469-1527) aan. Hierdoor lijkt slechts een machtspolitiek zonder geweten te worden benadrukt. Het was immers Machiavelli, die in de Verhandelingen over de eerste tien boeken van Titus Livius schreef: 'Waar het voortbestaan van het vaderland op het spel staat, mag het geen punt van discussie zijn of iets rechtvaardig of onrechtvaardig, menselijk of wreed, eervol of vernederend is. Dan dient men resoluut te kiezen voor de oplossing die het voortbestaan garandeert en de vrijheid instandhoudt.' Hierdoor wordt door de schrijver slechts een immense kloof tussen moslims en niet-moslims gecreëerd of in stand gehouden, en door moslims te beschuldigen van geweld en haat jegens de ongelovigen, door ze te vergelijken met de Nationaal-Socialisten in het verleden, wordt juist de oude lijn van haat van het Westen tegen andersdenkenden voortgezet. In dit verband is het opvallend dat o.a. de volgende passages uit het Evangelie niet worden vermeld: 'Denk niet dat ik ben gekomen om op aarde vrede te brengen. Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard.' (Mattheüs 10:34) en 'Maar wie nu een geldbuidel heeft, moet die meenemen, evenals zijn reistas, en wie er geen heeft moet zijn mantel verkopen en zich een zwaard aanschaffen.' (Lukas 22:36) Het christendom heeft zich sinds het Concilie van Nicea in 325 na Chr. in werkelijkheid als staatsgodsdienst zelden bekommerd om de grondbeginselen van nederigheid, liefde en broederschap tegenover andersdenkenden. Denk bijvoorbeeld in het historische kader aan het feit hoe Joden zijn behandeld in het 'christelijke Westen'.

De islam is de goddelijke wet, die de heiligheid van het

leven, eigendom en eer van het individu waarborgt; de religie die haar oordeel velt door middel van rechtvaardigheid en die het individu wijst op ethische factoren als schaamte, bescheidenheid, kuisheid, trouw, sympathie, respect, zachtmoedigheid, nederigheid, waarheidslievendheid, tolerantie, genegenheid, enz. Het zijn enerzijds de onwetende geestelijken onder de moslims en ook onder christelijke missionarissen, die door de moslims als geleerden werden beschouwd, en de Westerse media anderzijds, die misbruik hebben gemaakt van hun bekwaamheden door islamitische teksten niet in hun historische context te plaatsen en te laten onderzoeken. Dit heeft als gevolg dat religieuze teksten uit hun verband worden gerukt, waardoor een gedeelte van de onverlichte massa onder de mensen wordt getransformeerd tot oppervlakkige, weinig denkende, bloeddorstige fanatiekelingen.

De leer van de islam tracht vrede te bevorderen op de best mogelijke wijze. Het geloof is een zaak van het hart. Wie kan met het zwaard het hart van iemand winnen? In het begin werden de moslims van Mekka vervolgd, maar zij droegen dit in lijdzaamheid. Uiteindelijk emigreerden ze naar Medina en ook daar werden de moslims vervolgd door de ongelovigen en tot veldslagen gedwongen. Het was daarom noodzakelijk de vijand te bestrijden ter verdediging van de vrijheid van het geweten en de vrijheid van het geloof. Dit zijn namelijk fundamentele rechten van de mens. 'Toestemming om te vechten is gegeven aan degenen tegen wie gevochten wordt, omdat hun onrecht is aangedaan, voorzeker, Allah heeft de macht hen bij te staan, degenen die ten onrechte uit hun huizen werden verdreven alleen omdat zij zeiden: 'Onze Heer is Allah'. En indien Allah sommige mensen niet met behulp van anderen tegenhield, zouden ongetwijfeld kloosters, kerken, synagogen en moskeeën, waarin dikwijls de naam van Allah wordt herdacht, afgebroken zijn. Allah zal ongetwijfeld degene ondersteunen die Hem helpt – Allah is inderdaad Sterk, Almachtig.' (22:40-42)

In het kader van de verdediging van christelijke waarden verdient het wellicht vermelding dat het de metgezellen van de Profeet Mohammad (vzmh) waren, die de 'wandelende uitspraken' van Jezus op aarde waren, zoals beschreven in de volgende passage uit het Evangelie: 'Bedenk wel, ik zend jullie als schapen onder de wolven.' (Mattheüs 10:16)

GEDRAG VAN EEN MOSLIM JEGENS ANDEREN

Zoals er in het Westen islamofoben zijn, zo zijn er in de moslimwereld extremisten die aansturen op een 'botsing der beschavingen'. Om die confrontatie mogelijk te maken, schilderen zij de ander af als de grote vijand. Zo krijgt de islam in het Westen etiketten opgeplakt als onverdraagzaam, fanatiek, gewelddadig, achterlijk, despotisch, extremistisch, kortom, een model dat in alles geacht wordt de antithese te zijn van het 'moderne, vrije Westen', en dat daardoor als een bedreiging wordt gevoeld. In de moslimwereld proberen sommige groeperingen het Westen als 'de grootste bedreiging ooit voor de islam' af te schilderen. Dit leidt beiderzijds tot een fobie. Een fobie is een irrealistische angst, een emotie die niet op feiten berust, maar waarin de werkelijkheid verloren is gegaan. Het wegnemen van een fobie vereist het herstellen van de band met de werkelijkheid. Dit vergt onderzoek naar de ware aard van de ander.

Hoe men moet omgaan met niet-moslims wordt in de Koran vermeldt in het volgende vers: 'Allah verbiedt u niet, degenen die niet tegen u om de godsdienst hebben gevochten, noch u uit uw huizen hebben verdreven, goed te doen en rechtvaardig te behandelen. Voorzeker, Allah heeft de rechtvaardigen lief.' (60:9)³ Het daarop volgende vers verduidelijkt: 'Maar Allah verbiedt u vriendschap te betonen aan degenen die tegen u gevochten hebben om de godsdienst, en die u uit uw huizen hebben verdreven of geholpen hebben u te verdrijven. En wie hun ook vriendschap aanbiedt, dezen zijn de boosdoeners'. (60:10)

Het lijkt logisch dat de Koran adviseert geen vriendschapsbanden aan te gaan met diegenen die moslims omwille van hun geloof vervolgen. Een Koranvers m.b.t. rechtvaardigheid tegenover niet-moslims is: 'O gij die gelooft, wees voorstanders van rechtvaardigheid, getuigen voor Allah, zelfs al was het tegen uzelf, of ouders en verwanten. Hetzij rijk of arm, Allah is beter dan beiden. Volg niet de begeerten, opdat gij niet onrechtvaardig zult zijn. En als gij de waarheid omzeilt of u ervan afwendt, Allah is goed op de hoogte van wat gij doet'. (4:136) Zo hadden, ten tijde van de 2de Kalief Umar bin al-Khattab, enkele moslims een stuk land gestolen van een Jood en erop een moskee gebouwd. Dit was een duidelijke schending van de rechten van de Jood. Umar gaf hierop het bevel de moskee te slopen en het land terug te geven aan de Jood. Ech-

ter, zelfs tegenover diegenen die de islam vijandig gezind zijn, wordt mildheid voorgeschreven, en de moslims wordt aangeraden hoop te koesteren, want: 'Het is mogelijk dat Allah liefde zal kweken tussen u en diegene van hen met wie gij in vijandschap verkeert; want Allah is Almachtig en Allah is Vergevensgezind, Genadevol.' (60:8).

De gemeenschap van moslims wordt in de Koran getypeerd als een 'gemeenschap van de middenweg'. Extremisme wordt te allen tijde geschuwd, ook in relatie tot mensen die vijandig staan tegenover de islam. De voorschriften over hoe men met burenen moet omgaan, zijn dan ook van toepassing op niet-islamitische burenen. Ibn 'Umar en Aisha vertellen, dat de Heilige Profeet Mohammad (vzmh) zei: 'Gabriël bleef me vermanen over de rechten van burenen tot ik geneigd was te geloven, dat hij hun erfrecht zou geven.' (Bukhari) Er wordt een beloning in het vooruitzicht gesteld voor een moslim die geduldig een lastige buur verdraagt: 'De Boodschapper van God zei: Er zijn er drie die God liefheeft... (een van hen is) hij die een buur heeft die hem stoort, maar die dat geduldig verdraagt tot ze gescheiden worden door de dood of tot een van hen verhuist' (Uitspraak van de Profeet Mohammad (vzmh), in Musnad Ahmad, gemeld door Abu Darr) Regelmatig beveelt de Koran in alle toonaarden zijn lezers, zich alle goede eigenschappen eigen te maken en in praktijk te brengen.

CONCLUSIE

In deze reactie op het bovengenoemde artikel hebben wij getracht de stelling te weerleggen dat de Koran moet worden verboden op grond van het feit dat deze geweld gebiedt tegen ongelovigen en dat de profeet dit in praktijk bracht. Ook is hierdoor de stelling dat de moslims hierin de profeet moeten volgen omdat zij anders huichelaars zouden zijn, niet langer onderbouwd.

Wij menen te moeten concluderen dat het artikel niet bijdraagt aan een beter begrip en een betere verstandhouding tussen moslims en niet-moslims. Het verscherpt integendeel de tegenstellingen. De genoemde vermeende

oproep tot primitief, ongenueanceerd, onverdraagzaam, agressief en haatdragend gedrag jegens andersdenkenden komt zoals wij hebben getracht aan te tonen in de Heilige Koran niet voor.

Ook passages die oproepen tot moord en doodslag tegen niet-moslims zijn vreemd aan de islamitische leer. Bij strijd gaat het steeds om verdediging, niet om een aanval. Nooit is sprake van agressie. De verspreiding van dit soort opvattingen is onverantwoord, onjuist en versterkt de vooroordelen betreffende een gewelddadige islam. Waarom worden gewraakte passages niet beoordeeld naar de context en de achtergronden? Waarom moeten tegenstanders van de islam aan moslims een door eerstgenoemden geredigeerd Heilig Boek voorleggen? Alle normen van historisch en religieus besef lijken hier te zijn verdwenen. De oproep om een legale versie van de Heilige Koran samen te stellen is volstrekt verwerpelijk.

Publicatie van het artikel draagt niet bij aan discussie en overleg, maar kapt deze eerder af. Overleg dient altijd gebaseerd te zijn op het vrijelijk presenteren en verklaren van de normen en ideeën van de aan het overleg deelnemende partijen. Indien bij voorbaat de normen van een van de deelnemers door andere deelnemers worden gemuteerd zonder hiervoor gezag te hebben vervalt het fundament voor overleg.

Majlis Sultan-ul-Qalam is een afdeling binnen de Ahmadiyya Muslim Djamaat die tot taak heeft te reageren op negatieve publiciteit over de islam en de goede inherente kwaliteiten van de islam te belichten.

NOTEN

- 1 Muhammad Zafrullah Khan, Punishment of apostacy in Islam p.58, London Mosque.
- 2 Muhammad Zafrullah Khan, Muhammad Seal of the prophets, Routledge & Kegan Paul, 1980.
- 3 De Heilige Koran, met Nederlandse vertaling, uitgave van Ahmadiyya Muslim Djamaat, vierde editie.

WOORDEN DODEN GEEN MENSEN – MENSEN DODEN MENSEN

ENNO DE WITT

De discussie over het al dan niet verbieden van de Koran gaat uit van een verkeerde vooronderstelling. Niet de tekst is van belang, maar de manier waarop mensen daarmee omgaan. Een vruchtbare benadering van teksten uit Bijbel en Koran neemt ze voor wat ze zijn: mensenwerk dat zijn plaats in het moderne discours zal moeten vinden. Alleen zo nemen we onze islamitische medeburger serieus.

Een open, moderne en vrije samenleving die zich tegenover een tekst alleen maar kan verdedigen door middel van een bot verbod zit ernstig in de problemen. Gelukkig zijn we nog niet zo ver afgezakt. Nog steeds staan ons voldoende middelen ter beschikking om ook ons onwelgevallige teksten dusdanig op te nemen in het maatschappelijke discours, dat daadwerkelijke schade voor de samenleving voorkomen kan worden. Daarvoor is wel noodzakelijk dat we onze eigen positie en uitgangspunten helder hebben.

Nog niet eens zo lang geleden was het ook in ons land geen gewoonte om vrijuit te spreken over alles wat ons mensen aanging. Tijdens de Reformatie werd driftig gedebatteerd, maar dat dan wel binnen de door iedereen geaccepteerde waarheid van de Schrift. In de eeuwen die volgden werd dat kader verder opgerekt. Zonder te vervallen tot een misplaatste teleologie kunnen we stellen dat de tendens ging in de richting van humanisering en weg van de goddelijke, geopenbaarde en dus au fond niet bediscussieerbare waarheid. Die ontwikkeling heeft de westerse samenlevingen veel goeds gebracht. Niet alleen nam de vrijheid van het individu opzienbarend toe, ook wetenschap, kunst, economie en daardoor welzijn en welvaart bloeiden op zonder de kerkelijke en meer algemeen religieuze kluisters. De vrijheid tot denken en debatteren is de basis van de vooruitgang.

Beperken we ons tot het thema teksten, dan bevinden

we ons thans in de situatie dat alles mag worden opgeschreven en gedrukt – behoudens enkele nauw in de wet omschreven gevallen, meest relictten uit een feodale tijd – en dat teksten beoordeeld worden op hun inhoud, niet op hun afkomst. Dat laatste is uiteraard een vergaande simplificatie. Nog steeds zal de ware gelovige aan een tekst die het etiket draagt van de geopenbaarde waarheid een hogere waarde toekennen dan aan de gemiddelde seculiere roman, die immers mensenwerk is. Lachen om het Oude Testament doen nog steeds maar weinig christenen, al was het alleen maar omdat daar de komst van de Verlosser in wordt aangekondigd. Het verschil met vroeger – en met andere samenlevingen – is dat de niet- of andersgelovige zich daar niets van aan hoeft te trekken. Het staat eenieder vrij om met teksten te doen naar eigen goeddunken.

Problemen ontstaan pas in het maatschappelijke discours, daar waar in de samenleving meningen elkaar ontmoeten en niet zelden botsen. Een beroep op een goddelijk keurzegel is in het debat nooit overtuigend, hier worden steevast argumenten gevraagd. De christenen in ons land begrijpen inmiddels dat het louter schermen met Gods woord niet voldoet, zij debatteren op vaak post-christelijke, welhaast door de Verlichting geïnspireerde wijze. Een mooi voorbeeld was het raadslid van de Christen Unie dat onlangs in Utrecht pleitte voor een verbod op het vertonen van een vrouw in bikini, niet omdat dit de Heere onwelgevallig zou zijn – ze begreep ook wel dat ze daarmee geen zielen zou winnen – maar omdat het denigrerend voor vrouwen was. De ironie is iedereen ontgaan: hier sprak een nota bene vrouwelijke vertegenwoordiger van een maatschappelijke stroming die de verschillen tussen man en vrouw benadrukt zich uit op grond van de overtuiging dat man en vrouw gelijk

zijn. Het inheemse protestantisme hier te lande onderscheidt zich dan ook nog maar weinig van de overige maatschappelijke stromingen. Geen wonder dat deelname van een orthodox-christelijke partij aan de regering praktisch geruisloos zijn beslag heeft gekregen – nadat dezelfde partij al veel waardering oogstte met het werk in verschillende colleges van burgemeester en wethouders.

Het probleem met de Koran is dat we in eerste instantie gedaan hebben alsof dat boek niet meer of minder was dan een soort Bijbel en dat de gelovigen – de moslims – daar ongeveer net zo mee omgaan als de christenen met hun Bijbel: veel is metafoor, andere passages moeten we in hun tijd lezen, alleen de blijde boodschap dienen wij te verstaan en in het maatschappelijke discours gedragen wij ons net als de andere deelnemers. Dit nu is een misverstand.

De Koran is ondanks de vele inhoudelijke overeenkomsten met de Schrift een wezenlijk ander boek, en dat heeft weer te maken met de plaats die het inneemt in het leven van de moslim. Hoewel het vlees ook hier zwak is, zal geen enkele moslim de gedachte aan relativering van de Koran kunnen verdragen. Vandaar ook dat de heer Cheppi in het debat met mevrouw Dupuis geen enkel argument inbracht en slechts uit was op respect, lees de acceptatie van zijn leeshouding als enig zaligmakende, waarbij een discussie over de inhoud taboe was, zo erg, dat de heer Cheppi telkens als die toch ter sprake dreigde te komen de grenzen van een fatsoenlijke gedachtenwisseling opzocht. Zelfs de figuur van de schrijver – Mohammed – is vanuit die opstelling onaantastbaar, iets wat veel verder gaat dan wat we in christendom en jodisme tegenkomen: daar zal niet gauw een rel ontstaan over grappen ten koste van Mozes of pakweg Habakuk.

Doordat wij de Koran en de islam blijven bekijken door onze eigen post-christelijke bril ontstaan voortdurend vervelende en in enkele gevallen gevaarlijke misverstanden. Zo denken we dat moslims de vreselijke dingen die in de Koran staan niet serieus nemen, omdat wij de vreselijke dingen die in de Bijbel staan ook niet meer serieus nemen. Maar wij zijn geen moslims en moslims zijn geen (post-)christelijke Nederlanders. De Nederlander denkt vervolgens in het debat dat hij dezelfde taal spreekt als de moslim en dat de moslim de onuitgesproken regels van het spel heeft geaccepteerd. De moslim voelt zich echter

aangetast in zijn religieuze gevoelens en ervaart een gebrek aan respect.

Grof gezegd kunnen we het communicatieprobleem op drie manier oplossen. De eerste en eenvoudigste is het aanvaarden van de goddelijke oorsprong van de Koran. Dan worden we allemaal moslim en voeren alleen de schriftgeleerden binnen hun eigen kaders exegetische debatten. Zelfs als dit een aanlokkelijk perspectief lijkt, is praktische realisering vrijwel onmogelijk. Genoeg Nederlanders zijn in staat de leerstellingen van de islam tot zich te nemen. Dat heeft niet geleid tot massale bekering, integendeel, dus voor een totale islamisering van de samenleving zal ongehoorde dwang nodig zijn, die niet alleen haaks staat op de principes van de rechtsstaat, maar zich ook slecht verhoudt tot de islam zelf, waarin volgens de gelovigen geen dwang is.

De tweede manier voor het benaderen van de Koran is wel accepteren dat die voor sommigen een heilige status heeft, maar die status niet als zodanig voor zichzelf erkennen. Dit is de vigerende aanpak, sleutelbegrip is hier het respect voor andermans opvattingen. Hier ligt ook de kern van het probleem waar velen thans mee worstelen, want nemen we de Koran serieus, dan nemen we ook de opmerkingen over joden, homoseksuelen en ongelovigen serieus, ook al onderschrijven we ze niet. Vervolgens verwachten we dat de gelovige passages gaat schrappen in een boek waarvan wij zelf vinden dat het voor hem heilig is. Dat is een onmogelijke spagaat, die leidt tot de onnavolgbare omtrekkende bewegingen zoals mevrouw Dupuis die liet zien in Nova, laverend tussen het Scylla van de rede en het Charybdis van een mogelijk verwijt van respectloosheid. Het serieus nemen van de Koran door niet-gelovigen leidt ook tot de regelmatige oproepen tot een verbod wegens de schadelijke en zelfs onwettige inhoud: wie de Koran serieus neemt maar het niet eens is met de inhoud zal gauw bezwijken voor de verleiding van uitsluiting. Dit is een heilloze weg, talloze boeken bevatten passages waar hele bevolkingsgroepen aanstoot aan nemen, die dankzij het grondrecht op de vrije meningsuiting toch gepubliceerd mogen worden. We kunnen een aparte categorie creëren met daarin boeken die wel verboden zouden moeten worden, maar ook dat biedt geen oplossing, omdat we geen vaste regels kunnen bedenken op grond waarvan een boek in dat hokje zou

passen. Een goddelijke tekst bestaat voor ons immers niet, we zouden dan alleen af kunnen gaan op wat gelovigen daarover beweren. Het mag duidelijk zijn dat zo volstrekte willekeur ontstaat, tenzij we de weg volgen die de Rooms-Katholieke kerk bewandelt en ons op onze beurt beroepen op onze eigen geopenbaarde waarheid. Uiteindelijk leidt het altijd tot menigbreidel.

De uitweg is het terugbrengen van de Koran tot wat hij in wezen is: een door mensen gefabriceerde tekst, die zijn plaats mag innemen tussen soortgenoten, van Homerus tot Giphart. Mocht de Koran kennis bevatten die relevant is voor ook niet- of andersgelovigen, dan kunnen de Koranlezers die inbrengen in het openbare debat en anderen overtuigen van de waarde. Een beroep op goddelijke openbaring zullen zij echter niet meer kunnen doen, omdat zij zich daarmee buiten de discussie plaatsen. In principe kunnen moslims hier geen enkel bezwaar tegen hebben, zij zijn er immers van overtuigd – en het staat ook regelmatig letterlijk in de Koran – dat hun heilige boek niets bevat dan de waarheid. Als dat zo is, moet het in een debat mogelijk zijn anderen daarvan te overtuigen. Keerzijde van deze aanpak is wel dat de geschiedenis leert dat de waarheid niet bestaat, in ieder geval niet door iedereen op hetzelfde moment collectief wordt omarmd, wat een verlies is dat de moslims zullen moeten leren nemen.

Hierin ligt ook meteen de belangrijkste les die we kunnen trekken uit onze omgang met islam en Koran. Door de invloed van de Verlichting en de bijbehorende ontwikkelingen die hebben geleid tot het Nederland van anno nu, zijn we vergeten dat het fundament van onze samenleving niet bestaat uit stenen tafelen, maar uit een vloeiend discours dat voortdurend aandacht behoeft. De dynamiek van onze samenleving is de basis voor het succes van het democratische westen, dat ten fundamente in staat is tot voortdurend reflecteren op zichzelf en op de

omgeving en zich waar nodig kan aanpassen, zonder dat dit leidt tot een doorgeslagen cultuurrelativisme. Willen we onze moslimburen serieus nemen en blijven nemen, en accepteren als één van ons, gunnen we de aanhangers van de islam de welvaart en het levensgeluk dat wij hebben gevonden, dan accepteren we hen als gelijkwaardige deelnemer aan het discours. Dat wil zeggen: als volwaardige burgers die net als wij met argumenten debatteren en zich niet laten breidelen door een roep om respect. Mensen zijn daarbij veel belangrijker dan woorden, die als het goed is open staan voor zoveel interpretaties als we maar willen. We zullen bij ongewenste ontwikkelingen onze aandacht dan ook niet moeten richten op woorden. Woorden doden geen mensen – mensen doden mensen. Een verbod op (delen van) de Koran is niet alleen ongewenst, het werkt ook niet. Als we problemen hebben met de Koran, dan zullen we de tekst in het openbaar onder een vergrootglas moeten leggen, aan alle kanten bekloppen en betasten, uit elkaar nemen en aan een nadere beschouwing onderwerpen en vooral met zo weinig mogelijk, want onterecht en contraproductief respect benaderen. Pas als iedereen vrij over zelfs de Koran kan spreken zoals we dat nu al doen over andere teksten nemen we de moslim ook echt serieus en beschouwen we hem als één van ons. Met dat heilzame proces zouden we kunnen beginnen door niet meer in debat te gaan met halsstarrig monolithische denkers als de heer Cheppi en de zijnen, maar op zoek te gaan naar de moslims die de Koran lezen zoals we alle filosofische teksten zouden moeten lezen: als mensenwerk dat als uitgangspunt kan dienen tot een vruchtbaar debat dat ons verder helpt op weg naar een gelukkige en welvarende samenleving voor iedereen.

Enno de Witt is zelfstandig publicist en tekstschrijver en de auteur van twee boeken. Artikelen van zijn hand verschenen in een groot aantal zeer uiteenlopende publicaties

LICHTBAKEN: MOREEL ESPERANTO

DIRK VERHOFSTADT

Naar aanleiding van:

Paul Cliteur, *Moreel Esperanto, De Arbeiderspers, 2007.*

De moord op Theo van Gogh zorgde voor een schokgolf door Nederland dat steeds geroemd werd omwille van zijn tolerantie ten aanzien van andersdenkenden. Niet alleen de moord zelf werd verafschuwed maar ook de manier waarop – de moordenaar schoot eerst zijn slachtoffer neer, stak dan een mes in zijn lichaam met een waarschuwing tegen Ayaan Hirsi Ali en plantte tenslotte een ander mes op rituele wijze in de borst tot aan de rugengraat van het slachtoffer. Bij zijn verdediging verantwoordde Mohammed Bouyeri zijn daad niet als een wraakneming op de islamonvriendelijke uitspraken van de cineast, of als reactie tegen discriminatie en uitsluiting die hem zou getroffen hebben, maar louter en alleen als een religieuze plicht. ‘De profeet heeft opdracht gegeven heidenen te doden’, zo verklaarde Bouyeri in de rechtszaal en hij zou het opnieuw doen. Voor de moordenaar is de letterlijke tekst van het geloof belangrijker dan de wetten van het land waarin hij leeft. Toch hoorde je na de moord heel wat sussende stemmen, namelijk dat de moord niets te maken had met religie en dat religie niet kan worden aangewezen als een oorzaak voor dergelijke gruwelijke uitwassen. Maar is dat zo? Over de relatie tussen geweld en religie schreef de Nederlandse rechtsfilosoof Paul Cliteur het boek *Moreel Esperanto* waarin hij wijst op het gevaar van een religieuze ethiek en waarin hij pleit voor een autonome kritiek binnen de context van een neutrale staat.

Paul Cliteur kreeg bekendheid met zijn ophefmakende boeken *Moderne Papoea's* en *Tegen de decadentie*, en als de scherpzinnige columnist van het programma *Buitenhof* waarin hij het cultuurrelativisme en de orthodoxe islam regelmatig aan de kaak stelde. Daarbij keerde hij zich tegen

de al te verdraagzame houding tegenover de onverdraagzamen in de Nederlandse samenleving. Op 28 maart 2004 trok hij zich onverwacht terug uit het publieke debat. Hij voelde zich niet langer veilig en ergerde zich aan uitspraken als zou hij racistische uitspraken hebben gedaan. ‘Ik weet, ik ben geen held. Meer een kamergeleerde. Ik heb behoefte aan rust’, zo verklaarde Paul Cliteur en hij verdween naar de achtergrond. Daar heeft hij niet stilgezeten. De voorbije twee jaar werkte hij hard aan dit boek dat terecht kan worden beschouwd als zijn magnum opus, de quintessens van bijna twintig jaar onderzoek over de manier waarop mensen moeten samenleven en dit op rechtsfilosofisch en ethisch gebied. Onze samenlevingen zijn niet alleen multicultureler, maar vooral multireligieuzer geworden. Dat leidde de voorbije jaren tot grote problemen en doet de auteur besluiten dat er dringend nood is aan een basisconsensus over een aantal uitgangspunten, net zoals dat in het verkeer het geval is. Zo mag men niet door het rood licht rijden en automobilisten volgen de voorrang van rechts. In die zin moet men ook een aantal grondrechten aanvaarden zoals de vrijheid van meningsuiting, de scheiding van kerk en staat en de gelijkwaardigheid van man en vrouw.

Om een multireligieuze samenleving in goede banen te kunnen leiden is volgens Paul Cliteur een soort ‘moreel Esperanto’ noodzakelijk, een taal die iedereen begrijpt en volgt. De auteur benadrukt keer op keer dat hij daarmee geen pleidooi houdt voor ‘atheïsme’ of dat hij zich keert tegen de religie als zodanig. Wat wel nodig is, is een autonome ethiek die los staat van de religie, en dit gekoppeld aan een neutrale staat. Hiervoor baseert hij zich op ideeën van verlichte filosofen als Kant, Bentham, Mill, Voltaire, en politieke filosofen als Madison en Jefferson. Het grootste aantal bladzijden besteedt de auteur aan de ontleding en de impact van de ‘goddelijke bevelstheorie’ die vandaag de basis vormt van de religieuze ethiek die tal van mensen voorstaan. Een

dergelijke ethiek stond centraal in elke geopenbaarde godsdienst. Denk aan de aartsvader Abraham die van God het bevel kreeg om zijn zoon te offeren en dat ook zou gedaan hebben mocht men hem daartoe op het laatste moment niet hebben weerhouden. Gelovigen beschouwen dit als een 'logische' gehoorzaamheid. Sören Kierkegaard noemde het de religieuze plicht als uitdrukking van Gods wil. Maar anderen zien de houding van Abraham als een ordinaire moordpoging. 'Godsdienst kan een mens stekeblind en wreed maken, juist door de gehoorzaamheid', zo schreef Guus Kuijer in zijn boek *Hoe een klein rotgodje God vermoordde*.

Volgens de overlevering kreeg Mozes de Tien Geboden rechtstreeks van God. De Spaanse filosoof Fernando Savater legt in zijn boek *De Tien Geboden* uit dat die het product waren van hun tijd, maar niet langer aangepast zijn aan vandaag. Niettemin blijven veel gelovigen dit beschouwen als de basis van onze moraal. Meer nog, we hebben de voorbije decennia te maken met een terugkeer van de religie, en zelfs een toename van de letterlijke interpretatie van de 'heilige' teksten, een vorm van literalisme en fundamentalisme. Het probleem ontstaat evenwel als 'de heilige boeken verschillende dingen voorschrijven op het punt van de moraal en het recht en de aanhangers van verschillende godsdiensten toch één territorium moeten delen'. Of als de 'heilige' teksten botsen met de seculiere wetgeving. De Nederlandse beleidsmakers blijven daar echter blind en doof voor. Zij geloven in emancipatie mét en door religie. Een voorbeeld is de Amsterdamse burgemeester Job Cohen die steeds wijst op de integrerende kracht van de religie. Nochtans zijn er heel wat schaduwzijden aan een dergelijke benadering. De moord op Theo van Gogh heeft duidelijk gemaakt dat de 'goddelijke bevelstheorie' kan leiden tot de meest gruwelijke misdaden. Zijn moordenaar beriep zich op een goddelijke 'wet' die hem opdroeg om de ongelovige te doden.

Mensen die blijven geloven in de emanciperende kracht van de religie zijn voor Paul Cliteur 'verlichtingsoptimisten', namelijk mensen die denken dat het uiteindelijk wel goed zal komen voor zover men geen enkele godsdienst 'voor het hoofd stoot'. Zij claimen de vrijheid 'om niet te worden tegengesproken', maar als we dit zouden erkennen dan zou elke vorm van kritiek en wetenschappelijke evolutie tot stilstand komen. Daarmee zouden we ons neerleggen bij onmenselijke praktijken die in naam van de religie gebeu-

ren. Het zou het vermoorden van 'godslasteraars' een objectieve grond geven. Heel wat cultuurrelativisten beweren dat de heropstanding van religieus fanatisme te wijten is aan sociale achterstelling of andere vormen van marginalisering. Maar Cliteur wijst er terecht op dat Mohammed Bouyeri zich daar juist niet op beriep, en bij uitbreiding was dit ook het geval voor de kapers van de vliegtuigen op 11 september en de daders van de aanslagen in Londen, die goed opgeleid waren en alle kansen kregen in de westerse samenleving. Voor de moordenaar van Van Gogh ging het om een louter religieuze kwestie. 'Het hoogste goed dat de menselijke samenleving beoogt te beschermen, is het menselijk leven', aldus Cliteur, zonet dan hebben andere rechten geen enkele betekenis. En aan de hand van enkele voorbeelden uit de geschiedenis maakt hij duidelijk hoe problematisch het religieus geweld was en is.

Hij verwijst naar Luther die de tekst van de Bijbel belangrijker achtte dan het kerkgezag. Volgens Cliteur ligt hier de overgang van de katholieke goddelijke-bevelstheorie naar de protestants-islamitische: alleen de 'heilige' teksten gelden en de gelovige moet daar voor zichzelf de besluiten uit trekken. Het leidde uiteindelijk tot twee rechtsordes die tegenover elkaar kwamen te staan: de politiek tegenover de religie. Vanaf dan gebeurden diverse moorden in naam van God. Zoals in de zestiende eeuw de moord op Willem van Oranje door de fanatieke katholiek Balthasar Gerards. Maar ook recenter zoals de moord op de Egyptische president Anwar Sadat in 1981 door radicale moslims, de moord op de Israëlsche president Jitschak Rabin in 1995 door de joodse extremist Jigal Amir, en de moord op Theo van Gogh in 2004 door Mohammed Bouyeri. De daders gebruikten steeds als argument dat dit gebeurde 'op bevel van God'. Zo ging het ook bij de fatwa over de schrijver Salman Rushdie die werd uitgesproken door ayatollah Khomeini. In elk van die gevallen was het politieke, religieuze en morele 'in één kluwen met elkaar verbonden'. Wat Cliteur wil doen, is dat kluwen ontwarren om te komen tot een klare consensus over wat mag en niet mag. Daarbij verwerpt hij nadrukkelijk de 'goddelijke-bevelstheorie' en pleit voor een autonome ethiek, waarmee hij nadrukkelijk ingaat tegen zowel religieuze traditionalisten als de postmoderne denkers.

Jeremy Bentham en John Stuart Mill zagen het utilisme als basis van de autonome ethiek. Kant daarentegen baseerde zich op de goede wil van de mens gekoppeld aan

de categorische imperatief. Kant verzette zich alvast tegen de absurde houding van Abraham die zijn zoon wou doden op bevel van God. Abraham had moeten antwoorden dat hij dit weigerde omdat dit moreel onaanvaardbaar was en dat hij derhalve twijfelde of dit wel een bevel van God kon zijn. Utilisten en kantianen hebben elk op hun manier de ethiek bevrijd van de religie en op die manier het moreel correcte handelen een universele basis gegeven. De visie dat mensen in moreel opzicht gelijkwaardig zijn, is immers een universele visie die lijnrecht staat tegenover het particularisme van deze of gene godsdienst. Het afwijzen van een moord is zelfs hoogstaander als ze gebaseerd is op een autonoom inzicht van de mens, dan op een goddelijk bevel. Goed doen moet voortvloeien uit ons menszijn zelf, en niet omdat men er later voor beloond of – bij gebreke – ervoor gestraft wordt. Hiermee is duidelijk dat goed gedrag voortvloeit uit de rationele aanvaarding van grondrechten zoals de gelijkwaardigheid van elke mens, de onaantastbaarheid van de fysieke integriteit en het recht op zelfbeschikking, en niet zozeer uit de letterlijke interpretatie van bepalingen die in naam van een hoger wezen door mannen werden opgesteld.

Een autonome ethiek is evenwel niet voldoende voor een harmonieus samenleven van mensen met uiteenlopende culturele en religieuze overtuigingen. Even belangrijk is een neutrale overheid. De auteur gebruikt hiervoor het Franse woord 'laïcité' als een opvatting over de aard van het staatsgezag, maar de Nederlandse lezer zal beter het begrip religieuze neutraliteit begrijpen. Neutraliteit in de zin dat geen enkele godsdienst wordt bevoordeeld tegenover een andere en dat gelovigen niet worden bevoordeeld tegenover niet-gelovigen. Paul Cliteur verwijst naar de initiële ideeën van de Amerikaanse 'founding fathers' James Madison en Thomas Jefferson. Madison beklemtoonde het belang van een seculiere staat waarin burgers – ook al vormen ze een minderheid – beschikken over een aantal fundamentele rechten en vrijheden. En Jefferson benadrukte dat de burgerlijke rechten van de mens onafhankelijk moesten staan van onze religieuze overtuigingen. Het is op basis hiervan dat het eerste amendement van de Amerikaanse constitutie werd opgesteld. Dit artikel verbiedt het Congres om wetten aan te nemen die een staatsgodsdienst creëren, die één godsdienst boven andere zou plaatsen, het

recht op vrijheid van godsdienst verbieden, de vrijheid van meningsuiting of de persvrijheid belemmeren of de vrijheid van samenkomst hinderen.

Religie is een private zaak die niet kan worden bekostringd door de gemeenschap en die niet zichtbaar aanwezig mag zijn 'in delen van het publieke domein waar de staat met een pretentie van neutraliteit optreedt'. De auteur heeft het over rechtbanken, de politie, het leger en officiële bijeenkomsten. Hij heeft het dus uitdrukkelijk niet over de algemene publieke ruimte, zoals straten en voetpaden of op de aanwezigheid van burgers in overheidsgebouwen. Daarmee gaat hij minder ver dan de Franse wetgevers die het verbod op het dragen van opvallende religieuze symbolen ook opleggen aan scholieren in het openbaar onderwijs. Of van enkele Vlaamse gemeenten die hun personeel, die aan het loket in contact komen met de burger, verbieden om opvallende religieuze symbolen te dragen. Toch is de weg die Cliteur wil inslaan heel duidelijk. Hij wil de religie terugdringen tot de private sfeer en – als dat mogelijk zou zijn – tot de individuele hersenpan. Dat is geen evidente en gemakkelijke weg, integendeel. Zelf morele keuzes maken is heel wat moeilijker dan dat men zich als gelovige kan wegsteken achter bepalingen die echter niet altijd moreel goed zijn. Sinds de aanslagen van 11 september is de geest van het religieus fanatisme weer uit de fles. Zowel radicale moslims als christelijke leiders in de VS gebruiken woorden die teruggaan op de basisteksten van hun diverse godsdiensten. We beleven een opbod aan religieuze 'zuiverheid'.

Dit boek komt net op tijd. Paul Cliteur maakt heel duidelijk dat de hernieuwde heropleving van de religieuze ethiek het samenleven van mensen met diverse religieuze overtuigingen problematisch, zelfs onmogelijk maakt. Wilen we een harmonieuze samenleving waarin iedereen mag denken en zeggen wat men wil dan hebben we nood aan een 'autonome ethiek' en een 'neutrale overheid'. Dan hebben we nood aan een moreel Esperanto als een lichtbaken in deze donkere tijden van religieus fanatisme en onverschillig cultuurrelativisme.

Dirk Verhofstadt is kernlid van de onafhankelijke Belgische denktank liberales, www.liberales.be.

E-mail: verhofstadt.dirk@pandora.be.

CONSERVATIEVE MOMENTEN NIEUWE STIJL

URI ROSENTHAL

Naar aanleiding van:

H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Het Spectrum, Utrecht, 2006.

In februari 2001 schrijft Joshua Livestro een fors opiniestuk in *NRC Handelsblad*: 'Het conservatieve moment is gekomen.' Op dat ogenblik staat de VVD er in de peilingen met ruim veertig zetels riant voor, maar ze kan moeilijk als conservatieve partij aangemerkt worden. Ze zit in het tweede paarse kabinet, Hans Dijkstal voert de Tweede Kamerfractie aan terwijl Frits Bolkestein ver weg in Brussel zit. De enige beweging aan het partijpolitieke front is de opkomst van Leefbaar Nederland, maar die partij heeft een onbestemd karakter, met een mengsel van conservatieve en progressieve voornemens.

Livestro was zijn tijd vooruit. Zes jaar later hebben we de Fortuynrevolutie en de moord op Theo van Gogh achter de rug. In de VVD woedde in 2006 een machtsstrijd tussen Mark Rutte en Rita Verdonk. En we zijn geconfronteerd met de komst van de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders. De een zal deze ontwikkelingen in links-rechts termen opvatten, de ander zal er de revitalisering van conservatieve denkbeelden in zien.

Is er ruimte op rechts? Is er een conservatieve onderstroom in Nederland (en België)? Het zijn schijnbaar eenvoudige vragen, maar ze blijken moeilijk te beantwoorden. In *Ruimte op rechts?* staan uiteenlopende, deels tegenstrijdige beschouwingen over wat we onder rechts moeten verstaan. En hetzelfde geldt voor de vraag hoe we nu eigenlijk conservatisme moeten duiden. Met andere woorden, zowel de hoofdvraag van het boek als de subvraag blijkt voor velerlei uitleg vatbaar te zijn. Pellikaan zegt zich te ergeren aan zijns inziens veel te simpe-

le, ééndimensionale analyses van de positie van politieke partijen in termen van de links-rechts-schaal. Maar anderen, zoals De Beus, hebben er geen enkele moeite mee recente ontwikkelingen in de Nederlandse politiek in klinkklare links-rechts bewoordingen te presenteren. Met conservatisme is het niet anders. Het conservatisme heeft van meet aan verschillende stromingen in zich verenigd, dus hoeft onenigheid over wie en wat we nu wel of niet tot het conservatieve gedachtengoed moeten rekenen, niet te verbazen. Tegelijk is het natuurlijk mogelijk om, zoals Van Holsteyn doet, een beproefd recept van de empirische politicologie te benutten. Je vraagt de mensen of ze zich als conservatief beschouwen, en dan zegt in 2002 liefst eenderde van hen dat dat zo is. Vervolgens stel je die 'conservatieve kiezer' vragen over een aantal persoonskenmerken, over politieke strijdpunten en over hun partijkeuze. Dan blijkt in 2003 dat hij zich relatief vaak bij een kerkelijke stroming thuisvoelt, dat hij vooral tegen euthanasie is en op het CDA stemt.

Schieten we nu veel op met zulke beschouwingen? Het algemene beeld, dat uit dit boek oprijst, is verwarrend. Het kost de nodige moeite om lijnen te ontdekken. Bovendien is de politieke dynamiek in ons land zo onstuitend dat een analyse uit 2005-2006 binnen de kortste keren door nieuwe feiten achterhaald dreigt te worden. Een probleem op zich. Desondanks zijn er wel enkele belangwekkende conclusies te trekken.

Ten eerste: wie een echt conservatieve partij wil oprichten – met een plagerijtje in dit boek CPN gedoopt –, kan zich maar beter meermalen bedenken. Want veel ruimte voor zo'n partij is er niet. De gevestigde partijen bieden conservatieven voldoende mogelijkheden. Gaat het om conservatisme in immateriële aangelegenheden, dan kunnen ze terecht bij het CDA en de kleine christelijke

partijen. En als het dan toch om een samenstel van conservatief en rechts gaat, dan kunnen die conservatieven zich gewoon wenden tot de partijen die normaal gesproken als centrum-rechts of rechts aangemerkt worden. In ons land doen we over zulke aanduidingen vaak ingewikkeld, maar in het buitenland zien liberalen de VVD gewoonweg als een centrum-rechtse partij. Dus als nogal conservatief, aldus bijvoorbeeld De Lange.

Ten tweede: vanuit historisch oogpunt kunnen liberalisme en conservatisme als tegenpolen worden beschouwd. Het liberalisme koestert de waarden van de Verlichting, het conservatisme wil juist niets van de Verlichting weten. Maar in hun gemeenschappelijke verzet tegen social engineering en staatsinterventie als dé oplossing voor maatschappelijke problemen vinden ze elkaar.

Ten derde: de tijden veranderen. Het *Liberaal Manifest* stelt dat we vroeger de vrijheid op de staat moesten veroveren, maar nu de vrijheid mét de staat dienen te borgen. Conservatieven zullen deze republikeinse benadering – zie Dekker en Van Middelaar – niet onmiddellijk in dank afnemen.

Ten vierde: de tijden veranderen ook in ander opzicht. Brengen we conservatisme terug tot het politiek redelijk hanteerbare concept van behoudzucht en verzet tegen verandering, dan hebben we de afgelopen jaren merkwaardige momenten meegemaakt. Livestro parafraserend, ‘conservatieve momenten’ nieuwe stijl. Zo verzetten de Partij van de Arbeid zich tegen de directe verkiezing van burgemeesters, gaf de Socialistische Partij haar verzet tegen de monarchie op en sprak haar voorman Jan Marijnissen zich met zoveel woorden uit voor het opgeven van de dubbele nationaliteit door bewindspersonen. En stond de VVD tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 vrijwel alleen in haar streven naar verder gaande hervormingen.

Ten vijfde: laten we tenslotte ‘back to basics’ gaan. Is er ruimte op rechts? De beschouwingen in het boek, die deze vraag in concrete termen adresseren, helpen ons niet aan een direct antwoord. We kunnen wel constateren dat verschillende partijen – van CDA en VVD tot de Partij voor de Vrijheid – de rechterkant van het politieke spectrum op hun eigen manier afdekken: de een wat betreft ethische kwesties, de ander met sociaal-economische ideeën, standpunten over binnenlandse en interna-

tionale veiligheid of nationaal-georiënteerde issues. In die zin is de vraag eerder of de ene partij er goed aan doet in te breken bij de andere. Daarbij komt dan nog het belangwekkende feit dat ook in partijen die aan de linkerkant opereren, rechtse voorkeuren en enclaves te vinden zijn, bijvoorbeeld over de nationale identiteit.

Tenslotte: in dit boek staan veel beschouwingen over wat de ene partij, bijvoorbeeld de VVD, zou moeten doen als andere partijen naar links of rechts opschuiven. Dat kan ertoe leiden dat partijen, bijvoorbeeld de VVD, niets anders meer doen dan schichtig om zich heen kijken en dat ze voortdurend op zoek gaan naar de ruimte die andere partijen laten. Voordat ze er erg in hebben, zijn ze met niets anders bezig dan stratego op de vierkante kilometer van het Binnenhof. Natuurlijk geldt voor elke politieke partij die zichzelf serieus neemt, dat ze zoveel mogelijk macht moet zien te verwerven. Dat betekent het veroveren van zoveel mogelijk zetels in de volksvertegenwoordiging, en vervolgens ook zoveel mogelijk portefeuilles in het kabinet en andere bestuurscolleges. In de parlementaire democratie impliceert dit alles het halen van een maximaal aantal stemmen bij de verkiezingen. Maar een partij die zichzelf serieus neemt, wil geen macht om de macht. Ze wil macht verwerven om daarmee haar ideeën, mag het zijn idealen, te verwezenlijken. Dan kan het gebeuren dat zo'n partij in haar streven naar stemmenmaximalisatie een veer laat omdat anders die idealen – bij de VVD haar liberale idealen – te ver uit zicht verdwijnen. Anderzijds, wil die partij niet in de periferie van de getuigenispartijen terechtkomen, dan moet ze, zeker als volkspartij, op zijn minst ruimte laten voor verschillende interpretaties en uitwerkingen van de eigen idealen. Elke grote partij heeft vleugels, en dat is, om het met Hans Wiegel te zeggen, niet erg zolang dat geen vlerken worden. Een partij mag ook best voor korte tijd in een spagaat terechtkomen, maar dat moet niet te lang duren, omdat het dan pijn gaat doen.

Een serieuze politieke partij zorgt ervoor dat macht en idee met elkaar in balans zijn. Die balans is dynamisch, en elke grote partij, die zich niet tot getuigenissen beperkt, heeft te kampen met een natuurlijke spanning tussen het streven naar macht, dus stemmenmaximalisatie, en het overeind houden van de eigen beginselen. Voor de VVD geldt dat ze beide polen in de toekomst moet

versterken. Ze moet haar schroom afleggen om macht te verwerven, en de afstand tussen de dagelijkse politieke praktijk en het denkwerk over liberale idealen en ideeën moet verkleind worden.

Prof.dr. U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit van Leiden. Hij is voorzitter van het COT; Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, voorzitter van de VVD-fractie in de Eerste Kamer en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

eilLiberaalRevei
aalReveilLiberaa
lLiberaalReveilL
alReveilLiberaal

3

Fractiediscipline onliberaal

LiberaalReveilLi

Liberalisering postmarkt

ReveilLiberaalRe

Liberaal en sociaal-democratische narigheden

beraalReveilLibe

ReveilLiberaalRe

eraalReveilLibera

eilLiberaalRevei

48e jaargang, september 2007 (3)

INHOUDSOPGAVE

Column: VOC revisited

Paul de Krom

143

Wacht op onze daden

Fleur de Beaufort

145

De vrijheid brieven te bezorgen

Frans de Graaf

151

Erfenis van de verzuiling. Politieke partijen over islamitische basisscholen

Edward Koning

156

Boekbespreking

Zelfkastijding en compenserend leed. Over liberale en sociaal-democratische narigheid

Uri Rosenthal

162

Een klimaat van desinformatie

Hans Labohm

166

Repliek. Inzake toetsing van de Koran aan onze westerse beschaving en rechtsorde

M.S.H. Frankenvrij

172

Liberaal Reveil is een uitgave van de
Prof.Mr. B.M. Teldersstichting

REDACTIE

mw. prof.dr. H.M. Dupuis (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort (eindredacteur)
drs. P. de Krom
drs. H.H.J. Labohm
dr. P.G.C. van Schie
prof.dr. U. Rosenthal
prof.dr.ir. T. de Vries
dr.ir. R.D. Woittiez

BESTUUR

mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)
T. van Kuilenburg (secretaris)
mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951
e-mail: debeaufort@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948
fax: 070-3631951
info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (4 nummers)
bedraagt € 30,- per jaar (buitenland € 40,-).
Voor abonnees die vóór 1 januari 2005 het gereduceerde
tarief betaalden, geldt tot hun 27ste een prijs van € 20,-
Losse nummers kosten € 8,50.
U kunt bij de abonnementenadministratie een
proefnummer aanvragen à € 3,50.
Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen
zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s).
Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt
altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Column

VOC REVISITED

PAUL DE KROM

Wie langs de Vecht fietst, geniet van de prachtige buitenplaatsen die door rijke Hollandse kooplieden werden gebouwd. Weinigen realiseren zich nog dat die buitenplaatsen ook een symbool zijn van de decadentie van de regentenklasse waar de Nederlandse Gouden Eeuw aan ten onder ging. Een vergelijking met het huidige Nederland dringt zich op.

DE NEERGANG VAN DE REPUBLIEK

Na de vrede van Munster in 1648 herstelden de economieën van landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland zich. De rol van Nederland als handelsnatie (graan van Scandinavië naar de rest van Europa) verminderde. De VOC, opgericht in 1602 en de eerste succesvolle multinational ter wereld, maakte vanaf 1690 zelfs verlies. Rond 1700 was de Staatsschuld torenhoog door de oorlogen die moesten worden betaald. Om die schuld te financieren gingen de belastingen omhoog. De koopkracht daalde. De hogere loonkosten werden doorberekend in de producten. Hierdoor kreeg bijvoorbeeld de lakennijverheid uit Leiden een enorme klap. De hele industrie verdween naar Lancashire.

SLUIPENDE ECONOMISCHE VERSTARRING

Tientallen jaren had de Republiek een leidende rol gehad. Er was flink geld verdiend. Maar de eerst zo succesvolle koopmansfamilies vormden op den duur een rijke, met zichzelf tevreden en gesloten regentenkaste die de baantjes onderling verdeelde. Het was te goed gegaan. De luiken naar de rest van de wereld gingen letterlijk dicht. De toenemende concurrentie door vooral Engeland was onvoldoende prikkel om de boel weer in beweging te brengen. Men verzuumde te innoveren en nieuwe mogelijkheden te zoeken. In plaats daarvan werd geld belegd in aandelen, obligaties en leningen. Handel en nijverheid gingen langzaam ten onder. Dit ging niet met een grote

knal. Het was eerder een sluipend proces van economische verstarring. Genoegzaam gezeten op hun zakken vol geld in decadente buitenplaatsen aan de Vecht sloot men de ogen voor het feit dat de economieën van andere landen veel harder groeiden dan die van de Republiek. In 1795 werd de kwijnende Republiek uit haar lijden verlost door de Franse inval. Het zou tot na 1945 duren voordat Nederland de economische neergang echt te boven kwam.

HEDENDAAGSE REGENTEN

Wat premier Balkenende bedoelde toen hij zo gloedvol sprak over de VOC laat zich makkelijk raden. Maar hij is de lessen over de teloorgang van de door hem zo bewonderde VOC en de Gouden Eeuw kennelijk vergeten met zijn verkiezingsbelofte niets meer te veranderen. Nog erger is dat het kabinet zijn verkiezingsbelofte ook echt lijkt uit te voeren. *Never mind* dat de rest van de wereld – ik hoef China, India, Brazilië maar te noemen – al jaren bezig is economische groeicijfers te realiseren waarvan wij alleen maar kunnen dromen. In plaats van ambitie om de wereld te veroveren, innovatie aan te moedigen en de luiken open te gooien, verliest dit kabinet zich in triviale onbenulligheden als het verbieden van de gloeilamp, het aanpakken van muziekkorpsen en het verhogen van onzinnige belastingen als de vliegtax. Door alles ‘samen’ te doen met het maatschappelijk middenveld dreigt het kabinet de gevangene te worden van hedendaagse regenten die er vooral op uit zijn oude, gevestigde belangen te verdedigen. De flexibilisering van de arbeidsmarkt blijft uit, de sociale stelsels onaangetast, verdere modernisering van de gezondheidszorg en de huurmarkt wordt op de lange baan geschoven, de openbaar vervoermarkt in de grote steden weer dichtgegooid en de vergrijzing niet aangepakt. Fysiek loopt Nederland muurvast in regeltjes en files. Het innovatieplatform is een

regentenclub gericht op het binnenharken van subsidies in plaats van het concreet omver hakken van barrières voor ondernemerschap in het midden- en kleinbedrijf. Hoe we een Nederlandse universiteit bij de top 10 van de wereld krijgen blijft onduidelijk.

REGENTEN AAN DE POLDERTAFEL

Ook het grote bedrijfsleven vertoont regenteske trekjes. De topman van ABN/AMRO steekt 20 miljoen in zijn zak zodra hij zijn bank verkoopt. Geen probleem met die 20 miljoen, het is hem van harte gegund, maar wat mij betreft alleen als hij van zijn bank de grootste en beste van Europa maakt! Met dank aan de commissarissen. De code Tabaksblatt gaat kennelijk nog niet ver genoeg. Het Rotterdamse Havenbedrijf zou moord en brand moeten schreeuwen dat de Tweede Maasvlakte er nog niet ligt, en de transportroutes van Rotterdam naar het achterland volledig vast lopen. Maar liever kiest men ervoor het via de poldertafels 'onder mekaar' op te lossen. Bang om ook maar iemand publiekelijk voor het hoofd te stoten. Intussen is Rotterdam niet alleen al lang haar positie als grootste wereldhaven kwijt, maar verliest het ook razendsnel terrein aan directe concurrenten als Hamburg, Bremen en Antwerpen. Een Milieueffectrapportage van 6.200 (!) pagina's moet worden geproduceerd uit angst dat de regenteske milieu-onderzoeksfetisjisten van de Raad van State wederom verhinderen dat de Tweede Maasvlakte wordt aangelegd. Op verzoek van clubs die niemand vertegenwoordigen natuurlijk. Zoals Milieudefensie niemand vertegenwoordigde bij hun geslaagde beroep tegen de verbreding van de A4 bij Leiderdorp.

Waar Europa zich onledig houdt met het formuleren van onhaalbare maar politiek correcte doelstellingen als 20% minder CO₂-uitstoot in 2020, doet Nederland er nog een schepje bovenop (30% minder) en Rotterdam daar nog weer een schepje bovenop. Gedwee holt Nederland in overtreffende trap achter Clinton en Gore aan. Om ongetwijfeld over een jaar of acht tot de conclusie te komen dat de doelstellingen niet (kunnen) worden gehaald. Eenzelfde lot als de Lissabondoelstellingen ligt in het verschiet. Maar resultaten doen er immers niet toe, zolang de bedoelingen maar zuiver zijn.

DECADENTIE: VOC REVISITED

Het vorige kabinet mocht 'met de rug naar de samenleving' staan, het huidige staat 'met de rug naar de toekomst'. Een vergelijking met de Republiek in haar nadagen dringt zich op. De wereld verandert snel, maar wij hoeven niet meer. Symboolpolitiek en goede bedoelingen verdringen gezonde ambitie. 'Prestatie' en 'concurrentie' zijn vieze woorden geworden. Veel publicitair geweld maskeert het totale gebrek aan een inhoudelijke agenda. 'Zeer verfiynd', maar 'inhoudelijk krachteloos' zoals Van Dale 'decadent' omschrijft. De pracht en praal van de Vechtse buitenhuizen maskeerden in hun tijd hetzelfde geleidelijke verval als de glossy kabinetsfolders en de glitterende persconferenties op het gazon van het Catshuis nu. *VOC revisited!* Of zou Balkenende dat toch wel hebben bedoeld?

Drs. P. de Krom heeft voor de VVD zitting in de Tweede Kamer en is lid van de redactie Liberaal Reveil.

WACHT OP ONZE DADEN

FLEUR DE BEAUFORT

Het is een steeds terugkerend probleem, fractieleiders die de leden van hun fractie de mond willen snoeren. Met een beroep op het belang van eenheid in de partij wordt door middel van fractiediscipline een eind gemaakt aan interne meningsverschillen in een fractie. In vrijwel alle partijen, zowel ter linker als ter rechterzijde van het politieke spectrum vertonen fractievoorzitters deze neiging. De auteur is van mening dat een dergelijke beperking van de vrijheid van kamerleden in strijd is met de grondwet. Voor liberalen druist de fractietucht bovendien regelrecht in tegen de eigen beginselen van individuele vrijheid en eigen verantwoordelijkheid.

In 1922 werd het 'het comité voor de verkiezing van onafhankelijke kamerleden' in het leven geroepen. Enkele ontevreden ex-leden van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) vonden hierin een tijdelijk onderkomen. De doelstelling van het comité was de verkiezing van Kamerleden die het regeringsbeleid naar eigen inzicht en geweten zouden beoordelen. Het comité kan gezien worden als een staatkundig-liberale reactie op de toenemende dominantie van al te strak georganiseerde politieke partijen. Voormalig VDB-kamerlid E.A. van Beresteyn werd, nadat hij herhaaldelijk in conflict was geraakt met de VDB-leiding¹, lid van het comité en stelde zich als onafhankelijk kamerlid verkiesbaar. Dagblad *Het Vaderland*, voorheen gelieerd aan de Liberale Unie, zag in het conflict tussen Van Beresteyn en de VDB een waarschuwing aan alle vrijzinnigen om zich te verzetten tegen het 'politiek Tsarisme' en de almacht van de partijbonzen. Daar waar binnen de fractie van de Liberale Unie spreken en stemvrijheid had geheerst, regeerde Marchant in de VDB-fractie als een 'Iwan de Verschrikkelijke'.²

Het hierboven geschetste conflict tussen enerzijds

een naar eenheid strevende politieke partij en anderzijds een naar onafhankelijkheid strevend kamerlid speelt tot op de dag van vandaag, getuige de opkomst – en vaak ook snelle ondergang – van eenmansfracties als gevolg van afscheidingen. Volgens onze huidige grondwet stemmen de leden van de Staten-Generaal zonder last. Dat wil zeggen dat zij op geen enkele wijze gedwongen mogen worden om tegen hun zin een stem uit te brengen. De strenge fractietucht die over het algemeen op het Binnenhof heerst is hiermee volstrekt in tegenspraak.

Reeds in 1883 constateerde de liberale staatsrechtgeleerde J.T. Buys dat 'De kiezer die door lastgeving zijn vertegenwoordiger tracht te binden, [de Grondwet schendt.] Immers door die lastgeving tracht hij zich meester te maken van eene macht, welke de Grondwet niet aan hem maar aan anderen heeft opgedragen.'³ Tegenwoordig zouden we echter in bovengenoemd citaat de kiezer beter kunnen vervangen door 'de partij'. Politieke partijen trachten immers hun kamerleden aan zich te binden door middel van uitvoerige verkiezingsprogramma's en een rigide fractiediscipline.

Bij de constitutie van de Nederlandse eenheidsstaat werd het gebod van last en ruggespraak vervangen door een *verbod* op last en ruggespraak. Het gebod was voortgekomen uit al te onafhankelijk gedrag van de gewestelijke afgevaardigden in de Staten-Generaal, waardoor de gewestelijke soevereiniteit in het gedrang kwam. Met de vestiging van de Bataafse Republiek verdween de soevereiniteit van de provincies en dienden de Staten-Generaal gezamenlijk het algemeen belang te vertegenwoordigen. Het gebod op last en ruggespraak, waardoor de besluitvorming in de Staten-Generaal toch al onnodig vertraagd werd, veranderde in een verbod.⁴

Het verbod op last is tot op heden gehandhaafd in onze grondwet. In de politieke praktijk blijkt er echter steeds in strijd met dit grondwetsartikel gehandeld te

worden, doordat partijen van hun kamerleden loyaliteit aan het verkiezings- en partijprogramma verwachten. VVD-fractievoorzitter Mark Rutte sprak zich in een interview in *Liberaal Reveil* uit voor fractiediscipline. 'de fractieleden [kunnen] in de aanloop naar de standpuntbepaling inhoudelijk in debat gaan en zo invloed uitoefenen op het uiteindelijke fractiestandpunt. Het is een kwestie van tijd, er zijn verschillende fases waarin voldoende ruimte is voor debat en verdeeldheid. Uiteindelijk komt daar dan een visie uit naar voren en vanaf dat moment moet er eenheid zijn. Vanaf dat moment wegen, in het kader van de machtsvorming van de partij en het zijn van een machtsfactor in het parlement, de eenheid en de effecten daarvan zwaarder dan het hebben van een eigen idee'.⁵ Moeten we hieruit concluderen dat het artikel net zo goed geschrappt kan worden uit de grondwet? Of moet juist de door de partijen gehanteerde fractiediscipline eens aangepakt worden als zijnde in strijd met de grondwet?

LIBERALE THEORIE VAN DE REPRESENTATIEVE DEMOCRATIE

De bij ons constitutioneel verankerde vertegenwoordiging vertoont grote gelijkenis met de liberale theorie van de representatieve democratie zoals deze is geformuleerd door de Engelse Whig-politicus Edmund Burke. Burke werd in 1774, als onbekende kandidaat, gekozen tot parlementslid voor Bristol. Na zijn verkiezing hield hij een beroemd geworden rede waarin hij zijn visie over de relatie tussen kiezer en gekozene uit de doeken doet. Hierbij komen twee aspecten van de vertegenwoordiging aan de orde. Ten eerste de vraag wie of wat er vertegenwoordigd moet worden en vervolgens de vraag hoe dat dan dient te geschieden.

Volksvertegenwoordigers zouden volgens Burke het algemeen belang moeten behartigen. Het parlement is, aldus Burke, dan ook géén, 'congress of ambassadors from different and hostile interests, which interests each must maintain, as an agent and advocate, against other agents and advocates; but Parliament is a deliberative assembly of one nation, with one interest, that of the whole – where not local purposes, not local prejudices, ought to guide, but the general good, resulting from the general reason of the whole. You choose a member; indeed; but when you have chosen him, he is not member of Bristol, but he is a Member of Parliament.'⁶

De tweede vraag beantwoordt Burke, in reactie op zijn collega-afgevaardigde voor Bristol, die van mening is dat er een dwingende autoriteit van de meegegeven instructies uitgaat, als volgt. 'Certainly, Gentleman, it ought to be the happiness and glory of a representative to live in the strictest union, the closest correspondence, and the most unreserved communication with his constituents. Their wishes ought to have great weight with him; their opinion high respect; their business unremitted attention. It is his duty to sacrifice his repose, *his pleasure, his satisfaction, to theirs*, – and above all, ever, and in all cases, to prefer their interest to his own. But his unbiased opinion, his mature judgement, his enlightened conscience, he ought not to sacrifice to you, to any man, or to any set of men living. These he does not derive from your pleasure, – no, nor from the law and the Constitution. They are a trust from Providence, for the abuse of which he is deeply answerable. Your representative owes you, not his industry only, but his judgement; and he betrays, instead of serving you, if he sacrifices it to your opinion.'⁷

Het is wat Burke betreft niet zo dat kiezers nooit hun mening aan de gekozene zouden mogen doorgeven, integendeel iedereen heeft het recht om geheel vrijblijvend zijn mening geven. 'But *authoritative instructions, mandates issued, which the member is bound blindly and implicitly to obey, to vote, and to argue for, though contrary to the clearest conviction of his judgement and conscience, – these are things utterly unknown to the laws of this land, and which arise from a fundamental mistake of the whole order and tenor of our Constitution*'.⁸

In de theorie van Burke, welke ook wel bekend werd als de theorie van het vrije mandaat, gaat de macht en niet de wil van de vertegenwoordigde over op de vertegenwoordiger. Deze krijgt dus een volmacht en geen opdracht. Hiertegenover staat de theorie van het imperatieve mandaat waar de vertegenwoordigers lasthebbers van hun kiezers zijn. Zij krijgen het subjectieve recht om dat deel van de soevereiniteit, dat aan hun kiezers toebehoort, onder hun controle uit te oefenen.⁹ In onze grondwet zijn beide aspecten die Burke verwoordt aanwezig. Artikel 50 bepaalt dat de Staten-Generaal het gehele Nederlandse volk vertegenwoordigen en artikel 67, lid 3 schrijft de vertegenwoordigers voor om zonder last te stemmen.

OPKOMST EN INVLOED POLITIEKE PARTIJEN

In de tijd dat Burke zijn visie op de relatie tussen kiezer en gekozene gaf bestonden er nog geen politieke partijen. Toen deze eind negentiende eeuw opkwamen veranderde de politieke representatie in de praktijk aanzienlijk. De politieke partijen hebben zich in de loop der tijd als het ware tussen kiezer en gekozene in gepositioneerd. De gekozene is voor zijn kandidaatstelling en uiteindelijke verkiezing in grote mate afhankelijk van zijn partij. Deze beperkt de onafhankelijkheid van de vertegenwoordigers door de hiërarchische organisatie, de gedetailleerde verkiezings- en partijprogramma's en de strikt geformuleerde regeerakkoorden. Deze ontwikkeling heeft constitutioneel geen navolging gevonden, waardoor de partijen feitelijk in strijd met de grondwet handelen.

Uit het in 2006 gehouden onderzoek onder de leden van de beide Kamers der Staten-Generaal naar het functioneren van de democratie bleek duidelijk de dominante positie van de politieke partijen. Een meerderheid (58 procent) van de Tweede Kamerleden ziet zich in 2006 in de eerste plaats als vertegenwoordiger van de kiezers van de eigen partij. Een minderheid (39 procent) van de kamerleden beschouwt zich als vertegenwoordiger van alle kiezers en handelt daarmee conform het voorschrift van artikel 50 Gw. Vooral ter linkerzijde zien kamerleden zich primair als vertegenwoordigers van de eigen kiezers (70 procent van de PvdA-kamerleden en 100 procent bij GroenLinks), in tegenstelling tot de kamerleden ter rechterzijde. Met name onder VVD-kamerleden (71 procent) blijkt de theorie van Burke op dit punt aanhang te vinden.¹⁰

Artikel 67 lid 3 lijkt bij de Nederlandse vertegenwoordigers niet in veel betere handen. Bijna de helft van de kamerleden (49 procent) ziet zichzelf in eerste instantie als gevolmachtigde, terwijl 19 procent zichzelf als lasthebber ziet. De overige 32 procent antwoordt ontwijkend dat het er vanaf hangt. Ook hier blijkt dat de VVD-kamerleden in meerderheid (75 procent) hun taak conform de letter van de grondwet menen te moeten uitvoeren, terwijl dat percentage bij de overige partijen beduidend lager ligt.¹¹

Zijn nu de politieke partijen een belemmering voor de liberale theorie van de representatieve democratie of kunnen beide samengaan? In het parlement komen de

door het volk gekozen vertegenwoordigers bijeen om door uitwisseling van argumenten tot een rationele oplossing te komen voor de voorgelegde politieke vraagstukken. Deze oplossing komt niet voort uit de opvatting van de kiezers maar uit redelijk parlementair overleg. Hierbij weerspiegelen de leden van het parlement door hun verschillende overtuigingen de diversiteit aan opvattingen die onder het volk leven. In het parlementair debat spelen de diverse overtuigingen ook een rol, zij kunnen niet worden uitgeschakeld, maar worden meegenomen in de zoektocht naar het algemeen belang.

Het dienen van het algemeen belang is volgens de staatsrechtgeleerde Buys dé taak van de vertegenwoordiging. 'Voor vertegenwoordiging van bijzondere belangen is nu niet alleen geen plaats meer, maar het ter zijde stellen van die belangen conditio sine qua non van haar bestaan. [...] Al die verschillende inzichten in hunne bonte verscheidenheid in één brandpunt samen te voegen, opdat zij daar, onderling strijdende over de beste middelen om het door allen gewilde doel te verwezenlijken, eindelijk den juisten weg vinden, welke naar dat doel henenleidt, ziedaar de natuurlijke roeping van de moderne volksvertegenwoordiging.'¹²

Met het vertrouwen in de rede kunnen de verschillende visies in het parlement dus wel degelijk in dienst van het algemeen belang worden gesteld. Politieke partijen met hun verschillende ideologieën vormen in principe dan ook geen belemmering voor de vertegenwoordigers om zich in te zetten voor het algemeen belang. Vertegenwoordigers kiezen zelf voor de politieke partij die het beste bij hun overtuiging past en daarom kan aan hen een beginselprogramma worden voorgelegd van waaruit zij politiek dienen te bedrijven, zonder dat dit als last voor de vertegenwoordigers ervaren wordt.

Een verkiezingsprogramma op hoofdlijnen kan ook voor de verkiezingen reeds aan de fractieleden worden voorgelegd. Zij kunnen dan kijken of zij de punten in grote lijnen onderschrijven en zich dus verkiesbaar willen stellen voor de desbetreffende partij. Ook hierbij moet het, anders dan het kamerlid dat in 1990 tijdens de enquête meende dat 'een kamerlid dat gekozen is om een bepaald verkiezingsprogramma, dat programma moet zien als een contract met zijn leden, zijn kiezers'¹³, steeds mogelijk blijven om op bepaalde punten van het program-

ma af te wijken. Kiezers bepalen hun stem doorgaans niet alleen op basis van het verkiezingsprogramma, bovendien zullen kiezers het nooit met alle punten uit een programma eens zijn. Zo is het heel wel denkbaar dat een kiezer zijn stem uitbrengt op een kamerlid op basis van bepaalde in het verleden ingenomen standpunten. Indien op dat punt het verkiezingsprogramma afwijkt zou een kamerlid zijn mening volledig moeten herzien als gevolg van de fractiediscipline en komt bovendien de kiezer bedrogen uit.

Op dezelfde wijze kunnen gedetailleerde regeerakkoorden de onafhankelijkheid van kamerleden aantasten omdat van de regeringsfracties vaak verwacht wordt dat zij het regeerakkoord volledig steunen. Hierdoor wordt echter het afzonderlijke fractielid in zijn vrije meningsvorming belemmerd. Daarenboven worden regeerakkoorden pas vastgesteld nadat een vertegenwoordiger gekozen is in de Kamer. Het is doorgaans denkbaar dat dit kamerlid standpunten uit het regeerakkoord moet onderschrijven waar hij tot dat moment altijd openlijk tegen was. Wederom komt de kiezer dan bedrogen uit. Bovendien is het de taak van het parlement om de regering te controleren. Deze controlerende functie wordt, althans voor de regeringsfracties, volledig onmogelijk gemaakt door de dichtgetimmerde regeerakkoorden.

De afhankelijkheidsrelatie tussen kamerlid en partij kan ook een belemmering vormen voor het goed functioneren van de liberale theorie van de representatieve democratie. Met name het feit dat vertegenwoordigers nu voor hun herverkiezing afhankelijk zijn van de partij leidt ertoe dat zij eerder geneigd zullen zijn zich te binden aan de fractiediscipline. Dit kan opgeheven worden door kandidatenlijsten op een andere wijze samen te stellen. Op dit moment is het zo dat het hoofdbestuur van een partij de kandidatenlijst samenstelt, waarbij aan de leden soms een beperkte invloed wordt gegund, die echter zelden doorslaggevend is. Indien nu de partij een kandidatenlijst op alfabetische volgorde aan de kiezers voorlegt, waarbij alle zittende kamerleden die dat wensen een plaats krijgen, naast enkele nieuwe kandidaten, verdwijnt voor de herverkiezing van kamerleden hun grote afhankelijkheid van de partij. Zij zullen zich gedurende hun ambtstermijn onafhankelijk durven opstellen, zonder angstig te hoeven zijn voor hun eventuele herver-

kiezing. De partij verliest hiermee haar machtsmiddel waarmee zij de vertegenwoordigers aan zich kan binden.

Kamerleden mogen ook niet gedwongen worden door partijen om bij onenigheid hun zetel aan de partij terug te geven. Het argument dat dit zetelroof zou zijn, zoals bijvoorbeeld in 1998 gesteld werd in het geval van Jacques de Milliano, die na zijn botsing met de CDA-fractie over het asielbeleid niet direct zijn zetel wilde opgeven, is niet valide.¹⁴ Geheel in de geest van artikel 67 lid 3 behoort een kamerzetel immers niet aan de partij toe maar aan de vertegenwoordiger. Om politieke partijen niet helemaal buiten spel te zetten kan hierbij wel een verschil gemaakt worden tussen kamerleden die met voorkeursstemmen een zetel gehaald hebben en kamerleden die zelfs de drempel van een kwart van de kiesdeler niet haalden en daardoor hun zetel inderdaad aan de partij danken.¹⁵ Deze kamerleden zouden hun zetel dan moeten inleveren indien zij er zelf voor kiezen de partij te verlaten.

De artikelen 50 en 67 uit onze grondwet blijken van groot belang voor een goede vertegenwoordiging van het algemeen belang. Daarbij zijn politieke partijen als zodanig zeker geen belemmering voor het goed functioneren van de liberale theorie van de representatieve democratie. Belemmerend werken echter wel de door de partijen gehanteerde strikte verkiezingsprogramma's, fractiediscipline, stemdwang en de afhankelijkheidsrelatie tussen kamerlid en partij.

LIBERALE FRACTIEDISCIPLINE

Blijkens de Parlementsenquête uit 2006 waren het met name liberalen die zich niet in eerste instantie als vertegenwoordigers van de kiezers van de eigen partij zien, maar in eerste instantie als representant van alle kiezers. Een kijkje in de liberale geschiedenis toont aan dat dit geen toeval is. Het behouden van een zo groot mogelijke zelfstandigheid van oordeelsvorming was toongevend voor het klassiek negentiende-eeuwse beeld van het ambt van vertegenwoordiger. De liberalen bleven achter bij de ontwikkeling van politieke partijen met strak geleide fracties en stemdiscipline. Zij voelden zich meer thuis bij de kamerclubs, tamelijk losse verbanden van gelijkgezinden in de Kamer.

Toen het hoofdbestuur van de Liberale Unie in 1896

een poging deed om van de kandidaten te eisen dat zij een Hervormingsprogram zouden onderschrijven en de urgentie van zeven sociale maatregelen 'met volle overtuiging' erkenden, leidde dit tot afscheidingen en felle discussies over de handelwijze van het uniebestuur. 83 liberalen deden als reactie hierop een oproep tot aaneensluiting. Zij waren van mening dat 'het liberalisme ruim genoeg [is] om schakeering te gedogen'.¹⁶ Niet voor niets noemde een voormalig kamerlid van de Bond van Vrije Liberalen, een groep liberalen die zich niet in de stringente Liberale Unie kon vinden, zijn kamerlidmaatschap, 'plezierig ook, omdat ik behoorde tot Vrij-Liberalen, die lieten den mensch in je vrij'.¹⁷

Het streven naar een zo groot mogelijke onafhankelijkheid past ook het beste bij de liberale ideologie. Het liberalisme gaat immers uit van de individuele vrijheid, óók van de vertegenwoordigers. Hierbij past het dat kamerleden zelf, met de liberale beginselen als basis, hun mening kunnen vormen en bij hun werkzaamheden geen belemmeringen van steminstructies ondervinden. Desalniettemin voegden ook de liberalen in het parlement, dwars tegen de grondwet en de eigen ideologie in, zich in de loop der jaren in toenemende mate naar de politieke ontwikkelingen. Zij gingen steeds strakker georganiseerde partijen vormen en accepteerden de fractiediscipline van hun fractieleiders.

De afgelopen jaren heeft de liberale partij in het Nederlandse parlement laten zien hoe ver zij wil gaan met de fractiediscipline. Twee kleurrijke en kundige fractieleden moesten het veld ruimen nadat zij zich publiekelijk in strijd met de fractielijn hadden geuit. Wrang hierbij was dat de uitingen van beide heren wel degelijk spoorde met de liberale beginselen.¹⁸ Terwijl juist deze beginselen de enige inhoudelijke toets zouden moeten zijn, die een partij hanteert bij de beoordeling van haar vertegenwoordigers. Het mag misschien niet netjes zijn om publiekelijk te dreigen met opstappen, zoals Anton van Schijndel deed, of zoals Geert Wilders, je gedane belofte om je voorlopig niet publiekelijk te uiten, direct weer te verbreken, dat is nog geen reden om goede kamerleden direct te excommuniceren.

Hiermee handelde de partij dus niet alleen in strijd met de grondwet, maar ging zij ook tegen haar eigen ideologie en historie in. Een sterke liberale partij schuwt het

debat niet en geeft haar fractieleden de ruimte om als onafhankelijke vertegenwoordigers, met inachtneming van de liberale beginselen, een eigen mening te vormen en zo het algemeen belang te dienen. Daarbij wordt het tijd dat men onder ogen ziet dat een interpretatie van de liberale beginselen tot uiteenlopende conclusies kan leiden en dus tot afwijkend stemgedrag. Indien die ruimte niet aan kamerleden gelaten wordt kan men er feitelijk voor kiezen alle zetels van een partij door één persoon te laten vertegenwoordigen, wiens stem zo zwaar telt als het aantal zetels waar de partij over beschikt. Voor de meningsvorming kunnen op de achtergrond 22 beleidsmedewerkers een discussie voeren.

'Wacht op onze daden', waren de befaamde woorden die Thorbecke in 1848 sprak tegen zijn critici in de kamer bij het aantreden van zijn eerste kabinet. Deze woorden zouden de dames en heren politici ook tegenwoordig nog kunnen bezigen, en meer moeten bezigen, naar hun kiezers en vooral naar hun politieke partijen toe in plaats van zich te laten binden door verkiezingsprogramma's, regeerakkoorden, fractiediscipline en stemdwang.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

NOTEN

I Jhr.mr.dr. E.A. van Beresteyn had al bij zijn eerste kandidaatsstelling voor de VDB in 1913 in het district Veendam in een politieke rede aangegeven dat hij er de voorkeur aan gaf als onafhankelijk kamerlid het landsbelang te dienen, daar elk partijprogramma wel elementen bevatte die hij niet onderschreef. Desalniettemin voegde hij zich naar de tijdsgeest en werd lid van de VDB. Daar kwam hij herhaaldelijk in conflict met fractievoorzitter Marchant, die op autoritaire wijze – met 'pruisisch militaire commandeertoon' – tegenstanders van zijn koers de mond pleegde te snoeren. Naast de fractiediscipline speelde ook onenigheid rondom de kandidaatstelling een rol bij het uittreden van Beresteyn in 1922. J. Vermoolen, 'Het comité voor de verkiezing van onafhankelijke kamerleden. Jhr. Van Beresteyn en zijn strijd tegen de partijbonzen in 1922' in: *Jaarboek documentatiecentrum*

- Nederlandse Politieke Partijen 1993*, pp. 231-234.
- 2 J. Vermoolen, 'Het comité voor de verkiezing van onafhankelijke kamerleden', pp. 229-235.
 - 3 J.T. Buys, *De grondwet. Toelichting en kritiek*, Arnhem, 1883, p. 453.
 - 4 R.M.M. Kleijkers, *Stemmen zonder last. De functie van het vrije mandaat in het hedendaags staatsrecht*, Maastricht, 1993, pp. 63-66 en 99.
 - 5 P.G.C. van Schie en F.D. de Beaufort, 'De VVD, het liberalisme en Nederland. Interview met Mark Rutte', in: *Liberaal Reveil*, oktober 2006, p. 126.
 - 6 E. Burke, 'Speech to the electors of Bristol' (3 november 1774) in: E. Burke, *The works of the right and honourable Edmund Burke*, vol. II, London, 1906/1907, p. 165. De cursivering is in alle citaten overgenomen uit het origineel.
 - 7 E. Burke, 'Speech to the electors of Bristol', p. 164.
 - 8 Ibidem, p. 165.
 - 9 Kleijkers, *Stemmen zonder last*, p. 49.
 - 10 R. Andeweg en J. Thomassen, *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*, 2006, p. 15.
 - 11 Ibidem, p. 16.
 - 12 Buys, *De Grondwet*, pp. 373-374.
 - 13 J.J.A. Thomassen en M.L. Zielonka-Goei, 'Het parlement als volksvertegenwoordiging' in: J.J.A. Thomassen, M.P.C.M. van Schendelen en M.L. Zielonka-Goei (red.), *De geachte afgevaardigde. Hoe kamerleden denken over het Nederlandse parlement*, Muiderberg, 1992, p. 203.
 - 14 De discussie omtrent zetelroof speelt steeds weer op als een fractielid ófwel zelf uit de fractie stapt ófwel uit de fractie gezet wordt vanwege een meningsverschil. Zo vond Kamervoorzitter Frans Weisglas dat Ali Lazrak zijn SP-zetel had moeten opgeven toen hij in 2004 uit de fractie werd gezet vanwege een meningsverschil over het terugstorten van een deel van z'n vergoeding in de partijkas. VVD-er Hans Wiegel vond het een kwestie van politiek fatsoen dat een kamerlid bij een meningsverschil zijn zetel terug zou geven aan de partij.
 - 15 Kandidaten die zelf een kwart van de kiesdeler behalen zijn sowieso verzekerd van een zetel, ondanks hun positie op de lijst. Er zijn echter ook kandidaten die geen kwart van de kiesdeler aan stemmen behalen maar op grond van hun plaats op de lijst een zetel krijgen. Deze laatsten zouden dan hun zetel aan de partij moeten afstaan bij onenigheid in welke vorm dan ook.
 - 16 Geciteerd in: P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, p. 43.
 - 17 Geciteerd in: P.G.C. van Schie, 'Nuchtere persoonlijkheden schuchter verenigd. Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1997*, p. 91.
 - 18 Geert Wilders pleitte voor een meer rechtse koers van de VVD. Hij brengt dit in zijn tienpuntenplan in de zomer van 2004 naar voren. Daarin pleit hij onder andere voor een strikter integratiebeleid, minder regelgeving, politieke daadkracht en lef in plaats van hervormingen van het kiesstelsel, minder geld naar ontwikkelingshulp en keert hij zich tegen het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie. Stuk voor stuk liberale stellingnames. In het geval van Van Schijndel ging het voornamelijk om toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Hierover heerst grote verdeeldheid onder de liberalen en zowel voor- als tegenstanders kunnen hierover een liberaal standpunt innemen.

DE VRIJHEID BRIEVEN TE BEZORGEN

FRANS DE GRAAF

Hoewel de geschiedenis van marktwerkingsoperaties ons steevast heeft laten zien dat te veel overheidsinterventies een verlammeende werking op het functioneren van de markt hebben, blijft het voor de overheid moeilijk zich ook daadwerkelijk van ingrijpen te onthouden na liberaliseringsoperaties. De auteur neemt in het hiernavolgende de liberalisering van de postmarkt onder de loep en toont aan dat deze veel verder kan gaan dan de politiek denkt.

Al enige tijd woedt er een politiek debat over de mogelijke liberalisering van de postmarkt. Dat gebeurt op twee plaatsen; in Brussel worden de grote lijnen uitgezet, terwijl de nationale wetgever over de precieze invulling gaat. Hoewel op beide niveaus al parlementaire besluitvorming heeft plaatsgevonden betekent dit niet dat het politieke debat is afgesloten. Die afronding staat voor dit najaar gepland. Aan het eind van deze bijdrage zal ik nader ingaan op dit besluitvormingsproces. Eerst zal de liberalisering echter op haar (liberale) merites worden beoordeeld en zullen de voor- en tegenargumenten worden besproken.

Wat opvalt in de debatten over onderwerpen die op enigerlei wijze raken aan het – ongekend brede – begrip marktwerking, is dat termen door elkaar worden gehaald en appels probleemloos met peren worden vergeleken.

In het debat over de postsector verklaarde Sharon Gesthuizen, fractielid van de Socialistische Partij (SP) bijvoorbeeld tegen de voorgenomen liberalisering te zijn gezien de negatieve ervaringen die zijn opgedaan in de thuiszorg.¹ Bij de thuiszorg ging het om het introduceren van aanbestedingen, waarbij de (in dit geval lagere) overheid uit verschillende potentiële aanbieders de beste kiest (zoals bijvoorbeeld ook in de bussector gebeurt). De discussie in de postsector gaat om het opheffen van

een wettelijk toetredingsverbod. In de thuiszorg wordt dus de markt afgeschermd en voor private uitvoering gekozen terwijl in de postsector de vraag speelt of die 'afscherming' niet moet worden opgeheven!

Waar gaat het precies om? Tot 1994 werd de postbezorging in Nederland verzorgd door het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT). In genoemd jaar werd het grootste deel van de PTT door de overheid verkocht en vond er dus privatisering plaats (de laatste aandelen PTT werden overigens pas eind 2006 van de hand gedaan). Afgezien van de nieuwe eigenaren veranderde er niet zoveel, de PTT bleef de enige postbezorger in Nederland. Dat kwam omdat de overheid privatiseerde maar tegelijk het toetredingsverbod in stand hield: PTT kreeg een wettelijk monopolie. In 1998 werd het voormalig staatsbedrijf opgesplitst in een telecombedrijf (KPN) en een postbezorger, de TNT Post Groep (TPG).² De TPG, sinds kort TNT genaamd, had net als de PTT het alleenrecht brieven in Nederland te bezorgen. Overigens was (en is) aan dit recht ook een plicht verbonden: in geheel Nederland moet de monopolist tegen een gereguleerd tarief onder specifieke voorwaarden brieven bezorgen.

Nu gaat het in het huidige debat over de liberaliseringsvraag. Liberaliseren is het opheffen van toetredingsbelemmeringen in een sector: de overheid heft een wettelijk monopolie op en staat andere – dan door de overheid aangewezen – partijen toe op de betreffende markt actief te zijn. Een bekend voorbeeld is de telecomsector. Vroeger kon alleen gebeld worden door gebruik te maken van de diensten van de PTT, sinds 1989 is de telecomsector stapsgewijs geliberaliseerd en kan de consument kiezen tussen verschillende aanbieders.

Feitelijk gaat het dus om de volgende vraag: moeten ondernemingen, anders dan TNT, het recht krijgen post te bezorgen die burgers en andere ondernemingen hen

aanbieden? Zo bezien lijkt het een simpel vraagstuk. Vrije toetreding tot de markt is immers een essentieel onderdeel van die markt, die liberalen (en tegenwoordig ook vele anderen) als het meest wenselijke dominante ordeningssysteem van de samenleving achten. Zelfs de wat mindere liefhebbers van de markt zouden deze liberalisering niet bezwaarlijk moeten vinden. Wat valt er immers tegen in te brengen?

De werkelijkheid is echter anders, er is de nodige weerstand tegen de voorgenomen liberalisering. Actievoerende postbodes verschijnen bij het Tweede Kamergebouw, verschillende politieke partijen (linkse én rechtse) verzetten zich tegen de plannen. Die weerstand komt kortweg van twee kanten: Enerzijds zijn er de gevestigde belangen die zich door de monopoliepositie hebben ontwikkeld maar die als gevolg van de liberalisering bedreigd worden. Anderzijds zijn er bepaalde verworven rechten die thans voor iedereen gelden maar waarvan gevreesd wordt dat die verloren gaan door de liberalisering. Zijn deze argumenten (op liberale gronden) valide?

DEELBELANGEN

De luidste protesten tegen de liberaliseringsplannen komen opvallend genoeg van twee partijen die het dikwijls niet met elkaar eens zijn: werknemers (en hun geestverwanten in het parlement) en werkgevers (hoewel het eigenlijk slechts één werkgever betreft, namelijk TNT).

De protesterende werknemers (bestaande uit het bij een vakbond aangesloten smaldeel van de TNT-werknemers) vrezen voor hun baan als gevolg van de liberalisering. Die vrees lijkt niet onterecht. TNT heeft nu een marktaandeel van 100%, en na de liberalisering zal dat percentage gaan dalen als de nieuwbakken concurrenten erin slagen een graantje mee te pikken. Natuurlijk geldt wel dat waar de banen bij de TNT verdwijnen, er bij de nieuwe postbezorgers banen bijkomen. Per saldo is het wel te verwachten dat er wat werkgelegenheid zal verdwijnen omdat de postsector door de introductie van concurrentie efficiënter zal gaan functioneren. Hoewel de individuele situatie van een werkloos geworden postbode niet gebagatelliseerd mag worden is er geen reden tot zorg. Fluctuerende werkgelegenheid in specifieke sectoren is immers een normaal verschijnsel in een

markteconomie. Ooit was de halve beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, dankzij de automatisering is dat nu nog maar een zeer klein percentage. Dergelijke ontwikkelingen leiden echter in een vrij werkende arbeidsmarkt niet tot massale, structurele werkloosheid.

De vertegenwoordigers van de werknemers beseffen dit ook. Daarom ageren zij vooral tegen de – volgens hen – dreigende verslechtering van de arbeidsvoorwaarden als gevolg van liberalisering. Zoals de SP het stelt: de banen die verdwijnen zijn ‘goede banen’, de banen die ervoor terugkomen zijn ‘banen aan de onderkant’.³

De arbeidsvoorwaarden van werknemers in Nederland zijn het resultaat van individuele en (semi-)collectieve onderhandelingen. Maar dat resultaat moet wel voldoen aan een wettelijk kader, ter voorkoming van zaken als uitbuiting, onderbetaling en kinderarbeid. De bij dit kader horende regelingen zijn aan het eind van de negentiende eeuw ingevoerd op initiatief van liberale politici als Samuel van Houten (1837-1930) en Pieter Cort van der Linden (1846-1935) en zijn later verder uitgewerkt. Het liberale kabinet onder leiding van Nicolaas Pierson, dat ons land regeerde van 1897 tot 1901, voerde onder meer een verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering in en staat bekend als het ‘ministerie van sociale rechtvaardigheid’.⁴ Deze (en andere) verworvenheden beogen ervoor te zorgen dat werknemers ergens op terug kunnen vallen op het moment dat zij buiten hun eigen schuld hun baan verliezen, dat zij rechten hebben inzake bijvoorbeeld overwerk en salaris, dat zij in georganiseerd verband met hun werkgever kunnen onderhandelen, etcetera. Als deze sociale zekerheden door de liberalisering op de tocht zouden komen te staan zouden liberalen niet werkeloos moeten toezien.

Maar natuurlijk is er van een dergelijke zorgwekkende ontwikkeling geen sprake. De postsector is en blijft een ‘gewone’ sector waarin de – internationaal bezien uitstekende – Nederlandse regelingen gelden. Toch wordt er dus gevreesd voor een verslechtering van de arbeidsvoorwaarden, *als gevolg van de liberalisering*. Dat impliceert dat er bepaalde arbeidsvoorwaarden zijn die slechts gehandhaafd kunnen worden als ook het monopolie in de postsector behouden blijft. De – blijkbaar genereuze – arbeidsvoorwaarden van een kleine groep worden echter opgebracht door een veel grotere groep, namelijk de

burgers die hoge tarieven betalen als gevolg van het wettelijk monopolie van TNT. Het is een mooi voorbeeld van wat economen 'geconcentreerde voordelen, gespreide kosten' noemen: het voordeel is duidelijk zichtbaar (gunstige arbeidsvoorwaarden voor een kleine groep) terwijl het nadeel (hogere uitgaven voor een grote groep) veel moeilijker is aan te wijzen.

De werkgever TNT is zoals gesteld ook geen voorstander van de liberalisering. Anders dan de werknemers wordt hij echter niet gesteund door zijn belangenbehartigers (de werkgeversorganisaties). De reden daarvoor is eenvoudig: andere werkgevers juichen de liberalisering wel toe: zij verwachten van de nieuwe toetreders te kunnen profiteren.

Dat TNT niet blij is met de liberalisering, is begrijpelijk. Nu heeft het postbedrijf immers de markt voor zichzelf terwijl het die na de liberalisering moet delen met concurrenten. Maar een dergelijke argumentatie is in het politieke debat niet voldoende: het belang van één onderneming weegt natuurlijk nooit op tegen de waarde van vrije toetreding en de verwachte voordelen voor alle andere ondernemingen en burgers. Vandaar dat TNT zich op het standpunt stelt vóór liberaliseren te zijn, als de omringende landen hun markten ook openstellen. Dat lijkt op het eerste gezicht een redelijk standpunt, temeer daar de verwachting is dat de belangrijkste toetreders in Nederland na liberalisering de Britse en Duitse equivalenten van TNT zullen zijn.

Toch moet het argument van de wederkerigheid (wij liberaliseren als zij het ook doen) niet te snel worden omarmd. Van een liberalisering in bijvoorbeeld Duitsland heeft de Nederlandse burger geen enkel profijt. En waarom zou een 'eenzijdige' Nederlandse liberalisering minder voordelig voor de Nederlandse markt zijn dan een 'wederzijdse'?

Het principe van een liberalisering is dat zijn effecten zich vrijwel alleen uitstrekken over het gebied dat geliberaliseerd wordt. Het succes van een liberalisering (of het uitblijven daarvan) hangt dus op geen enkele wijze samen met het al dan niet toepassen van het wederkerigheidsprincipe. Ofwel: als andere landen zo onverstandig zijn hun burgers de vruchten van concurrentie te onthouden is daarmee nog niet gezegd dat de Nederlandse staat daarom zijn burgers hetzelfde moet aandoen.

De klassiek-liberale econoom en filosoof Friedrich Hayek (Nobelprijswinnaar in 1974) werd regelmatig voor conservatief uitgemaakt. Omdat die kwalificatie hem niet beviel schreef hij eind jaren vijftig van de vorige eeuw het essay *Why I am not a conservative*.⁵ In het essay gaat Hayek in op diverse aspecten van het conservatisme. Bij de economische vraagstukken merkt hij op dat conservatieven de burgers nog wel eens de voordelen van vrijhandel onthouden uit naam van een vermeend nationaal belang. Hayek stelt dat de conservatieven hier in de socialisten een bondgenoot vinden: die vinden het 'nationaal belang' weliswaar onbelangrijk maar ageren tegen vrijhandel om de economie onder controle te houden. Beide redeneringen verschillen volgens Hayek maar bitter weinig van elkaar.⁶

Deze posities zijn duidelijk terug te vinden in het Kamerdebat over de postsector van 11 april jongstleden. De Partij voor de Vrijheid (PVV) koos in dat debat voor een conservatieve benadering en stelde dat de liberalisering slechts doorgang kon vinden als andere landen mee zouden doen: 'Onze postsector is voor toekomstige groei grotendeels afhankelijk van het buitenland.' (cursivering toegevoegd, FdG)⁷ De SP benadrukte natuurlijk de vermeend nadelige gevolgen van de liberalisering voor het personeel maar reikte de PVV nadrukkelijk de hand door te stellen dat voorkomen moet worden dat 'wij onze markt openstellen zonder dat onze bedrijven een kans krijgen in den vreemde.'⁸

De VVD-fractie koos in het debat de liberale lijn door geen absolute wederkerigheidsvoorwaarde te stellen aan liberalisering.⁹ Gelukkig maar, want zoals Frits Bolkestein in 1993 stelde: 'het "Oranjegevoel" hoort thuis in het voetbalstadion, niet op de marktplaats.'¹⁰

POST OP ELKE PLAATS

Al sinds de privatisering in 1994 heeft TNT (en de voorlopers ervan) door de staat de verplichting opgelegd gekregen overal in Nederland tegen hetzelfde tarief post te bezorgen. Tevens zijn er eisen gesteld aan het aantal brievenbussen. Dit is het principe van Universele Dienstverlening (UDV): de dienst moet overal tegen een uniform tarief beschikbaar zijn.

Aangenomen mag worden dat er inderdaad plaatsen zijn waar zesdaagse postbezorging niet rendabel is, in zeer afgelegen gebieden bijvoorbeeld. De postbezorging

daar wordt betaald van de winst die geboekt wordt in de gebieden waar de postbezorging wél rendeert. Dit mechanisme wordt onder meer toegepast in de watersector, energiesector en delen van telecomsector.

Het is een misvatting te denken dat UDV onverenigbaar is met liberalisering. In de telecomsector is er (redelijk) vrije concurrentie én een verplichting tot het leveren van bepaalde diensten (vaste telefonie bijvoorbeeld) tegen een uniform tarief. Vaak is het dan zo dat één partij wordt aangewezen tot het leveren van deze diensten, terwijl alle aanbieders moeten meebetalen aan de onrendabele dienst.¹¹

Een door de overheid ingestelde bezorgplicht is een flinke inbreuk op het vrijemarktprincipe dat behelst dat niet van bovenaf wordt bepaald waar, wanneer, welke dienst tegen welke voorwaarden wordt aangeboden. Bovendien is het een soort opgelegde solidariteit: verzenders van rendabel te bezorgen brieven worden verplicht mee te betalen aan 'verliesgevende' post. Het instellen van een Universele Dienstverlening gaat onherroepelijk gepaard met prijsregulering. Ware dat niet het geval, kan de dienstverlener de prijzen voor onrendabele gebieden dusdanig hoog stellen dat de vraag verdwijnt.¹² Dit impliceert wel dat UDV gepaard gaat met het schenden van één der belangrijkste principes van de vrije markt: de vrije prijsvorming.

De uitvoering van een dergelijke bezorgplicht is bovendien lastig en kostbaar. De uitvoerende partij (aangenomen mag worden dat dit TNT blijft) gaat de kosten van de onrendabele bezorging 'declarenen' bij de nieuwe concurrenten. Natuurlijk kan TNT dit niet op eigen houtje doen. Daarom gaat een onafhankelijk toezichthouder (in dit geval de Onafhankelijke Post en Telecomautoriteit; de OPTA) die kosten berekenen en 'verdelen' over de verschillende aanbieders. Het berekenen van de kosten die bij een dienst horen is echter makkelijker gezegd dan gedaan;¹³ het is kostbaar en brengt veel bureaucratie met zich mee.

Desondanks is het voorstelbaar dat ook liberalen in uitzonderlijke situaties de politieke keuze maken voor Universele Dienstverlening. Dat kan door te stellen dat het kunnen ontvangen en verzenden van post dicht bij huis niet een (willekeurige) uitkomst is van de spontane orde van de vrije markt, maar een voorwaarde is voor het goed functioneren van die spontane orde.

Concluderend kan gesteld worden dat er geen redenen zijn om één van de basisprincipes van de vrije markt, vrije toe- en uittreding, niet van toepassing te verklaren op de postmarkt. Betoogd is dat de tegenargumenten in het huidige debat weinig liberaal hout snijden.

Blijft over de vraag of het gerechtvaardigd is dat de postbezorging een universele dienst is. Het lijkt (nu nog) een brug te ver van dit principe af te stappen. Wel zou dan duidelijk moeten worden gemaakt welk deel van de postbezorging onrendabel is en wat dit de consument (jaarlijks) kost.

Of toepassing van het UDV-principe in zijn huidige vorm ook op termijn houdbaar is, is vers twee. Al jaren is er namelijk sprake van afnemende postvolumes als gevolg van de opkomst van elektronische communicatiemiddelen. Niet uit te sluiten valt dat de gewone brief hetzelfde lot zal ondergaan als het telegram. Bij een verdere afname moet de vraag gesteld worden of het nog wel gerechtvaardigd is dat 'rendabele' brieven moeten meebetalen voor 'verliesgevende' post. Een herdefiniëring van de universele dienst ligt dan voor de hand.

DE POLITIEKE BESLUITVORMING

Zoals ik aan het begin van dit artikel al aanstipte nadert het politieke debat zijn afronding. Op nationaal niveau is de uitkomst niet rooskleurig. Het lijkt er namelijk op dat het kabinet door de knieën is gegaan voor de gevestigde belangen. De liberalisering gaat weliswaar door maar wordt dusdanig aan banden gelegd dat van echte marktwerking nauwelijks sprake is. Zo móeten nieuwe toetreders – op aandringen van de Partij van de Arbeid – in onderhandeling met de 'sociale partners' (lees: de vakbonden). Mochten die onderhandelingen op niets uitlopen gaat de overheid 'sectoraal ingrijpen'.¹⁴ De vertegenwoordigers van een klein deelbelang hebben zo een enorme machtspositie verworven. Komende maanden moet blijken hoe die onderhandelingen hebben uitgepakt.

Van de Europese Unie – die het ooit als haar belangrijkste taak zag een interne markt te realiseren – kunnen we wat dit betreft ook niet al te veel heil verwachten. Het Europees Parlement besloot juli jongstleden dat liberalisering pas vanaf 2012 verplicht is (al heeft onder meer Griekenland nu al twee jaar uitstel bedongen). Bovendien biedt het compromis waarmee het parlement instemde

(de Europese VVD-fractie stemde overigens tegen) alle ruimte aan de lidstaten om concurrentiebeperkende maatregelen te nemen. De Europese Raad van ministers voor transport en telecommunicatie buigt zich dit najaar over de tekst. Maar ook daar moet gezien de protectionistische geluiden die in Duitsland en – de machtswisseling ten spijt – Frankrijk te horen zijn niet veel goeds van worden verwacht.

Een belangrijke les van de marktwerkingsoperaties van de afgelopen decennia is dat die slechts succesvol zijn als de overheid zich daadwerkelijk en geloofwaardig terugtrekt. Als zij de markt echter teveel aan banden legt, of voortdurend met interventie dreigt, heeft dat een verlamdende werking. De geplande inkapseling van de postmarkt zal de effecten van de liberalisering daarom waarschijnlijk negatief beïnvloeden. Critici zullen daarin het bewijs zien van marktfalen. Het is dan echter niet de markt die te kort heeft geschoten maar de overheid die – met de beste bedoelingen, maar met funeste resultaten – marktwerking onmogelijk maakte.

Drs. F. de Graaf is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M.Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 *Handelingen Tweede Kamer 2006-2007*, p. 60-3358.
- 2 TNT staat voor Thomas Nationwide Transport, een Australische postbezorger die de postafdeling van PTT in dat jaar overnam. De tweede T, van Telegrafie speelde toen al geen rol van betekenis meer.
- 3 *Handelingen Tweede Kamer 2006-2007*, p. 60-3358.
- 4 P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, p. 29.
- 5 F.A. Hayek, *The constitution of liberty*, Chicago, 1999 [1960], pp. 397-411.
- 6 *Ibidem*, p. 405.
- 7 *Handelingen Tweede Kamer 2006-2007*, p. 60-3355.
- 8 *Ibidem*, p. 60-3359.
- 9 *Ibidem*, p. 60-3342.
- 10 Bolkestein deed deze uitspraak in een inleiding over industriepolitiek voor Het Department van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. De rede is opgenomen in: F. Bolkestein, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995, pp. 49-57.
- 11 Zie voor een uitgebreide beschrijving van dit mechanisme: E. van Damme e.a., *Universele Dienstverlening, marktwerking ten bate van iedereen*, Tilburg, 1998.
- 12 *Ibidem*, p. 10.
- 13 Volgens sommige liberale economen is een objectieve kostprijsberekening zelfs onmogelijk omdat kosten de weerslag zijn van een per definitie subjectieve waardering van goederen. L. von Mises, *Human Action*, Chicago, 1963 [1949], p. 396.
- 14 *Handelingen Tweede Kamer 2006-2007*, p. 70-3919.

ERFENIS VAN DE VERZUIILING

POLITIEKE PARTIJEN OVER ISLAMITISCHE BASISCHOLEN¹

EDWARD KONING

De laatste jaren laait de discussie rondom artikel 23 Grondwet, de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, veelvuldig op onder invloed van het toenemende aantal islamitische scholen in ons land. De auteur geeft een historisch overzicht van de ontwikkelingen rondom artikel 23 en bespreekt de meningen van de verschillende politieke partijen in het huidige debat. Zijn de dagen van het artikel geteld of is er nog altijd een meerderheid voor de gelijkshakeling?

Het is de basis van een oud VVD-dilemma, artikel 23 Grondwet, waarin in 1917 onder meer de subsidiëring van het bijzonder onderwijs is vastgelegd. Sindsdien wordt er binnen de liberale partij geruzied over de waarde en wenselijkheid van het artikel. Dat gaat er soms stevig aan toe. Zie de confrontatie van Ayaan Hirsi Ali met Hans Wiegel eind 2005. De eerste pleitte radicaal voor afschaffing van artikel 23, terwijl Wiegel vanuit zijn toenmalige 'land van ooit' pal stond voor handhaving. Voor de jongeren van de ChristenUnie was dat laatste voldoende reden om Wiegel begin 2006 te bekronen tot Heiden van het Jaar, een complimentje voor een politicus van een niet-christelijke partij die zich bijzonder heeft ingezet voor het sociaal-christelijke gedachtegoed. *Liberaal Reveil* kent, in een kalmer toonzetting, eveneens regelmatig bijdragen aan het debat over de vrijheid van onderwijs. Alleen al de afgelopen drie jaar verscheen in dit blad een handvol artikelen over dit onderwerp.

De aloude discussie heeft in de loop der tijd een inhoudelijke draai gekregen. Het gaat niet meer primair over katholieke en protestantse scholen. De controverse betreft tegenwoordig bovenal de tientallen islamitische basisscholen die Nederland telt. Hoe daarover gedacht wordt, staat centraal in deze bijdrage. De verzuiling ligt weliswaar tijden achter ons, maar daarmee is het met de

erfenis van die zo bijzondere politiek-maatschappelijke constellatie kennelijk niet gedaan. Artikel 23 Grondwet was onderdeel van een omvattend compromis, waarmee negentig jaar geleden al niet iedereen gelukkig was. Hoog tijd om dat vuiltje weg te werken, zullen velen denken. Nadere analyse van de partijprogramma's maakt echter duidelijk dat de kans dat het artikel zijn eeuwfeest haalt meer dan aanzienlijk is.

VAN GROTE PACIFICATIE TOT ISLAMITISCHE SCHOLEN

Volgens de politicologen Andeweg en Irwin is het vreedzaam samenleven van minderheden 'zonder twijfel het belangrijkste kenmerk van de Nederlandse politiek'.² De bekendste manifestatie daarvan is het verzuilde systeem van de periode tussen, als we het op jaartallen vastpinnen, 1917 en 1967. Gedurende een halve eeuw leefden verschillende minderheden (in het bijzonder katholieken en protestanten) in min of meer geïsoleerde subculturen. Zoals gezegd, is veertig jaar later de erfenis van die periode nog altijd zichtbaar. De casus van islamitische basisscholen is in dit verband bijzonder interessant, omdat de islamitische minderheid van alle 'nieuwe' minderheden verreweg de meeste aandacht krijgt maar vooral omdat de verzuiling juist bedoeld was om mensen met verschillende religieuze overtuigingen te accommoderen. Bovendien was het onderwijsbeleid één van de bouwstenen van het verzuilde systeem. Naar het woord van Piet de Rooy was, toen besloten was tot staatsfinanciering van bijzonder onderwijs, 'de rekrutering van de zuilen in principe vrijwel voltooid'.³

Op het gebied van minderhedenbeleid zijn er grofweg twee ideaaltypen te onderscheiden: pluralisme en assimilatie. De pluralistische weg biedt minderheden zoveel mogelijk ruimte hun eigen cultuur te bewaren en moedigt hen dan ook aan eigen instituties en organisaties

op te richten. De logica van assimilatie, aan de andere kant, dicteert dat minderheden zich aanpassen aan het culturele en institutionele systeem van de meerderheid.⁴ De oplossing van de verzuiling was evident pluralistisch: katholieke en protestante groeperingen bemoeiden zich niet of nauwelijks met elkaar en andere onderscheiden bevolkingssegmenten en ondervonden aldus geen enkele externe druk om iets van hun cultuur op te geven.

Eén van de voornaamste groepsrechten is tijdens de Grote Pacificatie van 1917 gerealiseerd. Aan het begin van de twintigste eeuw werd de Nederlandse politiek gekenmerkt door scherpe tegenstellingen tussen (met name) confessionelen enerzijds en socialisten en liberalen anderzijds. Cort van der Linden sprak van 'een wig' in het Nederlandse volksleven, gevormd door een (te) ver doorgevoerde schoolstrijd. De tijdbom werd gedemonstreerd door beide kampen enigszins tegemoet te komen: de socialisten en liberalen kregen het universeel (mannen)kiesrecht en het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging, terwijl er voor de confessionelen de in die kringen beoogde financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs was. Dat laatste betekende concreet een toevoeging van drie leden aan artikel 23 van de Grondwet. Lid 23.7 is daarvan het belangrijkste: 'het bijzonder algemeen vormend lager onderwijs, dat aan de bij de wet te stellen voorwaarden voldoet, wordt naar dezelfde maatstaf als het bijzonder onderwijs uit de openbare kas bekostigd'. Met de grondwetswijziging is de zogenoemde leer van de drie vrijheden ingeluid. Elke groep die dat wil heeft sinds 1917 de vrijheid van richting, inrichting en oprichting van een onderwijsinstelling. En, onder enkele voorwaarden: de staat betaalt.

Zo is de specifieke subsidiëring van het bijzonder onderwijs nadrukkelijk tot stand gekomen als onderdeel van een brede afspraak tussen twee partijen, een compromis met als hoofddoel dreigende destabilisatie het hoofd te bieden. Niemand heeft kunnen vermoeden dat, vele decennia later, de bewuste constructie zou worden herontdekt door immigranten om ruimte te bedingen voor hun scholen op religieuze grondslag. Al sinds 1981 ondernamen islamitische groeperingen pogingen om een basisschool op te richten. De eerste succesvolle poging was in 1988. Daarna ging het vlotjes en zijn in een rap

tempo nieuwe scholen geopend: in 1989 waren er 6, in 1991 21, in 1996 29 en in 2007 telt Nederland 44 islamitische basisscholen.

Ook in andere opzichten is de pluralistische traditie van de verzuiling trouwens terug te vinden in het immigratie- en integratiebeleid. Vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen Nederland eindelijk begon in te zien dat de kwalificatie 'gastarbeiders' een pijnlijke vorm van zelfbedrog was en men vervolgens een enigszins coherent minderhedenbeleid ontwikkelde, kiezen beleidsmakers eerder voor emancipatie dan voor assimilatie. In een van de eerste beleidsdocumenten, het *Beleidsplan culturele minderheden in het onderwijs* van 1981, werd dan ook benadrukt dat minderheden in staat moesten worden gesteld de eigen culturele achtergrond te bewaren. Een belangrijk aspect was de codificatie van het zogenoemde Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur, later (1995) politiek correct herdoopt in *Onderwijs in Allochtone Levende Talen* omdat de eerdere term de achterstandspositie van etnische minderheden zou benadrukken. In de praktijk maakten voornamelijk Marokkaanse en Turkse immigranten van deze faciliteit gebruik: in 1990 genoten 71 procent van de Marokkaanse en 82 procent van de Turkse immigranten van OETC, vergeleken met 36 procent van de Molukse immigranten.⁵

Het Nederlandse minderhedenbeleid is, kortom, traditiegetrouw pluralistisch. Nog steeds lijkt deze traditie zich te manifesteren. In vergelijkend onderzoek komt Nederland steevast als minder assimilatief uit de bus dan andere westerse democratieën, zoals Duitsland en Frankrijk.⁶ Dit betekent natuurlijk niet dat die pluralistische traditie door iedereen van harte wordt omarmd en gesteund. De vraag of het huidige beleid moet bouwen op de gevestigde traditie of daar juist mee zou moeten breken, is onderwerp van politiek debat en politieke strijd. Precies dat maakt het relevant om te bezien of en in hoeverre politieke partijen zich tegen verzuilde instituties, in het bijzonder islamitische scholen, al dan niet negatief hebben uitgesproken. Koesteren zij de overlevering of menen zij dat dergelijke instituties zichzelf hebben overleefd?

POLITIEKE PARTIJEN OVER ISLAMITISCHE SCHOLEN

De eerste islamitische (basis)school zag zoals gezegd in 1988 het licht. Daarmee was deze nieuwe tak aan de toechal zo rijke en diverse onderwijsboom van Nederland een feit. Hoe reageerden politieke partijen daarop, als zij reageerden, en wat stelden zij voor eraan te doen? Wat waren de posities, bovenal in hun verkiezingsprogramma's⁷, van die partijen die sinds 1989 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn geweest?

Partijen laten zich in drie groepen indelen: partijen die tegen de oprichting van islamitische scholen zijn, partijen die voor zijn, en partijen waarvan de positie zich maar moeilijk laat achterhalen. Laten we beginnen met de tegenstanders. Hier komen we de VVD tegen. Ook al zijn er binnen de VVD verschillende geluiden te horen geweest, moeten we de liberalen toch overwegend als tegenstanders beschouwen. Spraakmakende politici zijn daar het meest uitgesproken in geweest. In 1991 gaf Frits Bolkestein expliciet aan tegen 'een gesegregeerde ontwikkeling in de verzuilde traditie' te zijn.⁸ Tijdens een radio-interview in 1992 zei Jan Franssen 'nogal geschokt' te zijn over de toename van het aantal islamitische scholen in Nederland. Bovendien gaf toenmalig partij-ideoloog Gerry van der List in datzelfde jaar aan de oprichting van islamitische scholen als een onwenselijke ontwikkeling te beschouwen.⁹

D66 heeft zich lange tijd niet negatief over islamitische scholen uitgelaten en leek er zelfs een actief voorstander van te zijn. In 1994 komt daar verandering in. Dan melden de sociaal-liberalen in hun programma dat 'scholen waar allochtonen en autochtonen elkaar ontmoeten' het meest wenselijk zijn. Twaalf jaar later is artikel 23 expliciet onderwerp van discussie in de strijd om het politiek leiderschap van de partij. Alexander Pechtold was voorstander en Lousewies van der Laan tegenstander van bijzonder onderwijs; Pechtold won hun onderlinge strijd. Zijn winst betekende overigens niet een hernieuwde liefde van D66 voor islamitisch onderwijs. In het meest recente programma schrijven de sociaal-liberalen dat 'het niet noodzakelijk is om artikel 23 uit de Grondwet te schrappen'. Dat is een wel heel zuinige formulering, waar niet bepaald veel enthousiasme voor islamitische scholen vanuit gaat.

Aan de linkerzijde van het spectrum heeft de SP in het minderhedenvraagstuk altijd een assimilatieve toon aan-

geslagen. In het verkiezingsprogramma van 1986 wordt gesteld dat er 'nadrukkelijk naar meer eenheid moet worden gestreefd'. In 2002 propageert de partij 'een algemene vorm van onderwijs', omdat 'scholen niet alleen leerlingen van de eigen denominatie mogen toelaten en zonedig tot algemene toegankelijkheid moeten worden gedwongen'. In hun meest recente programma (2006) roepen de socialisten op om 'verdere segregatie te voorkomen'. Steun voor islamitische scholen zou daar haaks op staan.

GroenLinks is een misschien wat verrassende partij in het kamp van de tegenstanders van islamitische scholen. De partij heeft immers expliciet aangegeven dat liberaal pluralisme de bron van inspiratie is voor haar minderhedenbeleid.¹⁰ Dit betekent echter niet dat men voorstander is van bijzonder onderwijs. Het programma van 1994 stelt dat 'het wettelijk vastgestelde duale bestel van openbaar en bijzonder onderwijs wordt afgeschaft', aangezien 'het teveel een keurslijf is dat in de ontzuilde samenleving allang niet meer past'. In het verkiezingsprogramma van 2006 pleit GroenLinks wederom voor 'modernisering' van artikel 23 van de Grondwet.

Een heel andere reden om tegen bijzonder onderwijs te zijn heeft wijlen de Lijst Pim Fortuyn, die zijn minderhedenbeleid baseert op een breed negatief oordeel over multiculturalisme. De afwijzing van islamitische scholen past in dit patroon. Om enkele voorbeelden te geven: in 2002 stelt het programma dat 'om de Nederlandse samenleving op orde te krijgen het absoluut gewenst is dat aan de immigratie maximaal weerstand wordt geboden'; in 2003 betoogt de partij dat 'in het integratieproces voor de inburgeraar de nadruk dient te liggen op zijn of haar plichten ten aanzien van de Nederlandse samenleving en minder op rechten'; en in 2006 melden de fortuynisten dat ze 'ondubbelzinnig en publiekelijk afscheid nemen van de valse doctrine van het multiculturalisme'.

Vergelijkbare denkbeelden zijn verkondigd door de Partij voor de Vrijheid, die in haar verkiezingsprogramma van 2006 schrijft dat de komende vijf jaar geen nieuwe islamitische scholen gebouwd moeten worden. In iets minder stevige bewoordingen is een vergelijkbare mening te lezen in het programma van 2003 van Leefbaar Nederland, waarin eerder assimilatie dan emancipatie wordt benadrukt. De Centrumdemocraten hebben waarschijn-

lijk de meest extreme standpunten op dit onderwerp verwoord.

De Staatskundig Gereformeerde Partij, ten slotte, is dan wel voorstander van bijzonder onderwijs, maar wil dat recht alleen voorbehouden aan gereformeerde basisscholen. Wat minderhedenbeleid betreft heeft de partij het expliciet over 'assimilatie' en spreekt zij zich in krachtige bewoordingen uit tegen de oprichting van islamitische scholen.¹¹ Als reden voor deze ongelijke behandeling draagt de partij in haar verkiezingsprogramma van 1998 aan dat het 'stichten van islamitische scholen niet bevorderlijk is voor integratie in de Nederlandse samenleving'.

In het kort formuleren bovenstaande partijen twee bezwaren tegen islamitische scholen. Ten eerste beargumenteren sommigen dat de financiering van religieus onderwijs niet past in een gesecculariseerde samenleving. Partijen als GroenLinks en de VVD zien het bijzonder onderwijs als een onacceptabele schending van de scheiding tussen kerk en staat. Meer toegespitst op islamitische scholen, zijn andere politici bang dat segregatie succesvolle integratie in de weg staat. Met name de LPF en de PVV verwachten dat immigranten alleen succesvol kunnen integreren indien zij zich zoveel mogelijk schikken in bestaande Nederlandse instituties.

Tabel I somt voor de periode 1989-2007 de partijen in de Tweede Kamer op die tegen het bestaan van islamitische scholen zijn, evenals het aantal zetels dat deze partijen bekleden. Hieruit blijkt duidelijk dat, met uitzondering van de verwarrende periode tussen 15 mei 2002 en 22 januari 2003, er de afgelopen twee decennia geen politie-

ke meerderheid heeft bestaan die het de islamitische scholen werkelijk moeilijk zou hebben kunnen maken. Het gaat in de regel om een substantiële minderheid, niet genoeg om zelfs maar een begin te maken met het wijzigen van artikel 23. Om maar niet te spreken van de benodigde tweederde meerderheid die nodig zou zijn om de Grondwet te wijzigen.

Bestaat er dan een meerderheid die voorstander is van islamitische scholen? Niet vanzelfsprekend, omdat niet alle partijen zich op dit punt even helder uitspreken. Voor vier partijen in de jaren sinds 1989 is het moeilijk om de opvatting over islamitische scholen goed vast te stellen. Voor drie daarvan is de reden dat hun partijprogramma's zich vrijwel uitsluitend op één onderwerp richten. Het Algemeen Ouderen Verbond en de Unie 55+, bijvoorbeeld, schenken nauwelijks een woord aan minderhedenbeleid in hun gezamenlijke verkiezingsprogramma van 1998, behalve de opmerking dat immigranten 'onmiddellijk in een integratieprogramma moeten worden opgenomen om zich taal, cultuur en wetten eigen te maken'. De recente *one issue*-beweging Partij voor de Dieren stelt in 2006 enkel dat 'immigranten worden geacht zichzelf de taal en noodzakelijke sociale vaardigheden eigen te maken om in de Nederlandse samenleving te functioneren'.

Ook voor de Partij van de Arbeid is het erg lastig een eenduidige conclusie te trekken. Terwijl de sociaal-democraten zich vóór de komst van islamitische scholen duidelijk tegen bijzonder onderwijs uit hebben gesproken, nemen zij sinds 1988 minder duidelijk stelling. In recente programma's, zoals van 2002, wordt weliswaar de scheiding tussen zwarte en witte scholen zorgelijk

Tabel I. Tegenstand tegen het bestaan van islamitische scholen, 1989-2007.

Jaar	Partijen tegen islamitische scholen (zetels)	Zetels
1989-1994	VVD (22), SGP (3), CD (1)	26
1994-1998	VVD (31), D66 (24), GL (5), CD (3), SP (2), SGP (2)	67
1998-2002	VVD (38), D66 (14), GL (11), SP (5), SGP (3)	71
2002-2003	LPF (26), VVD (24), GL (10), SP (9), D66 (7), SGP (2), LN (2)	80
2003-2006	VVD (28), SP (9), LPF (8), GL (8), D66 (6), SGP (2)	61
2006-	SP (25), VVD (22), PVV (9), GL (7), D66 (3), SGP (2)	68

genoemd, maar tegelijkertijd doen PvdA-prominenten uitspraken die voor islamitische scholen lijken te pleiten. Om een voorbeeld te noemen: nadat VVD-parlementariër Franssen, zoals gezegd, in 1992 aangaf geschokt te zijn door de toename van het aantal islamitische scholen, reageerde PvdA-minister D'Ancona met de opmerking dat 'het vreemd is dat men zich nu opwindt over door de ouders zelf gekozen islamitische scholen die gesticht worden binnen het kader van de Nederlandse onderwijs-wetgeving'.¹² De dubbelzinnigheid van de PvdA lijkt een bewuste keuze te zijn: in geen enkel verkiezingsprogramma sinds 1989 behandelen de sociaal-democraten expliciet het onderwerp bijzonder onderwijs.

Slechts een handvol partijen steunt uitdrukkelijk het bijzonder onderwijs en in het verlengde ervan islamitische scholen. De 'natuurlijke' voorstanders zijn te vinden bij het Christen Democratisch Appèl. Al in het verkiezingsprogramma van 1982 verdedigt het CDA het recht van minderheden om 'volgens de bepalingen van de wet eigen scholen op levensbeschouwelijke grondslag op te richten'. Enkel en alleen als minderheden in staat worden gesteld zich op een eigen manier te organiseren, kunnen ze zich uiteindelijk in Nederland thuis voelen, zo luidt de redenering. Sterker nog: de partij-elite gelooft dat elke andere oplossing ronduit gevaarlijk zou zijn. Partij-intellectueel Zijderveld waarschuwde in 1991 dat een mislukking van 'de islamitische verzuiling' er noodzakelijkerwijs toe zal leiden dat 'islamitische fundamentalisten greep zullen krijgen op een aanzienlijk deel van de in ons land wonende moslims en dat diverse etnische groeperingen zich voor langere duur in eigen getto's zullen verschansen'.¹³ Een zwakke echo van de wig van Cort van

der Linden, zo lijkt het.

De Reformatorische Politieke Federatie, het Gereformeerd Politiek Verbond en de partij die uit een fusie van deze twee is voortgekomen, de ChristenUnie, hebben met het CDA vergelijkbare meningen verkondigd. In het beginselprogramma van 2001 stelt de CU dat 'de overheid in haar regelgeving geen inbreuk maakt op de identiteit en inrichting van het bijzonder onderwijs'.

In tabel 2 zijn voor de periode sinds 1989 alle partijen opgesomd die voor het bestaan van islamitische scholen pleiten, evenals het aantal zetels dat zij vertegenwoordigen. We zien, evenals bij de tegenstanders, dat van een meerderheid geen sprake is. Het gaat zelfs om een kleinere minderheid, van vrijwel zonder uitzondering partijen op confessionele grondslag. Zij lijken niet in staat en bereid de buit van 1917 los te laten. Ze bezetten momenteel minder dan een op de drie zetels in de Tweede Kamer, maar het gaat hier om een relatief gepassioneerde minderheid die zich naar mag worden verwacht fel tegen aantasting van bestaande rechten zal verzetten.

CONCLUSIE

Aan het begin van de 21e eeuw spreken slechts het CDA en de ChristenUnie zich luid en duidelijk voor het bestaan van islamitische scholen uit. Alle andere partijen zijn ofwel uitgesproken tegenstander ofwel hebben een onduidelijke positie, die in feite nog alle kanten op kan. Ondanks deze politieke krachtsverhoudingen in het (lichte) voordeel van een aanpak van islamitische scholen, lijkt het onwaarschijnlijk dat binnenkort bijvoorbeeld de

Tabel 2. Steun voor het bestaan van islamitische scholen, 1989-2007.

Jaar	Partijen voor islamitische scholen (zetels)	Zetels
1989-1994	CDA (54), D66 (12), GPV (2), RPF (1)	69
1994-1998	CDA (34), RPF (3), GPV (2)	39
1998-2002	CDA (29), RPF (3), GPV (2)	34
2002-2003	CDA (43), CU (4)	47
2003-2006	CDA (44), CU (3)	47
2006-	CDA (41), CU (6)	47

subsiëring van islamitische scholen stopgezet of gekort wordt. Bestaande wetgeving maakt het vrijwel onmogelijk om moslims het recht te ontzeggen om eigen scholen op te richten. De afspraak van 1917 geldt nog steeds. De gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs blijkt, met andere woorden, een buitengewoon taaie institutie te zijn, waar sommigen zich kennelijk niet al te druk om maken en tegenstanders dan ook niet gemakkelijk vanaf kunnen komen. De specifieke context die om deze institutie vroeg is al minstens vijftig jaar niet meer relevant. Dat neemt echter niet weg dat ze gemakkelijk haar honderdste verjaardag zal halen. Van een erfenis kom je maar lastig af.

Drs. E.A. Koning is verbonden aan het departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden.

NOTEN

- 1 De auteur dankt prof. dr. J.J.M. van Holsteyn voor zijn waardevol commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 R.B. Andeweg en G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*. Houndmills, Palgrave MacMillan, 2005, p. 19.
- 3 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam, 2005, p. 156.
- 4 Zie onder andere: H.B. Entzinger, *Het minderhedenbeleid. Dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa*, Amsterdam, 1984.
- 5 H. Vermeulen (red.), *Immigrantenbeleid voor de multiculturele samenleving. Integratie-, taal- en religiebeleid voor immigranten in vijf West-Europese landen*, Amsterdam, 1997, p. 74.
- 6 Zie onder andere: T. Duyvené de Wit en R. Koopmans, 'The Integration of Ethnic Minorities into Political Culture: The Netherlands, Germany and Great Britain Compared' in: *Acta Politica*, 40, 2005, pp. 50-73 en P. Statham, R. Koopmans, et al. 'Resilient or Adaptable Islam? Multiculturalism, Religion and Migrants' Claims-Making for Group Demands in Britain, the Netherlands and France' in: *Ethnicities*, 5, 2005, pp. 427-459.
- 7 Zie hiervoor www.rug.nl/dnpp/index
- 8 Geciteerd in: A. Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995*, Amsterdam, 1997, p. 88.
- 9 G. van der List, *Preadvies allochtonenbeleid*, Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1992.
- 10 GroenLinks, *Denkend aan Holland... discussienota GroenLinks over migrantenbeleid*, Amsterdam, 1993.
- 11 C. Dubbeld, et al., *Van medelanders naar Nederlanders? Staatkundig gereformeerde visie op de migrantenproblematiek in Nederland*, Stichting Studiecentrum SGP, Den Haag, 1988.
- 12 *NRC Handelsblad*, 7 februari 1992.
- 13 *NRC Handelsblad*, 23 december 1991.

ZELFKASTIJDING EN COMPENSEREND LEED

OVER LIBERALE EN SOCIAAL-DEMOCRATISCHE NARIGHEID¹

URI ROSENTHAL

Naar aanleiding van:

Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid: vijf jaar crisis in de VVD*, Van Gennep, Amsterdam 2007.

Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag: de PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Mets en Schilt, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 2007.

Het maakt verschil uit of je als liberaal (deeltijd)politicus een boek over narigheid in de VVD of een over de ellende bij de PvdA leest. In dat opzicht is *Daadkracht en duidelijkheid* over de VVD in de vijf afgelopen jaren onaangename leesstof, en is *Verloren slag* over de PvdA in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 voor de liberale waarnemer wat gemakkelijker te consumeren. Bij zo'n boek over andermans ellende moet je jezelf dan juist weer beschermen tegen *Schadenfreude*. Laten we het daar maar op compenserend leed houden.

Dit soort politieke literatuur kan wreed zijn. Je kent de hoofdrol- en bijrolspelers in het boek over de VVD allemaal persoonlijk – de een natuurlijk wat beter dan de andere. Dat zou, net als wanneer je een geschiedenisboek over je eigen stad of een biografie over een jou bekende persoon leest, een feest van herkenning moeten zijn. Maar je leest in een kleine driehonderd bladzijden wat er allemaal mis is gegaan. Je herkent het en moet meteen erkennen dat het zo gegaan is. Natuurlijk ga je naarstig op zoek naar foutjes in de beschrijving, en vind je er een paar. Maar ze zijn te onbetekenend om de auteurs er triomfantelijk mee te confronteren. Je zult ongetwijfeld ook vanuit eigen bevinding en ervaring nog wel wat omissies opmerken, maar bij sommige daarvan haal je eerder opgelucht adem dan dat ze het sombere relaas wat

zouden temperen. De auteurs van *Daadkracht en duidelijkheid* zijn bovendien zelf nog zo vriendelijk om de VVD slechts vijf jaren crisis toe te denken, terwijl je, als je zelfkritisch bent, die crisis eigenlijk al veel eerder zag beginnen – al in 1998 toen Frits Bolkestein in een onbewaakt ogenblik het voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie overdroeg aan zijn tegenpool Hans Dijkstal. Dat alles neemt de narigheid niet weg. *Daadkracht en duidelijkheid* levert alles bij elkaar een paar uur geestelijke zelfkastijding op. Daarmee vergeleken, is *Verloren slag* wat gemakkelijker te verteren. Het gaat over 'de anderen', de PvdA. De partij die in de periode van het kabinet Balkenende-Zalm (2003-2007) voortdurend oppositie heeft gevoerd, en dan vooral tegen de VVD. Met inbegrip van goedkope demagogie over voedselbanken en over de hel en verdoemenis van het nieuwe zorgstelsel, waarover we sindsdien niets meer vernomen hebben. Die andere partij, de PvdA, degradeerde in die vier jaar – en dan vooral in de laatste paar maanden – van de onbetwiste nummer een in de peilingen naar een bescheiden tweede plaats bij de verkiezingen van november 2006. Ze wist deze keer haar verkiezingsnederlaag wel om te zetten in formatiewinst, dus precies het tegendeel van wat de partij dertig jaar eerder (de vorming van het kabinet Van Agt-Wiegel), was gebeurd. Maar of dat haar goed zal doen, valt te betwijfelen. De PvdA moet toezien hoe de SP haar in november 2006 op nog slechts kleine afstand naderde en hoe het in maart 2007 bij de provinciale verkiezingen nog erger is geworden. De VVD is dus niet de enige die het in de Nederlandse politiek voor de kiezen heeft gekregen. Dat geldt ook – zo blijkt ook uit *Verloren slag* – voor de PvdA, en dat is dan voor de liberale lezer wel andere kost. Jammer genoeg ontbreekt bij dit alles een boek(je) over de perikelen van D66.

Daadkracht en duidelijkheid – de titel is ontleend aan een zelftypering van Rita Verdonk – herinnert ons aan de opeenvolging van conflicten, spanningen, verschillen van mening en persoonlijke tegenstellingen en botsingen die de VVD in het recente verleden geteisterd hebben. Het is typerend voor die recente geschiedenis dat aan de opsomming eigenlijk niets meer toegevoegd hoeft te worden: het lijsttrekkerschap van Hans Dijkstal voor de verkiezingen van mei 2002 waarbij de partij slapend rijk dacht te worden maar uiteindelijk de gehele Bolkestein-bonus van de jaren negentig verspeelde; de voortdurende krachtmeting tussen vice-premier Gerrit Zalm en Tweede Kamer fractievoorzitter Jozias van Aartsen in 2003-2006 waarbij het helaas lang niet alleen ging om gezond dualisme; Geert Wilders; Ayaan Hirsi Ali; het plotselinge aftreden van Jozias van Aartsen na de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006; de strijd om het lijsttrekkerschap tussen Mark Rutte en Rita Verdonk; de mislukte Tweede Kamerverkiezingen in november 2006; en de turbulentie na de bekendmaking van het grote aantal voorkeursstemmen voor Rita Verdonk. Dat er weinig aan toegevoegd hoeft te worden, tekent de gang van zaken in die afgelopen jaren, en zeker in het *annus horribilis* 2006. Er valt mee te volstaan omdat al die toestanden en gebeurtenissen en dan vooral de visuele beelden in het geheugen gegrift staan.

Het valt eenvoudigweg niet te ontkennen dat dit de geschiedenis van de VVD in de afgelopen vijf jaar markeert. Het zijn in die zin, na de groei van de partij in de jaren negentig en tot in het prille begin van deze eeuw, vijf jaren van gemiste kansen geweest. De VVD stond er in 2001 nog florissant voor. Ze had, net als het CDA, met een andere bejegening van Pim Fortuyn in 2002 redelijk kunnen scoren. De jaren daarna wist het liberale smaldeel in het kabinet onder leiding van Gerrit Zalm een aantal belangrijke hervormingen en koerswijzigingen door te voeren waar het land nu en voor de komende tijden van profiteert: financieel-economisch, de gezondheidszorg, en natuurlijk ook het immigratie- en integratiebeleid. Jozias van Artsen trok in 2005 bij de algemene beschouwingen de aandacht naar zich toe met een wervend verhaal over de toekomst van Nederland. In 2006 – achteraf inderdaad het *annus horribilis* – stond de VVD in september, twee maanden voor de vervroegde verkiezingen, in de peilingen nog op 35 zetels. Dat alles is

gauw vergeten, het is overwoekerd door de narigheid van conflicten, spanningen, meningsverschillen en persoonlijke tegenstellingen. Wie de Parool-journalisten Schulte en Soetenhorst niet mocht vertrouwen, kan het nog eens bij de eigen mensen nalezen. Zie het rapport van de Commissie-Dekker.²

Daadkracht en duidelijkheid ontleent zijn kracht aan de trefzekere en weloverwogen beschrijving van de afgelopen jaren, en dan in het bijzonder het vorig jaar. Het laat de analyse aan anderen over. In zo'n analyse zou de aandacht vooral moeten uitgaan naar het tempo van de partijdemocratisering in de post-Fortuyn periode – want dat was het. In een mum van tijd ging de partij door drie democratiseringsgolven heen: *one man one vote*, daarna de rechtstreekse verkiezing voor min of meer interessante posities (partijvoorzitter, lijsttrekker verkiezing Europees Parlement), en tenslotte de verkiezing voor de belangrijkste positie in de partij – de lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen. Het probleem was niet eens dat dit zo snel gebeurde, maar wel dat niemand goed had nagedacht over wat hier met democratie bedoeld werd. Meerderheidsdemocratie in de Angelsaksische zin met basisdemocratische trekjes? Representatieve democratie? De typisch Nederlandse consensus- of pacificatiedemocratie? En daarmee verbonden: *The winner takes all?* Of: *the winner takes more?* Of: de winnaar die de verliezer, volgens de gebruiken van de Nederlandse polder, in de armen sluit? Daarover is toen niet genoeg nagedacht, en dat is de partij duur komen te staan. Het is tijd voor reparatiewerkzaamheden, zonder terug te willen naar de tijd dat een aantal prominenten en partijbaronnen de zaken naar hun hand zetten. Reparatie dus, geen restauratie.

Democratie, ook partijdemocratie, werkt prima, mits er voldoende *checks and balances* zijn. Democratie is niet voor bange mensen, ook partijdemocratie niet. Als volkspartij moet de VVD ook niet bang zijn voor de aanwezigheid van verschillende opvattingen, zo je wil vleugels, in de partij zolang die – om Hans Wiegel te parafraseren – maar geen vlerken worden. *Checks and balances* moeten er ook in de besluitvorming zijn. Als we rechtstreekse verkiezingen hebben voor belangrijke posities, moeten we zeker stellen dat die gestut worden met toereikende debat- en consultatiemogelijkheden.

Over naar *De verloren slag* van de PvdA. Becker en Cuperus, beiden werkzaam bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, sparen de eigen partij en partijleider Wouter Bos niet. Was de verkiezingscampagne van de VVD in het najaar van 2006 niet bepaald een succes, bij de PvdA werkte de Wet van Murphy op volle toeren. Wat verkeerd kon gaan, ging ook prompt verkeerd. De aankondiging van het sleutelen aan de AOW, zich in alle mogelijke bochten wringen, de quasi-luchthartige 'grappenmakerij' over mogelijke coalities – Bos en de zijnen wisten een riante positie in de peilingen in enkele maanden te verspelen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 kon het niet op. Enkele maanden later hing op zijn minst een hernieuwde tweestrijd tussen de titanen Balkenende en Bos boven de kiezersmarkt. Maar net toen daarmee een begin werd gemaakt, was die strijd alweer verleden tijd en was het duidelijk dat Balkenende geen kind meer had aan Bos en diens PvdA. Op de verkiezingsdag einde november 2006: quod erat demonstrandum – een verschil van bijna tien zetels tussen CDA en PvdA, en daarbij de SP als grote winnaar op links. Vier maanden later zette de trend zich bij de provinciale verkiezingen onverdroten voort: het CDA ver voor op de PvdA, de SP bijna even groot als de PvdA.

Wie het allemaal uit ongeloof in beeld terug wil zien, moet naar de *Wouter Tapes* kijken – de ontluisterende opnamen van het campagneberaad van de groep rond Bos. De media-professor Liesbeth van Zoonen heeft het in een bijdrage aan *Verloren slag* over het bindend leiderschap van Wouter Bos. Zij heeft wel de nodige aanmerkingen op wat daarvan in de campagnepraktijk terecht kwam, maar houdt toch het beeld van dat bindend leiderschap overeind: 'De zachte krachten zullen zeker winnen', ontleent ze aan Henriëtte Roland Holst³. Als ik lid van de PvdA zou zijn, zou ik zeggen: eerst zien, dan geloven.

Ook Becker en Cuperus proberen er nog wel het beste van te maken, door de regeringsdeelname als pleister op de wonden van de verloren Tweede Kamerverkiezingen voor te stellen. Maar dat helpt niet echt. De rol van de PvdA in het huidige kabinet wordt op volstrekt ongeloofwaardige manier opgepompt: 'De regeringsdeel-

name zal moeten resulteren in een sterker profiel voor de PvdA, in een wervende en breed gedragen sociaal-democratische toekomstagenda, in een hernieuwde balans tussen traditie en vernieuwing'⁴. Typisch die linkse misvatting dat als je in een coalitiekabinet zit, je het toch alleen voor het zeggen hebt. En dat dan ook nog als tweede partij. Het zit er diep in. Becker en Cuperus hebben naar eigen zeggen een realistische benadering voor ogen. Maar ze nemen een loopje met de politieke realiteit: 'De PvdA heeft met haar regeringsdeelname een gouden kans om zich structureel te versterken: in termen van mensen, ideeën, programmatische identiteit en bestuurlijke innovatiekracht'⁵.

Becker en Cuperus moeten beter weten. Ze kunnen op dit punt te rade gaan bij de VVD. Want in die zo gouvernementele partij heerst nu juist het gevoel dat enige tijd in de oppositie een *blessing in disguise* zal zijn. En als dat gevoel bij de centrum-rechtse VVD bestaat, moet dat boekdelen spreken. Want de VVD heeft nog het relatieve voordeel gehad van een coalitie waarin de grootste partij, het CDA dus, lange tijd weinig moeite heeft gehad met centrum-rechts beleid. CDA-watchers Kees van Kersbergen en André Krouwel poneren in dit verband dat het CDA weliswaar tussen links en rechts slalomt om de ene keer met de liberalen en dan weer met de sociaal-democraten te kunnen regeren, maar ze constateren bij het CDA desondanks een trendmatige beweging naar de rechterkant.⁶ De PvdA ligt dus in een spagaat: coalitieconcessies enerzijds (Jan Pronk heeft het zwarte lijstje van rechtse punten op zak en dreunt ze gretig in de media op) en de 'leuke dingen voor links' inclusief de SP anderzijds. Het is in het dagelijkse en politieke spraakgebruik gemakkelijk praten over zo'n spagaat. Maar 'de gymnastische stand waarbij men op de grond zittend de benen een gestrekte hoek doet vormen'⁷ houd je niet lang vol. En zeker niet vier volle regeringsjaren.

Prof.dr. U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit van Leiden. Hij is voorzitter van het COT; Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, voorzitter van de VVD-fractie in de Eerste Kamer en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

NOTEN

- 1 Deze tekst werd afgerond op 24 augustus 2007.
- 2 Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, Den Haag, 2007.
- 3 Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag: de PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 2007, p. 83.
- 4 Ibidem, p. 20
- 5 Ibidem, p. 62.
- 6 Ibidem, p. 183.
- 7 Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, p. 3278.

EEN KLIMAAT VAN DESINFORMATIE

HANS LABOHM

De beelden van het ijsbeertje op een afbrekende ijsschots uit de film *An Inconvenient Truth* van Al Gore ging vorig jaar de hele wereld over. Gore wil ons door middel van de film voor de huidige klimaatproblematiek waarschuwen. Hans Labohm beargumenteert in het hiernavolgende artikel dat Al Gore in zijn film geen recht doet aan de realiteit. De auteur meent dat het hoog tijd is voor een paradigmawisseling in de klimaatwetenschappen.

Al Gore's film, *An Inconvenient Truth*, over de opwarming van de aarde, heeft in vele landen heel wat losgemaakt. Voor vele vooraanstaande politici en *captains of industry* in ons land was de film een openbaring. Plotseling zagen zij het licht en werden zij zich ervan bewust dat er véél meer diende te worden gedaan om de vermeende boosdoener – de door de mens veroorzaakte uitstoot van CO₂ – aan banden te leggen. Verschillende gemeenten, zowel in ons land als vele andere landen, hebben zelfs het initiatief genomen om middelbare scholieren gratis in staat te stellen deze rolprent te bekijken.

Maar verdient Al Gore's film wel zoveel aandacht en zelfs een Oscar? Naar mijn mening in het geheel niet. Het is ongetwijfeld een meesterwerk ... maar dan wél een meesterwerk van misleidende klimaatpropaganda. De film hangt van overdrijving, selectief winkelen in de wetenschappelijke literatuur en halve waarheden aan elkaar. Maar misschien heeft Al Gore wel gedacht dat een paar leugentjes om bestwil door de beugel konden. Immers, het gaat om niets minder dan de redding van de aarde! Toch!?

In het begin van de film dankt Gore zijn Harvard-mentor en bron van inspiratie, Roger Revelle, voor diens ontdekking dat de CO₂-concentratie in de atmosfeer toenam en in beginsel zou kunnen bijdragen aan een

wereldwijde opwarming van de aarde. Maar hij vergat erbij te vertellen dat Revelle in het begin van de jaren negentig schreef dat de wetenschap nog te weinig houvast bood om drastische maatregelen te nemen.

Gore doet het verder voorkomen alsof bijna alle wetenschappers het eens zijn over de menselijke broeikas-hypothese. Maar dat is een hardnekkig sprookje. Tienduizenden wetenschappers, waaronder tientallen Nobelprijswinnaars, hebben zich publiekelijk van deze hypothese gedistantieerd. Gore trekt de motieven van de zogenoemde klimaatsceptici in twijfel – hij vergelijkt hen met lobbyisten voor de tabaksindustrie die het verband tussen roken en longkanker ontkennen – en verzuimt aan te geven dat de wetenschap onmogelijk kan floreren zonder debat en scepsis. In feite behoort elke wetenschapper scepticus te zijn.

Ondersteund door knappe visuele effecten suggereert Gore een metershoge zeespiegelstijging op niet al te lange termijn, die vele dichtbevolkte gebieden, waaronder Nederland, zou verzwelgen. Maar het IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change – het klimaatpanel van de VN), dat toch op een solide reputatie kan bogen waar het gaat om klimaatalarmisme, komt niet verder dan enkele tientallen centimeters. Bovendien verzuimt Gore te vermelden dat de zeespiegel gedurende de afgelopen honderden jaren met 18 cm per eeuw is gestegen en dat tot dusver geen significante versnelling van deze stijging is geconstateerd.

Zoals gebruikelijk bij dit soort films over de opwarming van de aarde, waren er weer veel afkalvende gletsjers te zien die dreigend in zee stortten, waarbij de spetters ijskoud water de toeschouwer om de oren vlogen. Maar dat doen die gletsjers al miljoenen jaren. Een gletsjer is net als een rivier die aan de bovenloop door neerslag wordt gevoed en uiteindelijk in zee uitmondt. Dat is niets bijzonders en heeft niets met de opwarming van de aarde te maken.

Gore beweert dat de Zuidpool smelt, maar vergeet te vermelden dat dit slechts voor de landtong tegenover het uiteinde van Zuid-Amerika geldt. Het overgrote deel van de Zuidpool is kouder geworden, waardoor de ijslaag is gegroeid. Voorts beweert hij dat de Noordpool thans aan het smelten is, daarbij vergetend dat de temperaturen aldaar in de jaren dertig even hoog of hoger waren dan nu.

En dan dat zielige ijsbeertje dat dreigt te verdrinken omdat de ijsschots waarop hij zijn toevlucht wil zoeken breekt wanneer hij erop wil klimmen. De betrokken scène is een animatie. Dat moest ook wel, want in werkelijkheid zoeken de ijsberen in de zomer het land op. Bovendien wordt, in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, de ijsberenpopulatie niet met uitsterven bedreigd. Sinds 1940 is deze meer dan verdubbeld.

Ook het afsmelten van de ijskap van de Kilimanjaro in Afrika kwam prominent in beeld. Wat er niet bij werd verteld was dat het smelten daarvan al in de 19e eeuw is begonnen en door deskundigen wordt toegeschreven aan minder neerslag als gevolg van plaatselijke ontbossing.

Zoals klimaatalarmisten nu al jaren doen, toont ook Gore weer de bekende hockeystick-grafiek, een temperatuurreconstructie over de laatste duizend jaar die een betrekkelijk stabiel dalend beeld vertoont vanaf het jaar 1000, maar dan plotseling vanaf 1900 scherp omhoog zwiëpt. De visuele boodschap van deze figuur is dat de mens, na de industriële revolutie, oorzaak was van de opwarming. Maar deze grafiek is sterk bekritiseerd, omdat zij door statistische en andere manipulatie de middeleeuwse warmteperiode, toen het duidelijk warmer was dan nu, en de kleine ijstijd (ongeveer 1600-1800), had verdoezeld. Deze curve is inmiddels dan ook zó gediscredeerd dat zelfs het IPCC in zijn laatste rapport de grafiek niet meer gebruikt – overigens zonder excuses aan te bieden voor de misleidende voorstelling van zaken in het vorige rapport, toen die grafiek als een soort icoon werd gepresenteerd.

Gore vertoont hartverscheurende beelden van de overstromingen in New Orleans en schrijft deze toe aan de door de mens veroorzaakte opwarming van de aarde. Maar de meeste deskundigen zijn van oordeel dat een dergelijk verband niet bestaat. De streek rond New Orleans is door de eeuwen heen door zware overstromingen geteisterd.

Gore wekte de indruk dat de temperatuurfluctuaties over de laatste 650.000 jaar werden bepaald door veranderingen in CO₂-concentraties. Maar dat is onjuist. De causaliteit was precies omgekeerd. Temperatuurverhoging leidde tot verhoging van de CO₂-concentratie, en niet andersom. Het omdraaien van de oorzaak-gevolg relatie is natuurlijk een doodzonde in de wetenschap.

Tot zover een aantal thema's waaraan Gore in zijn film aandacht schonk. Een aantal andere belangrijke aspecten negeerde hij evenwel. Zo vermeldde Gore bijvoorbeeld niet dat de zon de laatste vijftig jaar actiever was dan in meer dan tienduizend jaar daarvoor. Hij verzuimde aandacht te schenken aan de belangen van het klimaatcomplex: de wetenschappers, industrie, milieuactivisten en politici, die op een of andere wijze profiteren van het instandhouden van de klimaathysterie. Ook had Gore het niet over de evidente kritiek op het Kyoto-verdrag, waarvan het effect, zelfs indien alle landen in de wereld zich aan de daarin genoemde doelstellingen zouden houden, ook na vele tientallen jaren en honderden miljarden aan uitgaven, niet aantoonbaar zal zijn. Daaraan mag worden toegevoegd dat de aanhangers van de menselijke broeikas-hypothese en de klimaatsceptici het daarover met elkaar eens zijn. Maar dat leest men niet in de krant.

'THE GREAT GLOBAL WARMING SWINDLE'

Ondertussen is er een nieuwe tv-documentaire verschenen, als een soort antidote tegen de desinformatie van Al Gore's rolprent, geproduceerd door Martin Durkin. Deze is inmiddels in Groot-Brittannië op Channel 4 (niet gelieerd aan de BBC) vertoond. Een Duitse versie werd door de Duitse RTL uitgezonden. Deze laatste werd gevolgd door een paneldiscussie. En de KRO vertoonde op 12 juli een ingekorte (en gecorrigeerde) Nederlandse versie, eveneens gevolgd door een paneldiscussie. De verschillende versies zijn alle op internet te vinden.

In deze documentaire wordt een uitstekend overzicht gegeven van de opvattingen van vele gerenommeerde wetenschappers, die zich tot de klimaatsceptici rekenen. De centrale boodschap van de documentaire is dat de door de mens veroorzaakte emissies van broeikasgassen slechts een marginale invloed hebben op het klimaat. De (overigens zeer geringe) opwarming van de

aarde dient vooral te worden toegeschreven aan wisselende zonneactiviteit.

Omdat in deze documentaire stelling werd genomen tegen de menselijke broeikas hypothese, heeft zij inmiddels tot heftige reacties geleid, vooral in Groot-Brittannië, waar de regering de bestrijding van klimaatverandering tot topprioriteit heeft verheven. Zo heeft een groep van 38 overwegend Britse wetenschappers de ongebruikelijke stap gezet om zich in een open brief tot de maker te wenden met het verzoek om wat zij noemden *major misrepresentations* te verwijderen alvorens de film als DVD op de markt te brengen. Naar aanleiding daarvan heeft Martin Durkin correcties aangebracht. Toch is het opmerkelijk dat Martin Durkin wél en Al Gore niet op de korrel werd genomen, eens te meer daar in Martin Durkin's documentaire echte wetenschappers aan het woord komen en in *An Inconvenient Truth* alleen de politicus Al Gore. Volgens de Britse minister van onderwijs zijn de onjuistheden van Al Gore's film juist gunstig om het debat over klimaatverandering onder schoolkinderen te bevorderen. Maar Durkin's veel serieuzere documentaire is daar kennelijk niet geschikt voor. Hier wordt dus met twee maten gemeten. In dit verband heeft de bekende Duitse meteoroloog, Hans von Storch, die zich overigens niet tot de klimaatsceptici rekent, opgemerkt, dat de politiek de wetenschap heeft gekidnappt.

Ook in Nederland was de officiële reactie op *The Great Global Warming Swindle* negatief. Nederland beschikt thans over een informatiecentrum dat onder meer tot doel heeft het maatschappelijk draagvlak voor het klimaatbeleid te versterken: het Platform Communication Climate Change (PCCC). Dit is een gezamenlijk initiatief van het Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN); de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO); de Stichting Klimaat voor Ruimte (KvR); het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI); het Natuurplangebureau (MNP); de Universiteit Utrecht (UU); de Vrije Universiteit Amsterdam (VU); en Wageningen Universiteit en Researchcentrum (WUR). Binnen het Platform is geen plaats voor alternatieve opvattingen, zoals die van de klimaatsceptici. Dit is opmerkelijk want in ons poldermodel – waar wijzelf zo trots op zijn en waar het buitenland ons om benijdt –

wordt als regel plaats ingeruimd voor een veelheid van opvattingen en belangen. De klimaat 'problematiek' vormt hierop een uitzondering.

Nog voor dat *The Great Global Warming Swindle* werd vertoond had het PCCC een kritisch 'dossier' op zijn website gepubliceerd over deze documentaire. (Dat is – meen ik – nog niet gebeurd ten aanzien van Al Gore's rolprent.) In dit dossier worden termen gebruikt als 'argumenten fabriceren', 'vervalsingen', 'brutale knoeierijen' en 'manipulatie'.

Inderdaad zaten er enkele kleine fouten in de oorspronkelijk versie van de documentaire, maar deze zijn hersteld. Deze correcties hebben geen invloed op de centrale boodschap van de film: de menselijke bijdrage aan de opwarming van de aarde die de laatste 150 jaar heeft plaatsgevonden is op zijn hoogst erg gering, omdat CO₂ niet de temperatuur stuurt, maar andersom. Maar mede door de denigrerende kwalificaties wordt de film door het PCCC toch grondig afgeserveerd. Dit is thans op weblogs de gewoonste zaak van de wereld – helaas. Maar de overheid behoort zich niet tot dit soort praktijken te verlagen, want dan wordt een kritische grens overschreden. Impliciet wordt daarmee ook de reputatie beschadigd van alle gerenommeerde *bona fide* wetenschappers die aan de documentaire hebben meegewerkt. En dat alles uit naam van de gerespecteerde wetenschappelijke instellingen die deel uitmaken van het PCCC!

Het PCCC stelt: 'Samengevat moeten we concluderen dat *The Great Global Warming Swindle* een fraai vormgegeven poging is om onder andere met wetenschappelijk materiaal de antropogene broeikas theorie onderuit te halen. De argumenten die men daarvoor wilde gebruiken zijn in de wetenschappelijke literatuur al grotelijks achterhaald en de vervalsingen die de filmmakers gebruiken om tóch hun punt te maken, worden door klimaatwetenschappers makkelijk doorzien.'

In feite getuigt deze conclusie van een streven naar monopolisering van de wetenschap. Veel wetenschappers zijn namelijk van mening dat de 'Swindle' in wezen een goed beeld geeft van een breed verbreide visie, die op gespannen voet staat met de 'officiële' leer. Deze alternatieve visie wordt door waarnemingen bevestigd en wordt gesteund door vele 'peer-reviewed' wetenschappelijke literatuur. Over het feit dat op een tijdschaal van hon-

derduizenden jaren de oorzaak-gevolg relatie tussen CO₂ en temperaturen omgekeerd is dan de 'officiële' menselijke broeikashypothese poneert, bestaat inmiddels geen verschil van mening meer tussen de aanhangers van deze hypothese en de klimaatsceptici. Maar dit cruciale punt blijft onvermeld in het dossier.

DE ONDERGANG VAN EEN PARADIGMA?

Ondertussen gaat Moeder Natuur haar soevereine gang. Het is nu al weer 9 jaar geleden dat de hoogste gemiddelde wereldtemperatuur werd bereikt (februari 1998). Sindsdien is deze op grillige wijze op en neer gegaan, maar vanaf begin 2002 lijkt de temperatuur zich te hebben gestabiliseerd. Over een langere periode, vanaf ongeveer 1975, toen de opwarming begon, tot nu, is de gemiddelde temperatuur 0,3 à 0,4 graad gestegen. Dus geen alarmerende opwarming! Moeder Natuur weigert zich kennelijk te conformeren aan de uitkomsten van de klimaatmodellen. De klimaatcatastrofe bestaat alleen maar in de virtuele werkelijkheid van de modellen.

Veel mensen hebben de indruk dat de temperatuur de laatste twintig jaar veel meer is gestegen dan een paar tienden van een graad. Dat is ook zo, in West Europa bijvoorbeeld en op een aantal andere plaatsen in de wereld. Maar gelijktijdig is in andere delen van de wereld de temperatuur gedaald, zodat het gemiddelde maar weinig is veranderd. Dit is een verschijnsel van alle tijden. Locale klimaatveranderingen zeggen dan ook meestal niets over veranderingen in het wereldklimaat.

Het is nu toch zo langzamerhand overduidelijk geworden dat de menselijke broeikashypothese in strijd is met de waarnemingen. Op geologische tijdschalen is er geen sprake van correlatie tussen CO₂ en temperaturen. Op tijdschalen van honderdduizenden jaren is er wel een correlatie gevonden tussen het CO₂-gehalte van de atmosfeer en de temperatuur, maar steeds liepen de stijgingen en dalingen van de temperatuur in de tijd vóór op de stijgingen en dalingen van het CO₂-gehalte. Dit duidt er op dat de temperatuurverandering de verandering in CO₂-gehalte veroorzaakt en niet andersom.

Ja maar, zeggen de aanhangers van de menselijke broeikashypothese, CO₂ versterkt de toename van de temperaturen, nadat deze door een initiële impuls (bijvoorbeeld door de zon) zijn gaan stijgen. Met dit argu-

ment probeert men deze hypothese dan krampachtig overeind te houden. Inmiddels valt uit ijsboorkernen van het EPICA-project (European Project for Ice Coring in Antarctica) die 'natuurlijk archieven' van temperatuur- en CO₂-signalen bevatten, af te leiden dat CO₂ géén versterkende invloed uitoefent.

In dit verband zijn ook de resultaten van recent onderzoek van veenlagen relevant. Hierin zijn sporen te vinden van veranderingen in zonneactiviteit en klimaat. Zo hebben de paleo-ecoloog Bas van Geel (Universiteit van Amsterdam) en zijn team vastgesteld dat het klimaat in het verleden hypergevoelig bleek voor kleine veranderingen in zonneactiviteit (zie Spil 2007, nummer 3). Dit soort onderzoek heeft de laatste tijd een grote vlucht genomen en leidt tot een stroom van nieuwe publicaties, die alle in dezelfde richting wijzen.

Daarmee is de menselijke broeikashypothese genoegzaam weerlegd. Conform de regels van de wetenschappelijk methode zal men dan op zoek dienen te gaan naar een alternatieve hypothese. Zoniet, dan begeeft men zich op het terrein van de pseudo-wetenschap.

Maar is het ook waarschijnlijk dat deze nieuwe inzichten snel door de mainstream van klimatologen zullen worden geaccepteerd? Vanaf hier wordt het verhaal speculatief. Mijn inschatting is dat dat niet zal gebeuren.

In zijn klassieker *The Structure of Scientific Revolution* beschrijft Thomas Kuhn de mechanismen die werkzaam zijn bij de overgang van het ene wetenschappelijke paradigma naar het andere. De bestaande orde zal zich met hand en tand verzetten en proberen zoveel mogelijk tijd te rekken om het uur der waarheid uit te stellen. Immers de ondergang van hun favoriete hypothese brengt een aanzienlijke reputatieschade met zich. Dat geldt in dit geval overigens niet alleen voor de wetenschappers maar ook voor de politici en de vele ambtenaren die zich terzake sterk hebben geprofileerd. Bovendien kan dit leiden tot een opdroging van financiering voor onderzoek. Het zal kunnen leiden tot tienduizenden werklozen in Europa. Kortom er staan grote belangen op het spel.

In dezelfde geest als Kuhn heeft oud TNO-topman, prof. dr. ir. Arthur Rörsch, onlangs een artikel in *Spil* (2007, nummer 1) geschreven, waarin hij de menselijke broeikashypothese vergelijkt met de zogenoemde flogistontheorie, die gedurende meer dan een eeuw de schei-

kunde heeft beheerst. Deze bleek echter fundamenteel fout te zijn en is uiteindelijk op de schroothoop van de geschiedenis beland. Ook beschrijft Rörsch de pogingen tot ontcijfering van het Maya-schrift. Op dit vakgebied gold Eric Thompson (1898-1975), een Engelsman die lange tijd aan het Carnegie Institute in Washington was verbonden, als autoriteit. Hij maakte er een gewoonte van om collega's die zijn visie niet onderschreven in felle bewoordingen aan te vallen. Achter het ijzeren gordijn had de Rus Y.V. Knorosov (geboren in 1922) zich over de tekens gebogen. Hij publiceerde in 1952 in een Russisch tijdschrift een eerste aanzet tot de ontcijfering die nu als de correcte wordt beschouwd. Toen Knorosovs ideeën het Westen bereikten, ging Thompson buitengewoon fel, ad hominem, in de aanval: 'Heeft Knorosov enige wetenschappelijke betekenis? Het antwoord is duidelijk: nee. Dit is Marxistisch bedrog.' De grote meester had gesproken en tot de dood van Thompson in 1975 kreeg Knorosov geen voet aan de grond. Toen daarna de ideeën van de laatste werden overgenomen, kwam de ontcijfering in een sneltreinvaart tot stand. Met zijn autoriteit en minachting voor anderen heeft Thompson de ontcijfering zo'n vijftig jaar op achterstand gezet. Aldus Arthur Rörsch. Kortom voorbeelden te over waaruit blijkt dat paradigmawisselingen in de wetenschap geruime tijd in beslag kunnen nemen.

Ook de politiek heeft veel kapitaal geïnvesteerd in de menselijke broeikashypothese. De vrees voor verlies aan geloofwaardigheid zal vermoedelijk tot taai verzet leiden. Het Europese klimaatbeleid is er thans op gericht om de wereld ervan te overtuigen dat er een vervolg op 'Kyoto', waarvan de eerste fase in 2012 afloopt, noodzakelijk is, waaraan alle landen ter wereld deelnemen. Aan het huidige Kyoto, dat erop gericht is om de menselijke emissie van CO₂, dat vrijkomt bij de verbranding van fossiele brandstoffen, te beperken door emissieplafonds en handel in CO₂-uitstootrechten, wordt door een beperkt aantal, overwegend Europese, landen deelgenomen. De meeste landen in de wereld, zoals de VS, Australië, China, India en de G-77 (de ontwikkelingslanden), hebben duidelijk gemaakt hier niets voor te voelen. Maar Europa blijft

aandringen. Als in de komende jaren helder wordt dat Europa geïsoleerd blijft staan en daarvoor een hoge economische prijs moet betalen, is het niet ondenkbaar dat er naar een alibi zal worden gezocht om Kyoto op een elegante manier te lozen. En wat is er nu nog een mooier alibi dan het feit dat de menselijke broeikashypothese niet blijkt te kloppen.

Daarbij komen nog de signalen uit astrofysische kring. Vele astrofysici verwachten een nieuwe kleine ijstijd (in vakjargon: een Dalton-minimum, zoals zich dat in de periode 1790-1820 heeft voorgedaan). Deze zou volgens omstreeks 2012 inzetten – toevallig hetzelfde jaar dat de eerste fase van Kyoto afloopt. De klimaatmodellen, gebaseerd op de menselijke broeikashypothese, projecteren opwarming. De astrofysische modellen projecteren afkoeling. De wetenschap is dus verdeeld. Verwacht mag worden dat over enkele jaren Moeder Natuur zal beslissen wie er gelijk heeft. Indien de gemiddelde wereldtemperatuur op hetzelfde stabiele niveau blijft als de afgelopen jaren, zullen ook de meest verstokte aanhangers van de menselijke broeikashypothese zich wellicht achter de oren gaan krabben.

KAN HET NIET WAT SNELLER?

Het hier geschetste scenario is mijns inziens plausibel. Maar het zou toch jammer zijn als het zo zou moeten lopen. Kan het niet wat sneller? In beide kampen van deze scholenstrijd bevinden zich excellente en integere wetenschappers. Wat zou er nu niet mooier zijn dan dat zij de bereidheid tonen om een stevige dialoog aan te gaan?

Veel mensen kennen eerste regels van het beroemde gedicht van Rudyard Kipling:

'Oh, East is East and West is West
and never the twain shall meet,
till Earth and Sky stand presently
at God's great Judgment's seat.'

Wat zij vaak niet weten is dat het gedicht als volgt verder gaat:

'But there is neither East nor West
Border nor breed nor birth
when two strong men stand face to face,
tho' they come from the end of the earth.'

Laten we hopen dat er ook voldoende 'strong men' aan beide kanten van de scheidslijn zijn die de huidige controverse uit de impasse kunnen halen.

Drs. H.H.J. Labohm is onafhankelijk econoom en publicist. Hij is lid van de redactie Liberaal Reveil.

REPLIEK

INZAKE TOETSING VAN DE KORAN AAN ONZE WESTERSE BESCHAVING EN RECHTSORDE

M . S . H . FRANKENVRIJ

In *Liberaal Reveil* 1, 2007 verscheen het artikel *De Koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde onder het pseudoniem Frankenvrij*. In het daaropvolgende nummer van *Liberaal Reveil* werd aandacht besteed aan de grote hoeveelheid reacties die ter redactie binnenkwamen. In het hiernavolgende stuk reageert Frankenvrij op de reacties en publicaties naar aanleiding van het artikel in *Liberaal Reveil* 1.

AHMADIYYA-BEWEGING

De reactie van de Ahmadiyya-beweging is geplaatst onder de naam van haar propaganda-afdeling, Majlis Sultan-ul-Qalam. Dit is dus in feite een pseudoniem. Het gaat hier om een islamitische sekte die in 1889 is ontstaan in de Punjab in India. Haar thuisbasis bevindt zich thans in Pakistan. Wereldwijd is circa 1 procent van de islamieten lid. In Nederland ligt dat percentage iets hoger, omdat de islamieten van Hindoestaans-Surinaamse afkomst er in meerderheid toe behoren.

De Ahmadiyya-beweging onderscheidt zich op diverse punten van de meerderheids-islam (soennieten en shi'ieten). Zij relativeert het gezag van Mohammed: haar stichter zou de door Mohammed voorspelde verlosser zijn die 'het ware pad van de islam' is komen wijzen. Zij geeft vertalingen van de Koran uit; zo is in Nederland in 2005 de 4e druk van haar vertaling 'De Heilige Koran' verschenen. Volgens de meerderheids-islam mag de Koran echter alleen in de authentieke, Arabische versie worden verspreid. De beweging treedt uitdrukkelijk in discussie met het christendom. In haar reactie komen dan ook, evenals in de inleiding van haar Koranvertaling, citaten uit de Bijbel voor. Volgens de meerderheids-islam

is er voor islamieten echter geen enkele reden om kennis te nemen van de inhoud van de Bijbel: wat daarin staat c.q. zou behoren te staan, leert de Koran.

De Ahmadiyya-beweging vormt een kleine, missionaire sekte die op afwijkende wijze 'de ware islam' praktiseert en propageert. Zij doet denken – om een vergelijking binnen het christendom te geven – aan de getuigen van Jehova. De beweging wordt daarom, vooral ook in Pakistan, door de meerderheids-islam verketterd en vervolgd.¹ Zij ondervindt dus zelf maar al te zeer aan den lijve hetgeen ik in mijn artikel heb beschreven, namelijk dat de Koran aanzet tot haat en opruit tot het bedrijven van geweld tegen andersdenkenden.²

STATISTISCHE ANALYSE

Alvorens nader op de reactie van deze beweging in te gaan, geef ik de resultaten van een statistische analyse die ik – geïnspireerd door de compilatie van de binnengekomen reacties door de redactie – heb gemaakt van de soera's 1-4. Die bevatten tezamen 669 verzen, en maken daarmee circa 11 procent van de Koran uit. Het blijkt dat liefst 169 verzen van deze soera's (dus 25 procent) zijn gericht tegen 'de ongelovigen', de niet-islamieten. Die worden met eeuwige verdoemenis vervloekt, van allerlei kwaads beticht, en met (gewelddadige) bestraffing en oorlog bedreigd: 'Zeg tot de ongelovigen: Gij zult overweldigd worden en samengedreven naar de hel, en een kwade verblijfplaats is dat' (Soera 3,12). 'O gij die gelooft, sluit buiten uw kring geen innige vriendschap; want de ongelovigen zullen u niet te kort doen in ontrouw, zij verheugen zich in uw verkeerdheden, de haat blijkt duidelijk uit hun monden, en wat hun borsten verbergen is nog erger' (Soera 3,118). 'Zij zouden wensen dat gijlieden

ongelovig werd, net als zij; neemt daarom onder hen geen verbondenen, zolang zij niet terugwijken voor Allah; en indien zij terugwijken, grijpt hen dan en doodt hen waar gij hen aantreft' (Soera 4,89).

In de Bijbel daarentegen komt het woord 'ongelovige' nauwelijks voor. Bij het Laatste Oordeel (Mattheüs 25,31-45) wordt niet gevraagd of men 'gelovig' is geweest, slechts of men een positieve, sociale bijdrage aan Gods schepping heeft gegeven. Een voorbeeld van een passage waarin het woord 'ongelovige' gebruikt wordt in de zin van de Koran, is: 'Wanneer een broeder een ongelovige vrouw heeft en deze stemt erin toe bij hem te blijven, mag hij haar niet verstoten, en wanneer een vrouw een ongelovige man heeft en deze stemt erin toe bij haar te blijven, mag zij haar man niet verstoten; mét de vrouw is de niet-gelovige man geheiligd en mét de man de niet-gelovige vrouw' (I Korinthiërs 7,12-14).³

Uit de statistische analyses waarvan de redactie melding maakt, uitgevoerd door de arabist Jan Jaap de Ruiter, zou zijn gebleken dat het woord 'barmhartigheid' 114 keer in de Koran voorkomt, tegenover 29 keer in het Oude Testament en 27 keer in het Nieuwe Testament. Dat levert een suggestie op die goed past bij een onderdeel van de Ahmadiyya-reactie, waar gesteld wordt: vergevingsgezindheid wordt in de Koran beschreven als een deugd waarvan het beoefenen door God ten zeerste wordt aanbevolen.

Ik merk hierbij allereerst op dat deze deugd aan christenen zeer goed bekend is op grond van de volgende regels van het Onze Vader (Mattheüs 6,14): 'Vergeef ons, Vader, onze schulden, zoals ook wij aan anderen hun schuld vergeven.' Jezus heeft deze regels uitgewerkt in de parabel van de heer en de dienaar die hem om vergeving smeekt doch zelf jegens anderen onverbiddelijk is (Mattheüs 18,21-35). Zowel joden als christenen zijn doordrongen van het besef dat Gods genade (barmhartigheid) onmisbaar is om als mens het eeuwige leven te kunnen beërven: 'Juicht voor de Heer, aarde alom, tot in eeuwigheid is zijn genade!' (Psalm 100,5). 'Allen hebben gezondigd en allen zijn verstoken van de goddelijke heerlijkheid, doch allen worden zij om niet door Gods genade gerechtvaardigd, krachtens de verlossing die in Christus Jezus is' (Romeinen 3,24).

Ook op grond van mijn eigen statistische analyses

moet ik opmerken dat de voorgaande cijfers van De Ruiter mij onjuist lijken. Het woord 'barmhartigheid' (en synoniemen daarvan zoals 'vergevingsgezindheid' en 'medelijden') komt bijv. in de soera's 1-4 van de Koran al 45 keer voor, terwijl deze soera's zo'n 11 procent van de Koran innemen. Het aantal voorkomens in de hele Koran moet dus ca. 3-4 keer groter zijn dan is aangegeven.

Van essentieel belang is daarbij echter in welke context dit woord gebruikt wordt. In de Koran is dat vrijwel uitsluitend de volgende: Allah is barmhartig jegens gelovigen die, na een fout te hebben begaan, tot inkeer komen en blijf geven van hun berouw (zie bijv. Soera 2,160 en Soera 3,135). Wordt aldus het beoefenen van vergevingsgezindheid door mensen onder elkaar van Allah-wege aanbevolen? Daar komt dan nog bij dat Allah – zo blijkt ook uit mijn citaten – volstrekt onbarmhartig is jegens de ongelovigen. Die doet hij zonder meer voor eeuwig branden in de hel. (Terzijde merk ik op, naar aanleiding van de stelling in de Ahmadiyya-reactie dat deze verdoemenis geen blijf zou geven van onverdraagzaamheid en haatdragendheid jegens de ongelovigen: dit is in de ogen van islamieten de ergst mogelijke straf, zij achten het leven na de dood immers belangrijker dan het 'nabije leven'.) Het aantal Koranverzen waarin deze onbarmhartigheid van Allah wordt beschreven, overtreft verre – zie ook hiervóór – het aantal verzen dat gewag maakt van diens barmhartigheid, die dus uitsluitend voor de eigen kring van gelovigen bestemd is. Zodat ook daarom geconcludeerd moet worden dat de simpele statistische analyses van De Ruiter onjuist zijn, en zelfs misleidend.

TOLERANTIE, OF OVERGAVE GEVRAAGD?

Uit het voorgaande blijkt nog eens dat de ongelovigen voor de islam – anders dan voor het joden- en christendom – een obsessie vormen die haat en agressie pleegt op te roepen. Van een welwillende bejegening van ongelovigen is in de Koran eerst sprake indien zij zich willen overgeven, hetgeen inhoudt dat zij islamiet worden: 'Indien een afgodendienaar bij u bescherming zoekt, geef hem die dan zodat hij Allah's woorden kan horen; en doe hem daarna een plaats van veiligheid bereiken' – aldus Soera 9,6, geciteerd in de Ahmadiyya-reactie. Is dit geen misbruik maken van een dwangsituatie: een toevluchtzoekende ongelovige eerst islamiet maken alvorens hem

definitief bescherming te bieden? Indien de Koran dwang in geloofszaken zou verbieden en tot tolerantie zou oproepen, zoals de Ahmadiyya-reactie stelt, dan zouden er toch geen 'huichelaars' zijn, dat wil zeggen personen die zich als islamiet voordoen zonder het werkelijk te zijn? (De Koran fulmineert bij herhaling tegen deze 'huichelaars', en met aanzegging van een dubbele bestraffing; zie bijv. Soera 9,101. Het is daarom begrijpelijk dat de Ahmadiyya-beweging haar afwijkende opvattingen over de islam niet als 'huichelarij' gekenschetst wenst te zien.) Waarom roept de Koran de moslims dan op om afvalligen onmiddellijk ter dood te brengen (Soera 4,89)? Waarom noemen de moslims dan dat deel van de wereld dat in handen is van de ongelovigen, de Dar al Harb (het huis van het zwaard/de oorlog)?⁴ Het is toch van algemene bekendheid dat christenen scherpe repressie ondervinden in islamitische landen, ook in het 'geseculariseerde' Turkije?⁵

Het meest sprekende citaat dat de Ahmadiyya-beweging op dit punt gebruikt, is de volgende zin uit Soera 18,30: 'Laat daarom geloven die wil en niet geloven die niet wil.' Wat niet wordt vermeld, is dat de Koran hierop onmiddellijk vervolgt met: 'Voor de ongelovigen hebben Wij een vuur bereid welks tentdek hen omhult, en indien zij om hulp roepen worden zij geholpen met water als gesmolten metaal, dat hun gezichten roostert. Van diegenen daarentegen die geloven en heilzame werken verrichten, zullen Wij het loon niet teloor doen gaan.' Wij hebben hier dus in feite opnieuw te maken met het simpele zwart-wit schema dat in de Koran tot in den treure wordt herhaald: de gelovige wordt door Allah met barmhartigheid bejegend en beloond, de ongelovige wordt meedogenloos door Allah bestraft. Spreekt hier vrijheid van geloofskeuze en tolerantie uit?

Het Arabische woord 'islam' betekent, zo dient men zich hierbij te realiseren, 'overgave'. Van de islamieten wordt onderwerping verlangd. 'De godsdienst bij Allah is de overgave', aldus Soera 3,19. De islamieten demonstren dit door zich telkens bij hun gebed plat ter aarde te werpen, zoals hen in de Koran wordt voorgeschreven: 'Buigt met de buigenden' (zie bijv. Soera 2,43). Het kernwoord in het Nieuwe Testament is daarentegen 'beking': 'Bekeert u, want het Rijk Gods is nabij' (o.a. Mattheüs 3,2, Marcus 1,15). Beking is een eigen, vrije

keuze voor God (zie bijv. Jozua 24,15) die de mens verlost (van dierlijke driften en beperkingen: idolenverering, materialisme, seksuele ontucht, de dood etc., zie bijv. I Korinthiërs) en hem de door God bedoelde waardigheid geeft, als Diens evenbeeld (Genesis 1,27) en verbondspartner (zie bijv. Apokalyps 21,3).

De Ahmadiyya-beweging wenst kennelijk, getuige ook haar betoog en de daarin door haar aangevoerde Korancitaten en de interpretaties die zij hanteert, de islam op een vreedzame en niet-dwingende wijze te bedrijven en te verbreiden. Zij wordt zelf door de meerderheids-islam vervolgd, maar wenst niettemin voorbij te gaan aan de talrijke haat-en-geweld-verzen in de Koran die aan die vervolging ten grondslag liggen. Deze houding, die haast christelijk te noemen is, is ethisch zeer honorabel. Doch zij zal niet voor eenieder begrijpelijk zijn. Waarom onderschrijft deze beweging bijv. niet dat de Koran slechts in een beschaafde versie verspreid wordt, waaruit alle haat-en-geweld-verzen zijn verwijderd? Ik heb daar wel verklaringen voor, maar die gaan het kader van deze repliek te buiten.⁶

HET PROBLEEM VAN DE FUNDAMENTALISTISCH-ISLAMITISCHE TERREUR

Indien de Ahmadiyya-beweging representatief zou zijn voor de islam, zouden wij een heel eind op weg zijn – ik geef hiermee meteen ook de teneur van de reactie van Enno de Witt en anderen weer – bij de oplossing van het grote probleem waarmee wij worden geconfronteerd, namelijk de fundamentalistisch-islamitische terreur die onophoudelijk en wereldwijd wordt bedreven, in de regel in de vorm van (zelf)moordaanslagen waarbij argeloze en volstrekt niet-offensieve voorbijgangers de slachtoffers zijn.

Die terreur wordt geïnspireerd en gerechtvaardigd door de tot haat en geweld jegens andersdenkenden oproepende verzen in de Koran, die als het letterlijke, onfeilbare en onveranderlijke woord van Allah wordt opgevat. (Vergelijk het feit dat Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Theo van Gogh, een zeer uitvoerig citaat uit de 'heilige' Koran met een mes in de borst van zijn slachtoffer gestoken achterliet). Het kwaadaardige zaad van de Koran valt, zo zou men beeldend kunnen stellen,

bij de Ahmadiyya-beweging kennelijk op de rotsen, waar het verdort.⁷ Doch helaas wenst de meerderheids-islam die een vruchtbare bodem voor dit zaad oplevert en waaruit de fundamentalistisch-islamitische terreur voortkomt, het 'ware pad' van deze beweging (nog) niet te volgen. Denk bijv. ook aan Irak waar soennieten en shi'ieten elkaar onophoudelijk met verraderlijke (zelf-)moordaanslagen naar het leven staan.

Het blijkt dat ook de Ahmadiyya-beweging er moeite mee heeft om onaangename historische feiten over de islam onder ogen te zien, onder andere dat deze vele eeuwen lang is verbreid door middel van expansieve oorlogen (bloedige dwang dus) van Saracenen en Turken. Noord-Afrika bijv. was door en door christelijk – kerkvader Augustinus (354-430) is er geboren en werkzaam geweest –, totdat het in de periode 670-709 door de Saraceense legers onder de voet werd gelopen. En Spanje zou nu hoogstwaarschijnlijk een islamitisch land zijn indien de christelijke 'reconquista' (terugverovering op de moslims), uitgevoerd in de tijd en met de middelen van de kruistochten en afgesloten in 1492 met de verovering van Granada, niet was geslaagd. De Ahmadiyya-beweging verschilt op dit punt niet van de meerderheids-islam. Zo ontkennen, zoals bekend, vele Turken – hoe 'geseculariseerd' ook, en zelfs al zijn ze Nederlands staatssecretaris – nog steeds dat het Ottomaanse Rijk tijdens de eerste wereldoorlog genocide heeft gepleegd op het christelijke volk der Armeniërs.

De Nederlandse samenleving kan het zich echter, wil zij haar beschaving en rechtsorde handhaven, niet permitteren om de harde en schokkende feiten te blijven negeren. In feite geldt hier inmiddels een verbod van publicaties die de islam kritisch bestrijden. Dat verbod is uitgevaardigd door fundamentalistische islamieten. Die bepalen de omvang ervan. Die mogen het vrij propageren, met name ook door het verspreiden en openbaar maken van de Koran. Die mogen ongestoord overtreders ervan veroordelen – ik denk hierbij onder andere aan de recente brandmerking, door de Syrische imam Fawaz Jneid op de website van de As-Soennah moskee, van publicist Afshin Ellian ('gifgezwel') en ex-moslim Ehsan Jami ('incestueuze wezel').⁸ En die sanctioneren het voor onze ogen met gewelddadige eigenrichting, door overtreders te bestraffen met bedreigingen, mishandeling, moord.

Wij kunnen ons daar tegenover niet blijven beperken tot het verstrekken van persoonlijke bescherming aan islam-critici – zoals bij Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders is gebeurd en waarvoor het bij Theo van Gogh te laat was – of tot het geven van het dringende advies om een pseudoniem te gebruiken – zoals bij mij het geval was. Dit houdt een zeer ernstige beperking van de vrijheid van de betrokken Nederlanders in die schandelijk en volstrekt inacceptabel is, en zet de zaken volkomen op hun kop: De Nederlandse samenleving past zich aldus aan de islam aan, geeft zich aan de islam over, gaat 'buigen met de buigenden', terwijl dat natuurlijk omgekeerd dient te zijn: ook de islamitische immigranten in ons land dienen te voldoen aan de elementaire eis dat zij de wetten, de traditie, de cultuur, de religie en de symbolen van Nederland respecteren.

STRAFRECHTELIJKE BEPERKING VAN DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Dat brengt mij bij de reactie van Enno de Witt: 'Woorden doden geen mensen – mensen doden mensen'. Net zo geldt: 'Wapens doden geen mensen – mensen doden mensen (met wapens)'. Toch hebben we het (vuur-)wapenbezit in Nederland streng gereguleerd, en piekert geen zinnig mens erover om daar verandering in aan te brengen. Net zo heeft de strafwetgever beperkingen gesteld aan het gebruik van woorden, aan de vrijheid van meningsuiting dus, o.a. in de door mij toegepaste artikelen 132 (opruiming) en 137e (discriminatie) van het Wetboek van Strafrecht.⁹ De vrijheid van meningsuiting is, anders dan de heer De Witt kennelijk meent en vele anderen met hem, niet absoluut, net zomin als de godsdienstvrijheid. Om nog een heel simpel voorbeeld van dit laatste te geven: ook pedofilie bedreven door een priester of dominee is strafbaar, en kan niet gerechtvaardigd worden met een beroep op de in veel religies beoefende tempelprostitutie.

Wij hebben, met andere woorden, allang 'vaste regels' bedacht op grond waarvan boeken en andere geschriften verboden kunnen worden. En die regels zijn en worden ook regelmatig toegepast. Daarbij is van uitlatingen – ook religieuze – die vele malen onschuldiger zijn dan hetgeen in de Koran naar voren wordt gebracht, geconcludeerd dat zij op inacceptabele en strafbare wijze

discriminerend en/of opruiend zijn. Ik denk hierbij niet alleen aan de door mij in mijn artikel genoemde veroordeling van het christelijke echtpaar Goeree, wegens religieuze publicaties, maar ook aan bijvoorbeeld ettelijke veroordelingen van leden van de Centruumpartij wegens politieke publicaties.¹⁰

Volgens de heer De Witt zouden dergelijke veroordelingen annex publicatieverboden, die de vrijheid van meningsuiting binnen de in het strafrecht getrokken grenzen houden, 'ongewenst zijn en ook niet werken', althans voor zover het de Koran betreft. In de gevallen van het echtpaar Goeree en de Centruumpartij hebben de veroordelingen wel degelijk gewerkt. De betrokkenen zijn monddood gemaakt en uitgesloten van het 'maatschappelijke discours' dat de heer De Witt open wil houden. Dat effect was ook zeer duidelijk met hun strafvervolging bedoeld, en hun veroordelingen zijn in brede kring toegejuicht. Aan de orde is hier de vraag of de Koran, met zijn talrijke en veel ernstiger uitlatingen die islamieten aanzetten tot haat jegens en het bedrijven van geweld tegen 'de ongelovigen', in strijd is met de relevante strafrechtbepalingen die discriminatie en opruiing verbieden. Ik heb uitvoerig onderbouwd dat die vraag positief beantwoord moet worden.

De heer De Witt stelt, absoluter dan ik in mijn artikel heb gedaan: 'Geen enkele moslim zal de gedachte aan relativering van de Koran kunnen verdragen'. 'Wij denken, doordat wij de inhoud van de Bijbel zijn gaan relativieren, ten onrechte dat de moslims de vreselijke dingen die in de Koran staan niet serieus nemen.' Hij bevestigt voorts dat wij, door de verspreiding en openbaarmaking van de Koran in zijn huidige vorm te verbieden, eveneens de inhoud ervan serieus gaan nemen. Maar dat acht hij vervolgens dus 'ongewenst en niet effectief': Wij mogen de Koran niet aldus benaderen, omdat dit van 'respect' ervoor zou getuigen. En de oplossing is volgens hem nou juist dat wij de moslims door middel van discussie zover krijgen dat ook zij de Koran slechts als historisch mensenwerk beschouwen. De heer De Witt wijst dus een zuivering van de islam, die we zelf in de hand hebben en waarmee we demonstreren dat we onze eigen wetten serieus nemen, af en mikt in plaats daarvan op een verwatering van de islam waarvoor we van de coöperatie van de moslims afhankelijk zijn.

Sinds de stichting van de islam door Mohammed zijn er inmiddels echter al bijna 14 eeuwen verstreken, terwijl de fundamentalistische islam nog steeds springlevend is. Voorlopig zullen er dus ook in Nederland de nodige moslims blijven volgens wie de Koran het onfeilbare woord van Allah weergeeft en die niet wensen mee te werken aan het soort bekering dat de heer De Witt als oplossing bepleit. Met dat pleidooi laat hij de baan vrij voor de voorkeursbehandeling die deze islamieten in Nederland ondervinden,¹¹ met ondermijning van de rechtsorde tot gevolg. (Denk hierbij met name ook aan het in feite geldende, met fundamentalistisch-islamitische terreurgesancioneerde verbod van publicaties die de islam kritisch bejegenen – juist het type publicatie dus waarvan we het volgens de heer De Witt bij uitsluiting zouden moeten hebben!) De beperkingen die in de strafwet aan de vrijheid van meningsuiting zijn opgelegd, worden – getuige de voornoemde voorbeelden – ook in relatief onschuldige gevallen wel degelijk en onverbiddelijk op Nederlanders (ook christelijke) toegepast. Zouden die strafbepalingen in het veel ernstiger geval van de Koran buiten toepassing moeten blijven, omdat het om de islam gaat en we daarvoor anders – om de woorden van de heer De Witt te gebruiken – teveel 'respect' zouden betonen?

Aldus 'wordt de mug weggegift terwijl de kameel wordt doorgelaten', zoals Jezus dat op uiterst beeldende en pregnante wijze heeft uitgedrukt (Mattheüs 23,24). Dat is meten met twee maten. Dat doet bijvoorbeeld denken aan de voorkeursbehandeling die de bewoners van het woonwagenkamp 'Vinkenslag' bij Maastricht hebben genoten. Die zijn jarenlang, vanwege hun gewelddadigheid, van het betalen van belasting, het naleven van de Opiumwet en dergelijke vrijgesteld geweest. De vrijheid om tot fundamentalistisch-islamitische terreurdaden te inspireren, door het verspreiden en openbaarmaken van de Koran, heeft tot dusver voorrang boven het recht van iedere Nederlander om van dergelijke terreurdaden gevrijwaard te blijven. De wereld wordt zo, nogmaals, op zijn kop gezet.

INITIATIEF WILDERS

Tot slot wil ik ingaan op het feit dat de heer Wilders van de Partij voor de Vrijheid inmiddels is gaan pleiten voor

een verbod van de Koran, in een publicatie in *De Volkskrant* van 8 augustus j.l. ('Genoeg is genoeg: verbied de Koran'). De heer Wilders signaleerde daarin terecht, naar aanleiding van de molestatie van de 'afvallige moslim' Ehsan Jami die enkele dagen eerder had plaatsgevonden waarna aan deze persoonlijke beveiliging werd verleend: We kunnen niet op deze wijze door blijven gaan. Zo wordt niet de oorzaak bestreden van de kwaal – de fundamentalistisch-islamitische terreur – doch worden slechts de gevolgen daarvan voor de slachtoffers verlicht, met bovendien zeer ernstige bijwerkingen voor hun privacy en vrijheid. (De heer Wilders, zelf een beveiligd slachtoffer, kan daarover meepraten.). Hij heeft ook terecht de oorzaak van de kwaal aangewezen, nl. de talrijke tot haat en geweld jegens 'de ongelovigen' oproepende verzen in de Koran.

Hij heeft echter nagelaten – anders dan ik in mijn artikel uitvoerig heb gedaan – om citaten uit de Koran te verstrekken die dit onderbouwen, en heeft ermee volstaan om de Koran gelijk te stellen aan *Mein Kampf* van Hitler. Dit laatste nu acht ik goedkoop, allerminst overtuigend én gevaarlijk. Elke vergelijking gaat bij nadere beschouwing mank, en dat geldt des te meer indien – zoals hier – twee uitvoerige en complexe geschriften op één lijn worden gesteld. (Overigens maken veel critici van de door de heer Wilders voorgestane maatregelen tegen de islam zich op nog veel ernstiger wijze aan dergelijke, goedkope manipulaties schuldig. Zij plegen de Bijbel en de Koran simpelweg op één lijn te plaatsen (om over andere, nog simplistischere vergelijkingen maar te zwijgen¹²) – hoewel die boeken toch, zoals ik in mijn artikel nog eens heb beschreven, qua aard, wijze van totstandkoming, literaire kwaliteiten, gehanteerd Gods- en mensbeeld en dergelijke totaal verschillend zijn en zij een fundamenteel verschillende betekenis voor onze westerse beschaving hebben: de Bijbel vormt daarvan één der pijlers, de Koran is daaraan vijandig.¹³) Dit is bovendien volstrekt onnodig. Zo waren de religieuze en politieke publicaties waarom het christelijke echtpaar Goeree en leden van de Centruumpartij enige jaren geleden strafrechtelijk zijn veroordeeld, evident vele malen onschuldiger dan *Mein Kampf*. Voor een verbod van de Koran volstaat de constatering dat de daarin voorkomende passages die tot haat en geweld jegens 'de ongelovigen' oproepen, veel

ernstiger zijn dan hetgeen de voornoemde en veroordeelde publicaties bevatten.

De bestaande strafwet volstaat dus zonder meer voor een verbod van de Koran, dat wil zeggen voor een strafrechtelijke sanctiëring van de verspreiding en openbaarmaking daarvan. En de ernst van de daarin gepraktiseerde haatzaaiing en opruiing tot geweld noopt ook tot zo'n verbod. Daar is slechts actie van het Openbaar Ministerie voor nodig. En niet, zoals de heer Wilders kennelijk meent, de politieke steun van een kamermeerderheid en eventueel de totstandbrenging van nieuwe wetgeving. De heer Wilders vestigt zo de indruk dat hij met het door hem gepropageerde verbod van de Koran uit is op discriminatie van de islam. Waarom zouden anders voor dat verbod eventueel nieuwe wetsregels nodig zijn, regels dus die niet reeds voor alle Nederlanders gelden?¹⁴ In feite is de situatie dus echter omgekeerd: De verspreiding en openbaarmaking van de Koran is volgens de bestaande strafwet, die voor alle Nederlanders geldt, een misdrijf. Door dit te gaan vervolgen, wordt er een einde gemaakt aan de voorkeursbehandeling die de islam tot dusver ten onrechte heeft genoten. De heer Wilders had hiervoor de minister van justitie, die uiteindelijk het vervolgingsbeleid bepaalt, ter verantwoording moeten roepen.

De heer Wilders had, zoals gezegd, de Koran niet inhoudelijk gelijk moeten en hoeven te stellen met *Mein Kampf*. Hij had er beter aan gedaan door erop te wijzen dat *Mein Kampf* in Nederland pas is verboden toen het niet meer nodig was, na de tweede wereldoorlog, toen het door dit boek gepropageerde kwaad – onder meer de genocide op het joodse volk – allang op enorme schaal was geschied. Wij hebben daar zegswijzen voor als: 'Wanneer het kalf verdrongen is, dempt men de put'. De heer Wilders had vervolgens kunnen opmerken dat onderhand een verbod van de Koran dringend geboden is, en dat daarmee niet – zoals dus wel bij *Mein Kampf* is gebeurd – gewacht moet worden totdat het erdoor gepropageerde kwaad zich op grote schaal heeft voltrokken en een publicatieverbod nog slechts als mosterd na de maaltijd komt.

De heer Wilders had er ook, zoals gezegd, beter aan gedaan om zich te realiseren en duidelijk naar voren te brengen dat er, door de verspreiding en openbaarmaking

van de Koran te verbieden, een einde wordt gemaakt aan de voorkeursbehandeling die de islam nu al jarenlang geniet, met ondermijning van de Nederlandse rechtsorde tot gevolg. Hoewel: op die voorkeursbehandeling is enige jaren geleden zeer duidelijk en consequent gewezen door de Centruumpartij. En die partij is juist daarom rigoureuus monddood gemaakt, onder meer door middel van strafrechtelijk gesanctioneerde publicatieverboden. Dat is gebeurd door toedoen en met instemming van dezelfde kringen die verantwoordelijk waren en zijn voor de genoemde voorkeursbehandeling van de islam, en die nu de aanwending van het middel van een publicatieverbod van de Koran van de hand wijzen als zou zulks 'onbetamelijk', 'onconstitutioneel', 'maatschappelijk ontwrichtend' zijn.

AFSLUITING

De bedoelde kringen vertonen zo een klassieke, repressieve reactie: De boodschapper van een onaangename waarheid wordt geïntimideerd en de mond gesnoerd.¹⁵ Zij geven er duidelijk blijk van dat zij zich bij hun uitingen en handelen laten leiden door angst voor de (gewelddadige) repercussies die een kritische bejegening van de islam, het aanleggen van onze westerse normen daaraan, oproept bij de islamieten in Nederland en in de islamitische landen. Zij accepteren daarom in feite dat Nederland zou moeten 'buigen voor en met de buigenden'.¹⁶ Angst is echter een zeer slechte, en destructieve, raadgever – die bijvoorbeeld ook heeft geleid tot de schandelijke, reeds genoemde voorkeursbehandeling die de gewelddadige bewoners van het woonwagenkamp 'Vinkenslag' jarenlang hebben genoten.

Hier past het citaat van Machiavelli dat de Ahmadiyya-beweging heeft gebruikt en dat de volgende strekking heeft: Tegen ernstig kwaad voor het voortbestaan van de rechtsorde van de staat en de vrijheid van de burgers, zijn alleen tijdige en harde, zonder misplaatste scrupules genomen maatregelen effectief. 'Kwaadaardigheid laat zich namelijk niet temmen door de tijd, laat zich niet paaïen met welk cadeau of door welke toegevendheid dan ook.'¹⁷

Dat geldt zeker voor het kwaad van de fundamentalistisch-islamitische terreur, dat uit is op onze onderwerping (islamisering). Daartegen zijn alleen effectief: tijdige,

harde maatregelen waarmee we duidelijk maken dat wij onze wetten, tradities, cultuur, religie etc. serieus nemen en dat die ook door islamitische immigranten gerespecteerd moeten worden. Zo'n maatregel is mijns inziens: een strafrechtelijk optreden tegen de verspreiding en openbaarmaking van de Koran, die in zijn huidige vorm veel ernstiger in strijd is met de strafwet dan Nederlandse publicaties waartegen op gelijke wijze is opgetreden.

M.S.H. Frankenrij heeft onder andere naam gepubliceerd over onder meer: staatsrecht en staatkundige vernieuwing en burgerlijke ongehoorzaamheid.

NOTEN

- 1 Die gebruikt daarbij onder meer de website www.aboutahmadiyya.com.
- 2 De Ahmadiyya-beweging heeft een website in het leven geroepen (www.thepersecution.org) waarop zij bekendheid geeft aan haar vervolging.
- 3 Vgl. de zaak van Nasr Hamid Abu Zeid waarover bericht wordt in het artikel 'Verkettering effectief tegen kritische schrijvers Egypte' in: *NRC Handelsblad*, 22 augustus 2007. Ruim tien jaar geleden werd Zeid in Egypte veroordeeld tot een scheiding van zijn vrouw, wegens 'afvalligheid' (hij had in zijn proefschrift de traditionele interpretatie van de Koran in twijfel getrokken). Hij zag zich daarop gedwongen om samen met zijn vrouw naar Nederland te vluchten.
- 4 Zie hiervoor bijv.: E.J. Brouwer, *De islam in huis*, SGP, 2006.
- 5 In Turkije worden, zoals ik ook bij mijn artikel heb vermeld, islamieten die zich tot het christendom bekeren nog steeds met dodelijk geweld belaagd, en wordt christenen het leven zodanig onmogelijk gemaakt dat zij in de afgelopen 40 jaar massaal – met ca. 150.000 – zijn geëmigreerd. Zie bijvoorbeeld het artikel 'Christenen betalen rekening uit het verleden' in: *NRC Handelsblad*, 25 november 2006.
- 6 Vergelijk het feit dat de christenen de joodse Tenach als onderdeel van de Bijbel hebben gehandhaafd (het Oude Testament). 'Denkt niet dat ik gekomen ben om Wet en Profeten op te heffen, maar om de vervulling te brengen', aldus Jezus in zijn bergrede (Mattheüs 5,17). 'Door Christus is Gods gerechtigheid voor

- allen openbaar geworden, waarvan de wet en de profeten getuigenis afleggen' (Romeinen 3,21).
- 7 Vergelijk de parabel van de zaaier in Mattheüs 13,3-9.
 - 8 Imam Jneid weet heel goed hoe er volgens de Koran tegen zulke 'afvalligen' moet worden opgetreden, namelijk met dodelijk geweld – waarna ze door Allah eeuwig in het vuur van de hel geroosterd zullen worden. En het is hem maar al te zeer bekend dat de Koran, het ontstekingsmechanisme van de fundamentalistisch-islamitische terreur, zich in de handen van talloze moslims bevindt. Zijn brandmerkingen van Ellian en Jami zijn dan ook vergelijkbaar met het bedienen van de mobiele telefoon die in juni j.l. in Groot-Brittannië de ontstekingsmechanismen in enkele bomauto's in werking had moeten stellen. Imam Jneid misbruikt zijn gezag aldus om te pogen anderen tot moord uit te lokken (art. 46a jo. 289 Sr), en kleedt dat alleen wat indirecter in dan destijds de Iraanse ayatolla's deden toen dezen onverbloemd opriepen om Salman Rushdie te doden. Imam Jneid heeft in 2004 ook Theo van Gogh gebrandmerkt, enkele weken voordat deze door Mohammed Bouyeri werd vermoord, en heeft zich aldus naar mijn mening schuldig gemaakt aan (geslaagde) uitlokking van moord.
 - 9 Bertus Aafjes heeft dit in zijn gedicht *In den beginne* (1949) als volgt gemotiveerd: 'Om een woord zal de een de ander doden, het woord het zal de wieg der doodslag wezen.'
 - 10 Zie bijvoorbeeld het strafarrest van 2 april 2002 van de Hoge Raad, NJ 2002, 321.
 - 11 Zie voor een uitvoerige beschrijving daarvan bijv. het artikel 'Op de knieën voor de islam' in: *Elsevier Magazine*, 14 april 2007, pp. 18-23.
 - 12 Ik denk hierbij bijv. aan VVD-politicus Henk Kamp die, in een reactie op het verschijnen van mijn artikel, de Koran vergeleken heeft met het Wilhelmus.
 - 13 Ik geef hiervan één voorbeeld. 'De Koran bevat zeker confronterende passages. Maar dat doet de Bijbel ook.' Aldus Frank Kuitenbrouwer, die kennelijk de canon van de geschiedenis niet beheerst, in zijn artikel 'Wilders, de Koran en de strafrechter' in *NRC Handelsblad* van 21 augustus 2007.
 - 14 De heer Wilders heeft mijns inziens dezelfde discriminatoire fout gemaakt in zijn recentelijk ingediend wetsvoorstel dat specifiek beoogt het dragen van boerka's te verbieden. Deze handelwijze dient mijns inziens in beginsel niet anders aangepakt te worden dan wanneer Nederlanders met een zelfgekozen vermomming – bijvoorbeeld een bivakmuts over het hoofd, of een masker voor het gezicht – aan het maatschappelijk verkeer deelnemen. Alleen zal, indien gevolg moet worden gegeven aan de identificatieplicht, de draagster van een boerka ipso facto in overtreding zijn, hetgeen niet geldt voor de drager van een – gemakkelijk ter plekke te verwijderen – bivakmuts of masker.
 - 15 Vgl. de wijze waarop de ziener Teiresias wordt bejegend door de despoten Oidipous en Kreon in Sophokles' *Koning Oidipous* en *Antigone* en in Euripides' *Oidipous' zonen*.
 - 16 In discussies met vertegenwoordigers van de ChristenUnie is mij gebleken dat die partij de islam niet hard wil aanpakken omdat zij bang is dat anders christelijke verworvenheden als het bijzonder onderwijs verloren gaan.
 - 17 Zie zijn *Discorsi*, 3-3,12. Niccoló Machiavell (1469-1527) was een Italiaans patriot die Italië bevrijd wilde zien van de vreemdelingen die daar toentertijd hielden (Fransen, Spanjaarden, Duitsers, Zwitsers e.d.). Hij reikte daartoe aan zijn landgenoten de lessen van de politieke historie aan. Het laatste (26e) hoofdstuk van zijn *Principe* (De heerser) draagt als titel: 'Aansporing om Italië in bezit te nemen en uit de handen van de barbaren te bevrijden', en besluit met de volgende versregels van Francesco Petrarca (1304-1374): 'Moed zal de wapens opnemen tegen geweld, en het strijden zal slechts kort zijn; want de geestkracht van de vaderen is in de harten van de Italianen nog niet dood.'

Wist u dat:

... u als abonnee op *Liberaal Reveil* voor (minimaal) € 15,- extra per jaar **donateur** van de Prof.mr. B.M.Teldersstichting kunt worden?

... u dan onze in het lopende jaar verschijnende **geschriften** ontvangt, waarin de resultaten worden gepubliceerd van onderzoek naar vraagstukken op staatkundig, sociaal, economisch en juridisch terrein en waarmee de Teldersstichting de diepgang in de discussies in liberale kring en daarbuiten vergroot?

... u dan bovendien de in het desbetreffende jaar verschijnende **bijzondere uitgaven** ontvangt, die gewijd zijn aan de rijke geschiedenis van het liberalisme? Zo heeft de Teldersstichting eerder boeken uitgegeven over onder meer liberale filosofen, economen, en politici, over de verhouding tussen liberalen en socialisten, over leven en werk van prof.mr. B.M.Telders, en over de geschiedenis van de Teldersstichting zelf.

... u dan jaarlijks ons **programmaboekje** ontvangt, waarin verslag wordt gedaan van de werkzaamheden van het afgelopen jaar en samengevat wat er voor het lopende jaar op de agenda staat?

... u dan tevens wordt uitgenodigd voor de **Telderslezing**, waarin een gezaghebbend wetenschapper of politicus zijn prikkelende visie geeft, en u na afloop de tekst van de lezing krijgt thuisgestuurd?

... u daarenboven wordt uitgenodigd voor alle andere **bijeenkomsten**, zoals presentaties en symposia naar aanleiding van nieuw onderzoek?

... u eenmalig bij aanmelding als donateur een **welkomstgeschenk** naar keuze ontvangt? Raadpleeg voor het actuele aanbod onze website, www.teldersstichting.nl

U kunt zich aanmelden door de Teldersstichting een e-mail, fax of brief te sturen onder vermelding van **'upgrade abonnement *Liberaal Reveil*'** en het welkomstgeschenk van uw keuze. Tegelijkertijd dient u € 15,- over te maken op girorekening 33.49.769 t.n.v. de Teldersstichting te Den Haag, eveneens onder vermelding van **'upgrade abonnement *Liberaal Reveil*'**. Zodra wij uw betaling ontvangen hebben sturen wij u het welkomstgeschenk van uw keuze toe.

Prof.mr.B.M.Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag
Email: info@teldersstichting.nl, tel.070-3631948, fax 070-3631951

eilLiberaalRevei
aalReveilLiberaa
lLiberaalReveilL
alReveilLiberaal

4

Thema: Religie en politiek

LiberaalReveilLi

Scheiding van moskee en staat in Turkije

ReveilLiberaalRe

Quantanamo Bay vergt internationale oplossing

beraalReveilLibe

ReveilLiberaalRe

eraalReveilLibera

eilLiberaalRevei

48e jaargang, december 2007 (4)

INHOUDSOPGAVE

Thema: religie en politiek

181

'Turkije is en blijft seculier'. De scheiding van moskee en staat in Turkije

Annemarike Stremmelaar

183

Strafbaarstelling godslastering. Maak een einde aan de rechtsongelijkheid in Nederland

Fleur de Beaufort

187

Constitutie van vrijheid

Atzo Nicolai

192

Hoe waardevol is onze nationale identiteit?

Marius Wessels

195

Liberalen en religie

Stefan Paas

200

Een antirevolutionair tekort? Koch, Donner en anderen over christelijke politiek

Hans-Martien ten Napel

206

Quantanamo Bay vraagt internationale oplossing

Hans van Baalen

211

Koude Oorlog en communisme

Hans van den Brandhof

214

Liberalen geldpolitiek

Philip Ruijs

222

Actieplan krachtwijken: oude wijn in nieuwe zakken?

Dennis de Kool

230

Alfabetisch auteursregister 2007

233

Liberaal Reveil is een uitgave van de
Prof.Mr. B.M. Teldersstichting

REDACTIE

mw. prof.dr. H.M. Dupuis (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort (eindredacteur)
drs. P. de Krom
drs. H.H.J. Labohm
prof.dr. U. Rosenthal
dr. P.G.C. van Schie
prof.dr.ir. T. de Vries
dr.ir. R.D. Woittiez

BESTUUR

mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)
T. van Kuilenburg (secretaris)
mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951
e-mail: debeaufort@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A
2514 AE Den Haag
telefoon: 070-3631948
fax: 070-3631951
info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (4 nummers)
bedraagt € 30,- per jaar (buitenland € 40,-).
Voor abonnees die vóór 1 januari 2005 het gereduceerde
tarief betaalden, geldt tot hun 27ste een prijs van € 20,-
Losse nummers kosten € 8,50.
U kunt bij de abonnementenadministratie een
proefnummer aanvragen à € 3,50.
Abonnementen worden automatisch verlengd,
tenzij het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen
zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s).
Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt
altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

THEMA: RELIGIE EN POLITIEK

Een jaar geleden publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de verkenning *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Hierin onderzoekt de WRR wat ten aanzien van de verschijningsvormen van religie en levensbeschouwingen de belangrijkste ontwikkelingen en veranderingen zijn, en wat daarvan mogelijkerwijze de betekenis voor het publieke domein zou kunnen zijn in de toekomst. In *Trouw* verdedigden WRR-voorzitter Wim van de Donk en stafmedewerkster Petra Jonkers zich twee maanden na het verschijnen van de bundel tegen het verwijt dat ze voor staatszingeving zouden pleiten. Het ging bij dit rapport immers om een verkenning en geen advies aan de regering.

Maar wat heeft de WRR dan wel beoogd met de bundel? Het was vooral de bedoeling aandacht te vragen voor het fenomeen religie. En daarbij is nu eens niet bij voorbaat al uitgegaan van de veronderstelling dat religie een aflopende zaak is. Bovendien werd religie in deze bundel nu eens niet met wantrouwen tegemoet getreden, aldus Van de Donk en Jonkers. Dat laatste is blijkbaar heel erg bijzonder en onderscheidend ten opzichte van anderen die zich over religie uitspreken. In een interview in *De Volkskrant* naar aanleiding van de WRR-verkenning stelden beiden dat 'mensen oordelen over religie en kerk, niet gehinderd door enige kennis'. Sterker nog er is een maatschappelijke kramp omtrent religie en deze wil de WRR verlichten. Het clichématige denken over religie moet doorbroken worden. De WRR concludeert dat religie een blijvend fenomeen is en dat overheid daar ook naar moeten handelen. Naast de traditionele manifestaties van religie constateert de WRR ook in toenemende mate nieuwe vormen van religieuze beleving en zingeving.

Gezien de grote hoeveelheid en de grote diversiteit aan publicaties omtrent het fenomeen religie lijkt het echter nog wel mee te vallen met de maatschappelijke

kramp. Voor- en tegenstanders van een neutraal publiek domein hebben de afgelopen jaren veelvuldig van zich laten horen. Ook aan de zogenaamde nieuwe vormen van religie wordt in toenemende mate aandacht besteed, terwijl tegelijkertijd de traditionele religies niet te klagen hebben over leesvoer en stof tot discussie. Komt de clichématige kramp van Van der Donk en Jonkers misschien alleen voort uit het feit dat religie in hun ogen te ver is teruggedrongen uit het publieke domein? In hun interview in *De Volkskrant* stellen zij dat secularisering een soort self-fulfilling prophecy is geworden: 'we denken dat religie niets meer voorstelt, dus we doen er ook maar niets aan'. De vraag is natuurlijk wie die 'we' hier is.

Liberalen zullen van mening zijn dat als met 'we' de staat wordt bedoeld, dat het dan zeer terecht is dat er niets aan gedaan wordt. Als met 'we' individuele mensen worden bedoeld, dan zal een liberaal zich er verder niet over uitspreken. Ieder individu moet immers zelf de afweging maken of religie iets voor hem of haar betekent en wat hij of zij er dan vervolgens al dan niet mee wil doen. Het jongste *Liberaal Manifest. Om de vrijheid* is hier heel duidelijk over 'het onderscheid tussen gevoelens en gedrag, tussen de 'binnenkant' en de 'buitenkant', is leidend in de liberale omgang met religie. In tegenstelling tot sommige andere politieke stromingen bemoeien liberale politici zich niet met wat mensen diep in hun binnenste geloven. De geest is immers vrij.' Liberale denkers hebben zich altijd ingezet voor die combinatie van religieuze tolerantie en een neutraal publiek domein.

In het nieuwste nummer van *Liberaal Reveil* wordt een bijdrage geleverd aan de discussie rondom religie en politiek. Vanuit verschillende invalshoeken zal dit thema belicht worden. Annemarike Stremmelaar begint met de vraag hoe het gesteld is met de scheiding van moskee en staat in Turkije. In de huidige strijd tussen voor- en tegenstanders van de scheiding van godsdienst en staat kiezen

de West-Europeanen als vanzelfsprekend voor de secularisten. Ogenschijnlijk verdedigen zij de scheiding het beste, maar is dat wel echt zo?

Fleur de Beaufort roept in haar bijdrage op de strafbaarstelling van godslastering af te schaffen. Zij schetst eerst het ontstaan van het artikel waarin godslastering tot delict wordt verklaard en onderzoekt daarbij de houding van liberalen. De strafbaarstelling tast, aldus De Beaufort, de vrijheid van meningsuiting aan en zorgt voor rechtsongelijkheid tussen diegenen die geloven en diegenen die dat niet doen.

Atzo Nicolai, Tweede Kamerlid voor de VVD, houdt in zijn bijdrage een betoog tegen het opnemen van de joods-christelijke traditie in onze Grondwet. Deze discussie doet zich niet alleen in Nederland voor, ook in het debat rondom het Europees Verdrag is hier uitvoerig over gesproken. Nicolai maakt zich zorgen over de toenemende druk die door religie op onze fundamentele vrijheden wordt uitgeoefend. Marius Wessels gaat in zijn bijdrage op zoek naar de nationale identiteit van Nederland en vindt deze in de grote mate van vrijheid die bij ons heerst. Vrijheid die zich onder andere ook uit in onze traditie van tolerantie op religieus vlak.

Stefan Paas neemt in zijn artikel *Liberalen en religie* vanuit zijn protestants-christelijke visie de lezer mee op een kritische gang langs het liberalisme. Enerzijds hecht hij veel waarde aan de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, waar met name liberalen zich sterk voor maken. Anderzijds meent hij dat het liberalisme onvoldoende oog heeft voor het belang van religie. Hij pleit er dan ook voor dat religie in onze samenleving weer serieus wordt genomen als belangrijke factor in onze staat.

In *Een antirevolutionair tekort?* onderzoekt Hans-Martien ten Napel het fenomeen van een christelijke politiek. Jeroen Koch meent in zijn biografie over de anti-revolutionaire voorman Abraham Kuyper dat de staatkundige praktijk een zogenaamd anti-revolutionair tekort had aangetoond. De ARP was toch vooral een one-issue partij gebleven rondom de schoolkwestie. Het was Kuyper niet gelukt een alomvattend politiek programma te ontwikkelen. Dat is volgens Ten Napel echter maar zeer de vraag. Vervolgens neemt de auteur ons mee naar de huidige tijd, waarin de kabinetten-Balkenende een sterk ideologisch getint karakter vertonen. Deze re-ideologisering is maar goed ook in de huidige tijd van vervreemding tussen politiek en samenleving.

‘TURKIJE IS EN BLIJFT SECULIER’ DE SCHEIDING VAN MOSKEE EN STAAT IN TURKIJE

ANNEMARIKE STREMMELAAR

In Turkije lijkt een strijd tussen voor- en tegenstanders van de scheiding van godsdienst en staat aan de gang. De secularisten werpen zich daarbij op als verdedigers van die scheiding tegen vrome en conservatieve bevolkingsgroepen die daaraan zouden willen tornen. De secularisten genieten in Nederland vaak automatisch sympathie. Het zijn echter niet zozeer de vrome en conservatieve bevolkingsgroepen in Turkije die de scheiding van godsdienst en staat schenden, als wel de secularisten die beweren voor die scheiding op te komen.

De beelden waren afgelopen voorjaar overal in de Nederlandse media te zien: de roodgekleurde mensenzeeën in metropolen als Ankara, Istanbul en Izmir, maar ook kleinere steden als Denizli, Marmaris, Manisa en Samsun. Honderdduizenden betogers gaan de straat op met Turkse vlaggen en portretten van Atatürk. Op spandoeken en t-shirts zijn slogans te lezen als ‘Turkije is en blijft secularier,’ ‘noch sjaria, noch coup,’ ‘Turkije onafhankelijk,’ en ‘Vader we volgen in jouw spoor.’ De demonstranten menen dat het seculiere karakter van Turkije in het geding is en dat de sjaria ingevoerd dreigt te worden. Ze zien zich als erfelers van Atatürk, de vader der natie die Turkije de Westerse beschaving inloodde. Ze weten het leger aan hun zijde, hoewel sommige demonstranten duidelijk maken geen voorstander te zijn van een gewelddadig ingrijpen door het leger.

De demonstranten zien hun tegenstanders als reactionairen die de sjaria willen invoeren en terug zouden willen naar de tijd van de Osmaanse sultans. Ze presenteren het conflict als een metafysische strijd tussen goed en kwaad, tussen beschaving en achterlijkheid, democratie en sjaria, tussen ware Turken en verraders van de natie.

Ook in Nederland bestaat het beeld van een strijd tussen conservatieve, zo niet reactionaire, religieuze anti-secularisten en progressieve gematigde secularisten. In werkelijkheid is er sprake van een politiek conflict tussen aanhangers van verschillende partijen. De betogers demonstreerden tegen de kandidatuur van Abdullah Gül voor het presidentschap van Turkije. Daarmee betoogden ze tegen de AKP, de Partij voor Gerechtigheid en Vooruitgang, die de steun van een meerderheid van de kiezers geniet.

De AKP en haar aanhangers pleiten inderdaad voor een herinterpretatie van het principe van de scheiding van godsdienst en staat. Zij bepleiten wat zij zien als een werkelijke scheiding van kerk en staat: het recht de godsdienst in vrijheid te belijden zonder dat de overheid beperkingen oplegt aan de uitoefening van de godsdienst of zich in religieuze aangelegenheden inmengt. Er speelt dus een conflict tussen twee groepen die er ieder een eigen definitie van de scheiding van godsdienst en staat op na houden. De secularisten verdedigen in het voetspoor van Mustafa Kemal Atatürk en vanuit een strikte interpretatie van het secularisme vergaande staatscontrole op de godsdienstuitoefening. Hun tegenstanders, onder wie de AKP, wensen een werkelijke vrijheid van godsdienstuitoefening waarbij de overheid zich niet in religieuze aangelegenheden inmengt.

De Nederlandse en Westerse sympathie voor de secularisten lijkt weliswaar te verminderen maar is nog altijd dominant. Deze is onder andere te verklaren uit de angst voor invloed van de islam op de politiek, een angst die onder Nederlandse burgers net zo goed leeft als onder Turkse secularisten. Onder hen leeft de opvatting dat als je moslims hun zin zou geven, de islam verregaand de politiek zou bepalen. Normen en waarden die je specifiek islamitisch zou kunnen noemen spelen echter maar

bepert een rol in de politiek van landen met een overwegend islamitische bevolking zoals Turkije. Die rol is te vergelijken met de evengoed aanwezige, maar niet overheersende rol van christelijke normen en waarden in de politiek van Europese landen met een overwegend christelijke bevolking. In beide gevallen gaat het daarbij vooral over morele kwesties en de vrijheid van godsdienstuitoefening.

Zowel in Europa als in de islamitische wereld bestaat de neiging om christendom en islam als tegenpolen te zien. Ontegengesteld is de relatie tussen godsdienst en staat in de islamitische wereld historisch gezien anders dan die in het christelijke Europa. De verschillen zijn echter niet absoluut. Zo bestaat er tussen de verschillende christelijke landen een grote variatie in de relatie tussen godsdienst en staat. Even goed is die relatie in verschillende islamitische landen geenszins hetzelfde. Wel is het zo dat secularisering, dat wil zeggen het terugdringen van de godsdienst uit alle terreinen van het leven, in Europa eerder is ingezet dan in Turkije en elders in de islamitische wereld. Daardoor is de invloed van de godsdienst in het maatschappelijke leven in Europa over het algemeen minder dan in Turkije. Maar ook in Europa bestaan er op dit vlak aanzienlijke verschillen tussen de verschillende Europese landen, tussen bijvoorbeeld Nederland en Polen of Ierland.¹

GESCHIEDENIS

De angst voor de islam hangt samen met de idee dat de islam geen scheiding van godsdienst en staat zou kennen, waardoor gelovige moslims uiteindelijk alleen een religieus gezag zouden accepteren en geen democratisch gekozen bestuur. Maar de islamitische wereld bestaat voornamelijk uit beter of slechter functionerende democratieën. De burgers in deze democratieën wensen over het algemeen een beter functionerende democratie. Slechts een enkeling zou de democratie willen vervangen door een islamitische staat. Waar een islamitische staat bestaat, zoals in Iran, kan deze geenszins op onverdeelde steun van de bevolking rekenen. De islamcritici die menen dat 'de islam' geen scheiding van godsdienst en staat kent hebben zich in de luren laten leggen door vroegere theoretici en de hedendaagse fundamentalisten die zouden willen dat een dergelijke scheiding niet bestond. De hedendaagse fundamentalisten die het bestuur op religieuze grondslag gegrondvest zouden wil-

len zien huldigen in feite revolutionaire ideeën die geen basis hebben in de historische praktijk. Dergelijke ideeën hebben in Turkije geen noemenswaardige aanhang.

Dat de islam geen scheiding van staat en religie zou kennen is een van de grootste misverstanden over de islam. In de gehele islamitische wereld hebben door de eeuwen heen wereldlijke heersers over hun land geregeerd terwijl het religieuze gezag werd bekleed door religieuze functionarissen. De geschiedenis van de islamitische landen is er een van spanningen, conflicten en accommodatie tussen wereldlijk en religieus gezag, net zoals dat in het christelijke Europa het geval is geweest. Daarbij is ook in de islamitische wereld godsdienst altijd een middel geweest tot oppositie tegen het politieke gezag. Ook in het Osmaanse Rijk waaruit de Republiek Turkije is voortgekomen bestonden wereldlijk en religieus gezag naast elkaar. Terwijl de bestuurders advies vroegen en kregen van de moslimgeleerden, namen de geleerden algemeen belang en *raison d'état* mee in hun overwegingen. De relatie tussen staat en godsdienst werd vaak voorgesteld als symbiotisch, maar dat wil niet zeggen dat er geen duidelijke scheiding bestond tussen de bevoegdheden van de verschillende functionarissen.²

Hoewel er dus van oudsher een scheiding was tussen de domeinen van de staat en de godsdienst begon vanaf de negentiende eeuw in steeds hoger tempo de maatschappij te seculariseren, wat wil zeggen dat de godsdienst op allerlei terreinen minder invloed begon te krijgen. Naast de rechtspraak gebaseerd op het islamitische recht werden nieuwe rechtbanken opgericht die volgens strikt seculier recht gingen functioneren. Naast het bestaande onderwijs waarin religieuze vakken een prominente plaats hadden werden nieuwe scholen opgericht. De scheiding van godsdienst en staat in Turkije kan dus niet zoals vaak gebeurt op het conto van Mustafa Kemal Atatürk geschreven worden, maar dateert van veel eerder. Wel raakten de ontwikkelingen in een versnelling. De ontwikkelingen die in de negentiende eeuw waren ingezet en begin twintigste eeuw versneld voortgezet werden, werden na 1923 in de nieuwe Republiek Turkije bezegeld onder Mustafa Kemal Atatürk. In 1924 werd de gehele hiërarchie van religieuze functionarissen afgeschaft. Daarvoor in de plaats kwam een staatsinstelling voor godsdienstzaken, dat voortaan alle religieuze func-

tionarissen aanstelde. In 1925 werden alle vormen van religieus onderwijs en religieuze vereniging verboden. In 1928 werd de islam geschrapt als staatsgodsdienst. In 1937 werd het secularisme als niet te wijzigen onderdeel van de grondwet vastgelegd. Daarnaast werd een aantal maatregelen ingevoerd dat de godsdienst tot het privéleven van burgers moest beperken, zoals het verbod op het dragen van religieuze kleding en hoofdbedekking.³

CONTROLE

De kemalisten, de medestanders van Atatürk, vonden het principe van de scheiding van godsdienst en staat zodanig belangrijk dat zij in de grondwet opnamen dat het niet gewijzigd mocht worden. Dat wil echter niet zeggen dat zij zich afzijdig hielden van inmenging in godsdienstzaken. Sinds Atatürk bemoeit de Turkse overheid zich met de godsdienst onder het mom van het beschermen van de scheiding van godsdienst en staat. Het secularisme dat de kemalistische secularisten propageren is een ideologie over de plaats van godsdienst in de samenleving. In Nederland ziet men de verbondenheid tussen godsdienst en staat in de islamitische wereld als de greep van de godsdienst over staat en politiek. In Turkije is echter het tegenovergestelde het geval: de staat controleert de godsdienst.

De Turkse staat bevordert bepaalde vormen van de godsdienst en belemmert andere. De bevoorrechte vorm van de islam is de soennitische islam, en dan wel een vorm die zich conformeert aan de staat. De secularisten hebben een duidelijk beeld van hoe godsdienst in de maatschappij zou moeten functioneren en bewerkstelligen dit via het Directoraat voor Godsdienstzaken. Deze staatsinstelling benoemt onder andere functionarissen, financiert moskeeën, stelt preekvoorbeelden op en geeft religieuze adviezen uit. Tegen dit presidium is verzet van zowel soennitische als niet-soennitische kant. Soennieten verzetten zich tegen het feit dat de staat via het Presidium grote invloed heeft op de uitoefening van de godsdienst omdat het via allerlei wegen bepaalt wie of wat islamitisch is. Andere godsdiensten hebben geen plaats in het Presidium of bijvoorbeeld de door de staat voorgeschreven godsdienstlessen. Dit geldt vooral de alevieten, de sjiiitische minderheid die er andere geloofsovertuigingen op nahoudt en door soennieten vaak ook niet als moslims wordt gezien. De alevieten betalen via de belasting mee

aan het Presidium maar ontvangen geen financiële ondersteuning voor hun religieuze gebouwen of functionarissen.

Tegelijkertijd hebben achtereenvolgende regeringen in Turkije de islam ook gebruikt als bron van sociale cohesie. Wijd verbreid is de opvatting dat een echte Turk moslim is. Daardoor worden burgers die geen soennitisch moslim zijn eigenlijk niet als volwaardige burgers gezien. In het slechtste geval gelden ze als potentieel staatsgevaarlijk en een vijfde colonne. Dit is dus niet zozeer een probleem van 'de' islam, maar van het virulente nationalisme, dat christenen en joden als verraders en handlangers van vijandige buitenlandse machten ziet. Deze emotie heeft geleid tot moordaanslagen op meerdere christelijke priesters en boekverkopers in de afgelopen jaren. Ze is ook de achtergrond van de leuzen van een onafhankelijk Turkije zoals ze tijdens de demonstraties werden geuit.

ANGST

De achterliggende ratio van het secularisme is angst. Sinds jaar en dag is de strikte houding van de secularisten ingegeven door de angst voor een islamitische volksbeweging. Er bestaat onder hen grote angst dat een concessie zal leiden tot een ommezwaai, zoals het invoeren van de sjaria.⁴ Net als in Nederland bestaat de gedachte van 'je geeft ze een vinger en ze nemen je hele hand'. Niets wijst er echter op dat de AKP en andere aanhangers van een andere interpretatie van de scheiding van godsdienst en staat het bestel zouden willen wijzigen. De tegenstanders van de huidige praktijk pleiten voor een werkelijke scheiding van godsdienst en staat en voor werkelijke vrijheid van godsdienstuitoefening. Bovenaan hun lijst van wensen staat het toestaan van hoofddoeken in het onderwijs en voor ambtenaren. Daarnaast worden wensen geuit als minder restricties op religieus onderwijs en religieuze verenigingen, en de mogelijkheid om na beëindiging van de scholen voor imams en predikers universitair onderwijs te volgen.

De wensen weerspiegelen de achtergrond van diegenen die een herinterpretatie van de scheiding van godsdienst en staat voorstaan. Deze komen voort uit een andere sociale groep dan de secularisten.⁵ De secularisten zijn vooral te vinden onder de stedelijke middenklasse, vooral in West-Turkije, die van oudsher bestaat uit ambtenaren, juristen, en leraren. De meeste demonstranten afgelopen

voorjaar waren ook uit deze bevolkingsgroepen afkomstig. De voorstanders van meer vrijheid van godsdienst zijn veelal afkomstig van het platteland, en ondernemers en middenstanders. Zij houden er over het algemeen conservatievere morele normen op na, en waarderen de eigen cultuur in onder andere muziek, kleding, en voedsel. De stedelijke middenklasse in met name West-Turkije is in zijn culturele voorkeuren meer verwesterd dan andere bevolkingsgroepen. Dit is een van de factoren die meespelen in de Nederlandse sympathie voor de secularisten: deze groep lijkt immers in levensstijl en wereldbeeld het meest op onszelf.

De herinterpretatie van het secularisme zoals de AKP en aanhangers die bepleiten is dus beperkt tot het opheffen van de beperkende maatregelen van de overheid. Desalniettemin beschouwen de secularisten dergelijke pogingen tot wijziging van de huidige praktijk als een aanval op het principe van scheiding van godsdienst en staat. Omdat het wijzigen van de seculiere staatsorde van Turkije verboden is, worden voorstanders van een herinterpretatie van het secularisme er snel van verdacht een islamitisch staatsbestel na te streven. Dergelijke verdachtmakingen werden in het verleden geuit jegens de voorgangers van de huidige AKP. Diegenen die menen dat de politici van de AKP een gedaanteverwisseling hebben ondergaan in vergelijking met politieke islam waaruit ze voort zijn gekomen hebben het niet helemaal bij het juiste eind. De partij is weliswaar veranderd ten opzichte van haar voorgangers, maar niet zozeer omdat die een islamitisch staatsbestel nastreefden. De partijen die in het verleden voor 'fundamentalistisch' werden versleten hebben zich altijd sterk gemaakt voor nationale economische ontwikkeling, een rechtvaardige verdeling van welvaart en, net als de AKP, voor conservatieve morele en culturele waarden. Het verschil met de politieke opvattingen van het verleden ligt vooral in het economische programma – niet meer een staatsgeleide economie maar een vrije markt – en de houding tegenover de Europese Unie. De positieve houding van de AKP tegenover de EU komt niet alleen voort uit pragmatisme. De geestverwanten van de AKP hopen ook dat een nauwere band met de EU meer vrijheid voor de uitoefening van de godsdienst met zich mee zal brengen.⁶

Het conflict over de positie van de islam in Turkije is kortom geen strijd tussen secularisten en anti-secularisten, maar een conflict tussen groepen met verschillende definities van de scheiding van kerk en staat. Het is pertinent onjuist om hierbij de voorstanders van een strikte, beperkende definitie van secularisme als progressief, gematigd en liberaal te zien en de voorstanders van een lossere omgang met de godsdienst als reactionair en radicaal, ook al zijn de laatsten conservatief in morele kwesties. De secularisten hebben het principe van de scheiding van godsdienst en staat vaak van stal gehaald om politieke oppositie monddood te maken. Het zou Nederland en Europa sieren daar niet in mee te gaan. Voor politieke hervormingen moet de EU waarschijnlijk ook in de toekomst eerder bij de tegenstanders van de secularisten zijn, die van toenadering tot de EU een toename van de vrijheid van godsdienstuitoefening verwachten.

Dr. A. Stremmelaar is turkoloog en verbonden aan het International Institute for the Study of Islam in the Modern World (ISIM). Zij is redacteur van ZemZem, tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam.

NOTEN

- 1 Erik Jan Zürcher, 'Turks secularisme in historisch perspectief', in: *ZemZem* 3.1, 2007, pp. 106-113.
- 2 Annemarike Stremmelaar, *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703*, Leiden, 2007.
- 3 Erik Jan Zürcher en Heleen van der Linden, 'Zoeken naar de breuklijn. Een verkenning naar de rol van de Turkse islam in de toetreding van Turkije tot de Europese Unie in het licht van de "Botsing de Beschavingen"' in: *De Europese Unie, Turkije en de Islam*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, rapport 69, Amsterdam, 2004, pp. 79-170.
- 4 Umut Azak, *Myths and Memories of Secularism in Turkey (1923-1966)*, Leiden, 2007.
- 5 Günter Seufert, *Politischer Islam in der Türkei. Islamismus als symbolische Repräsentation einer sich modernisierenden muslimischen Gesellschaft*, Istanbul, 1997.
- 6 Joost Lagendijk en Jan Marinus Wiersma, *Sturen bij de Moslimburen. Hoe Europa de democratie kan bevorderen*, Amsterdam, 2007.

STRAFBAARSTELLING GODSLASTERING

MAAK EEN EINDE AAN DE RECHTSONGELIJKHEID IN NEDERLAND¹

FLEUR DE BEAUFORT

In september 2006 deed de Amerikaanse popster Madonna met haar Confessions Tour Amsterdam aan, alwaar zij twee keer optrad in een uitverkochte Amsterdam Arena. Vast onderdeel van haar Confessions-programma was een act waarbij zij hangend aan een groot neon-verlicht kruis, gekroond met een doornenkroon, haar nummer Live to tell ten tonele voerde. Dat het hierbij om een persiflage op de kruisigingsdood van Jezus Christus ging was vrijwel niemand – gelovig of ongelovig – ontgaan. Het optreden leidde tot vragen van SGP-Kamerlid Kees van der Staaij aan toenmalig minister van Justitie Piet Hein Donner tijdens het vragenuurtje in de Tweede Kamer. Het Kamerlid was van mening dat hier sprake was van smalende godslastering en dat de popster om die reden vervolgd zou moeten worden. De minister, die met Van der Staaij van mening was dat de popster aandacht had getrokken ten koste van de diepste religieuze gevoelens van velen, liet een uitspraak in deze echter graag aan het Openbaar Ministerie en uiteindelijk aan de rechter over. Het OM zag geen reden tot vervolging, en kon hiertoe ook niet bewogen worden door een aangifte tegen de popster van de SGP-jongeren, daarbij gesteund door ruim 50 organisaties.²

Liberalen zullen deze hele kwestie enigszins meewarrig hebben gevolgd en zich in overgrote meerderheid hebben kunnen vinden in de keuze van het OM niet tot vervolging van Madonna over te gaan. Waarom beschikken wij in Nederland eigenlijk nog steeds over een strafwetsartikel waarin smalende godslastering tot delict wordt verklaard? En welke bezwaren hebben liberalen tegen de mogelijkheid voor gelovigen in ons land een beroep te doen op deze strafbaarstelling van godslastering?

STRAFBAARSTELLING GODSLASTERING IN
NEDERLAND

'Ik meende, dat het sedert lang vaststond, dat God Zijn regten zelf wel weet te handhaven; daartoe zijn geen menselijke wetten noodig; daartoe is de strafwetgever niet geroepen', aldus de liberale minister van Justitie, mr. A.E.J. Modderman, bij de bespreking van een nieuw ontwerp Wetboek van Strafrecht in 1881.³ Met de invoering van de Franse Code Pénal in 1811 was godslastering in Nederland als delict komen te vervallen en de herziening van 1881 bracht daar geen verandering in. Begin twintigste eeuw kwam de discussie rondom de wenselijkheid van strafbaarstelling van godslastering, met name in antirevolutionaire kring, echter wederom op gang. De antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper vestigde – samen met B. Gewin en J.P. Chardon – door middel van verschillende publicaties de aandacht op de wenselijkheid van strafbaarstelling van godslastering. In 1922 werd door de antirevolutionairen een commissie ingesteld welke het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen over deze kwestie moest adviseren.

Enkele publicaties in het communistische blad *De Tribune* brachten de discussie in 1930 in een stroomversnelling. Zo was op kerstavond 1930 het artikel 'Weg met het Kerstfeest' opgenomen waarin God werd neergezet als de compagnon van al diegenen die het proletariaat onrecht aandeden. Ook verschenen verschillende spotprenten in *De Tribune* waarin God onder andere werd afgebeeld als gifmenger. De luide roep om optreden werd gehoord in Den Haag: toenmalig minister van Justitie Jan Donner begon aan de voorbereiding van een wetsontwerp tegen smalende godslastering.⁴ Juist het feit dat voor minister Donner de publicaties van communistische zijde de directe aanleiding voor het wetsontwerp vormden

werd door CPH-Kamerlid David Wijnkoop aangegrepen in zijn oppositie tegen het ontwerp. Hij meende dat het wetsvoorstel niets van doen had met een oprechte behoefte God of gelovigen tegen belediging te beschermen. Het wetsontwerp was in zijn ogen niets anders dan een poging de communistische beweging en gedachte te dwarsbomen.⁵

Waarschijnlijk zou de minister in 1931 voor z'n wetsontwerp in de Kamer een relatief eenvoudige meerderheid hebben gekregen, ware het niet dat hij het zichzelf door een uitvoerige Memorie van Toelichting onnodig moeilijk maakte. Hij begon de Memorie met het betoog dat geestelijke vrijheid die leidde tot bandeloosheid in het belang van die vrijheid zelf met kracht moest worden tegengaan. In zijn ogen ging het hierbij immers om misbruik van die vrijheid. Wat volgt is een betoog waarin duidelijk de wens doorklinkt Nederland te beschermen als christelijke staat. 'Men zou hiertoe een beroep kunnen doen op het feit, dat in ons Staatsleven, ondanks de godsdienstvrijheid in den ruimsten zin, God openlijk erkenning vindt. Dat het gezag bij Gods gratie wordt ugeoefend, dat de Overheid ten waarborg zijne rechtsbedeeling in den eed de onderdanen telkens stelt in de tegenwoordigheid Gods, behoeft, naast andere uitingen, slechts herinnerd te worden om te doen gevoelen, dat onze Staat ook bij de ruimste erkenning van godsdienstvrijheid niet is een Etat athée. Dat gezichtspunt nu behoeft allerminst te leiden tot geloofsdwang of ook maar tot beperking der ongeloofspropaganda. Maar men kan wel stellen, dat uitingen in het openbaar, die den vorm dragen van een rechtstreeks smalen van God [...] in een Staat, die in meer dan één opzicht de erkenning Gods handhaaft, niet kunnen worden geduld. Uit de openbare sfeer moeten zulke uitingsvormen uitgezuiverd blijven.'⁶

Het debat over de strafwet op godslastering was in de beide Kamers levendig, heftig en soms ook scherp. Uiteindelijk leidde dit in 1932 toch tot invoering van artikel 147 in het Wetboek van Strafrecht. In dit artikel wordt met een gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of een geldboete van de tweede categorie gestraft: 'hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslastering op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat; hij die een bedienaar van de godsdienst in de geoorloofde waarneming van zijn

bediening bespot; hij die voorwerpen aan een erediensgewijd, waar en wanneer de uitoefening van die dienst geoorloofd is, beschimpt.'⁷

De hierboven geciteerde woorden van minister Modderman typeren de mening van liberalen ten aanzien van artikel 147 Sr. door alle tijden heen. Bij de invoering van het artikel in 1932 stemden de liberalen – naast de linkse partijen – in het parlement eensgezind tegen. Dr. B.D. Eerdmans reageerde in de Tweede Kamer namens de liberalen dat het parlement niet de geschikte plaats was voor het nemen van godsdienstige beslissingen. De regering had de Godslasterlijke uitingen moeten doodzwijgen, want door de belangstelling van overheidswege 'prikelt hij [de wetgever] den geest, waaruit deze uitingen voortkomen, tot nieuwe methodes voor hetzelfde doel, want dan wekt hij de overtuiging, dat de Regeering bang is voor zulke aanvallen op den godsdienst.'⁸

Op 13 november 2004 betoogde CDA-minister Donner van Justitie – kleinzoon van minister Jan Donner – in een toespraak tijdens een congres van zijn partij, dat het kwetsen en opzettelijk krenken van mensen in hun opvattingen of geloof, in het publiek debat moet worden tegengegaan. Hij deed deze oproep naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh. In antwoord op kamervragen van D66-Kamerlid Lousewies van der Laan haastte minister Donner zich te zeggen dat het hem daarbij niet alleen om smalende godslastering ging. 'Duidelijk moge zijn dat het mij niet in het bijzonder om de godslastering gaat, maar om het onnodig grieven of kwetsen in het publieke debat als het gaat om fundamentele opvattingen.'⁹ Bovendien was Donner geenszins van plan de vrijheid van meningsuiting te beperken, zoals Van der Laan wel vreesde. 'Het debat gaat niet over de vraag of de meningsuiting moet worden beperkt. Ook de bepalingen inzake godslastering, maar ook tal van andere bepalingen gaan daar niet over. Zij hebben uitsluitend betrekking op het opzettelijk en onnodig kwetsen en grieven van mensen in hun diepste overtuigingen, geloofsovertuigingen en andere overtuigingen.'¹⁰

Van der Laan was echter niet tevreden met de antwoorden van minister Donner en diende samen met haar collega-Kamerleden Marijke Vos (GroenLinks) en Joost Eerdmans (LPF) een motie in. Hierin werd de regering gevraagd artikel 147 Sr. te heroverwegen. Met uitzondering

van de liberale Kamervoorzitter Frans Weisglas steunden de liberalen in de Tweede Kamer de motie-Van der Laan. De motie haalde het uiteindelijk niet, de sanctionering van godslastering blijft, althans voorlopig, gehandhaafd. Maar waarom hebben liberalen eigenlijk zo'n moeite met de strafbaarstelling van godslastering?

LIBERALE BEZWAREN

Liberalen streven naar een scheiding van kerk en staat. Hierbij is wel degelijk ruimte voor religie, maar wordt aan haar geen bijzondere plaats toegekend. 'Liberale denkers hebben altijd geijverd voor die combinatie van religieuze tolerantie en een neutraal publiek domein'¹¹, zo stelt het *Liberaal Manifest*. Artikel 147 Sr. geeft aan religieuzen van overheidswege extra bescherming en is daarmee in strijd met de scheiding van kerk en staat. Liberalen zijn het met Montesquieu eens dat de verhouding tussen God en mensen de wereldlijke overheid niets aangaat. 'Goddelijke wetten mogen niet worden toegepast op iets wat met menselijke wetten moet worden geregeld, en evenmin mogen menselijke wetten worden toegepast op iets wat met goddelijke wetten moet worden geregeld.'¹²

In de loop van de achttiende eeuw maakte het transcendentale fundament van de staat plaats voor een rationalistisch-natuurrechtelijk fundament en verdween de noodzaak de eer van God van staatswege te beschermen als voorzorgsmaatregel tegen directe straffen van God, bijvoorbeeld natuurrampen. In onze huidige pluralistische, democratische samenleving wordt bovendien het naast elkaar bestaan van verschillende geloofswaarheden erkend en hebben burgers recht op vrije meningsuiting en het vrijelijk belijden van overtuigingen. Geloofswaarheden op zich behoeven sinds lang geen bescherming meer, het zijn slechts de religieuze gedachten en gevoelens van burgers die bescherming verdienen.¹³ Minister Jan Donner realiseerde zich in 1931 dan ook terdege dat God binnen onze rechtsorde niet aangemerkt kon worden als een te beschermen persoon, rechtsgoed of belang. Om die reden stelde hij in artikel 147 Sr. niet godslastering als zodanig strafbaar, doch het kwetsen van de godsdienstige gevoelens van gelovigen.¹⁴

Juist dit feit maakt artikel 147 Sr. zo ontzettend overbodig. Ons strafrecht kent al een artikel waarin opzettelijke belediging strafbaar gesteld wordt. Artikel 137 stelt

diegene die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.¹⁵ Door voor de bescherming van gelovigen een apart wetsartikel aan de strafwet toe te voegen, wordt aan religie van staatswege een bijzondere plaats toegekend.

Een veel groter probleem van artikel 147 Sr. is echter dat het rechtsongelijkheid bewerkstelligt, iets wat zelfs door voorstanders van het artikel erkend wordt.¹⁶ Gelovigen wapenen zich met de vrijheid van meningsuiting, maar zij ontwapenen wat dit betreft hun tegenstanders met een beroep op de vrijheid van godsdienst en het verbod op godslastering. Dit is in strijd met artikel 1 van onze Grondwet, op grond waarvan iedereen in gelijke gevallen gelijk behandeld dient te worden. Zo werd bijvoorbeeld voormalig RPF-fractievoorzitter Leen van Dijke vrijgesproken toen hij homo's gelijkstelde aan dieven. De vrijspraak volgde niet alleen uit de veronderstelling dat de uitspraak niet kwetsend was bedoeld, maar ook omdat de context, de geloofsovertuiging van Van Dijke, een dergelijke uitspraak acceptabel maakte. Daarnaast achtte de Hoge Raad de uitspraak toegestaan vanwege het feit dat het een bijdrage aan het maatschappelijk debat zou zijn. Op dezelfde wijze kan echter een uitspraak welke door gelovigen als lastering wordt ervaren, een bijdrage leveren aan het maatschappelijk debat. Gelovigen maken hier dankbaar gebruik van de liberale vrijheid van meningsuiting, welke zij aan niet-gelovigen met artikel 147 Sr. willen – en helaas ook kunnen – ontzeggen.

Artikel 147 Sr. is, zoals uit het voorbeeld duidelijk naar voren komt, in strijd met de voor liberalen zeer belangrijke vrijheid van meningsuiting. De liberale filosoof John Stuart Mill verdedigde in zijn beroemde werk *On liberty* het belang van de vrijheid van denken en spreken op vier wijzen. Ten eerste is het heel wel denkbaar dat een mening waaraan men het zwijgen oplegt toch waar is, hoe zeker men ook van het tegendeel is. Met het ontkennen van deze mogelijkheid matigt men zich onfeilbaarheid aan, aldus Mill. Daarnaast kan het zo zijn dat een onderdrukte mening, ook als deze niet juist is, toch een element

van waarheid bevat. In de ogen van Mill omvat een gangbare of heersende opvatting omtrent een onderwerp nooit de hele waarheid. Het resterende deel van de waarheid kan alleen door het conflict van tegengestelde meningen boven tafel komen. Ten derde zal de meerderheid de heersende opinie als vooroordeel onderschrijven, zonder veel begrip of gevoel voor de rationele gronden ervan. Dit kan alleen doorbroken worden als de heersende opinie eerlijk en met kracht mag worden bestreden in het publieke debat. Tot slot meent Mill dat er een gevaar bestaat dat leerstellingen zelf zwakker worden of verloren gaan: 'het dogma wordt niet meer dan een formele erkenning, die tot het goede niets bijdraagt, maar die de weg verspert en de opkomst verhindert van iedere oprechte en hartgrondige overtuiging, uit redelijke overwegingen of uit persoonlijke ondervinding'.¹⁷

De filosoof Mill zou dan ook in principe de argumentatie van de Hoge Raad in de zaak Van Dijke, dat de uitspraak als een bijdrage aan het maatschappelijk debat gezien kon worden, onderschrijven. Echter hij zou ook artikel 147 Sr. liever afgeschaft zien worden. Mill merkte over de inperking van de vrijheid van meningsuiting op dat 'het zelden mogelijk [is] om een verkeerde voorstelling van zaken naar eer en geweten en op goede gronden als een moreel vergrijp aan te wijzen; en de wet zou zich nog veel minder moeten aanmatigen om bij dit soort misdrijvingen in het debat in te grijpen. Een afkeuring van de dingen die men gewoonlijk onder gebrek aan terughoudendheid in de discussie verstaat, namelijk scheldwoorden, sarcasme, persoonlijke aanvallen en zo meer, zou meer sympathie verdienen als men ooit eens voorstelde om deze wapenen aan beide zijden tegelijk te verbieden'.¹⁸ Het feit dat gelovigen met artikel 147 Sr. de vrijheid van meningsuiting van ongelovigen kunnen inperken, terwijl zij zelf ongehinderd vrijuit kunnen spreken en mensen beledigen, mede met een beroep op de vrijheid van godsdienst, zou Mill een gruwel zijn.

Voorstanders van artikel 147 Sr. gaan echter zelfs nog een stapje verder en achten de rechtsongelijkheid zelfs gerechtvaardigd met een beroep op het bijzondere karakter van hun overtuiging. 'Mensen kunnen zo geraakt worden door godslastering, het ijdel gebruik van het godsbegrip, dat het van belang is dat dit als norm in de wet is opgenomen'¹⁹, aldus het CDA-Kamerlid Sybrand

van Haersma Buma gedurende het debat over de motie-Van der Laan cs in 2004. Van Haersma Buma was het met Van der Laan eens dat er in beginsel naar gelijke behandeling gestreefd diende te worden, maar maakte toch de uitzondering voor het geloof. Ook SGP-Kamerlid Van der Staaij reageerde op eenzelfde wijze, nadat Van der Laan bevestigend antwoordde op zijn vraag of zij zich eraan stoort dat mensen met godsdienstige gevoelens dankzij artikel 147 Sr. een bijzondere bescherming genieten, een bescherming die atheïsten niet krijgen. Van der Staaij is van mening dat hij als gelovige wel degelijk die extra bescherming verdient. 'Ik geloof in God, wat betekent dat ik met hem een persoonlijke verhouding heb, dat ik die God liefheb. Ik kan mij bijzonder gekwetst voelen als daarover beledigende opmerkingen worden gemaakt. Als iemand atheïst is, gelooft hij niet in een god, zodat hij niet op eenzelfde, vergelijkbare manier geraakt kan worden'.²⁰ Een blanke kan echter ook niet op eenzelfde wijze geraakt worden als een niet-blanke, evenals een homo-seksueel niet op dezelfde wijze als een heteroseksueel geraakt kan worden door bepaalde uitspraken. Desondanks bestaat er voor dergelijke gevallen geen speciaal artikel in het Wetboek van Strafrecht. Blijkbaar voorziet op die momenten artikel 137 Sr. wel voldoende.

In hun bijdragen aan de jubileumbundel *Vloeken als een Hollander* van de Bond tegen het Vloeken stellen CDA-er Van Haersma Buma en SGP-er Van der Staaij zich de vraag wat er met artikel 147 Sr. dient te gebeuren. Van Haersma Buma vraagt zich af of de wet wel voldoende bescherming biedt aan diegenen – de gelovigen dus – die zich beledigd voelen. Hij meent dat 'het zinvol is dat de wettelijke grenzen van vrijheid van meningsuiting [...] overeind blijven. Om meer zicht te krijgen op de precieze grenzen is het van belang dat de artikelen niet slechts een papieren status hebben, maar ook middels het vervolgingsbeleid van het openbaar ministerie regelmatig aan de praktijk getoetst worden'.²¹ Van der Staaij wil het artikel ook nieuw leven in blazen, echter met een wel heel archaische argumentatie. 'Niet dus om een multireligieuze verwatering van deze bepaling tot bescherming van allerlei soorten godsdienstige gevoelens. Maar om de eer van God, de Drie-enige God die Zich in Zijn Woord heeft geopenbaard. Vanuit het besef, dat het lasteren van God een zonde is waardoor God ernstig wordt vertoornd'.²²

Daarmee meent Van der Staaij dus – in tegenstelling tot de geestelijk vader van artikel 147 Sr. – dat God (althans de God van het christendom) binnen onze rechtsorde wel degelijk een te beschermen rechtsgoed is.

Gelijkheid voor de wet en vrijheid van meningsuiting zijn twee belangrijke fundamenten van onze rechtsstaat. Nu deze grondrechten steeds vaker bezwijken onder kritiek en dreigementen uit voornamelijk religieuze hoek wordt het tijd dat wij ons daartegen verweren. De huidige tendens om ten gunste van de lieve vrede de handhaving van onze rechtsstaat te grabbel te gooien moet worden gekeerd. Het feit dat minister Donner in 2004 de moord op Theo van Gogh aangreep om artikel 147 Sr. nieuw leven in te blazen geeft wel aan hoe ver het marchanderen met de vrijheid van meningsuiting in de ogen van sommigen mag gaan. Artikel 147 Sr. dient, in het belang van onze grondrechten, te vervallen. Daar waar écht sprake is van opzettelijke belediging voorziet artikel 137 Sr. voldoende in de bescherming van eenieder op gelijke wijze en maakt daarmee artikel 147 uit onze strafwet overbodig.

Afschaffing van artikel 147 Sr. zal, althans gedeeltelijk, een einde maken aan een onterechte bevoorrechtiging van het gelovige deel van Nederland en bovendien de scheiding tussen kerk en staat, wederom althans gedeeltelijk, beter waarborgen. Liberalen zullen het daarom met keizer Tiberius eens zijn die zei: *Deorum iniuriae, Diis curae*; wanneer de goden onrecht wordt aangedaan, is dat hún zorg.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

NOTEN:

1 Dit artikel is gebaseerd op een eerder kort artikel dat door de auteur op verzoek werd geschreven ter gelegenheid van het negentigjarig jubileum van de Bond tegen het Vloeken. Het eerdere artikel is opgenomen in de jubileumbundel *Vloeken als een Hollander* van de Bond tegen het Vloeken. M. de Blois, R. van der

Poll en R. van Woudenberg, *Vloeken als een Hollander. Godslastering: religieuze, juridische en culturele aspecten*, Veenendaal, 2007, pp. 57-60.

- 2 M. de Blois, 'Smalende godslastering', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, pp. 12-13.
- 3 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 12e zitting, 28-10-1880, p. 163.
- 4 Job de Ruiter, *Jan Donner. Jurist. Een biografie*, Amsterdam, 2003, pp. 97-98.
- 5 J.M.A.M. de Wit en A.G. Hendriks, 'De SP en artikel 147', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, p. 61.
- 6 Geciteerd in: De Ruiter, *Jan Donner*, p. 102; N.B. Etathée is een neutrale (letterlijk atheïstische) staat, waarin aan godsdienst op geen enkele wijze een plaats wordt toegekend.
- 7 Wetboek van Strafrecht, artikel 147.
- 8 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 86e vergadering, 26-05-1932, p. 2584.
- 9 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 23ste vergadering, 16-11-2004, nr. 23-1336.
- 10 Ibidem.
- 11 *Om de vrijheid. Liberaal Manifest*, Den Haag, 2005, p. 63.
- 12 Montesquieu, *Over de geest van de wetten*, Amsterdam, 2006, pp. 496 en 589-590.
- 13 B. van Stokkom, H. Sackers en J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen. Een inventariserende studie*, Ministerie van Justitie, WODC, 2006, pp. 18-19 en 23.
- 14 De Ruiter, *Jan Donner*, p. 100.
- 15 Artikel 137 Wetboek van Strafrecht.
- 16 J. Plooy, *Strafbare godslastering*, Amsterdam, 1986, p. 108.
- 17 J.S. Mill, *Over vrijheid*, Meppel, 1978, p. 98.
- 18 Ibidem, pp. 99-100.
- 19 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 24ste vergadering, 17 november 2004, nr. 24-1422.
- 20 Ibidem, nr. 24-1431.
- 21 S. van Haersma Buma, 'Pleidooi voor een respectvol publiek debat', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, p. 56.
- 22 C.G. van der Staaij, 'De SGP en artikel 147 Sr.', in: De Blois, *Vloeken als een Hollander*, p. 50.

CONSTITUTIE VAN VRIJHEID

ATZO NICOLAÏ

Het onlangs aangetreden vierde kabinet-Balkenende is een kabinet met een religieuze ondertoon. Dit kabinet Balkenende IV brengt ook het heropenen van de discussies over geloof en staat met zich mee. Een belangrijke vraag in deze discussie is of de joods-christelijke traditie opgenomen dient te worden in onze Grondwet, dan wel in de preambule van de Grondwet en daarmee als belangrijke pijler van onze constitutie dient.

Dit is mijns inziens geen goed idee. Allereerst omdat er bezwaren kleven aan het verwijzen naar willekeurig welke traditie dan ook in een Grondwet. Het risico ligt dan met name in uitsluiting en miskenning van groepen mensen en kan daarnaast ook verwarring veroorzaken. Maar belangrijker is dat een verwijzing naar de joods-christelijke traditie per definitie een verkeerde basis voor de Grondwet is. De grondrechten die verdisconteerd zijn in de Grondwet zijn eerder bevochten op joods-christelijk denken, dan een voortvloeiende van deze traditie. Deze misinterpretatie van de historie brengt bovendien zelfs een risico met zich mee, namelijk het gevaar dat door onachtzaamheid voor deze door de eeuwen heen verworven vrijheden onze rechtsstaat in het gedrang zou komen.

De discussie over 'de verwijzing' speelt niet alleen in Nederland. Over de tekst van het Europees Grondwettelijk Verdrag is door regeringsleiders van de Europese landen uitgebreid gediscussieerd. Een heikel punt voor sommige landen was de eventuele opname van een verwijzing naar de joods-christelijke tradities in de preambule van deze Grondwet. Beargumenteerd werd dat de gezamenlijke Europese waarden gezien moesten worden vanuit een historisch perspectief. Katholieke landen als Spanje, Italië en met name Polen waren hier fervent voorstander van. De christendemocraten in Duitsland, die van ouds-

her een behoorlijke vinger in de pap hebben, waren aanvankelijk ook voor, maar moesten rekening houden met het feit dat deze verwijzing politiek gevoelig ligt voor de Turkse gemeenschap die zich daar gevestigd heeft. Frankrijk echter, met een duidelijke scheiding van kerk en staat, ontpopte zich als felle tegenstander.

De eventuele opname van de joods-christelijke zinsnede werd door sommige landen ook gezien als een bevestiging van het 'exclusieve' karakter van de Europese Unie en daarmee als toetssteen voor nieuwe leden. De zinsnede zou daarmee een onderdeel worden van de discussie over de toetreding van Turkije, welk land op basis van deze Grondwet niet per definitie zou passen in het Europese beeld. Anders zou het geweest zijn als naast joods-christelijk minstens zozeer verwezen zou worden naar het humanisme, naar de Verlichting. De exclusiviteit zou hiermee verdwijnen en het zou recht doen aan de geschiedenis van Europa.

Premier Balkenende was namens Nederland aanvankelijk ook voorstander van een verwijzing naar de joods-christelijke traditie en met hem (doch niet volmondig) de CDA-fractie in de Tweede Kamer. De kamer gaf Balkenende een fiat. Hij werd echter in tweede instantie teruggefloten door de Eerste Kamer. In Nederland was klaarblijkelijk geen eenduidig antwoord op de vraag of Europa, maar ook Nederland zelf, een verwijzing naar de joods-christelijke traditie wenst in de Grondwet. In een brief van Balkenende aan de Eerste Kamer beschrijft hij het compromis dat uit deze discussie volgde: 'In het debat met de Tweede Kamer op 2 oktober heb ik in de eerste termijn nadrukkelijk aangegeven dat het niet gaat om het opnemen van de Joods-christelijke waarden of grondslag in de Europese Grondwet. Ik heb verduidelijkt dat ik slechts heb gepleit voor een vermelding van de Joods-christelijke traditie in de eerste alinea van de preambule.'

Enige tijd later werd ook nationaal gesproken over de

Grondwet en de verwijzing naar de joods-christelijke traditie. Heftige discussie volgde met name op de lancering van het partijprogramma van Geert Wilders, waarin hij stelt dat in de Grondwet moet worden opgenomen dat de joods-christelijk en humanistische traditie als dominante cultuur in een nieuw artikel van de Grondwet is vastgelegd. Hij wil hiermee met name benadrukken dat Nederland dus géén land is met een islamtraditie en wat hem betreft ook nooit zal worden. Ella Vogelaar deed het tegenovergestelde, zij verslikte zich in een uitspraak over de traditie van Nederland. Zij stelde dat Nederland op afzienbare termijn een joods-christelijk-islamitische traditie zou kunnen hebben. Zij werd voor haar stelling dat ook de islam de basis kan gaan vormen voor de Nederlandse samenleving echter door de VVD en de andere rechtse partijen fel van repliek geziend.

Met zowel Wilders als met Vogelaar ben ik het oneens, maar wel begrijp ik waar zij beiden op inspelen, namelijk het bevorderen van de nationale identiteit. Het bestaan van deze identiteit is belangrijk. Toen Maxima sprak over dé Nederlandse identiteit of eigenlijk over het gebrek aan deze identiteit, was het hele land spontaan van de leg. Dat is ook begrijpelijk, want het raakt onze gevoelige snaar, namelijk dat wij weinig besef hebben van onze tradities en historie. Nederland is van oudsher gestoeld op de joods-christelijke traditie. Niemand kan het tegendeel beweren. Maar we hebben ons ook vrijgevochten van het geloof tijdens de Verlichting. En ik denk bovendien dat de orthodoxie vanuit de islam, zoals deze zich in toenemende mate in Nederland manifesteert, loodrecht ingaat tegen die vrijheden en rechten die we hebben gewonnen, bijvoorbeeld het scheiden van kerk en staat, de gelijkheid van man en vrouw of de rechten van homoseksuelen.

Maar moeten we onze joods-christelijke historie dan in de Grondwet verankeren? Onze huidige Grondwet werd lang geleden ingevoerd. De teksten werden toen geschreven en passen in de toenmalige tijdgeest. De eerste Grondwetten aan het begin van de negentiende eeuw bevatten – zoals de huidige Grondwet dat nog steeds bevat – de positie van de vorst en de staatsinrichting. Daarnaast werden de belangrijkste vrijheden vastgelegd in de Grondwet. Gelijkheid voor de wet, maar ook vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting zijn belangrijke vrijheden.

Verlichtingsdenkers stellen dat de vrijheid van gedachte, meningsuiting en expressie voorop staat. Daarna komt het gelijkheidsgrondrecht, en daarna pas de vrijheid van godsdienst. Deze laatste is eerder onderdeel van de vrijheid van meningsuiting dan dat op basis van dit artikel andere artikelen zouden moeten wijken. Fortuyn stelde dat artikel I Gw., het antidiscriminatieverbod, best afgeschafte kan worden in de context van het conflict wat dit verbod geeft met de vrijheid van meningsuiting. Hij werd om deze uitspraken verketterd. Soms zijn grondrechten echter inderdaad met elkaar in strijd en een rechter moet in dat geval het ene recht boven het andere recht stellen. Overigens dient opgemerkt dat als plafond van deze vrijheid van meningsuiting altijd het strafrecht bestaat voor die situaties waarin de vrijheid van meningsuiting in strijd komt met het wetboek van strafrecht.

Als deze vrijheden nader bekeken worden dan valt op dat deze het individu centraal stellen en dat is niet toevallig. De Verlichting was gericht op het losraken van het juk van het religieuze denken. In dat denken staat God en de gemeenschap centraal. Het individu komt daarna. Tijdens de Verlichting werd juist het individu voorop gesteld. Spinoza, Nederlands filosoof uit de zeventiende eeuw, en voorman van de radicale verlichting zei: 'Het doel van de staat is *derhalve in werkelijkheid de vrijheid*'. Dat deze revolutionaire overwinning van de individuele mensenrechten grondwettelijk vastgelegd werden past dan ook feilloos in de tijdgeest. Bekeken moet worden waarom de Grondwet in 1798 in Nederland werd ingevoerd. Nederland ontwikkelde een Grondwet voor de toenmalige Bataafse Republiek, in naam weliswaar zelfstandig, maar nauw verbonden met het Franse rijk. Naar Frans voorbeeld volgde in de Nederlandse Grondwet ook de scheiding van kerk en staat. Met andere woorden, de Verlichting bracht Nederland een roep om secularisme en meer individuele vrijheid ten opzichte van geloof en staat.

Dat individuele vrijheden botsen met de religieuze waarden zal geen verrassing zijn. De vrijheid van gedachten is direct in strijd met de verkettering die vanaf de vroege Middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie plaatsvond. Maar ook kort geleden botsten onze grondwettelijke principes met die van de 'joods-christelijke' traditie. Bij de stemming voor de invoering van het homohuwelijk, een

wetsvoorstel ingediend op basis van artikel I van de Grondwet: gelijkheid voor de wet, werd door de (kleine) christelijke partijen tegengestemd. Eén van de regeringspartijen op dit moment, de Christenunie, heeft bovendien recentelijk laten weten nog steeds tegenstander te zijn van het homohuwelijk.

Overigens bestaat er een belangrijk nuanceverschil tussen de Verlichting en atheïsme. De Verlichting keerde zich niet tegen het geloof *an sich*. Integendeel, de Verlichting keerde zich tegen de claim van het geloof op de absolute waarheid en dat is een belangrijk verschil.

Kortom, individuele grondrechten zijn geen direct voortvloeisel uit het religieus denken, maar eerder een overwinning op dit gemeenschapsdenken. Het opnemen van een verwijzing naar onze joods-christelijke traditie in onze 'liberale' Grondwet lijkt dan ook een 'contradictio in terminis' te zijn.

Deze principiële en historische discussie is echter niet puur theoretisch, zij bevat ook actuele maatschappelijke relevantie. Premier Balkenende werd destijds tijdens het debat over de Europese Grondwet teruggefloten door de Eerste Kamer. Sinds de laatste verkiezingen echter zijn er belangrijke verschuivingen geweest in de politieke kleur van de Kamer. De voormalige liberale regeringspartijen VVD en D66 hebben plaatsgemaakt voor de Christenunie en de PvdA. Het kabinetsbeleid heeft een omslag gemaakt van sociaal-liberaal beleid naar een rots-

vast geloof in de maakbaarheid van onze samenleving. De christelijke traditie staat hoog in het vaandel. En natuurlijk is deze traditie ook de oorsprong van onze moderne geschiedenis. En natuurlijk brengt een groter besef van deze gezamenlijke traditie een grotere nationale identiteit met zich mee. Maar het opnemen van deze traditie in de Grondwet is de verkeerde weg.

Zorgelijk ben ik als ik denk aan de gevolgen. Namelijk dat datgene wat wij wonnen tijdens de Verlichting, datgene wat nu juist de pure basis vormt van onze rechtsstaat en onze Grondwet, namelijk de individuele vrijheid en een seculiere staat, in het gedrang komt. Wij wonnen deze voorrechten ooit ten faveure van de macht van religie en staat. Maar de bedreiging van deze rechten ligt op de loer. We moeten ons teweerstellen tegen de toenevende orthodoxie vanuit de islam, die onze fundamentele vrijheden bedreigt. Dan moeten wij natuurlijk niet terug gaan grijpen naar onze eigen orthodoxe wortels. Dat is niet de weg. Het werkt zelfs averechts.

'De ideale politieke orde is, met andere woorden, een 'constitutie van vrijheid' en een constitutie (iura) is 'de ziel van het soevereine lichaam (anima imperii)', Spinoza.

Drs. A. Nicolai heeft sinds november 2006 voor de VVD zitting in de Tweede Kamer. Daarvoor was hij onder andere staatssecretaris voor Europese Zaken en Minister van Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties.

HOE WAARDEVOL IS ONZE NATIONALE IDENTITEIT?

MARIUS WESSELS

Op 24 september jongstleden wist prinses Maxima met haar toespraak tijdens de presentatie van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland* het hele land in rep en roer te brengen. De prinses vertelde over haar tevergeefse zoektocht naar de Nederlandse identiteit de afgelopen zeven jaar. Ze was tot de conclusie gekomen dat Nederland te veelzijdig was om in één cliché te vangen, dé Nederlander bestond niet in de ogen van Maxima. Premier Balkenende zag geen enkel bezwaar in deze uitspraak en keurde de volledige toespraak goed. Velen dachten daar echter heel anders over. Maxima wist met haar stellingname vriend en vijand tegen zich in het harnas te jagen – zelfs een aantal trouwe oranjeverenigingen tekenenden protest aan. Marius Wessels onderzoekt in zijn artikel de aspecten van de Nederlandse identiteit en vraagt zich af hoe waardevol deze nationale identiteit eigenlijk is. Hij komt daarbij tot een heel ander oordeel dan onze toekomstige koningin.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid relateert in een drietal onlangs uitgebrachte rapporten het belang van onze nationale identiteit. Ook prinses Maxima deed aan die relativisering driftig mee, in een voordracht die onder meer door Balkenende was goedgekeurd, en dat terwijl koningin Beatrix enkele decennia eerder nog een lans had gebroken voor het belang van de nationale identiteit.¹ Het is bedroevend dat de roep om meer aandacht voor onze nationale identiteit al weer met relativerende rapporten en badinerende voordrachten wordt beantwoord voordat een serieuze poging is gedaan vast te stellen wat de inhoud is van die nationale identiteit. Men kan inmiddels ook vraagtekens zetten bij de exercitie 'Canon van Nederland' waarbij allerlei episodische uit de Nederlandse geschiedenis zijn geselecteerd maar

waarbij elke samenhang lijkt te ontbreken. Of het nog slechts op de tekentafel bestaande museum voor nationale geschiedenis iets wezenlijks zal melden over onze nationale identiteit is vooralsnog buitengewoon onzeker. De roep om meer aandacht voor de Nederlandse nationale identiteit vormde de opstap naar het instellen van de canon van Nederland en naar de besluitvorming over een museum voor nationale geschiedenis. Ook om die reden kan een nieuwe presentatie van de Nederlandse geschiedenis aan de Nederlandse bevolking als mislukt worden beschouwd wanneer daarbij niet ruim aandacht wordt besteed aan het bijzondere karakter van die geschiedenis. Voor degene die enige positieve belangstelling aan de dag legt voor onze nationale identiteit, blijkt de Nederlandse geschiedenis juist zeer veel waardevols op te leveren.

Opvallend is dat juist prominente buitenlandse historici, vanuit hun vertrouwde met geheel andersoortige nationale geschiedenissen elders, vaak aandacht besteden aan het bijzondere karakter van de Nederlandse geschiedenis. Zo verklaarde de Engelse historicus Simon Schama in 1987 dat ons land een 'zeer eigen cultuur en een unieke geschiedenis' heeft, 'die in niets lijkt op die van de omliggende landen'.² En de meest prominente hedendaagse geschiedschrijver met bijzondere belangstelling voor Nederland, de Engelsman Jonathan Israel, stelde kort geleden 'dat met de (Nederlandse) Opstand het begin werd gelegd van de idee van volksovereiniteit en vrijheid van denken. Leer kinderen dat de opstand een grote stap was in de ontwikkeling van de tolerantie die het denkers als Spinoza mogelijk maakte om in de Republiek de Radicale Verlichting te beginnen'.³ Ook Israel heeft nadrukkelijk oog voor het bijzondere karakter dat ons land lange tijd heeft gehad, tenminste in de periode tussen het midden van de 16e eeuw tot het begin van de 18e eeuw. Nog te weinig Nederlandse historici benadrukken het bijzondere karakter dat ons land lange tijd

heeft gehad, hoewel er zeker ook positieve uitzonderingen zijn te noemen.⁴

Wie het bijzondere karakter van de Nederlandse geschiedenis in beeld wil brengen, zal reeds bij de Middeleeuwen moeten beginnen. Daarbij kan nu al worden betreurd dat in de canon van Nederland geen aandacht is besteed aan de relatief beperkte invloed van het feodalisme in ons land gedurende de Middeleeuwen. Men had nadrukkelijk aandacht kunnen besteden aan de ontginning vanaf circa het jaar 1000 van het grote gebied tussen de duinen in het westen en de Utrechtse Heuvelrug in het oosten. Daar werden de laagliggende, drassige gronden ontgonnen door personen die vervolgens de ontgonnen gronden in eigendom kregen. Dat gegeven werd in 1956 in een baanbrekend proefschrift beschreven door de Nederlandse historicus Hendrik van der Linden.⁵ Ook in diverse andere regio's van wat nu Nederland heet, deden zich ontwikkelingen voor die de invloed van de middeleeuwse feodaliteit beperkt hielden. De invloed van die feodaliteit op de maatschappelijke ontwikkelingen hier was sowieso veel geringer dan diverse generaties hebben meegekregen die zijn grootgebracht met schoolplaten van hautaine ridders en jonkvrouwen enerzijds en horige, onderdanige boeren anderzijds. Eerst de relatief zelfstandige boerenstand in diverse gewesten en vervolgens vooral de naar steeds meer zelfstandigheid strevende burgerij in de steden, die haar welvaart in toenemende mate ontleende aan internationale handel, vormden de belangrijkste onderscheidende kenmerken van ons land in de Middeleeuwen. Zeker, ook in bijvoorbeeld Vlaanderen en het Noorden van wat nu Italië is, was in de Middeleeuwen sprake van invloedrijke en naar zelfstandigheid strevende steden, maar juist bij ons kreeg het prat gaan op eenmaal verworven rechten ook nog eens een organische voortzetting in de onafhankelijkheidsstrijd tegen het in de loop van de 16e eeuw overal om zich heen grijpende absolutisme van de grote vorstenhuizen.

De strijd tegen het absolutisme werd hier mede gevoerd onder het vaandel van het protestantisme. Opvallend daarbij was dat veelal sprake was van een samengaan van een protestantse gezindheid op godsdienstig gebied met een vasthouden aan eerder verkregen rechten op staatkundig gebied. 'Ey laet niet nemen uyt u hant u previligien toch; maar thoont u elck een man vol

moet, in't houden van u wetten; boven al dient God.....' enz.⁶ Godsgeloof en gehechtheid aan verkregen rechten gingen hand in hand. Toen een aantal decennia eerder, namelijk in 1534/1535, radicale wederdopers in hun godsdienstige bevoegenheid ook nog eens de maatschappelijke structuur omver wilden werpen, konden zij rekenen op een doeltreffende repressie. Trouwens ook in de 17e eeuw gold nog dat de gedoogpraktijk op godsdienstig gebied ophield waar de openbare orde in het gedrang kwam.⁷

Maar het protestantisme was niet de enige geestelijke drijfveer bij de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd. Ook het streven naar meer tolerantie op geestelijk gebied vormde een belangrijke factor. Bij de Unie van Utrecht (1579) was reeds de vrijheid van geweten in de sfeer van de huiselijke godsdienstoefening vastgelegd. Uiteindelijk werd hier een burgerrepubliek gevormd die sterk op overzeese handel was georiënteerd, die het protestantisme een belangrijke plaats toekende en die tegelijkertijd een aanzienlijke mate van tolerantie kende. Daarbij bestond hier ook relatief veel ruimte om allerhande meningen te uiten. In de Republiek waren tal van drukkerijen actief die een veelheid aan boeken, periodieken en pamfletten produceerden. De mogelijkheid om allerhande meningen te verkondigen was hier groter dan in de meeste andere Europese landen ook al was er zeker geen sprake van een volledige vrijheid van meningsuiting.

Vooraf de naar absolute macht strevende vorsten van andere landen hadden een afkeer van de staatkundige resp. maatschappelijke situatie hier. Antipathie ging daarbij samen met jaloezie jegens de Nederlandse handelsbloei. In de beschrijving in de canon van Nederland van de prestaties van Michiel de Ruyter had men eigenlijk veel meer aandacht moeten besteden aan de tegenzin die aan de hoven van Lodewijk XIV en Karel II tegen ons land bestond. Die antipathie resulteerde in een (vooral) Frans-Engelse aanval op ons land (1672) die moest leiden tot de vernietiging van de staatkundige fundamenteën van de Nederlandse Republiek.⁸ Michiel de Ruyter was mede daarom in de Europese context bijzonder omdat hij als vlootvoogd van zeer eenvoudige komaf (burgerlijk bij uitstek) belangrijk heeft bijgedragen aan het afslaan van de aanvallen van (vooral) Engeland en Frankrijk, die door vorstelijk-hautaine antipathie en door commerciële jaloezie

werden ingegeven. De vlootvoogden op de Engelse en Franse vloten die in 1672 de Republiek belaagden, hadden overigens allen een adellijke achtergrond. Een aantal jaren later, in 1688, werd door een enorme militaire krachtspanning vanuit diezelfde Republiek een eind gemaakt aan de pogingen van de Engelse koning Jacobus II om zijn vorstelijke macht te vergroten. Vrees voor een nieuwe, gecombineerde aanval op ons land door Frankrijk en Engeland speelde daarbij een belangrijke rol. De aldus van hieruit gerealiseerde *Glorious Revolution* in Engeland kwam uiteindelijk vooral ten goede aan het Engelse parlement.⁹ Vermeldenswaardig is hier ook de invloed die vanuit de Nederlandse Republiek is uitgeoefend op de vorming van het kapitalistische en relatief tolerante karakter van Nieuw Amsterdam (dat vervolgens New York ging heten) en op de mogelijkheden van de ingezetenen daar om op te komen tegen bestuurlijke willekeur.¹⁰

De relatief grote tolerantie in de Nederlandse Republiek maakte het mogelijk dat vooral hier (door vrijdenkers als Spinoza, Koerbagh, Meijer, Van den Enden en Bayle) een radicale vorm van verlicht denken werd ontwikkeld waarbij oude religieuze dogma's en het in grote delen van Europa diep ingeroeste denken over de voorrechten van vorsten, adel en geestelijkheid ten principale ter discussie werden gesteld en het gedachtengoed werd ontwikkeld dat uiteindelijk wezenlijk zou bijdragen aan de diverse onderdelen van de Atlantische revolutie zoals de Amerikaanse revolutie van 1776, de Franse revolutie van 1789 en de liberale revoluties van 1848.¹¹ Daarbij mag ook niet worden vergeten dat van de diverse liberale revoluties van 1848, juist de Nederlandse revolutie van dat jaar een succesverhaal bij uitstek vormde.

Het burgerlijke karakter van ons land, werd in de periode van de Nederlandse Republiek ook opgemerkt door buitenlandse gasten. Een Engelse bezoeker merkte in 1658 op: 'The Dutch behave as if all men were created equal.'¹² Op die uitspraak valt het nodige af te dingen, maar in de Republiek werd die gelijkheid wel veel dichter benaderd dan in de meeste andere Europese landen. Sommige buitenlanders van hoge afkomst ergerden zich aan het gebrek aan egards waarmee ze vaak door bewoners van ons land werden bejegend.¹³ Overigens viel hen ook regelmatig de zelfstandige positie van vrouwen op (die wellicht in de hand werd gewerkt door de vaak langdurige afwezig-

heid van hun mannen wanneer die het zeegat hadden gekozen).¹⁴ Ook in de Nederlandse kunstuitingen van die tijd stond de burger centraal. Terwijl de kunst in andere belangrijke Europese landen meest ten dienste stond van het Koninklijke hof en van de adel, werden hier doorgaans gezeten burgers op portretten afgebeeld en vormde ook het gewone leven in kroegen en op kermissen een dankbaar onderwerp van de schilders. Die Nederlandse schilderkunst is ook wel geduid als 'de poëzie van het dagelijks leven'.¹⁵ Daarnaast konden kunstuitingen evenzeer het glorieuze karakter weerspiegelen van het burgerbestuur. Zo gold het indrukwekkende Amsterdamse stadhuis dat in het midden van de 17e eeuw op de Dam werd opgetrokken als de verzinnebeelding van de trots van de Amsterdamse burgerregenten. Dat alles neemt niet weg dat ook de adel in de 17e-eeuwse Republiek nog een rol van enige betekenis speelde, vooral in de landelijke gewesten.

Belangwekkend is ook de vroege voorkeur die in ons land reeds lange tijd bestond voor vrije handel, zeker waar het handel binnen Europa betrof. Terecht wees de grote 19e-eeuwse historicus Fruin op het verband tussen burgervrijheid en vrije handel.¹⁶ In Amsterdam, de grootste handelsstad van de Republiek, ontbraken al vroeg, anders dan in andere handelssteden als bijvoorbeeld Brugge, Antwerpen en Lübeck, koopmansgilden en stapelrechten. Er werden geen bijzondere voorrechten gegund aan specifieke groepen kooplieden en alle kooplieden moesten er gelijk behandeld worden.¹⁷ In de belangrijke handel op de Oostzee had men zich in steeds mindere mate gehouden aan de regels die kenmerkend waren voor de Duitse Hanze, die door steden als Lübeck werd gedomineerd. Reeds in 1590 verklaarden de Staten-Generaal 'Hoevele dese landen gelegen is ende van allen ouwden tijden gelegen is geweest aen de vrije navigatie ende trafficque als wesende de siele ende het leven van het welvaren van deze landen.'¹⁸ Een stad als Amsterdam had in 1596 ook volstrekt geen behoefte aan een blokkade van de toenmalige vijanden Spanje en Portugal, zoals toen door Engeland en Frankrijk in 1596 aan de Republiek werd voorgesteld.¹⁹ Niet toevallig werd hier door Hugo de Groot in 1609 de *Mare Liberum* (vrije zee) gepubliceerd en niet toevallig werd vanuit de Nederlandse diplomatie in oktober 1670 (dus ruim een eeuw vóór het uitkomen van Adam Smith's *Wealth of Nations*) een memorandum aan de Franse auto-

riteiten aangeboden dat een theoretisch pleidooi voor de vrije handel behelste.²⁰

Minister Plasterk verklaarde op 1 juli jl., bij de herdenking van de afschaffing van de slavernij, dat Nederland te weinig aandacht besteedt aan het eigen slavernijverleden. Dat zou door de Nederlanders niet zijn verwerkt. Inderdaad vormt de Nederlandse betrokkenheid bij de slavernij een lelijke smet op het blazoen van ons land, dat zich zo graag op zijn vrijheid liet voorstaan. Toch moeten bij die betrokkenheid wel enkele kanttekeningen worden gezet. Het aandeel van ons land in de internationale slavenhandel zou nog relatief beperkt kunnen worden genoemd wanneer men die vergelijkt met het Nederlandse aandeel in het totaal van de intercontinentale handelsstromen. Desalniettemin zijn de absolute aantallen nog schrikbarend genoeg. Zo zouden in de 17e en 18e eeuw door Nederlanders 500.000 slaven van Afrika naar Amerika zijn vervoerd. Dat zou dan neerkomen op 5 procent van het Atlantische slavenvervoer.²¹ Opvallend is het gegeven dat in ons land nooit slavenmarkten zijn gehouden, zoals die onder meer wel in Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk zijn gehouden. Slaven die op een schip dat in 1596 op de Portugezen was buitgemaakt, vervolgens in Middelburg aan wal kwamen, werden (voor zover bekend) vrijgelaten.²² Georganiseerde slavernij heeft hier te lande nooit bestaan. Dat zou te zeer in strijd zijn geweest met het vrije karakter van de Nederlandse republiek. Wel was het natuurlijk zeer hypocriet dat slavernij in onderworpen gebieden buiten Europa wel volop werd toegestaan. De Nederlandse betrokkenheid bij de slavernij vormt hoe dan ook een zwarte bladzijde van de Nederlandse geschiedenis.

Wanneer men de Nederlandse geschiedenis vergelekt met hetgeen elders in Europa gebruikelijk was, dan mag men datgene waardoor (vooral) de Nederlandse Republiek zich in positieve zin onderscheidde, best duidelijk benoemen. In dat opzicht is het ook een goede zaak dat er weer steeds meer positieve aandacht komt voor het werk van Johan Huizinga.²³ Juist ook Huizinga heeft benadrukt dat de vrijheid de gist van onze natie is geweest en dat de eenheid van het Nederlandse volk bovenal gelegen is in zijn burgerlijk karakter. Een relatief grote mate van burgervrijheid, van rechtsgelijkheid, van vrijheid om uiteenlopende meningen te uiten, van toler-

antie op godsdienstig gebied en van het praktiseren van vrije handel kunnen daarbij als belangrijke kenmerken worden beschouwd. Daarmee onderscheidde ons land zich lange tijd van de meeste andere Europese landen en dat dient dan ook een majeur aandachtspunt te zijn bij de discussies over onze nationale identiteit, bij de invulling van de canon van Nederland en bij de inrichting van het museum voor nationale geschiedenis.

Juist ook ons land kan prat gaan op een nationale identiteit waarbij verworvenheden uit het verleden nog volop inspiratie kunnen geven in het heden.

Drs. M. Wessels is senior beleidsmedewerker van de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Hij is auteur van De Nederlandse traditie van vrijheid, verkrijgbaar bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 Beatrix verklaarde op 17 november 1982 tijdens een staatsbezoek aan Groot-Brittannië: 'Alleen als wij zelfbewust onze identiteit kennen, kunnen wij goede Europeanen worden; voor een heilzame samenwerking is het zelfs voorwaarde. Slechts uit het eigen fundament kunnen wij bouwen naar het Europa van vandaag en morgen.'
- 2 'Een aroma van zonde en vis', interview met Simon Schama in: *NRC-Handelsblad*, 14 augustus 1987.
- 3 'De nationale geschiedenis is een mijnenveld'; interview met Jonathan Israel in: *Elsevier*, 7 juli 2007.
- 4 Een saillant voorbeeld in positieve zin is het boek van Karel Davids en Jan Lucassen (ed.), *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective*, Cambridge, 1995; vgl. bijv. ook de paragraaf 'Nederland een wonder' in Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650, Bevuchten eenheid*, Amsterdam, 1999, pp. 129 en 130.
- 5 Hendrik van der Linden, *De Cope, bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen, 1956.
- 6 Uit het lied 'O Nederland! Let op u saeck' in: Adriaen Valerius, *Nederlandsche Gedenck-clanck*, Amsterdam, 1947, p. 100.
- 7 Dat gedoogbeleid verschilde overigens nogal van stad tot stad. Zie bijv.: Frijhoff en Spies, *1650, Bevuchten eendracht*, p. 180. In de 18e eeuw werd die gedoogpraktijk steeds algemener.

- 8 Zie: Pieter Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam III*, Amsterdam, 1962, pp. 711-713.
- 9 Zie: J. Israel (ed.), *The Anglo-Dutch moment*, Cambridge, 1991.
- 10 Zie: D. J. Maika, *Commerce and community, Manhattan merchants in the seventeenth century*, New York, 1995; Russell Shorto, *The island at the centre of the world*, New York, 2004.
- 11 Over de invloed van het radicale gedachtegoed van Spinoza en zijn kring, Bayle e.a. heeft Jonathan Israel inmiddels twee delen van een trilogie gepubliceerd: *Radical Enlightenment* (2001) en *Enlightenment Contested* (2006).
- 12 Ontleend aan G.Dorren, 'De eerzamen' in: R.A.M. Aerts en H. te Velde (red.), *De stijl van de burger*, Kampen, 1998, p. 75.
- 13 J. Israel, *The Dutch republic*, Oxford, 1995, pp. 1 en 2.
- 14 Zie: Israel, *The Dutch republic*, pp.677 e.v., S. Schama, *The embarrassment of riches*, New York, 1987, pp.402 e.v.; A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de gouden eeuw, deel I – Het dagelijks brood*, Assen, 1978-1980, p. 18.
- 15 F.Hannema, *Gerard Terborgh*, Amsterdam, 1943, p. 20.
- 16 R.Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, Den Haag, 1941, p. 203.
- 17 Zie: O.Gelderblom, *The decline of fairs and merchant guilds in the low countries 1250-1650* (internet), pp. 31-32 en 34-35.
- 18 Citaat ontleend aan: W.D. Voorthuijsen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het mercantilisme*, Den Haag, 1964, p. 2.
- 19 Ibidem, p. 338.
- 20 H.A. van Dijk, *Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie, Handelingen met Frankrijk en Spanje in de jaren 1668-1672*, Utrecht, 1851, pp. 142 e.v.
- 21 Zie o.m. het uitgebreide lemma over slavernij in: J.Ph. de Palm, *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, Zutphen, 1985.
- 22 Zie bijv.: <http://www.zeeuwsarchief.nl/nieuws/slavernij.htm>.
- 23 Jos Palm, 'Heimwee naar de aanpak van Huizinga', in *Trouw*, 9 juni 2007.

LIBERALEN EN RELIGIE

STEFAN PAAS

Als protestants christen heb ik veel sympathie voor het liberalisme. De liberale nadruk op individuele vrijheid en verantwoordelijkheid ligt me na aan het hart. Tegelijk moet ik constateren dat de Nederlandse liberalen de laatste jaren steeds meer onder invloed zijn gekomen van anti-religieuze denkers. Door geharnaste atheïsten als Ayaan Hirsi Ali, Herman Philipse en Paul Cliteur wordt voortdurend gewezen op het gevaar van 'religie', een term die meestal zonder onderscheid wordt gebruikt. In 2005 verscheen het *Liberaal Manifest. Om de vrijheid* (VVD), met kritiek op het bijzonder onderwijs, een voor gelovigen onvoordelige rangschikking van grondrechten en onheilspellende verwijzingen naar het mogelijk gevaar van religieus fanatisme.

Voor mij is dit een goede reden om het liberalisme eens kritisch te bekijken. Ik doe dat in de hoop dat ik zaken kan aanreiken waarmee liberale lezers hun winst kunnen doen. In mijn ervaring zijn het vaak kritische buitenstaanders die ons helpen onze eigen gedachten te verhelderen, beter te onderbouwen of eventueel te wijzigen. Als gezamenlijke bewoners van het huis dat Nederland heet, kunnen we elkaar moeilijk een betere dienst bewijzen. In mijn artikel wil ik eerst wat kanttekeningen zetten bij liberale ideeën over wat eigenlijk een democratische rechtsstaat is. Vervolgens voer ik een pleidooi voor het serieus nemen van godsdienst als een belangrijke factor in zo'n staat.

DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

In het publieke debat is er in Nederland momenteel veel te doen over belangrijke bouwstenen in ons politieke stelsel, zoals de scheiding tussen kerk en staat en de vrijheid van meningsuiting. Daarbij wordt soms de indruk gewekt alsof we dit soort bouwstenen te danken hebben aan de Verlichting en dat het liberalisme – als product van

de Verlichting – die bouwstenen op hun plek heeft gelegd. Dit beeld klopt niet en voor het vervolg van mijn verhaal is het belangrijk om dat te onderstrepen.

Er zijn verschillende zaken die we beschouwen als onmisbaar in een moderne staat. Bijvoorbeeld de *rule of law*, de scheiding tussen kerk en staat, democratische besluitvorming, het beslechten van meningsverschillen via debat en overleg, bepaalde rechten en vrijheden van burgers en het geweldsmonopolie van de overheid. Al deze elementen van de moderne staatsordening hebben een lange geschiedenis, minstens vanaf de Middeleeuwen en soms nog langer. Dit zijn dus geen moderne uitvindingen, vruchten van de Verlichting of ideeën van het liberalisme. Al deze bouwstenen van ons staatsbestel hebben hun oorsprong in het christelijke Europa en ze zijn voor het grootste deel in de grondverf gezet door christelijke denkers.¹ Natuurlijk wil dat niet zeggen dat al die instituties in hun huidige vorm christelijk zijn. Zij hebben een lange geschiedenis doorgemaakt en zijn er veel meer invloeden geweest, waaronder die van het liberalisme. Maar ik vind het belangrijk om te zeggen: de heipalen waarop ons staatsbestel rust, staan vrijwel allemaal in de bodem van de christelijke traditie van het westen. We moeten niet doen alsof met de Verlichting of met de opkomst van het liberalisme pas het licht over bijgeloof, tirannie en fanatisme is aangebroken, zoals in liberale apologetiek nogal eens gebeurt.

Het is ook goed om vast te stellen dat ons staatsstelsel *grosso modo* wordt ondersteund door vrijwel alle partijen en groepen in Nederland. Ook door de christelijke partijen. Er is een brede overeenstemming dat we hier een stelsel hebben dat misschien niet ideaal is, maar toch ook niet zo slecht. In elk geval hebben we momenteel niets beters. De toewijding aan al die principes die ik hierboven heb genoemd is breed gedeeld en diep geworteld. Maar ik zeg er met nadruk bij: dat wil niet zeggen dat

al die groepen en stromingen in Nederland ons politieke stelsel om dezelfde redenen waarderden. Mensen kunnen verschillende redenen hebben om bijvoorbeeld democratische besluitvorming te waarderden. De één doet het misschien omdat hij een groot vertrouwen heeft in de mens en de ander juist omdat hij mensen te slecht vindt om toe te staan dat macht teveel wordt geconcentreerd bij één persoon. De één doet het met hartstocht en de ander uit pragmatisme. Maar mijn punt is: het is niet zo belangrijk waarom mensen ons politieke stelsel waarderden; het belangrijkste is dat zij dat doen. Wij hebben – om een term van John Rawls te gebruiken – een ‘constitutie-nale consensus’.² Dat wil zeggen: een vérgaande overeenstemming over de manier waarop dit land geregeerd moet worden, over de manier waarop besluiten genomen moeten worden en over bepaalde rechten en vrijheden, zonder dat we dezelfde redenen hebben om dat te doen. Ik vind dat eigenlijk wel genoeg, omdat zo’n vorm van consensus optimaal recht doet aan de grote verscheidenheid tussen mensen in een pluralistische samenleving. Mensen worden op deze manier niet overvraagd. Op dit punt verkeer ik echter op gespannen voet met liberale intuïties. Liberalen, onder wie Rawls zelf, zijn doorgaans uit op een sterkere mate van consensus dan een louter constitutionele.

DE LIBERALE ZOEKTOCHT NAAR CONSENSUS

Wij moeten ons ‘allereerst realiseren’, aldus het Liberaal Manifest, ‘dat het politieke liberalisme is ontstaan als antwoord op de godsdienstoorlogen die Europa in de zestiende en zeventiende eeuw verscheurden’.³ Als historische conclusie is dit aanvechtbaar,⁴ maar als liberale geloofsbelijdenis heel herkenbaar. Het is een diepgewortelde liberale angst dat de samenleving opnieuw uit elkaar valt in elkaar bestrijdende religieuze partijen. Nu de kwestie van religie zich in onze samenleving opnieuw aandient in de onwennige gedaante van de islam, herleven deze sentimenten.

Het klassieke liberale antwoord op die angst is een zoektocht naar een door alle burgers gedeelde morele grondslag en morele taal (Cliteur spreekt van een ‘moreel Esperanto’), waarop een stabiel politiek bestel kan worden gebaseerd. Een krachtig centraal bestuur, volgens principes waarmee iedere burger uit vrije wil en eigenbe-

lang kan instemmen, is de droom. De motivatie daarachter is het neutraliseren van de dreiging van (godsdienstig) pluralisme. Sommige moderne liberalen, die meer doordrongen zijn van het feit dat ‘universele’, ‘neutrale’ en ‘onafhankelijke’ inzichten en morele talen niet bestaan, kiezen doorgaans een meer pragmatische weg. Zo zoekt ook John Rawls naar een gedeelde morele taal waarop het recht kan worden gebaseerd, maar die taal moet niet worden afgeleid uit de rede of uit het utiliteitsbeginsel, maar uit de publieke cultuur zelf. Rawls erkent dat mensen in redelijkheid met elkaar van mening kunnen verschillen over tal van belangrijke zaken. Het gaat niet aan om mensen ‘onredelijk’ te noemen, omdat zij niet liberaal zijn. Maar niettemin leven deze verschillende mensen samen in een liberale democratie. Dit veronderstelt dat zij toch wel het een en ander gemeen hebben. Het ideaal is daarom dat burgers met elkaar discussiëren over staatkunde en recht op basis van deze algemeen geaccepteerde waarheden en praktijken.⁵ Deze publieke taal moet los staan van de levensovertuigingen (‘comprehensive doctrines’) van de burgers. Op deze manier krijgt geen enkele levensovertuiging – islamitisch, liberaal, socialistisch of atheïstisch – het voor het zeggen in het publieke domein.

Zo voldoet Rawls ogenschijnlijk aan het liberale streven om een ‘neutrale’ taal te vinden, onafhankelijk van specifieke levensbeschouwingen. Tegelijk voorkomt hij dat hij bepaalde levensovertuigingen van burgers moet wegzetten als irrationeel of bijgelovig. Rawls streeft naar een liberalisme dat niet afhankelijk is van godsdienstkritiek. Hij kan zich onthouden van een oordeel over wat mensen geloven, omdat dit niet relevant is voor de inrichting van de staat. Het is belangrijk om op te merken dat Rawls hiermee ook het liberalisme zelf erkent als een ‘comprehensive doctrine’, die evenmin als andere ‘doctrines’ het recht heeft het publieke domein te domineren. De staat moet bijvoorbeeld geen liberaal mensbeeld (of welk ander mensbeeld dan ook) uitventen. De vraag is natuurlijk wel welke staatkundige en juridische principes nu precies zullen voortvloeien uit de publieke cultuur. Met andere woorden: wat voor soort morele taal zal het resultaat zijn van onze bezinning op algemeen geaccepteerde waarheden en praktijken? En welke opvatting van recht zal worden verklaard tot de neutrale en algemeen

inzichtelijke basis van ons staatsbestel? Immers, er zijn heel wat definities van recht in omloop in onze cultuur.

In een overtuigende analyse heeft Paul Brink laten zien dat Rawls hier ongemerkt toch weer liberale overtuigingen binnensmokkelt. De politieke conceptie van 'recht' die volgens Rawls zal opkomen uit een objectieve analyse van onze politieke cultuur, zal *liberaal* van aard zijn – dat wil zeggen procedureel. Brink laat ook zien dat dit eigenlijk niet te voorkomen was, omdat Rawls stevig in de liberale traditie blijft staan door te veronderstellen dat onze politieke cultuur gebaseerd moet zijn op consensus. Bovendien ontkent Rawls impliciet de complexiteit van onze culturele tradities, door aan te nemen dat onze politieke cultuur in wezen liberaal van aard is. Zo meent uiteindelijk ook Rawls dat het niet voldoende is dat mensen een politieke conceptie van recht aanvaarden in de praktijk. Zij moeten deze aanvaarden *om dezelfde redenen*. Net als liberalen vóór hem blijft Rawls zoeken naar een consensus waarin burgers overeenstemmen, *ondanks* hun pluralisme. Rawls staat hiermee in de lijn van Hobbes, die zocht naar een staatkundige vormgeving van een niet-pluralistische gemeenschap, gebouwd op een gedeelde morele consensus, met een gezamenlijke morele taal.⁶ In Rawls' visie moet die morele taal liberaal zijn, omdat alleen een liberale visie de 'most divisive issues' verwijderd van de politieke agenda.⁷ Maar voor die stelling is argumentatie nodig, want waarom zou vreedzame samenwerking tussen burgers alleen door een liberale rechtsidee gewaarborgd kunnen worden? Rawls sluit zich hier aan bij de bekende liberale 'kies-ons-of-de-chaos'-retoriek.

Een belangrijk bezwaar tegen de liberale organisatie van het staatkundig debat, wordt aangevoerd door de zogeheten 'integralisten'.⁸ Wanneer mensen wordt gevraagd om een onderscheid te maken tussen wat zij geloven (hun 'comprehensive doctrines') en welke argumenten zij aanvoeren in het publieke debat, zijn burgers in het nadeel bij wie de politieke standpunten onlosmakelijk verbonden zijn met hun levensovertuiging. Dit zijn mensen die politiek actief willen zijn, die een warm hart hebben voor de publieke zaak en bijdragen willen leveren aan het debat, maar die dat niet willen en kunnen doen op basis van argumenten die zij ontlenen aan het een of andere 'neutrale' Esperanto. Er zijn mensen die vanuit hun

diepste overtuigingen niets zien in zo'n tweedeling en die niet geloven in neutrale definities van moraliteit, recht en politiek.⁹ Zij willen hun politieke activiteit vormgeven vanuit hun levensovertuiging, omdat zij hun hele leven (en niet slechts hun privéleven) in dienst van God willen stellen. Voor alle duidelijkheid: dit zijn heel vaak mensen die democratische principes en mensenrechten steunen. Zij doen dit alleen niet vanwege hun geloof in de neutraliteit van deze principes en rechten, maar vanuit hun eigen 'comprehensive doctrine' – met religieuze passie gezegd. Wanneer het staatkundig debat is georganiseerd volgens liberale principes betekent dit echter automatisch dat elke overtuiging wordt uitgesloten die zijn politieke theorie ziet als onderdeel van zijn diepste levensovertuiging. Met andere woorden: de neutraliteit van het liberalisme ten opzichte van 'comprehensive doctrines' is schijn: alleen die 'doctrines' worden toegelaten die een liberale staatsopvatting en een zogenaamd onafhankelijke politieke moraal steunen. Of andersom: als we recht willen doen aan de opvattingen van zulke 'integralisten' in onze pluralistische samenleving – en waarom zouden zij minder respect verdienen dan 'dualisten'? – is een liberale organisatie van het staatkundig debat te exclusief. Hoe kunnen liberalen andersdenkende burgers ervan overtuigen dat zij een volwaardige plaats in dit debat kunnen hebben, zonder zelf liberalen te worden?

De voorgaande argumenten wijzen erop dat liberalen een oneigenlijk onderscheid maken tussen 'integralisten' en 'niet-integralisten' of tussen religieuze en niet-religieuze burgers. Het zou beter zijn om een ander onderscheid te hanteren, namelijk tussen burgers die zijn toegewijd aan een constitutionele democratie en burgers die dat niet zijn, zonder ons druk te maken om de redenen van die toewijding. Voor het debat betekent dit dat we ons primair druk moeten maken over de vraag wat burgers beweren en niet over de vraag of zij wel de 'juiste' (liberale) redenen hebben om dit te beweren. Liberalen zoeken op dit punt naar een sterkere consensus dan we redelijkerwijs kunnen verwachten – sterker bovendien dan eerlijk is ten opzichte van niet-liberale deelnemers aan het debat. Steeds is de niet-beargumenteerde veronderstelling dat een samenleving niet goed kan functioneren zonder een 'basis van morele eensgezindheid'.¹⁰ Wanneer we die onrealistische veronderstelling laten varen,

kunnen we veel winst boeken doordat mensen worden geprikkeld om hun toewijding aan democratische principes te verdiepen en te verbinden met de kern van hun levensbeschouwing. Volgens mij doet dit ook meer recht aan de feitelijke situatie in Nederland. De liberale utopie van een politiek-morele consensus is nu nog ver weg en zal alleen te bereiken zijn via het stelselmatig uitsluiten van grote groepen Nederlanders. Het gevaar dat burgers die nu de liberale democratie zijn toegedaan, zij het om niet-liberale redenen, daarvan vervreemden is minstens zo groot als de mogelijkheid dat zij liberalen worden.

EEN HEROVERWEGING VAN DE ROL VAN RELIGIE

Eén van de grootste lacunes in het liberale mensbeeld is de vraag naar de moraliteit ervan. Wie gelooft dat een individu maximale keuzevrijheid moet hebben, moet ook een heilig geloof hebben dat dit individu daarvan geen misbruik maakt. 'Het liberalisme gelooft in mensen'.¹¹ Een buitenstaander mag dan vragen: op basis waarvan? Liberalen hebben de neiging dit een vervelende vraag te vinden. 'Het zelfredzame, vrije individu is niet alleen met zichzelf bezig, zoals karikaturen gemaakt door ideologische tegenvoeters ons willen doen geloven. Individuele vrijheid betekent geen normloosheid of egoïsme, maar is de voorwaarde voor moreel handelen', zo bezweert ons het *Liberaal Manifest*.¹² Ongetwijfeld. Maar wat ontbreekt is een argumentatie. Misschien is individuele vrijheid inderdaad een voorwaarde voor moreel handelen. Maar is het ook een *voldoende* voorwaarde? Het hebben van een tong is een voorwaarde om Bulgaars te leren spreken, maar toch spreken de meeste mensen geen Bulgaars.

Liberalen begrijpen deze kritiek vaak niet. Immers, wanneer de liberale opvatting van recht en vrijheid voorwaardenscheppend is, kan elk individu toch naar eigen believen zich een moraal kiezen? De één zal dat doen in het christendom, de ander in het utilisme en weer een ander in het boeddhisme. Maar dit zegt weinig. Allereerst is het goed mogelijk dat mensen kiezen voor een 'integrale moraal' – dat wil zeggen: een moraal die zich niet neerlegt bij de beperking van religieuze of atheïstische overtuigingen tot het privé domein. Liberale denkers die ons op deze manier geruuststellen, lijken stilzwijgend aan te nemen dat elke burger zich op voorhand al neerlegt bij de liberale scheiding tussen privé moraal en een publieke

morele taal. Met andere woorden: zij nemen op voorhand aan dat de staat niet anders dan liberaal kan zijn. 'De westerse democratie is in wezen liberaal', zegt Herman Philipse dan ook.¹³ Wie dat gelooft, rekent natuurlijk prettig naar zichzelf toe. Maar laten we aannemen dat mensen zich neerleggen bij dit liberale onderscheid tussen een publieke moraal en een privé moraal. Op welke manier garandeert het liberale principe van keuzevrijheid dan dat zij geen inhumane levensbeschouwing kiezen of dat zij uit de bekende grote tradities juist die elementen kiezen die egoïsme en haat versterken? Mensen kunnen ten slotte ook neo-nazi of salafist worden. Dus zelfs als mensen voor zichzelf een privé moraal kiezen onder liberale voorwaarden, is daarmee de vraag naar de verhouding tussen keuzevrijheid en moreel verantwoord gedrag op geen enkele manier beantwoord.

Wie, zoals liberalen, vrijheid verstaat als keuzevrijheid, zal daarom op de een of andere manier moeten laten zien hoe mensen uit de mogelijkheden die hun geboden worden het goede kiezen. Liberalen hebben hier een probleem, omdat zij de mens nu eenmaal verstaan als een individu, dat gedefinieerd kan worden voorafgaand aan relaties en keuzes. Hoe kan men een logisch verband leggen tussen keuzevrijheid en moreel gedrag? Hoe kan het een leiden tot het ander, zonder tussenkomst van tradities, voorbeeldfiguren, kortom 'de ander'? Het enige dat erop zit, zo lijkt het, is aan te nemen dat dit individu is voorzien van een innerlijk moreel kompas, dat ervoor zorgt dat het individu geen brokken maakt wanneer het vrijgelaten wordt. Dit semi-religieuze geloof in een 'verborgen orde' is inderdaad wijd verbreid in de liberale familie.¹⁴ We kennen het van de onzichtbare hand van Adam Smith, waar het de vrije markt betreft. En ook op het liberale geloof in mensen is het van toepassing – een verborgen morele harmonie komt vanzelf aan het licht wanneer belemmeringen worden weggenomen.

Op dit punt zouden liberalen er naar mijn mening goed aan doen een realistischer visie te ontwikkelen op mensen en zodoende ook op de noodzaak van vormende instituties en tradities, c.q. het 'maatschappelijk middenveld'. De liberale filosoof Jeffrey Stout wijst erop dat mensen niet vanzelf de deugden en gewoonten ontwikkelen die hen geschikt maken als burgers van een democratische rechtsstaat. Daarvoor zijn instituties en vormende

praktijken nodig. Stout signaleert echter dat zulke instituties ernstig te lijden hebben onder processen van rationalisatie en marktwerking. Als bijvoorbeeld in het onderwijs, in de sport of in de zorg financiële belangen zwaarder gaan wegen dan het verlenen van zorg, het verrichten van inspirerende prestaties of het overdragen van kennis, gaan deze instituten eroderen. Naar de mening van Stout zou de overheid zulke instituten, met de daaraan verbonden vormende praktijken, actief moeten beschermen en moeten voorkomen dat zij gestroomlijnd worden volgens managementnormen.¹⁵ Het is aangetoond dat ook de kerkgang zo'n vormende sociale praktijk is, waardoor 'civic skills' worden geleerd. Kerkgangers zijn bijvoorbeeld bovengemiddeld actief in vrijwilligerswerk en zij geven meer aan goede doelen. Dergelijke waarnemingen zouden liberalen ertoe kunnen bewegen hun wantrouwige houding tegenover religie opnieuw te overwegen. We leven ten slotte niet meer in de zestiende eeuw.

Het *Liberaal Manifest* is hierover tweeslachtig. Het stuk wemelt van de waarschuwingen tegen fundamentalisme, religieus fanatisme, ondermijnende theologische activiteiten en dergelijke. Het moge duidelijk zijn: religie is in liberale ogen vooral een potentieel probleem. Slechts op één plaats vindt men een wat obligate opmerking over de waarde die religie 'voor velen' heeft. Die waarde erkent men 'uitdrukkelijk'. Onmiddellijk voegt men er echter aan toe dat 'zingeving en bezieling' geen staatszaak zijn. Mensen moeten dat zelf regelen en zij kunnen het zoeken 'in het geloof, in kunst en cultuur, in de historie, in gedeelde waarden en normen of in vriendschap en liefde'.¹⁶ Dit is een vertrouwd liberaal geluid. Een paar bladzijden verder volgt dan de paragraaf over kunst en cultuur. Nu is het opmerkelijk dat kunst en cultuur eerder werden vermeld als bronnen van zingeving en bezieling, naast geloof. De staat doet echter niet aan zingeving, zo werd ons verzekerd en daarom zal zij naar goede liberale opvatting niets doen om geloof te ondersteunen of tegen te gaan. Zij stelt zich in geloofszaken neutraal op. Men zou dan verwachten dat de staat dezelfde houding aan de dag zou leggen ten aanzien van die andere zingever, namelijk kunst en cultuur. Niets is echter minder waar. Het *Liberaal Manifest* gaat zelfs over in lyrisch proza: kunstenaars, denkers en wetenschappers hebben 'in belangrijke mate vormgegeven aan onze nationale identiteit en de bescha-

ving zoals we die vandaag kennen'. De liberale traditie is 'in hoge mate schatplichtig aan culturele voorhoedes'. Kunst en cultuur behoren 'de essentialia van een samenleving die zich ontwikkelt'.¹⁷ Ik noteer hier dat al deze uitspraken ook van toepassing zijn op het westerse christendom – dit heeft onze nationale identiteit sterk bepaald, het heeft grote invloed uitgeoefend op het liberalisme en religie behoort tot het wezen van de cultuur. Maar wat ik opmerkelijker vind, is dat het *Liberaal Manifest* nu ineens wel een 'relatief bescheiden' rol van de staat ziet in het bewaken en in stand houden van kunst en cultuur en dat een 'substantieel staatsaandeel' in de financiering daarvan is gerechtvaardigd.¹⁸

Het gaat me er niet om staatssteun voor de kerk op te eisen. Ik denk dat de kerk zulke steun zou moeten afwijzen. Maar ik constateer wel dat de Nederlandse liberalen over kunst en cultuur heel wat vriendelijker spreken dan over religie en dat zij – hoewel de staat in hun ogen niet aan zingeving doet – uitdrukkelijk een belangrijke producent van 'zingeving en bezieling' wensen te financieren. Dit lijkt op een soort 'establishment' van de kunstsector, die hier blijkbaar de plek heeft ingenomen die de kerk had in de Nederlandse republiek van de zeventiende eeuw.¹⁹ Liberalen kunnen tegenwerpen dat zij kunst en cultuur niet willen subsidiëren in hun functie als zingever, maar vanwege hun historisch en maatschappelijk belang. Afgezien van de vraag of dit onderscheid in de praktijk goed te maken is, geldt echter ook voor geloofsgemeenschappen dat zij historisch en maatschappelijk belang hebben en sociaal kapitaal vertegenwoordigen. Zij zijn méér dan alleen zingever. Dat zou dus een reden zijn om ook kerken te financieren. Kortom, ik concludeer dat liberalen zich niet altijd neutraal opstellen als het om zingeving gaat. Dat kán ook niet, zeg ik als christen. Maar voor een liberaal moet dit een lastige constatering zijn. Iets van deze discrepantie zouden Nederlandse liberalen kunnen oplossen door het anti-religieuze profiel dat zij de laatste jaren hebben aangenomen stelselmatig bij te werken. Alle pleidooien voor het goed recht van godsdienstkritiek zouden weleens aangevuld mogen worden door een *con amore* uitgesproken waardering voor de bijdrage van godsdienstige gemeenschappen aan de Nederlandse samenleving en het belang van vitale religieuze tradities voor ons publieke bestel. De lofzang op

kunst en cultuur in het *Liberaal Manifest* kan daarbij een leidraad zijn.

Dr. S. Paas is momenteel werkzaam als lector gemeentebouw aan de Christelijke Hogeschool te Ede, als missionair opbouwwerker in Amsterdam en als docent missiologie aan het Center for Evangelical and Reformation Theology aan de Vrij Universiteit te Amsterdam. Hij publiceerde onlangs Vrede stichten: politieke meditaties.

NOTEN:

- 1 Zie Stefan Paas, *Vrede stichten: Politieke meditaties*, Zoetermeer, 2007, pp. 349-353. Veel voorbeelden in Oliver O'Donovan, Joan Lockwood O'Donovan (eds.), *From Irenaeus to Grotius: A Sourcebook in Christian Political Thought*, Grand Rapids 1999.
- 2 John Rawls, *Political Liberalism*, New York, 1993, p. 158.
- 3 VVD, *Om de Vrijheid. Liberaal Manifest*, Den Haag, 2005, p. 63.
- 4 Paas, *Vrede stichten*, pp. 334-338.
- 5 Rawls, *Political Liberalism*, p. 225.
- 6 Paul A. Brink, *The Idea of a Pluralist Politics: Pluralism and Consensus in John Rawls's Political Liberalism*, Notre Dame, 2005, pp. 98-99 en 137-138.
- 7 Rawls, *Political Liberalism*, p. 157.
- 8 Nancy L. Rosenblum, *Obligations of Citizenship and Demands of Faith: Religious Accommodation in Pluralist Democracies*, Princeton, 2000, p. 15.
- 9 Nicholas Wolterstorff, 'The Role of Religion in Decision and Discussion of Political Issues', in: Robert Audi, Nicholas Wolterstorff, *Religion in the Public Square: The Place of Religious Convictions in Political Debate*, New York, 1997, pp. 67-120.
- 10 Herman Philipse, *Atheistisch manifest en de onredelijkheid van religie*, Amsterdam 2004, p. 49.
- 11 VVD, *Om de vrijheid*, p. 5.
- 12 Ibidem, p. 49
- 13 Philipse, *Atheistisch manifest*, p. 48.
- 14 Vgl. David D. Friedman, *Hidden Order: The Economics of Everyday Life*, San Fransisco 1996.
- 15 Jeffrey Stout, *Ethics after Babel: The Languages of Morals and their Discontents*, Princeton, 2001, pp. 275-276, 286-289 en 351.
- 16 VVD, *Om de vrijheid*, p. 52.
- 17 Ibidem, pp. 54-55.
- 18 Ibidem, p. 55.
- 19 Zie over deze parallel Peter van Rooden, 'The Jews and Religious Toleration in the Dutch Republic', in: Ronnie Po-chia Hsia, Henk van Nierop (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, Cambridge, 2001, pp. 132-147.

EEN ANTIREVOLUTIONAIR TEKORT? KOCH, DONNER EN ANDEREN OVER CHRISTELIJKE POLITIEK

HANS - MARTIEN TEN NAPEL

SCHOOLPARTIJ?

Door de nieuwe Kuypersbiografie van de historicus Koch loopt, wat betreft de behandeling van Kuypers denkbeelden en bemoeienissen op het politieke vlak tussen 1867 en 1920, een duidelijke rode draad. Zo bevat hoofdstuk 3 een paragraaf 'Programmapolitiek', waarin aan de orde komt hoe het Groen van Prinsterer allerminst aanstond dat zijn naam in toenemende mate werd geassocieerd met een uitgewerkt programma, terwijl dit laatste toch vooral een wens van Kuypers was. Groen, daarentegen, gaf er de voorkeur aan zich te beperken tot 'actuele politiek', in casu de onderwijskwestie.¹

Hoofdstuk 4 bevat vervolgens een paragraaf getiteld: 'Meer dan een schoolpartij?' Hierin erkent Koch weliswaar dat Kuypers *Ons Program* met 1300 pagina's zo ongeveer alle toenmalige beleidsterreinen besloeg. De paragraaf sluit echter af met een relatief hard oordeel: 'Eigenlijk waren zijn politieke plannen maar op één punt echt helder en concreet: namelijk waar het ging om de aloude strijd tégen de staatsschool en vóór het bijzonder onderwijs, het onderwerp waartoe Groen de antirevolutionaire politiek had willen beperken.'²

Tegen het einde van de de paragraaf 'Regeren over het politieke graf heen' uit het elfde hoofdstuk komt Koch terug op het probleem 'dat de antirevolutionaire politiek van meet af aan achtervolgde: buiten de onderwijspolitiek bestond er geen eigen programma, en welbeschouwd geen confessionele politiek.' Hij refereert daarbij aan Groens generatiegenoot Van der Bruggen die het probleem als eerste zou hebben gesignaleerd, toen hij in de jaren 1850 opmerkte 'dat het christendom "geen eigenlijke Christelijke politiek schept [...] maar het menselijk bedrijf alleen reinigt van de zonde"'.³ Ook de twee delen van Kuypers *Antirevolutionaire Staatskunde* (1916-

1917), die met in totaal bijna 1400 bladzijden een toch wederom niet bepaald summiere nadere toelichting op het partijprogramma behelsden, vermogen Koch niet te overtuigen: 'Weer was geen terrein van het maatschappelijk en staatkundig leven aan zijn aandacht ontsnapt. [...] Desondanks was de *Antirevolutionaire Staatskunde* niet meer dan een desperate poging om over zijn politieke graf heen te regeren.'⁴

In zijn epiloog, tenslotte, herinnert Koch de lezer er voor de duidelijkheid nogmaals aan, hoe zich in de staatkundige praktijk 'het antirevolutionaire tekort' had gemanifesteerd: 'Al Kuypers inspanningen een alomvattend programma te ontwikkelen ten spijt, was en bleef de Antirevolutionaire partij een "schoolpartij". Realisatie van gelijke rechten voor het christelijk lager onderwijs, in het bijzonder op financieel gebied, was het enige werkelijk heldere antirevolutionaire programmapunt.'⁵

MODERNE TWIJFELAAR

Nu gaat het mij er niet om te ontkennen dat de vraag of het mogelijk en wenselijk is om een christelijk program te ontwerpen op andere terreinen dan het onderwijs een veelbesproken kwestie is geweest in de door Koch behandelde periode. Ook na Kuypers overlijden is deze kwestie niet verdwenen en bijvoorbeeld na de Tweede Wereldoorlog kwam zij zowel tijdens de Doorbraak als gedurende de jaren zestig en zeventig weer in alle hevigheid op tafel. Evenmin zou ik willen betogen, dat de vraag zonder meer bevestigend moet worden beantwoord. Wel is het omgekeerd zo dat Koch er met zijn stellige ontkenkende beantwoording van de vraag blijk van geeft dat niet alleen Kuypers geloof en theologie hem vreemd zijn gebleven,⁶ maar ook diens denkbeelden en bemoeienissen op politiek terrein. Een evenwichtiger benadering had

kunnen zijn om de twijfel aan het bestaansrecht van georganiseerde christelijke politiek in het algemeen en op andere terreinen dan het onderwijs in het bijzonder tot een wezenskenmerk van diezelfde politiek te verklaren.

Een voorbeeld van een moderne twijfelaar is minister Donner van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. In een openbare briefwisseling met de Leidse hoogleraar christelijke ethiek De Kruijf liet hij enige tijd geleden weten 'grote moeite' te hebben 'met het begrip "christelijke politiek". Dat is een gevaarlijk begrip. "Mijn koninkrijk is niet van deze wereld", zei Christus. In die zin is er geen christelijke politiek en wat als zodanig wordt gepresenteerd, zal steeds de Heer der kerk beschamen want het is van en voor deze wereld.'⁷

Donner voegde daar echter wel iets aan toe. Na eerst religie als een klassieke vorm van geloof te hebben gekenschetst, kwalificeerde hij vervolgens het moderne mensbeeld waarin de nadruk ligt op autonomie evenzeer als een geloof. Dit bracht hem tot een opmerkelijke duiding van het overigens uitsluitend in Europa om zich heen grijpende proces van verwereldlijking: 'Secularisatie is in mijn visie niet het verlies van geloof, maar het veranderen van geloof.'⁸ Deze opvatting impliceert dat politieke keuzen altijd op levensbeschouwelijke uitgangspunten berusten, al dan niet van religieuze aard. Daarmee is ook voor Donner nog niet gezegd dat partijen op godsdienstige grondslag wenselijk zijn. Vanwege de risico's die eraan verbonden zijn wanneer maatschappelijke scheidslijnen komen samen te vallen met godsdienstige scheidslijnen, onderschrijft hij de huiver die hiervoor bij sommigen bestaat. Wel werpt hij een vraag op die min of meer logisch voortvloeit uit zijn visie dat wij allemaal gelovigen zijn: 'waarom zouden seculiere verschillen in mens- en maatschappijvisie wel een aanvaardbare basis voor partijvorming opleveren – bijvoorbeeld tussen individualisme en collectivisme – en godsdienstige verschillen niet? Ook bij die seculiere stromingen gaat het om "theologische" verschillen, die, naar de geschiedenis heeft laten zien, niet minder onverzoenlijk tegenover elkaar kunnen staan dan godsdienstige stromingen.'⁹

PARALLELISME

Harinck heeft er inmiddels in zijn recente oratie als hoogleraar Collectievorming en Geschiedenis van het Neocal-

vinisme aan de Vrije Universiteit op gewezen dat het programma van Kuypers nog wel meer omvatte dan de realisatie van gelijke rechten voor het christelijk lager onderwijs, in het bijzonder op financieel gebied. Niet minder dan de structuur van de samenleving is volgens hem door het neocalvinisme gestempeld: 'Thorbecke heeft het huis van de Nederlandse staat gebouwd en Kuypers heeft het ingericht.'¹⁰ Of, om het met de kop van een verslag van de oratie te zeggen: 'Nederland ademt in de ruimte van het neocalvinisme'.¹¹

Waar deze citaten op doelen is het feit dat Nederland, vanaf het moment dat het kabinet-Cort van der Linden onder druk van een politieke alliantie van orthodox-protestanten en rooms-katholieken bij de grondwetsherziening van 1917 het principiële pluralisme in het onderwijs introduceerde (het punt van Koch), de trekken kreeg van een pluriforme democratie. Sindsdien heeft de staat op een geleidelijk toenemend aantal andere terreinen eveneens respect opgebracht voor de verschillende religieuze en seculiere wereldbeschouwingen in de maatschappij en hun geaffilieerde organisaties, en tegelijkertijd afstand daartoe bewaard. Daarmee werd, zoals Carlson-Thies heeft betoogd, een belangrijk probleem opgelost dat geruime tijd een bedreiging had opgeleverd voor de stabiliteit van het politieke bestel. Dit probleem bestond eruit dat de staat de vier minderheden die zich in de loop van de negentiende eeuw hadden aangediend – orthodox-protestanten, rooms-katholieken, liberalen en socialisten – niet in gelijke mate in de gelegenheid stelde hun identiteit ook in het publieke domein gestalte te geven: 'Het heersende liberale model tolereerde, maar privatiseerde, verschillen. Maar katholieken en orthodox-protestanten stonden erop dat hun religieuze opvattingen ook als richtsnoer voor hun publieke activiteiten en instituties dienden te fungeren. [...] Segmentatie [...] noopte tot een omvorming van het beleid en de structuur van de staat.'¹²

Op 10 december 1904 had Kuypers als minister-president in de Tweede Kamer het nieuwe model van kerkstaatsverhoudingen omschreven als een waarin 'de staat zegt: ik kan die richtingen niet aan zich zelf overlaten, want zij hebben geen middelen genoeg om zelf vooruit te komen, ik mag niet voor deze of gene partij kiezen, maar ik zal nemen het stelsel van het *parallelisme*, ik zal ze beide evenwijdig laten lopen en volg zoo het stelsel van

rechtsgelijkheid. Met dat stelsel zijn wij sinds 1889 [...] op een beteren weg gekomen. Het is dit stelsel, waarmee het tegenwoordige Kabinet wil voortgaan. Het wil niet aan deze of gene groep den voorrang toekennen, niet de eenheid der natie prijsgeven, geen bevoorrechtiging of miskenning uitoefenen, doch aan de beide antithetische deelen eenzelfde kans laten, evenals de vader van het huis zijn beide zonen, al verschillen ze in levensopvatting, gelijk zal steunen en voort helpen.¹³

Reeds sinds de jaren zestig, maar in verhevigde mate sinds de aanslagen van 11 september 2001, staat het stelsel van parallelisme nationaal onder druk. Zo is directeur Van Schie van de Teldersstichting van oordeel dat aan religie door de staat geen bijzondere plaats mag worden toegekend: 'Juist omdat overtuigingen en inspiratiebronnen van mensen individuele aangelegenheden zijn, dient de staat zich hiertegenover neutraal op te stellen. [...] Daarom dient het grondwetsartikel met de vrijheid van godsdienst (art. 6 Gw) te worden geschrapt. [...] Andere artikelen die de godsdienst(igen) een streepje voor geven, zullen eveneens op de helling moeten. Te denken valt hierbij aan [...] de staatsbekostiging van het religieus gekleurde bijzonder onderwijs.'¹⁴

Internationaal ondervindt de door het neocalvinisme gestempelde structuur van de samenleving daarentegen steeds meer bijval. Zo eindigde Nederland als derde op een door de *Economist* gepubliceerde wereldranglijst van democratieën, samengesteld aan de hand van zestig indicatoren.¹⁵ De Verenigde Naties beschouwen de Nederlandse pluriforme democratie bovendien als een model voor de wereld.¹⁶

POLITIEK MESSIANISME

Een recente illustratie dat de christelijke politiek nog niet aan ideologische potentie heeft ingeboet, biedt het beleid van de eerste drie kabinetten-Balkenende (2002-2007). Dit beleid beoogde een heuse cultuuromslag, als gevolg waarvan de geslaagde emancipatie van de burger uit de voorbije decennia zich tevens uit moest gaan strekken tot het domein van de staat. Of, zoals het in de kabinetsvisie *Andere Overheid* heette: 'De paternalistische verzorgingsstaat dient te worden hervormd tot een participatiestaat die zich vooral kenmerkt door meer gelijkwaardige verhoudingen tussen burger en overheid.'¹⁷

In het licht hiervan lijkt het mij niet te vergezocht om te stellen, dat hetgeen het kabinet feitelijk deed, neerkwam op het ondernemen van een poging om de aloude traditie van de staatsleer – die als object van studie heeft 'het ontstaan, het wezen, de vormen van den staat'¹⁸ – nieuw leven in te blazen. Als gevolg van het veronderstelde einde van de ideologieën, houdt in politieke kring de belangstelling voor staatsleer sinds enkele decennia niet over. Gevreesd moet evenwel worden dat de kwaliteit van de staatkundige praktijk in het geding komt, wanneer door gebrek aan kennis niet langer de lessen worden geleerd die een indrukwekkende rij bekende en minder bekende staats theoretici door de geschiedenis heen heeft willen doorgeven. Vanuit deze optiek kan de herbezinning op de rol van de overheid in de rechtsorde door de eerdere kabinetten-Balkenende positief worden gewaardeerd.

Een eerste mogelijke verklaring voor deze terugkeer van de staatsleer schuilt ongetwijfeld in de budgettaire beperkingen waarmee de betreffende kabinetten te kampen hadden. Het is weliswaar een enigszins cynische verklaring, maar de regering gaf het in feite zelf toe, toen zij schreef: 'De noodzakelijke ombuigingen met het oog op een evenwichtige rijksbegroting dwingen óm te zien naar een andere rol van de overheid op veel terreinen.'¹⁹ Daarnaast speelde een – aanzienlijk minder vaak gesignaleerde – ideologische factor een rol, met name de ideologische convergentie tussen de toenmalige coalitiepartners. Deze vond voor een deel zijn oorsprong in de heroriëntatie van het CDA tijdens de oppositieperiode tussen 1994 en 2002, waarbij binnen het concept van civil society de aandacht verschoof van de instituties naar de burger. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in de notie van vraagsturing.²⁰ Als gevolg hiervan zaten CDA en VVD – die de harde kern van de eerste drie kabinetten-Balkenende uitmaakten – op dat moment ideologisch meer met elkaar op een lijn dan bijvoorbeeld CDA en PvdA. Het optreden van Fortuyn en de LPF had dit toenaderingsproces ongetwijfeld versneld. Last but not least moet gewezen worden op de persoon van de minister-president, die zich bijna zijn hele leven lang in theoretische zin heeft beziggehouden met de problematiek van de herijking van de verzorgingsstaat en mede daardoor een zekere gedrevenheid zal hebben gekend om, nu zich bovendien een politiek

momentum daarvoor leek voor te doen, een aantal van zijn ideeën in de praktijk te brengen.²¹

De these dat de eerste kabinetten-Balkenende gekenmerkt werden door een relatief hoog ideologisch karakter wordt inmiddels breder onderschreven. Type-rend is hetgeen Frans Leijnse (PvdA), die samen met Donner in januari 2003 een vergeefse poging ondernam een coalitie van CDA en PvdA te smeden – en dus niet noodzakelijkerwijze de beste herinneringen bewaart aan het CDA –, opmerkt in de bundel *Vier jaar Balkenende* van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Hij stelt daarin dat de komst van Balkenende als partijleider ‘het begin van de realisatie van een groot ideologisch project’ markeerde, dat zelfs dreigde te ontaarden in een vorm van ‘politiek messianisme’.²² Ook directeur Voerman van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen stelt, dat er met Balkenende ‘voor het eerst sinds de sociaal-democraat Joop den Uyl in 1973 weer een duidelijk ideologisch geïnspireerde premier [is] aangetreden’.²³ Het zal interessant zijn te zien hoe het vierde kabinet-Balkenende zich in dit opzicht zal ontwikkelen.²⁴

ARSENAAL AAN DENKERS

Niet uit te sluiten valt dat het vermeende antirevolutionaire tekort zich op termijn alsnog zal manifesteren. Vooralsnog lijken er echter voldoende bronnen aanwezig waaruit kan worden geput teneinde dit tegen te gaan. Zo verschenen onlangs in de Verenigde Staten drie studies waarin wordt ingegaan op de opvattingen binnen respectievelijk het moderne (dat wil zeggen negentiende- en twintigste-eeuwse) rooms-katholicisme, het moderne protestantisme en de moderne Oosterse orthodoxie over recht, politiek en de menselijke natuur. In het deel over het rooms-katholicisme worden achtereenvolgens behandeld Paus Leo XIII (1810-1903), Jacques Maritain (1882-1973), John Courtney Murray, S.J. (1904-1967), Paus Johannes XXIII (1881-1963), Gustavo Gutiérrez (geboren in 1928), Dorothy Day (1897-1980) en Paus Johannes Paulus II (1920-2005).²⁵ In het deel over het protestantisme passeren achtereenvolgens de revue Abraham Kuyper (1837-1920), Susan B. Anthony (1820-1906), Karl Barth (1886-1968), Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), Reinhold Niebuhr (1892-1971), Martin Luther

King Jr. (1929-1968), William Stringfellow (1928-1985) en John Howard Yoder (1927-1997).²⁶ In het deel over de Oosterse orthodoxie wordt achtereenvolgens aandacht geschonken aan Vladimir Soloviev (1853-1900), Nicholas Berdyaev (1874-1948), Vladimir Nikolaievich Lossky (1903-1958), moeder Maria Skobtsova (1891-1945) en Dumitru Stăniloae (1903-1993).²⁷ Welke politieke stroming heeft een vergelijkbaar arsenaal aan denkers tot haar beschikking?

Evenmin is een antirevolutionair tekort iets om naar uit te zien. Zoals de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) heeft opgemerkt, kan de vervreemding tussen politiek en samenleving mede met behulp van gerevitaliseerde politieke partijen worden tegengegaan. Politieke partijen als het CDA maar ook de VVD dienen daartoe niet minder maar juist meer werk te maken van systematische reflectie op maatschappelijke vraagstukken: ‘De Raad acht nieuwe ideologische veren broodnodig’.²⁸ Deze aanbeveling van de Rob wint alleen maar aan kracht met de opkomst van de populistische nieuwe politiek, waarmee VVD-partijleider Rutte terecht de strijd heeft aangeboden.²⁹

Mr.dr. H.-M.Th.D. ten Napel is universitair docent Staats- en Bestuursrecht aan de Universiteit van Leiden. Zie voor meer informatie: <http://www.law.leidenuniv.nl/org/publiekrecht/sbrecht/napelhmtdten.jsp>.

NOTEN:

- 1 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie*, Amsterdam, 2006, p. 118.
- 2 Ibidem, p. 202.
- 3 Ibidem, p. 546.
- 4 Ibidem, p. 547.
- 5 Ibidem, p. 578.
- 6 M.J. Aalders, ‘Tweemaal de twee kanten van Kuyper’, in: *In de marge. Tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap* 15 (2006) no. 4, pp. 53-58, 55.
- 7 ‘Christen, moslim, atheïst of liberaal: geloven doen we allemaal. Donner over de rol van geloof en religie in het openbare leven’, *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2006, pp. 134-147, 145.
- 8 Ibidem, p. 138.
- 9 Ibidem, p. 143.

- 10 George Harinck, *Waar komt het VU-kabinet vandaan? Over de traditie van het neocalvinisme*, Amstelveen, 2007, p. 6.
- 11 *Nederlands Dagblad*, 23 november 2007.
- 12 Stanley Warren Carlson-Thies, *Democracy in the Netherlands: Consociational or Pluriform?*, University of Toronto, 1993, pp. IV-V. (Vertaling H.-M. ten Napel)
- 13 A. Kuypers, *Parlementaire redevoeringen*, IV, *Ministerieele redevoeringen III*, Amsterdam, z.j., p. 55.
- 14 Patrick van Schie, 'Liberalen: tijd rijp voor afschaffing religieuze privileges', *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2006, pp. 264-270, 269.
- 15 www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf.
- 16 Vgl. *Cultural liberty in today's diverse world*, Human Development Report 2004. Zie hierover 'Culturele verscheidenheid is het wezen van de schepping. Een oneigentijds pleidooi van de Verenigde Naties voor een multiculturele politiek', in: Marcel ten Hooven en Theo de Wit (red.), *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland*, Amsterdam, 2006, pp. 276-284.
- 17 *Kamerstukken II*, 2003-04, 29 362, nr. 1, p. 6.
- 18 R. Kranenburg, *Algemeene staatsleer*, Haarlem, 1937, p. 1.
- 19 'Rechtsstaat en rechtsorde. Reactie van het kabinet op het WRR-rapport "De toekomst van de nationale rechtsstaat"', in: *Kamerstukken II*, 2003-04, 29 279, nr. 1, p. 4.
- 20 J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg, 2002, p. 27.
- 21 Vgl. J.P. Balkenende, *Overheidsregelgeving en maatschappelijke organisaties*, Alphen aan den Rijn, 1992, p. 287.
- 22 Frans Leijnse, 'Naar een definitieve uitschakeling van de linkse kerk? Over de formatie van 2003 en die van na 22 november 2006', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler en Menno Hurenkamp (red.), *Vier jaar Balkenende. WBS Jaarboek 2006*, Amsterdam, 2006, pp. 78-100, 87-88 en 94.
- 23 G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke toevalstreffer?' in: *Civis Mundi* 45 (2006) pp. 154-158, 157.
- 24 Vgl. Hans-Martien ten Napel, 'Het Dooyeweerd-kabinet. De overheidsvisie van het kabinet-Balkenende IV', in: *Beweging*, LXXI, nr. 2, 2007, pp. 5-9.
- 25 John Witte Jr. en Frank S. Alexander (red.), *The Teachings of Modern Roman Catholicism on Law, Politics, & Human Nature*, New York, 2007.
- 26 Ibidem.
- 27 Ibidem.
- 28 Raad voor het openbaar bestuur, *Over de staat van de democratie. Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek*, z.pl. z.j. [2005], p. 42.
- 29 Mark Rutte & Joshua Livestro, 'VVD is niet bang voor Rita Verdonk en Geert Wilders' in: *de Volkskrant*, 27 november 2007.

GUANTANAMO BAY VRAAGT INTERNATIONALE OPLOSSING

HANS VAN BAALEN

Sinds de Amerikanen hun marinebasis Guantanamo Bay op Cuba in 2002 gingen gebruiken als detentiecentrum voor gevangen genomen verdachten van Al-Quaeda en de Taliban is de gevangenis onderwerp van internationale discussie. In de strijd tegen het internationaal terrorisme kan Amerika op Guantanamo Bay verdachten van terrorisme vasthouden zonder dat deze gevangenen recht op een proces hebben. De internationale rechtsorde is sindsdien in rep en roer en de Verenigde Staten zouden zich door hun handelen zelf buiten die rechtsorde hebben gepositioneerd. De auteur meent dat er internationaal naar een oplossing gezocht moet worden voor het probleem van Guantanamo Bay. Hierbij moet gekeken worden welk rechtskader in de strijd tegen terrorisme effectief kan worden ingezet.

De strijd tegen het internationaal terrorisme is in ieders belang. Amerika is daarbij een onmisbare partner. Het probleem van Guantanamo Bay moet daarom internationaal opgelost worden. Dat vergt een gezamenlijke inspanning van de wereldgemeenschap.

CONTROVERSE RECHTSKADER HINDERT EFFECTIEF BESTRIJDEN INTERNATIONAAL TERRORISME

Wie daartoe niet bereid is onder het motto 'Amerika moet zijn eigen rommel opruimen' miskent dat gedeelde belang en de positie van de Amerikanen direct volgend op de aanslagen in New York en Washington op 11 september 2001. Zij moesten snel en doortastend optreden, waarbij het voorkomen van nieuwe aanslagen en, daarmee direct verband houdende, het vergaren van inlichtingen en het uit de roulatie nemen van personen, die een onmiddellijke dreiging voor de veiligheid van de Verenigde Staten vormden, meer prioriteit had dan het exacte rechtskader. Wie

het probleem van Guantanamo Bay niet ziet, miskent de noodzaak van de bestrijding van het internationaal terrorisme binnen de kaders van de wet en het internationale recht. Gevangenen, ook zij die van de meest verwerpelijke terreurdaden worden beschuldigd, hebben recht op een humane behandeling en een adequate rechtsgang op basis van de gangbare internationale maatstaven. Een voortdurende transatlantische controversie daarover is, bovendien, volstrekt contraproductief. Een internationale oplossing vereist een aangepast gemeenschappelijk rechtskader, berechting door een internationaal tribunaal en detentie door landen, die bij dat verdragsrechtelijk kader partij zijn.

De VVD heeft zich, onder andere, bij de behandeling van de begrotingen voor 2006 en 2007 van het departement van Buitenlandse Zaken consequent en consistent uitgesproken tégen Guantanamo Bay, tégen Abu Graib en tégen de geheime CIA-dententiecentra en vóór een internationale juridische aanpak van het grensoverschrijdende terrorisme op basis van gedeelde belangen, gedeelde waarden en gedeelde lasten.

Minister Maxime Verhagen van Buitenlandse Zaken heeft vorig jaar het VVD-verzoek tot het beleggen van een conferentie van juridische experts ingewilligd. Begin dit jaar werd deze conferentie op het Landgoed Oud-Poelgeest nabij Leiden gehouden. Medio oktober jl. bezocht een delegatie van de Vaste-Tweede-Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, Washington en Guantanamo Bay. In voorbereiding hierop werden in Nederland het Rode Kruis, Amnesty International en andere deskundigen gehoord. Het is nu tijd om conclusies te trekken en vervolgstappen te nemen.

JURIDISCH VACUÛM

Toen Al Quaeda de aanslagen van 9/11/2001 pleegde, werden, in eerste instantie, de Verenigde Staten geconfronteerd met een gecoördineerde aanval door een

internationaal samengesteld en opererend terreurnetwerk. De tot Al Quaeda behorende strijders waren nadrukkelijk geen militairen van een ander land. Van een interstatelijke oorlog in klassieke zin was en is geen sprake. Het is daarom onduidelijk of de gevangen genomen strijders als krijgsgevangenen kunnen worden gekwalificeerd en of de Geneefse Conventies en de aanvullende protocollen (onverkort) van toepassing zijn. Volgens Geneve mogen krijgsgevangenen wel verhoord worden, maar zijn zij niet tot antwoorden verplicht. Zij moeten slechts hun naam, eenheid, rang en identificatienummer noemen. Dat is een serieuze complicatie bij het verkrijgen van vitale inlichtingen, die aanslagen in de toekomst kunnen voorkomen en de levens van onschuldigen kunnen besparen. Voorts kunnen krijgsgevangenen voor de duur van de oorlog geïnterneerd worden, maar wanneer stopt de strijd tegen het terrorisme?

Indien de gevangenen volgens Geneve niet als krijgsgevangenen worden gekwalificeerd, maar als bewapende burgers, dan dienen zij op basis van het commune strafrecht berecht te worden, maar de vraag is welk strafrecht? Dat van Afghanistan of Irak, van Saudi-Arabië of van China, dat van de Verenigde Staten of van Nederland? Als we de zogenaamde *illegal enemy combatants* of bewapende burgers berechten in de *common law* of de *continental law* traditie, dan zal in het Torra Borra gebergte verkregen bewijs bijna nooit stand houden. Want daar is onderzoek door politie of justitie bijna onmogelijk. Wie in een Al Quaeda trainingskamp is opgeleid, hoeft nog niet een terroristische aanslag te hebben gepleegd, maar kun je iemand dan vrijlaten en zo ja, waar dient dat te gebeuren? Let wel, zo'n tot terrorist opgeleide persoon hoeft geen bewezen terrorist te zijn, maar ik zou er geen behoefte aan hebben dat hij in de Haagse Moerwijk een vrij man is. Bestaat dan de mogelijkheid en de wenselijkheid van voortgezette detentie als bestuursmaatregel, zoals dat in Israël mogelijk is? Wat zijn in zo'n geval de rechtswaarborgen voor de gevangenen?

FEITELIJKE INHAALSLAG VERENIGDE STATEN

Kortom, het internationaal terrorisme, de lacunes in het internationale recht en de onvolkomenheden van het commune strafrecht plaatsen ons voor grote dilemma's die opgelost moeten worden. Er is daarbij geen ruimte

voor het politiek correct volhouden dat het thans vigerende internationale recht en het commune nationale strafrecht in democratische rechtsstaten helder en toereikend is en dat de Verenigde Staten zich buiten de internationale rechtsgemeenschap zouden hebben geplaatst.

De Verenigde Staten hebben geleerd van de gemaakte fouten en een handboek uitgebracht met exacte richtlijnen hoe gedetineerden te behandelen. Dat is winst. De Verenigde Staten hebben via de *Military Commissions Act* in een rechtsgang voorzien voor gevangenen, die verdacht worden van ernstige terroristische vergrijpen. Dat is winst. De Verenigde Staten hebben via review boards een antwoord gevonden op oneindige detentie voor die gevangenen, waarvan geen dreiging meer uitgaat. Dat is winst. De Verenigde Staten passen het gemeenschappelijk artikel 3 van de Geneefse Conventie toe, hoewel zij Geneve principieel niet van toepassing achten. De Verenigde Staten zijn van mening dat het anti-folterverdrag van de Verenigde Naties onverkort op de gevangenen in Guantanamo Bay van toepassing is. Dat is winst. Het Amerikaanse Hooggerechtshof acht zich in sommige gevallen bevoegd in de rechtsgang voor de militaire commissies te mengen. Dat is winst. Het zou de Verenigde Staten sieren indien zij erkenden dat één land geen veranderingen in het internationale recht kan aanbrengen en dat dit dus internationaal dient te gebeuren.

JURIDISCHE INHAALSLAG INTERNATIONALE GEMEENSCHAP

Een constructieve weg zou kunnen zijn dat er binnen de nog af te sluiten VN-conventie ter bestrijding van het internationaal terrorisme een heldere definitie van de begrippen terrorisme en terrorist wordt gegeven en wordt vastgesteld welk recht op de bestrijding van het internationale terrorisme, de berechting en de detentie van terreurverdachten van toepassing is. Mogelijk dienen de Geneefse Conventies en/of de aanvullende Protocollen daartoe aangepast te worden. Er zou ook een Vijfde Conventie van Geneve kunnen worden opgesteld. Tevens zou de universele rechtsmacht moeten worden ingevoerd met het Internationaal Strafhof als rechter in laatste instantie.

Een nieuwe Amerikaanse president zou er alles aan moeten doen om het door president Bill Clinton getekende Verdrag van Rome inzake het Internationaal Strafhof

door het Congres te laten ratificeren. De landen van de Europese Unie moeten bewegen evenals de Verenigde Staten moeten bewegen.

Het effectief bestrijden van het internationaal terrorisme kan alleen wanneer de democratische rechtsstaten in onze wereld het eens worden over de rechtsgrondslag daarvan. Nederland zou daartoe bij, onder andere, de herzieningsconferentie van het Verdrag van Rome inzake het Internationaal Strafhof als land van

Hugo de Groot en als zetelstaat van het Internationaal Strafhof (International Criminal Court; ICC) het voortouw moeten nemen. Een tweede Oud-Poelgeest-conferentie kan de regering en de Kamer daarover adviseren.

Mr.drs. J.C. van Baalen heeft voor de VVD zitting in de Tweede Kamer en is in die hoedanigheid woordvoerder Buitenlandse Zaken. Hans van Baalen leidde onlangs een Kamerdelegatie naar Washington en Guantanamo Bay.

KOUDE OORLOG EN COMMUNISME

HANS VAN DEN BRANDHOF

Over de Koude Oorlog zijn boekenkast vol geschreven. Dat wil echter nog niet zeggen dat de onderzoekers en historici het eens zijn over de verschillende aspecten van deze strijd. Zo zijn er verschillende meningen over de start van de Koude Oorlog en de aanleidingen en/of oorzaken die tot de Koude Oorlog hebben geleid. Hans van den Brandhof behandelt in het hiernavolgende artikel de vraag naar de start van de oorlog en de oorzaken die ertoe geleid hebben. Hierbij vraagt hij zich af of er een onderscheid gemaakt kan worden tussen de aanleidingen tot de Koude Oorlog en de oorzaken ervan.

INLEIDING

De Koude Oorlog is geëindigd, maar niet vergeten. In de media en in wetenschappelijke literatuur wordt het begrip met een schijnbaar toenemende frequentie gebruikt. Het tijdstip van het einde van de Koude Oorlog kan met vrij grote nauwkeurigheid worden vastgesteld, maar met het tijdstip van het begin is dit niet het geval. Ook over de oorzaken van de Koude Oorlog bestaat geen eenstemmigheid. Hieronder zullen drie vragen aan de orde komen:

1. Wanneer is de Koude Oorlog begonnen?
2. Wat zijn de voornaamste oorzaken van de Koude Oorlog?
3. Kan het in de geschiedenis gemaakte onderscheid tussen 'aanleiding tot' en 'oorzaak – of oorzaken – van' (een oorlog) ook op de Koude Oorlog worden toegepast?

BEGIN VAN DE KOUDE OORLOG

Het antwoord op de vraag wanneer de Koude Oorlog is begonnen hangt ervan af hoe men deze strijd interpreteert. Indien men hem vóór alles beschouwt als een fundamentele botsing van sociale en politieke ideologieën¹,

kan het begin worden gedateerd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Anderen menen echter dat de Koude Oorlog na het einde van de Tweede Wereldoorlog is begonnen. Aan beide visies zal hieronder aandacht worden besteed.

Begin van de Koude Oorlog na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Ontwikkelingen in de Sovjetunie in de eerste jaren na de machtsovername door de bolsjewieken.

Sinds de machtsovername door de bolsjewieken in Rusland was er een antagonisme tussen de westerse democratieën en het communistische bewind in Rusland. Het laatste genoot aanvankelijk weinig aanzien omdat het zich bij de vrede van Brest-Litovsk onder Duitse druk had laten dwingen grote delen van zijn grondgebied af te staan (een deel is later teruggegeven) en in het bijzonder omdat het de schulden van het tsaristische bewind in 1918 had geannuleerd. Toen de nieuwe machthebbers na een burgeroorlog in 1921 hun positie in zekere zin hadden geconsolideerd, is in verband met de desolate toestand waarin het land verkeerde en de crisis die in het begin van de jaren twintig volgde, besloten tot een zekere mate van liberalisatie van de economische sector. In sommige opzichten leek sprake te zijn van een herstel van het kapitalisme en in het algemeen is de koerswijziging, meestal aangeduid als 'Nieuwe Economische Politiek'(NEP), als een succes beschouwd. Volgens Bezemer zou de periode van de NEP voor de boeren en de fabrieksarbeiders 'een gouden tijd' zijn geweest.²

Toen Lenin in 1924 was overleden en Stalin zich korte tijd daarna meester had gemaakt van de macht, zijn opnieuw maatregelen genomen die tot de vorming van een communistische maatschappij zouden moeten leiden. Omdat deze vaak op verzet stuitten, deden zich al spoedig ernstige 'binnenlandse problemen' voor.³ Vanaf 1928 kwam het tot massadeportaties op het platteland en op

universiteiten vonden op grote schaal zuiveringen plaats, waarbij talrijke docenten moesten plaats maken voor een nieuwe 'rode en proletarische intelligentsia'.⁴

In dezelfde periode heeft Stalin een nieuw idee gelanceerd met de introductie van het eerste vijfjarenplan. Officieel werd het in april 1929 aanvaard, maar het werd geacht op 1 september 1928 te zijn ingegaan.⁵ De resultaten waren weliswaar desastreus en velen die bij de uitvoering betrokken waren, werden naderhand als 'saboteurs' terechtgesteld, maar dit mag niet uit het oog doen verliezen dat het denkbeeld van een gedetailleerde planning voor een periode van vijf jaar origineel was en in kapitalistische landen vrijwel onbekend. Uit bijvoorbeeld het dagboek van de bekende econoom Limperg over een studiereis naar de Verenigde Staten in 1929 blijkt dat gedetailleerde planning bij Amerikaanse industrieën als regel slechts voor een korte periode plaats vond. Limperg noemt als uitzondering de Paekard Motor Co., een automobielfabrikant, waar planning voor een wat langere periode wel de nodige aandacht had.⁶ Een feit is dat het eerste sovjet vijfjarenplan, mede gezien de slechte resultaten, in het kapitalistische westen wat spottend werd beoordeeld en aanvankelijk geen navolging ondervond. In een veel later stadium is dit echter veranderd en werd planning voor vijf- of meerjaren in kapitalistische landen wel ingevoerd.

Het is in dit verband interessant kennis te nemen van de opmerkingen die de stichter en eerste president van Tsjecho-Slowakije, Thomas Masaryk, die regeerde van 1918 tot 1935, heeft gemaakt tijdens interviews die hem door de Duits-Joodse schrijver Emil Ludwig werden afgenomen en die in *Gesprekken met Masaryk* werden gepubliceerd. Hij betoogde hierin het volgende:

[EL] 'U hebt geschreven, de vloek van het tsarisme was dat het de mensen niet leerde werken. Is men dat nu niet te boven?' [TM] 'Het tsarisme was in alle opzichten een stelsel van repressie, zei hij, de kerk droeg het hare bij, om het tsarisme te steunen. Er ontwikkelt zich een bekrompen bureaucratie, een georganiseerd nietsdoen. De literatuur was vooruitstrevend, Europees en vaak meer ontkenkend dan kritisch constructief. Er ontstond in de katholieke landen de gebruikelijke revolutionaire gezindheid en illegale propaganda. Deze was, evenals de

socialistische, zeer anarchistisch. Lenin zette dit werk voort, schudde de Russische boer wakker, hij moet nu meer nadenken'. [EL] U schrijft, zei ik, dat communistische proefnemingen altijd alleen op religieuze grondslag mogelijk waren. Ik weet niet of de sovjets communisme brengen. Het is het enige land ter wereld, waar ik tot mijn verbazing heb gezien, dat het geld zijn aangeboden waarde volkomen heeft verloren. [TM] 'Lenins Rusland was niet communistisch; economisch gesproken is het bolsjewisme op zijn best staatskapitalisme. Als ik zeg dat het communisme alleen op religieuze grondslag slaagt, dan denk ik in de eerste plaats aan de ethische zijde van de godsdienst. Geld heeft geen waarde, wanneer men er niets voor kopen kan. Communisme, oftewel gelijkheid van de algemene armoede: negatief communisme. Rusland staat niet alleen voor het economisch probleem. Het materialisme van Marx past Rusland als een slag in het gezicht. Ik erken het goede, dat in tegenstelling tot het tsarisme tot stand komt. Allerlei wordt er verstandig aangepakt; ik zie in Rusland een radicale ver-europesing, maar met de knoet à la Peter. Men begint met klaarblijkelijk moderne vormen: bijv. zelfbestuur van de leerlingen op school; dat heeft 300 jaar geleden Comenius al aanbevolen, maar onder heel andere condities – die hervorming moest worden afgeschaft'. [...] [EL] En imponeert het u niet, dat hier voor het eerst ieder een kans krijgt, om alles te bereiken? Ik heb 10 000 arbeiderszonen aan de universiteit zien studeren. [TM] 'Dat wijst wel op vooruitgang bij het tsaristische Rusland. Het Westen heeft algemene leerplicht, een massa middelbare en hogescholen, kranten, radio's enz. Het ontwikkelingspeil stijgt; kijk maar eens naar de boeren bij ons: hun zonen gaan naar de landbouwschool. Een boer moet tegenwoordig leren zakenman te zijn, van markten, machines enzovoort moet hij op de hoogte blijven. Wij verprofessoren allemaal!' Hij legde in de vorming van dat woord en zijn toon een luchtige ironie. 'En daar komt me Lenin met zijn Westerse Marx en ent het historisch materialisme op de Rus over'. [EL] Als het op wetenschap aankomt, zei ik, die wordt in Rusland wel zo verheerlijkt als nergens anders! [TM] 'Dat is eenvoudig afgoderij!', riep hij uit. Een afgod wordt door gelovigen niet bekritiseerd'. [EL] U hebt Rusland gezien onder de cadetten en onder de bolsjewiki, vroeg ik verder. Geloof u, dat Miljoekow of de sociaal revolutionai-

ren het er beter zouden hebben afgebracht? [TM] 'Misschien wel, misschien niet, zei hij. Zij zijn begonnen met allerlei op te ruimen. Het tegenwoordige Rusland is een veel te gecompliceerd vraagstuk om in het kort te bespreken. Ik kijk naar het nieuwe Rusland en schort mijn definitief oordeel op. Ik beweer alleen dat ik in Rusland geen communisme kan zien; natuurlijk kan met analfabeten Marx' leer niet worden toegepast, want die veronderstelt in zijn proletariërs mensen van zulk een ontwikkeling, dat zij Hegel niet alleen begrijpen, maar achter zich laten. Het Leninisme is een aristocratische oligarchie, geen heerschappij van boeren en arbeiders. Een modern Russisch schrijver zegt: de luis wordt door de tractor niet doodgedrukt — echt Russisch realisme, dat de moeilijkheden van het autocratisch vereuropesings-systeem goed karakteriseert'.⁷

Het betoog van Masaryk maakt duidelijk dat veel onzekerheid bestond over de vraag hoe de situatie in de Sovjetunie zich verder zou ontwikkelen. Militair en economisch was het land zwak en kon het niet worden beschouwd als supermogendheid. Mede in verband hiermee was het destijds niet gebruikelijk van een 'Koude Oorlog' te spreken. Dit begrip is pas ingeburgerd na het verschijnen van enkele publicaties van George Orwell in 1945 respectievelijk Walter Lippmann in 1947.⁸ Er wordt sinds dat laatste jaar de na de Tweede Wereldoorlog ontstane situatie van vijandigheid tussen de supermogendheden, de Verenigde Staten en de Sovjetunie mee aangeduid. Als men toch van een Koude Oorlog sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog wil spreken, dient men zich te realiseren dat deze van 1941 tot 1945 geacht moet zijn te zijn onderbroken, omdat de Verenigde Staten en de Sovjetunie toen bondgenoten waren.

Wat Stalin betreft kan nog worden opgemerkt dat in de geschiedschrijving uiteenlopend over hem is geoordeeld. Tijdens zijn leven werd hij bewierookt, maar na de zogenaamde 'geheime rede' van Nikita Chroesjtsjov in 1956, waarin de terreurdaden van Stalin in de openbaarheid werden gebracht, werd hij over het algemeen ongunstig beoordeeld. Opmerkelijk is een in 1988 verschenen studie van Dmitri Volkogonov, waarin becijferd is dat zijn terreurdaden ongeveer zestien miljoen slachtoffers hebben geëist.⁹ Zeer onlangs is echter een Russisch

geschiedenisboek, *Istoria Rossii*, verschenen, waarin hij weer een succesvolle leider wordt genoemd. Het weinig zachtzinnige optreden tegen zijn tegenstanders zou volgens dit boek noodzakelijk zijn geweest om van de Sovjetunie een grote mogendheid te maken. Ook is hierin de bewering dat de Baltische staten zich in 1940 vrijwillig bij de Sovjetunie zouden hebben aangesloten — hetgeen aantoonbaar onjuist is — weer als een historisch feit gepresenteerd.¹⁰

Begin van de Koude Oorlog na de Tweede wereldoorlog

Wanneer we terugkeren naar de vraag wanneer het begin van de Koude Oorlog moet worden gedateerd, moeten we ons afvragen of we deze ook anders kunnen zien dan alleen een botsing van ideologieën. We kunnen dan vaststellen dat men deze ook kan zien als een 'weerslag van de constellatie en de bijzondere omstandigheden aan het einde van de Tweede Wereldoorlog'. Hierbij spelen tot dusver onbekende aspecten een rol, zoals het machtsvacuüm dat na de val van het Derde Rijk ontstond, een streven naar veiligheid of naar een onbelemmerde internationale wereldmarkt.¹¹ Moderne auteurs, zoals John L. Gaddis en André Fontaine menen dat de Koude Oorlog pas na de Tweede Wereldoorlog is begonnen en dat het daarin niet alleen ging om een tegenstelling van ideologieën, maar ook om andere factoren, zoals met name een wapenwedloop tussen de twee supermogendheden. De Groningse polemoloog B.V.A. Röling heeft de Koude Oorlog een tegenstelling tussen Amerika en de Sovjetunie genoemd, bestaande uit een situatie van 'vijandschap, die leidt tot heftige competitie in machtspositie en tot onvriendelijke uitlatingen en daden behalve militaire vijandelijkheden'.¹²

Volgens Fontaine zou de Koude Oorlog in juli 1945 zijn begonnen toen Stalin officieel door Truman op de hoogte werd gesteld van de proefneming met de atoombom bij Alamogordo. Dit was voor hem aanleiding het nucleaire programma in de Sovjetunie versneld te doen uitvoeren en zo een wapenwedloop met de Verenigde Staten te ontketenen.¹³ Röling meent dat de Koude Oorlog in het begin van 1946 is begonnen na de toespraak van Stalin op 9 februari van dat jaar, waarin hij gewag maakte van de 'onvermijdelijke oorlog' tussen de communistische en kapitalistische landen.¹⁴ Deze visies zijn naar mijn mening discutabel. De eerste jaren na de Tweede

Wereldoorlog werden gekenmerkt door veel verbaal geweld zoals de genoemde toespraak van Stalin en de toespraak van Churchill van 5 maart 1946, waarin hij opmerkte dat tussen Stettin en Triest een IJzeren Gordijn was neergelaten. In de praktijk voerden de supermogendheden echter een beleid dat afwachtend was en deels gericht was op het aftasten van wat bereikbaar was. Tekenend was bijvoorbeeld dat Sovjet troepen op 9 mei 1945 het Deense eiland Bornholm hebben bezet, hoewel dit in het Britse bevelsgebied lag en Sovjet troepen hier niets hadden te zoeken. Formeel zouden zij tot taak hebben te helpen bij de wederopbouw en inrichting van het bestuur op het eiland, maar in werkelijkheid hebben zij zich maar weinig met het bestuur bezig gehouden. Na negen maanden, in maart 1946, nadat de regering in Kopenhagen een officieel protest naar Moskou had gestuurd en de leiding van de Sovjetunie ervan overtuigd was geraakt dat Bornholm strategisch van betrekkelijk weinig betekenis was, zijn de troepen teruggetrokken.¹⁵ Van een duidelijk streven naar het stelselmatig vergroten van de invloedssfeer was nog geen sprake. Nog in september 1945 heeft de Sovjetunie vrijwillig haar troepen uit Noord-Noorwegen en in december 1945 uit Tsjecho-Slowakije teruggetrokken. Vanaf 1947 ziet men echter een verharding van de situatie. De Amerikaanse president Truman formuleert de Truman doctrine, inhoudend dat de Verenigde Staten economische en eventueel ook militaire hulp zullen verlenen aan landen waarvan het bestuur door een communistische minderheid wordt bedreigd.¹⁶ West-Europese landen streven naar samenwerking in de West-Europese Unie en in 1949 is de NAVO opgericht, bestaande uit de Verenigde Staten en tien West-Europese landen. In 1948 wordt in Tsjecho-Slowakije de macht door de communisten overgenomen, terwijl in hetzelfde jaar de blokkade van Berlijn plaats vindt. In 1949 zijn de twee Duitse staten formeel in het leven geroepen en in 1950 is de oorlog tussen Noord- en Zuid-Korea uitgebroken.

Gaddis heeft de vraag wanneer de Koude Oorlog geacht moet worden te zijn begonnen in die zin beantwoord dat een bepaald tijdstip niet kan worden aangewezen. Hij spreekt van een 'emerging cold war' na 1945, en gaat ervan uit dat de oorlog geleidelijk in omvang is gegroeid.¹⁷ Waarschijnlijk moet deze visie de meest juiste worden geacht.

OORZAKEN ONTSTAAN KOUDE OORLOG

Thans komen we aan de tweede vraag, die hierboven aan de orde werd gesteld: wat zijn de oorzaken van het ontstaan van de Koude Oorlog, vooropgesteld dat deze na 1945 is begonnen. Hier kan behalve aan een verschil in ideologieën gedacht worden aan een sinds 1945 gegroeid wantrouwen bij de hoogste leiding van de Sovjetunie en de Verenigde Staten. Stalin had al enkele maanden voor de eerste proefneming met de atoombom via zijn geheime dienst vernomen dat de Amerikanen bezig waren met de ontwikkeling van een nieuw wapen met een tot dusver ongekende vernietigingskracht. Hij was teleurgesteld toen hij pas kort vóór de eerste proef officieel hiervan door de Amerikaanse president op de hoogte werd gesteld. Het deed bij hem het besef ontstaan dat voor de Sovjetunie een potentiële bedreiging was ontstaan en dat het noodzakelijk was dezelfde of soortgelijke wapens te ontwikkelen. Het leidde in de daarop volgende jaren tot een wapenwedloop, terwijl zich tegelijkertijd aan beide kanten een streven naar wereldhegemonie manifesteerde. Volgens Gaddis zou ook argwaan bij de Britten en Amerikanen een rol gespeeld hebben dat de Sovjetunie een afzonderlijke vrede met Duitsland zou sluiten, die in zekere mate vergelijkbaar zou zijn met het Molotov-Ribbentrop pact van 1939.¹⁸

Toen Stalin in maart 1953 was overleden is er afwisselend sprake geweest van spanning en ontspanning; zo werd in mei 1955 met het *Staatsverdrag* tussen de vier geallieerden en Oostenrijk, waarbij de bezetting van Oostenrijk werd beëindigd, een zekere ontspanning teweeg gebracht. In 1962, toen op Cuba Russische raketbases bleken te zijn gebouwd vanwaar intercontinentale raketten konden worden gelanceerd, ontstond, toen de Verenigde Staten ontmanteling hiervan eisten, een ongeken- de spanning, omdat men vreesde dat nu een oorlog tussen de supermogendheden kon uitbreken. In 1972, toen de twee Duitse staten elkaar bij het *Grundlagenverdrag* – onder voorbehoud – erkenden, was er weer sprake van een zekere ontspanning¹⁹ en in 1975 werd met de beëindiging van de oorlog in Vietnam tot op zekere hoogte enige ontspanning gerealiseerd. In 1979 werd met de inval van Sovjet troepen in Afghanistan echter weer nieuwe spanning gecreëerd. Het betreft hier slechts enkele voorbeelden uit een reeks van gebeurtenissen die illustreren

dat er voortdurend sprake was van een toe- of afnemend antagonisme. Opvallend was dat men zich bewust was van het wederzijdse wantrouwen en dat daarom meer of minder regelmatig topconferenties werden gehouden, waarde wereldleiders belangrijke problemen bespraken en poogden een oplossing daarvoor te vinden. Er werd met andere woorden voortdurend nagegaan hoe men kon komen tot het verminderen of wegnemen van een van de oorzaken van de Koude Oorlog. In een gewone oorlog is een dergelijk fenomeen onbekend.

HET ONDERSCHIED 'AANLEIDING TOT' EN 'OORZAAK VAN' TOEGEPAST OP DE KOUDE OORLOG

Gebeurtenissen voorafgaand aan het einde van de Koude Oorlog
Alvorens op de derde vraag nader in te gaan zal eerst enige aandacht worden besteed aan de ontwikkelingen die zich vanaf 1985 in de Sovjetunie en haar satellietstaten voordeden. In dat jaar werd Michail Gorbatsjov tot secretaris generaal van de Communistische Partij van de Sovjetunie (CPSU) benoemd. Hij maakte meteen duidelijk dat ingrijpende maatregelen moesten worden genomen om tot vernieuwing en hervorming van het maatschappelijk en economisch bestel van de Sovjetunie te komen. Tijdens het partijcongres van de CPSU op 28 juni 1988 werd besloten de deelstaat-republieken van de Sovjetunie een grotere zelfstandigheid te verlenen terwijl verder elementen van de markteconomie werden geïntroduceerd.²⁰ Nadat zich tegelijk in Polen belangrijke veranderingen hadden voltrokken, vond op 2 mei 1989 een opmerkelijke gebeurtenis plaats aan de grens tussen Oostenrijk en Hongarije: op die dag werd daar met de nodige publiciteit het IJzeren Gordijn verwijderd met als gevolg dat illegale grensoverschrijding hier nu vrij gemakkelijk werd. Nadat in de eerste maanden hierna een klein aantal vakantiegangers uit de Duitse Democratische Republiek (DDR) door deze nieuwe opening naar Oostenrijk en vervolgens de Duitse Bondsrepubliek (BRD) was gevlucht, ontstond in de loop van augustus plotseling een snel groeiende stroom van uit de DDR afkomstige vluchtelingen. Nieuwe ontwikkelingen volgden elkaar hierna in hoog tempo op, want in het najaar ontstonden oppositiegroepen in de DDR die hervormingen eisten en opriepen tot het houden van vrije verkiezingen. Op 9 november werd vervolgens de muur in Berlijn geopend

en begin 1990 verklaarde Gorbatsjov, die in het najaar van 1988 een vereniging van de twee Duitse staten nog 'onbespreekbaar' had genoemd²¹, geen bezwaar meer te hebben tegen een eventueel samengaan van de DDR en de BRD. Op 18 maart 1990 vonden in de DDR vrije verkiezingen plaats en kort daarna zijn onderhandelingen begonnen over het sluiten van verdragen om de deling van Duitsland definitief te beëindigen. Het resultaat was dat in de zomer van 1990 de volgende vier verdragen konden worden getekend:

- *Staatsverdrag* van 18 mei 1990 tussen de Bondsrepubliek en de DDR inzake het in het leven roepen van een monetaire, economische en sociale unie tussen de twee Duitse staten.

- *Wahlverdrag* van 3 augustus 1990 tussen de bondsrepubliek en de DDR inzake het in beide landen houden van verkiezingen voor de Duitse Bondsdag.

- *Zwei-plus-Vier Verdrag* van 12 september 1990 tussen de Bondsrepubliek, de DDR, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Sovjetunie. Hierin werden de grenzen van het te verenigen Duitsland vastgelegd, de bezetting van het Duitse grondgebied door de vier geallieerden alsmede de daarmee verband houdende rechten en verantwoordelijkheden van deze vier landen beëindigd.

- *Einigungsverdrag* van 31 augustus 1990 tussen de Bondsrepubliek en de DDR, waarin de grondwet van de Bondsrepubliek werd aangepast en waarin regelingen werden opgenomen voor de toepassing van de wetgeving van de Bondsrepubliek en de DDR in het te verenigen Duitsland. Voorts werd hierin de geldigheid van de door beide staten gesloten verdragen bevestigd, werden de vorderingen en schulden van de DDR overgenomen door het te verenigen Duitsland en werden afspraken gemaakt inzake gezondheidszorg, milieubescherming, sociale zekerheid, onderwijs, cultuur en wetenschapsbeoefening. Met deze verdragen werd de soevereiniteit van Duitsland volledig hersteld.²² Op 3 oktober 1990 zijn de twee Duitse staten daarop in één verenigd Duitsland opgegaan, al was de Bondsrepubliek hier onmiskenbaar de dominerende partij.

In dezelfde periode en in 1991 hebben zich in de Sovjetunie stormachtige ontwikkelingen voorgedaan. Nadat in maart 1990 de Baltische staten zich onafhankelijk hadden verklaard en in augustus en september 1991 andere Sovjetrepublieken dit voorbeeld hadden gevolgd, kwamen de

twaalf sovjetrepublieken op 1 oktober 1991 overeen een nieuwe economische unie te vormen. Op 18 oktober 1991 hebben de Russische federatie en acht sovjetrepublieken een verdrag voor een economische unie getekend en op 8 december 1991 hebben de Russische Federatie, de Oekraïne en Belorussia (Wit-Rusland) een Gemenebest van Onafhankelijke Staten gevormd. Enkele weken later hebben acht andere voormalige Sovjetrepublieken zich hierbij aangesloten. Op 25 december 1991 is Gorbatsjov, nadat de republieken van het Gemenebest hem hiertoe hadden opgeroepen, afgetreden.

VERWEVENHEID VAN DE KOUDE OORLOG MET DE TWEEDE WERELDOORLOG

In het bovenstaande betoog valt op dat met de verdragen, waarmee voor Duitsland de Tweede Wereldoorlog werd beëindigd, tevens een belangrijke bijdrage werd geleverd aan de beëindiging van de Koude Oorlog. Omdat anderzijds het begin van de Koude Oorlog nauw verband houdt met het einde van de Tweede Wereldoorlog moeten we vaststellen dat de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog nauw met elkaar verweven zijn. De strijd tussen enerzijds het nationaal-socialistische Derde Rijk, het fascistische Italië en anderzijds de West-Europese mogendheden en de Verenigde Staten werd begonnen en volgehouden voornamelijk omdat de hoogste leiding van het Derde Rijk zich voortdurend onbetrouwbaar toonde, afspraken niet nakwam en toezeggingen niet gestand deed. De oorlog tussen de Sovjetunie en het Derde Rijk daarentegen was er in de eerste plaats een tussen landen met verschillende ideologieën. Toen de vijandelijkheden van de Tweede Wereldoorlog waren beëindigd, bleek de ideologische tegenstelling tussen marxisme-leninisme en kapitalisme, die eerder al latent aanwezig was, plotseling onoverbrugbaar en ontstond, mede omdat een gewapend conflict tussen de supermogendheden te riskant werd geacht, de Koude Oorlog.

Oorzaken van en aanleiding tot het beëindigen van de Koude Oorlog

Het in de geschiedschrijving bij een gewone oorlog vaak gemaakte onderscheid tussen 'de aanleiding tot' en 'de oorzaken van' het uitbreken van zo'n oorlog, wordt in relatie tot de Koude Oorlog niet gemaakt. Er kunnen,

zoals hierboven al naar voren kwam, wel enkele oorzaken voor het ontstaan van de Koude Oorlog worden aangegeven, maar het is niet eenvoudig, zo niet onmogelijk, een bepaalde aanleiding te noemen. Als men toch een bepaalde aanleiding zou willen noemen, bijvoorbeeld de afkondiging van de Truman doctrine, moet dit speculatief worden geacht. Opmerkelijk genoeg kan echter, anders dan bij een gewone oorlog, bij het beëindigen van de Koude Oorlog wel het onderscheid tussen 'aanleiding tot' en 'oorzaak (of oorzaken) van' worden gemaakt. Als aanleiding tot het einde van de Koude Oorlog kan het verwijderen van het IJzeren Gordijn tussen Oostenrijk en Hongarije op 2 mei 1989 worden beschouwd. Deze daad leidde immers tot het ontstaan van de reusachtige stroom vluchtelingen uit de DDR naar de Bondsrepubliek, het openen van de grenzen van de DDR en uiteindelijk tot de vereniging van de twee Duitse staten. Natuurlijk had zich voor mei 1989 in met name Polen en de Baltische staten ook al de nodige onrust voorgedaan, die wees op grote ontevredenheid van de bevolking met het politieke en economische systeem in die landen, maar een rechtstreeks oorzakelijk verband van deze gebeurtenissen met het einde van de Koude Oorlog kan moeilijk worden aangewezen.

Als oorzaak van het einde van de Koude Oorlog kan in de eerste plaats de ontevredenheid van de meerderheid van de bevolking van de landen met een planeconomie en het marxisme-leninisme worden genoemd. Voorts was, zoals Zbigniew Brzezinski heeft betoogd, 'het verlies van vertrouwen in de doctrine onder de heersende communistische elites' wezenlijk voor de val van het communisme en daarmee voor het einde van de Koude Oorlog.²³ Vooral dit laatste heeft een crisis veroorzaakt, die geworteld was in de 'onvoldoende staat van dienst' van het communisme. De crisis werd met name bewerkstelligd, zoals Couwenberg heeft opgemerkt, door de omstandigheid dat de werkelijkheid in de Sovjetunie wezenlijk verschilde van de situatie zoals die volgens de theorie zou moeten zijn. In feite was immers in het reëel bestaande socialisme een nieuw type feodale (standen)maatschappij ontstaan, waarin men meer privileges genoot, naarmate men hoger op de maatschappelijke ladder stond²⁴. De situatie leek sterk op die, welke Masaryk zestig jaar eerder had gesignaleerd.

Men kan hiertegen aanvoeren dat de marxistisch-

leninistische theorie zich kenmerkt door haar emancipatorische strekking. De heerschappij van de arbeidersklasse staat in dienst van de emancipatie van de mens en moet op basis van de communistische wereldbeschouwing leiden naar de opbouw van een klassenloze maatschappij. Kenmerkend daarvoor zijn maatschappelijk zelfbestuur met productiemiddelen die aan de gemeenschap (moeten) worden gebracht. In de Sovjetunie en de satellietstaten was een socialistische maatschappij opgebouwd, maar deze verkeerde nog in een tussenstadium, want hierin moesten de voorwaarden worden gecreëerd voor de overgang naar het communisme; hierin zou het hoogste doel moeten worden bereikt.²⁵ In dit verband zou het waarschijnlijk zuiverder zijn om te betogen dat de communistische elites het vertrouwen hadden verloren dat het hoogste doel ooit zou worden bereikt. Men zou er daarom de voorkeur aan geven te streven naar de vorming van een kapitalistische maatschappij met een markteconomie. Dit zou geen terugkeer betekenen naar het 'imperialistische stadium' van het kapitalisme, dat ooit als vertrekpunt is beschouwd voor de ontwikkeling van de marxistisch-politieke economie²⁶, maar het zou als een ingrijpende aanpassing kunnen worden beschouwd in een proces, dat sinds het 19e partijcongres van de CPSU op 28 juni 1988 in een nieuwe fase was terecht gekomen.

Er is nog een factor, van geheel andere aard dan die welke hierboven werden genoemd, die een rol kan hebben gespeeld bij de ondergang van het communisme in Oost Europa. Het betreft hier het in 1983 gelanceerde Strategisch Defensie Initiatief (SDI) van de Verenigde Staten. Dit had betrekking op het onderzoek naar de mogelijkheden om vijandelijke ballistische raketten met behulp van röntgenlasers of chemische lasers in de ruimte uit te schakelen voordat deze hun doel zouden hebben bereikt. Vanaf 1985 hebben de Verenigde Staten overeenkomsten met Groot-Brittannië, de Duitse Bondsrepubliek, Israël, en Japan gesloten om het SDI plan uit te voeren²⁷. Zelfs vanuit Nederland is een (bescheiden) bijdrage aan SDI geleverd.²⁸ Anderzijds heeft het plan bij sommige bondgenoten van de Verenigde Staten stof doen opwaaien en tot verdeeldheid geleid. In Frankrijk werd een soort alternatief onder de naam Eureka gelanceerd.²⁹ De achterliggende gedachte van SDI was dat het creëren van een defensief systeem dat niemand bedreigde, de voorkeur zou verdienen

boven het laten voortbestaan van een situatie, waarin de supermogendheden met ballistische raketten elkaar met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid konden vernietigen.³⁰ De Verenigde Staten en hun bondgenoten zouden hiermee een voorsprong krijgen op de Sovjetunie, waarin al jaren onderzoek werd gedaan naar technologieën om ballistische raketten uit te schakelen. De Sovjetunie zou hiertegen niet opgewassen zijn en daarmee zou de geloofwaardigheid van de leiding van het land zijn ondermijnd.

CONCLUSIE

Zeventig jaar communisme in de Sovjetunie kan als een mislukt experiment worden beschouwd. Het heeft zowel in Rusland als later in de satellietstaten veel schade berokkend en het zal decennia duren voor deze enigszins zal zijn hersteld. Het communisme heeft mede geleid tot de Koude Oorlog, maar men kan niet stellen dat het hiermee onlosmakelijk is verbonden. Er is tegenwoordig een communis opinio dat de Koude Oorlog na de Tweede Wereldoorlog en niet al na de Eerste Wereldoorlog is ontstaan. Het kan zinvol zijn de fouten en tekortkomingen te inventariseren en aan te geven waar de stellingen van het marxisme-leninisme onjuistheden bevatten. Overtuigend kan worden vastgesteld dat een klassenloze samenleving in de praktijk niet kan worden gerealiseerd, al wordt deze idee, waarin met nieuwe methoden een 'low-cost-verzorgingsstaat' moet worden opgebouwd, door sommigen nog steeds als een te verwezenlijken ideaal beschouwd.

Mr. J.C.E. van den Brandhof heeft zich vele jaren bezig gehouden met internationale samenwerking op het gebied van defensieonderzoek. Daarnaast heeft hij aan verschillende wetenschappelijke publicaties meegewerkt.

NOTEN:

- 1 B.W. Schaper, *Het trauma van München*, Amsterdam/Brussel, 1976, p. 168.
- 2 J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, Amsterdam, 1988, p. 247.
- 3 Nicolas Werth, 'Een staat tegen zijn volk', in: *Zwartboek van het communisme*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, p. 183.
- 4 *Ibidem*, p. 195.

- 5 Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 257.
- 6 Th. Limperg, *Limperg's Dagboek van zijn studiereis naar de Verenigde Staten in 1929*, Leiden/Antwerpen, 1979, p. 38.
- 7 Emil Ludwig, *Gesprekken met Masaryk*, Arnhem, 1935, pp. 181-184.
- 8 J.C.E. van den Brandhof, 'De Koude Oorlog of een koude oorlog', in: *Internationale Spectator*, november 2007, p. 257.
- 9 Dmitri Volkogonov, *Triomf en tragedie*, 1988.
- 10 *Helsingin Sanomat*, International Edition 7 november 2007.
- 11 Schaper, *Het trauma van München*, pp. 168-169.
- 12 B.V.A. Röling, *Vredeswetenschap*, Utrecht/Antwerpen, 1981, p. 63.
- 13 André Fontaine, *Het rode gevaar*, Amsterdam, 2007, pp. 82-83.
- 14 Röling, *Vredeswetenschap*, p. 68.
- 15 Bent Jensen, *Den lange befrielse, Bornholm besat og befriet*, Odense, 1999, p. 315.
- 16 W.H. Roobol, 'Verdeeldheid en dominantie', in: *Geschiedenis na 1945*, Utrecht/Antwerpen 1985, p. 164.
- 17 John L. Gaddis, *The cold war*, Londen, 2007, p. 32.
- 18 Ibidem, p. 18.
- 19 G.J.M. van Wissen, *Het staatsrecht van de DDR*, Zwolle, 1986, p. 19.
- 20 'Gorbatsjov begreep oude Sovjetunie beter dan nieuwe', in: *NRC-Handelsblad*, 27 december 1991.
- 21 'Moskou tegen herenigen van Duitse staten', in: *NRC-Handelsblad*, 25 oktober 1988.
- 22 H. Weber, *DDR: Grundriss der Geschichte*, Hannover, 1991, p. 236.
- 23 Zbigniew Brzezinski, *Het grote falen*, Schiedam, 1989, p. 266.
- 24 S.W. Couwenberg, *Gezag en vrijheid*, Zwolle 1991, p. 132.
- 25 L. Prakke c.s., *Van der Pot-Donner, Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, (12e druk) Zwolle, 1989, p. 92; zie ook: Georg Brunner, 'Das Staatsrecht der Deutschen Demokratischen Republik', in: J. Isensee en P. Kirehhof, *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band 1, Heidelberg, 2003, pp. 541-542.
- 26 H. Steussloff e.a., *Dialektischer und historischer Materialismus*, Berlijn, 1974, p. 23.
- 27 'Japan besluit mee te doen aan Star Wars', in: *NRC-Handelsblad*, 9 september 1986.
- 28 'Nederland neemt niet deel aan SDI, industrie mag wel', in: *NRC-Handelsblad*, 5 oktober 1986.
- 29 'Parijs verwacht triomf van Eureka', in: *NRC-Handelsblad*, 27 juni 1985.
- 30 Hans van Zwet, 'Kiezels in de ruimte', in: *De Vliegende Hollander*, 1990, p. 10.
- 31 M Gaggi en E. Narduzzi, *Het einde van de middenklasse*, Amsterdam, 2007, p. 14.

LIBERALE GELDPOLITIEK

PHILIP RUIJS

Op donderdag 24 oktober 1929 ging het mis in de financiële wereld. Een extreme daling van de aandelenkoersen op de New York Stock Exchange deed grote paniek ontstaan onder de beleggers. Zij probeerden zo snel mogelijk hun aandelen te verkopen, waardoor de koersdaling alleen maar verder doorzette en de problemen toenamen. Deze zwarte donderdag was nog maar het begin van de beurskrach die uiteindelijk pas in de zomer van 1932 zijn dieptepunt zou bereiken. Leningen konden niet meer terugbetaald worden en banken gingen massaal failliet. De auteur vraagt zich in het hiernavolgende artikel af of een liberaal altijd maar kan vasthouden aan zijn rotsvaste geloof in de vrije markt. Zijn er wellicht situaties denkbaar waarin het goed zou zijn als een centrale bank meer in de pap te brokken heeft? Hierbij richt hij zich met name op de geldschepping door commerciële banken.

Hoe staat een liberaal tegenover de kredietcrisis van de afgelopen zomer? Moet de liberaal koppig vasthouden aan zijn geloof in de vrije markt of moet hij, gezien deze onevenwichtigheden, toegeven dat centrale banken en financiële toezichthouders een (nog) grotere vinger in de pap moeten krijgen? In dit artikel wil ik de aandacht richten op één punt dat doorgaans het centrale onderwerp was binnen discussies van liberalen over dergelijke economische taferelen; de *geldschepping*. Dit onderwerp is niet alleen interessant omdat het een slijtzwam was tussen vrijhandelspromotors, het zal net zo interessant zijn vanwege het licht dat enige kennis van dit fenomeen op deze economische toestanden kan werpen.

INFLATIE EN GELDSCHEPPIING

Dit jaar kwamen er berichten over een *hyperinflatie* uit Zimbabwe. Het prijsniveau steeg met duizenden procenten

per jaar en de regering van president Mugabe dreigde winkeliers met fikse sancties om te proberen te voorkomen dat prijzen zouden worden verhoogd. Het opmerkelijke van deze berichten was dat ze eigenlijk niet ingingen op de vraag wat nu precies deze gigantische prijzenstijgingen veroorzaakte. Een econoom kan daar maar één goede verklaring voor verschaffen: De regering van Mugabe moet de drukpersen van de papiergeldddrukkerij met gigantische snelheid laten rollen om met nieuw geschept geld haar uitgaven te bekostigen. En deze geldschepping maakt het 'aanbod' van het geld groter, waardoor de ruilwaarde van het geld gaat dalen; wat hetzelfde betekent als een stijgend prijsniveau. We gebruiken het woord inflatie in het dagelijks leven als synoniem voor stijgende prijzen, maar deze term wordt door economen ook gebruikt om de oorzaak van het fenomeen van stijgende prijzen aan te duiden. Letterlijk een 'opgeblazen' geldhoeveelheid. Dit inzicht, dat de waarde van geld onderhevig is aan de krachten van vraag en aanbod, heet in de economische wetenschap de kwantiteitstheorie: Het is de kwantiteit (hoeveelheid, aanbod) van het geld in circulatie dat het prijsniveau voornamelijk bepaald. En het verhogen van de geldhoeveelheid zal de (nominale) vraag naar producten doen toenemen waardoor prijzen gaan stijgen.

Natuurlijk wordt de waarde van geld niet alleen beïnvloed door de aanbodzijde, ook de vraagzijde beïnvloedt de waarde van geld. Met 'de vraag naar geld' wordt de behoefte geduid om een bepaalde hoeveelheid geld direct (in de portemonnee of op een rekening-courant) beschikbaar te houden. Een fictief karakter als Dagobert Duck lijkt een oneindige 'vraag naar geld' te hebben; hij zwemt erin in zijn geldpakhuis en ziet geld zo als het ultieme consumptiegoed. Bijna alle mensen gebruiken geld echter als ruilmiddel en zullen zo niet een oneindig verlangen hebben naar geld, maar op een gegeven moment dit geld gaan omruilen tegen consumptiegoederen.¹ De

'vraag naar geld' zal daarom in de regel mee veranderen met de geldhoeveelheid en het prijsniveau, want zodra prijzen hoger worden zal ook de behoefte naar direct beschikbaar geld gaan stijgen.

De vroege varianten van de kwantiteitstheorie waren de eerste belangrijke stappen in de richting van de economische wetenschap. De Spaans scholastici (circa zestiende eeuw) hadden bijvoorbeeld al goed door dat het goud en zilver wat de conquistadores vanuit Amerika naar Europa brachten vooral de prijzen verhoogde.² En ook filosoof John Locke (1632-1704) was een vroege pionier van de kwantiteitstheorie, hoewel volgens zijn theorie prijzen proportioneel lijken te veranderen met de geldhoeveelheid. Hieruit zou je moeten concluderen dat door een stijging van de geldhoeveelheid met bijvoorbeeld een tiende, alle prijzen ook met een tiende zouden stijgen. De Iers-Franse bankier Richard Cantillon (1680-1734), soms gezien als de eerste echte econoom, wees erop dat dit niet helemaal correct was³: Want hij maakte duidelijk dat nieuw geld altijd op een bepaald punt de economie binnen komt, waardoor eerst de prijzen zullen gaan stijgen van de goederen die de mensen kopen die dat nieuwe geld als eerste in handen hebben, en daarna de goederen die worden gekocht door de mensen die als tweede het nieuwe geld in handen krijgen, enzovoorts. Zo zal het prijsniveau inderdaad gaan stijgen, maar niet alle prijzen zullen evenredig stijgen. Want verschillende mensen zullen een verschillende vraag uitoefenen naar de te verkrijgen producten, waardoor sommige prijzen sneller zullen stijgen dan anderen. Ter illustratie: Zeeheld Piet Hein wordt door het veroveren van de 'Zilvervloot' op de conquistadores rijker dan de rest van Nederland doordat hij nu een groter deel van het geld in handen heeft en dus een groter gedeelte van de totale koopkracht kan uitoefenen. Maar hij profiteert nog op een tweede manier: De prijzen van de goederen die hij gaat kopen zijn nog niet aangepast aan de nieuwe hoeveelheid geld die hij gaat toevoegen aan de economie, dus hij profiteert van prijzen die nu nog lager zijn. Anderen worden natuurlijk benadeeld door inflatie doordat hun koopkracht verminderd. En ook al stijgt iemands inkomen mee door de inflatie, degene wiens inkomen later stijgt dan de prijzen van de producten die hij gewoonlijk koopt zal nog steeds benadeeld worden. De grootste verliezers van

geldschepping zijn natuurlijk mensen met een vast inkomen, zoals veel gepensioneerden.

Deze kwantiteitstheorie is natuurlijk geen gecompliceerd theoretisch hoogstandje. Helaas behoort het vaak niet tot het denkgereedschap van de meeste mensen. Sommigen concluderen maar al te naïef dat geld een toverstaf is, omdat door het uitgeven van een onbenullig stukje papier het lijkt alsof uit het niets iets nuttigs ontstaan is. Maar een papiergelddrukkerij kan natuurlijk geen consumenten- of kapitaalgoederen uit het niets creëren. Geld wordt namelijk nooit gebruikt in de technische productieprocessen, alleen in ruilprocessen.⁴ Geldschepping creëert geen goederen, geldschepping *herverdeelt* de koopkracht richting de mensen die als eerste het nieuwe geld in handen krijgen: Als een overheid papiergeld bijdruckt (of wanneer een valsemunter papiergeld vervalst) wordt er koopkracht toegeëigend. Daarom is het een soort belasting, zij het een verborgen belasting, omdat veel mensen niet inzien waar het vandaan komt. Het gevaar van geldschepping ligt precies in het effect dat het de prijzen van goederen onevenredig en ongelijktijdig verandert waardoor het de boekhouding van bedrijven verstoort en daarmee ook het prijsmechanisme. In extreme gevallen kan het economieën compleet verstoren, zoals hyperinflaties tentoonspreiden.

Inflaties en hyperinflaties zijn voornamelijk te danken geweest aan het laten bijdrukken van papiergeld door politici. Maar papiergeld is geen overheidsuitvinding geweest! Het is ontstaan doordat bankiers biljetten gingen afgeven voor het deponeren van goud- of zilvergeld die vervolgens als goud- of zilvergeld werden gebruikt. Vandaar natuurlijk de term *bankbiljetten*. Overheden zijn het uitgeven van bankbiljetten gaan imiteren en monopoliseren door via geprivilegieerde banken (de voorlopers van centrale banken) hun eigen bankbiljetten te introduceren. Door later hun inruilbaarheid tegen goud of zilver af te schaffen werd de *papieren standaard* volmaakt. Hier van is het grote voordeel voor politici dat ze in tijden van financiële nood gewoon papiergeld kunnen bijdrukken waardoor ze geen onpopulaire belastingverhogingen hoeven te verordenen. Zo werd de laatste jaren de begroting van de Verenigde Staten deels gefinancierd door de Federal Reserve (de Amerikaanse centrale bank) staatsobligaties te laten opkopen met geld dat ze gewoon

bijdrukken; het zogenaamde *monetiseren van de staats-schuld*.⁵ Een van de meest zichtbare gevolgen is dat het aanbod Dollars sneller gegroeid is dan het aanbod Euro's waardoor de prijs van een Dollar in Euro's zo is gaan dalen.

Het tot de jaren '30 van de twintigste eeuw bestaande geldsysteem waarbij papiergeld inwisselbaar was voor een bepaalde hoeveelheid goud, wordt vaak de *gouden standaard* genoemd, in tegenstelling tot de niet inwisselbare papieren standaard. Papiergeld werd toen niet beschouwd als geld op zich, maar als een certificaat dat recht gaf op een bepaalde hoeveelheid goud, wat het werkelijke geld was. Termen als een *gemengde standaard* of goudkernstelsel zijn voor dat systeem daarom ook betere termen, want goud en papier werden naast elkaar gebruikt en het papiergeld was nooit volledig gedekt door goud. Omdat de ongedekte papiergeldhoeveelheid kon worden vergroot was het recht om papiergeld in te ruilen voor goud niet een perfect middel tegen inflatie, hoewel het de speelruimte van politici zeker verkleint ten opzichte van een pure papieren standaard.⁶ Wie het bovenstaande in acht neemt kan waarschijnlijk begrip opbrengen voor het pleiten van sommige liberalen voor een gouden standaard, aangezien het problematisch is voor de economie wanneer politici over de mogelijkheid beschikken de papiergelddrukpersen te gebruiken voor de financiering van alles dat ze goeddunken. Tegenwoordig wordt de oplossing van dit probleem eerder gezien in het wegnemen bij de uitvoerende macht van de bevoegdheid om papiergeld te drukken en dit te plaatsen bij een soort monetaire macht; de centrale bank. Het achterliggende idee is dat een 'onafhankelijke' centrale bank minder beïnvloed zal worden door de korte termijn belangen van herkiesbare politici. Tot op zekere hoogte kan dit werken. Maar centrale bankbestuurders zijn net zo goed politici (in de zin van makers van overheidsbeleid), die net zo goed naar de korte termijn kunnen kijken. Een goed voorbeeld daarvan kan gegeven worden: Van centrale banken wordt vaak verwacht dat ze werkloosheid helpen bestrijden. Nu is het een bekende truc om de werkloosheid te verlagen door (via het bankwezen) nieuw geschept geld aan bedrijven te gaan lenen. Door dit krediet kan men het in dienst nemen gaan veroorloven van werklozen die zichzelf voorheen uit de markt prezen. Het

loonsverhogende effect van het nieuwe geld werkt op een gegeven moment echter door in hogere prijzen van consumentengoederen. En de vakbonden die doorgaans deze hoge looneisen stellen houden deze geldontwaarding in de gaten, waardoor ze na verloop van tijd hun looneisen weer omhoog bijstellen. In de tussentijd is ieders geld weer minder waard geworden, met alle gevolgen van dien.

De grootste rem op inflatie zou het wegnemen van de bevoegdheid van de overheid zijn om zich ook maar enigszins met geld te bemoeien. Want als mensen zelf hun ruilmiddel mochten kiezen dan zouden ze niet snel een ruilmiddel kiezen dat constant in waarde daalde. Maar genoeg voor nu over de discussie rond goud versus papier. De meest interessante discussie voor liberalen zou hierom moeten gaan: De geldschepping door het commerciële bankwezen.

HET BANKWEZEN EN GELDSCHEPPIING

Iemand's saldo of tegoed van zijn bankrekening is een *geld-surrogaat*: Het is een direct opeisbare claim op contant geld dat eenzelfde functie verleent als contant geld, omdat men via cheques, betaalpassen en overschrijvingen anderen kan betalen in iets dat anderen ook als gelijkwaardig zien aan contant geld; namelijk claims op contant geld. Precies omdat een banksaldo als geldsurrogaat gebruikt wordt vermindert de noodzaak tot het voorhanden hebben van contant geld. Hierdoor zien banken de mogelijkheid om meer geldsurrogaten te scheppen dan dat er contant geld tegenover staat, doordat de bank erop vertrouwt dat hun klanten erop vertrouwen dat de bank altijd hun claims op contant geld kan verzilveren. Zolang dit vertrouwen er is kan een bank het zich dus permitteren maar een deel als reserve in kas houden van wat ze zich verplicht hebben in contanten uit te betalen aan hun clientèle. Commerciële banken worden daarom als geldscheppende instellingen bestempeld: Ze kunnen praktisch 'uit het niets' geld(surrogaten) creëren door bij iemand op zijn rekening simpelweg het saldo te verhogen. Dit nieuw geschepte geld komt in de regel tot stand als een lening. De dekking die een bank heeft in contanten ten opzichte van wat ze verplicht zijn te betalen in contanten heet hun (*fractionele*) reserve.

Deze geldschepping is niet zonder risico. Wanneer

klanten hun vertrouwen in de bank verliezen kan de geldschepping leiden tot een bankrun. Klanten zullen zich dan haasten om hun claims te verzilveren, zoals in september van dit jaar de Britse bank *Northern Rock* overkwam. Hoe minder dekking een bank heeft hoe groter natuurlijk de kans is dat een bankrun een bank failliet maakt, want op een gegeven moment zal de reserve op zijn en de resterende tegoeden onbetaald blijven. Een deel van de clientèle zal dan op de curator moeten wachten, hoewel het in veel landen nu zo is dat dit saldo (gedeeltelijk) verzekerd is door een centrale bank. Niet alleen een banksaldo functioneert als geldsurrogaat. In de negentiende eeuw brachten commerciële banken hun eigen bankbiljetten uit die feitelijk hetzelfde functioneren als banksaldo's, alleen de vorm is anders. Deze manier van het particulier uitgeven van geldsurrogaten is tegenwoordig in vrijwel alle landen verboden, met Schotland als bekendste uitzondering.⁸ Een commerciële bank is dus in staat de geldhoeveelheid te vergroten door ongedekte bankbiljetten of banktegoeden uit te lenen, aangezien deze als geld gebruikt worden.

In de negentiende eeuw ontstond over dit geldschepende vermogen van banken een controverser onder economen, onder wie natuurlijk ook liberalen.⁹ De economen die later bekend stonden als de *Currency School*¹⁰ wilden het uitlenen door commerciële banken van ongedekt papiergeld aan banden leggen en het liefst laten monopoliseren door één goed controleerbare instelling. Samuel Loyd (1796-1883), aanvoerder van de *Currency School*, stelde dat concurrentie tot een hoger aanbod van goederen leidt, maar dat het publieke belang in het geval van papiergeld juist bij een gelimiteerd aanbod moest liggen. Daarom moest concurrentie niet op geldcreatie worden toegepast.¹¹ De *Currency School* identificeerde de uitbreidende ongedekte circulatie van bankbiljetten en de plotselinge contractie daarvan zodra de reserves te snel opraakten, als de belangrijkste drijfkracht achter de haussés (periodes met stijgende prijzen) en de turbulente crises die daarop volgden. Het lukte de *Currency School* destijds hun *Currency Principle*, dat stelde dat alle bankbiljetten volledig gedekt moesten zijn, praktisch tot wet te verheffen.¹² Premier Peel kreeg dit voorstel in 1844 door het parlement¹³: Verdere uitgaven van niet door goud gedekte bankbiljetten werden aan banden gelegd, in het

bijzonder die van de invloedrijke *Bank of England*. Loyd en Peel hadden echter één zeer stupide denkfout gemaakt: Ze beschouwden (ongedekte) banksaldo's niet als onderdeel van de geldhoeveelheid, zoals bankbiljetten. Na het invoeren van deze wet konden banken dus gewoon via saldoverhogingen ('boekkrediet') meer ongedekte geldsurrogaten scheppen, die bijvoorbeeld middels cheques werden uitgegeven. Zo kon in de praktijk niet worden bewezen of de fluctuaties van haussés en crises door de geldschepping veroorzaakt of versterkt werd, aangezien deze na 1844 nog steeds voorkwamen.

In oppositie van het *Currency Principle* ontstond de *Banking School*¹⁴, die bankiers juist wel de vrijheid wilden laten om naar eigen inzicht slechts een gedeelte gedekt te hebben van de banktegoeden en bankbiljetten die zij in omloop hadden gebracht. Ze hadden hier niet altijd coherent argumenten voor: Volgens hun *Banking Principle* had het bankwezen een passieve functie in het uitlenen van ongedekte bankbiljetten of banksaldo's, dat zo geheel geregeld zou worden door de vraag daarvoor vanuit het bedrijfsleven.¹⁵ Een bank kon volgens John Fullarton (1780-1849) nooit 'te veel' bankbiljetten in omloop brengen, zoals voor het *Currency Principle* elk ongedekt bankbiljet 'te veel' was. Want als het publiek geen bankbiljetten meer nodig had dan zouden deze gewoon weer terugkeren bij de bank voor betaling in muntgeld.¹⁶ De *Banking School* was nogal ambivalent betreffende de kwantiteitstheorie. Thomas Tooke (1774-1858) oordeelde dat een grotere geldhoeveelheid niet de oorzaak was, maar juist het gevolg van stijgende prijzen.¹⁷ En als de kwantiteitstheorie wel werd geaccepteerd gold deze alleen onder bepaalde voorwaarden.¹⁸ James Wilson (1805-1860) populariseerde het *Banking Principle* middels het door hem opgerichte vrijhandelsblad *The Economist*. Volgens hem was het voordeel van banken dat muntgeld effectiever werd benut (geëconomiseerd) door het gebruik van dit gouden muntgeld te reduceren in het geheel der transacties. Wilson wilde met die stelling een parallel trekken met mensen die beurtelings een grasmaaiër gebruiken waardoor minder grasmaaiers nodig zijn, en mensen die beurtelings gouden munten gebruiken waardoor minder gouden munten nodig zijn. Door het vrijmaken van het dure goud uit het economisch verkeer zou zo kapitaal vrijkomen.¹⁹

Het *Banking Principle* klopt uit economisch oogpunt

simpelweg niet. Bankiers zijn niet 'passief' in hun handelen; het is vrij duidelijk dat banken door het verlagen van hun rente de afzet van hun ongedekt krediet kunnen vergroten, zoals elk bedrijf de hoeveelheid van de door hen verkochte of verhuurde goederen meestal kan vergrootten door de prijs daarvan te verlagen. Toch kon de Banking School het handelen van bankiers goed verdedigen doordat het Banking Principle doorgaans werd gezien als het vrijhandelsstandpunt, wat destijds populair was. Liberalen die het Currency Principle onderschreven zagen ongedekte tegoeden en bankbiljetten echter als een fraude die niet op de markt thuishoort. Dat mogen sommigen wellicht overdreven vinden, wie observeert hoe een bankfaillissement vele rekening- en biljethouders dupeert kan gemakkelijk tot dit standpunt gebracht worden. Geen van beide principes wordt tegenwoordig als een noodzakelijk instituut voor een goed functionerende economie gezien. Ze vormen wel het goede startpunt voor een analyse van de huidige geldpolitiek: Het principe van de noodzaak van een centrale bank.

GELDPOLITIEK VAN EEN CENTRALE BANK

Centrale banken zien wel degelijk toe op de geldschepping van commerciële banken. Maar aangezien de minimumvereisten voor reserves in Europa 2 procent zijn, lijkt dit eerder een toegift op het Banking Principle dan het Currency Principle.²⁰ Centrale banken rekenen de ongedekte banksaldo's tot de geldhoeveelheid en beschouwen de groei daarvan als belangrijkste indicator van prijspeilstijgingen. De reden dat centrale banken niet vaak compleet doordrijven in hun (door beleggers geliefde) renteverlagingen is dat ze hiervoor het aanbod aan leningen die ze verstrekken aan commerciële banken moeten vergroten, waardoor de geldhoeveelheid snel zal groeien en de economie zo richting een inflatoire ontwijking gestuurd wordt. Het feit dat ze dit niet doen maakt een centrale bank natuurlijk nog geen 'inflatiebestrijders', zoals ze zichzelf graag portretteren.

Het nut van een centrale bank wordt vooral bepleit door te wijzen op de instabiliteit die op een financiële markt zonder centrale directie, supervisie en ondersteuning zou ontstaan. Een instabiliteit die zich culmineert in crises die de economie veel schade zou opleveren doordat de financiële sector dan spaartegoeden niet meer bij

de juiste investeringen kan brengen. Hoewel over het uiteindelijke ontstaan van crises veel wordt getwist, kent het verloop van de verschillende crises in de geschiedenis een aantal overeenkomende kenmerken. Een aardig begin van een financiële crisis kan zo zijn dat leningen op een zeker moment vaker dan normaal niet terugbetaald worden aan banken, zoals afgelopen zomer. Door dergelijke signalen kunnen banken zware tijden verwachten. En juist in zware tijden betekent een beperkte dekking van direct opeisbare tegoeden dat er wel erg weinig reserves zijn om de verwachte aankomende crisis uit te zitten. Nicolaas Pierson (1839-1909) – liberaal premier, minister van financiën, maar vooral invloedrijk econoom en bestuurder van *De Nederlandsche Bank* – gaf een eeuw geleden een beschrijving van een crisis die in de zomer van 2007 niet zou hebben misstaan: 'Hoe meer het wantrouwen zich verspreidt, des te voorzichtiger gedraagt zich ieder, die plotseling geroepen kan worden tot terugbetaling van belangrijke sommen; hij stelt zich tot elke prijs in staat, aan zijne verplichtingen te voldoen; neemt geld op waar hij kan en zoveel hij kan. Dientengevolge ondergaat de rente voor kort krediet in zulke tijden een aanmerkelijke verhoging.'²¹ De crisis wordt voornamelijk aangewakkerd doordat banken ongedekt geld dat terugbetaald wordt niet meer opnieuw uit lenen. En doordat banken met wat hogere contante reserves minder bereid zijn andere banken een deel daarvan te lenen. Ze beginnen een *kredietcontractie*. Hierdoor vergrootten ze hun reserves zodat ze beter in staat zullen zijn om aan hun verplichtingen te voldoen. Het kleinere aanbod leningen veroorzaakt een stijgende rente, wat betekent dat bedrijven moeilijker leningen kunnen bemachtigen om hun activiteiten voort te zetten. Vooral bedrijven die al in moeilijkheden zitten kunnen zo geen krediet meer krijgen om op de been te blijven, waardoor het aantal niet terugbetaalde leningen kan gaan aanzwellen en de crisis zich zo uitbreidt. Er ontstaat zo een wisselwerking tussen elkaar versterkende invloeden. Vervolgens wordt de kans op bankrups ook groter, omdat mensen juist in crises hun geld willen veiligstellen. Dat bankiers dit gedrag van hun cliënten eerder ervaren hebben, verklaard voor een groot deel hun vergroting van hun reserves. In de negentiende eeuw gebeurde het vaak dat banken toch te laat begonnen met hun kredietcontractie en failliet gingen door bankrups.

Wat vaak ook gebeurde was dat in dergelijke situaties de overheid banken van de verplichting onthief om banktegoeden uit te betalen in contanten. Beide uitkomsten waren natuurlijk niet bevorderend voor het betalingsverkeer, en hadden daarmee dus weer een negatieve invloed op de rest van de economie. De crises werd zo door Pierson en vele andere economen gezien als typische periodes waarin naar eigenbelang strevende markspelers een negatieve uitwerking op de economie hebben. En hierin licht voor hen het nut van een centrale bank. Zoals Pierson het stelt: 'Ieder [de commerciële banken] is bedacht op zelfbehoud, maar zij [de centrale bank] kan hoofdzakelijk bedacht zijn op hulpverlening'.²² Gedurende een crisis kan een centrale bank als een niet op winst gerichte onderneming de markt ondersteunen door – juist in tijden dat particuliere banken dit uit eigenbelang niet willen doen – de economie te behoeden voor een sterke afname in beschikbaar krediet. Een centrale bank moet dan, zoals afgelopen zomer, miljarden de markt in pompen (in de vorm van goedkope leningen aan commerciële banken) om de financiële sector overeind te houden. Banken kunnen hierdoor hun reserves versterken en weer geld gaan uitlenen. Precies door deze interventie wordt een crisis getemperd.

Het lijkt haast voor de hand te liggen dat de crisis een *marktfaal* is die het bestaan van een centrale bank rechtvaardigt. Zelden wordt echter benadrukt dat er een nauw verband bestaat tussen de paniekerige kredietcontractie van banken en het feit dat ze meer beloftes hebben gedaan dan dat ze zouden kunnen nakomen. Dit komt echter duidelijk naar voren uit beschrijvingen van crises.²³ Banken scheppen geld (surrogaten) doordat contant geld dat bij hen wordt gedeponereerd weer uitgeleend wordt, of wat op het zelfde neerkomt, doordat een bank meerdere claims op dit geld scheidt en uitleent. Het bankwezen brengt dus willens en wetens haar eigen liquiditeit in gevaar door geld uit te lenen wat het in werkelijkheid niet heeft. Natuurlijk kunnen centrale banken een crisis temperen door de commerciële banken gedurende de crises 'liquiditeit' te verschaffen. Een 'liquiditeit' waar ze zich, met hun minimum reservevereisten van 2 procent, anders nooit om bekommeren. Als het bankwezen 100 procent dekking had op banktegoeden en zo de bewaarneming en het betalingsverkeer gescheiden had van het

lenen en doorlenen van geld, dan zouden crises in ieder geval geen gedupeerde rekeninghouders kennen en ook geen paniekerige kredietcontracties. Als crises zich dan nog zouden voordoen, want banken dragen middels hun ongedekte leningen ongetwijfeld bij aan hun kredietcrises. Dit wordt duidelijk door te beseffen dat banken niet gebaat zijn bij leners die niet terugbetalen en daarom de kredietwaardigheid van hun leners naar hun beste vermogens moeten beoordelen. Banken zullen zo, al het andere gelijk, kredietwaardigere cliënten prefereren boven minder kredietwaardigere cliënten. Precies doordat banken middels hun eigen uitbreidende geldschepping mensen geld lenen die anders geen geld konden lenen, moet het dus duidelijk zijn dat ze hiermee noodzakelijkerwijs een hoger risico gaan lopen op niet terugbetaalde leningen.

CONCLUSIE

Zowel voor- als tegenstanders van een vrije markteconomie maken een ernstige fout als ze de markt beschrijven als een systeem van eigenbelang. De markteconomie is een systeem van *eigendom*. Uit een verkeerde uitwerking van eigenbelang volgt daarom nog niet het falen van de markt: Het zou absurd zijn de schuld van elke diefstal die gepleegd is uit eigenbelang te leggen bij het instituut van privaat eigendom. In dat licht moet men zich afvragen hoe binnen de markt een conflict tussen rekeninghouder en bankier moet worden opgelost indien blijkt dat rekeninghouders hun gedeponeerde geld niet terugkrijgen omdat de bankier het heeft uitgeleend. De aanleiding is hier ongetwijfeld dat de bankier uit eigenbelang heeft gehandeld, dat is echter het punt niet. Een rekening-courant betekent feitelijk niets meer dan een bewaarneming, aangezien het tegoed direct opeisbaar is. Bankier en rekeninghouder zouden daarom nooit logischerwijs met elkaar kunnen afspreken dat een overgedragen som geld moet worden bewaard maar tegelijkertijd mag worden uitgeleend. Zelfs al zouden ze dit (onder het idee van vrij contractrecht) op papier zetten, dan nog zou een dergelijk contract simpelweg niet kunnen worden bekrachtigd door een derde partij wanneer een conflict zich voordoet tussen deze bankier en rekeninghouder. De onrechtmatigheid van het uitlenen van in bewaring gegeven geld is het enige antwoord dat hier verenigd kan

worden met de bescherming van privaat eigendom.²⁴ Het bewijs hiervoor wordt onder andere in het Romeins recht gevonden, dat uit dit soort privaatrechterlijke conflicten ontstaan is en dat eeuwenlang gebruikt is om dit soort conflicten te beslechten.²⁵ Moderne aanhangers van het Currency Principle (ook toegepast op banktegoeden) bepleiten dan ook dat ongedekte tegoeden alleen overleven door het periodiek verschaffen van 'liquiditeit' aan banken door een centrale bank of door politieke bemoeienis met privaatrechterlijke geschillen.²⁶ Het bestaan van ongedekte tegoeden betekent een situatie waarbij meerdere eigendomsstelsels of -claims bestaan dan dat er daadwerkelijk te bezitten objecten zijn. Dat is altijd een recept voor moeilijkheden geweest.

Drs. Ph.G. Ruijs studeerde economie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en is momenteel werkzaam in de ICT.

NOTEN:

- 1 Om precies te zijn: het *marginaal nut* van geld neemt af door het verkrijgen van meer geld.
- 2 Zie: M.N. Rothbard, *Economic Thought Before Adam Smith*, Cheltenham, 1995, pp. 99-114.
- 3 Ibidem, pp. 355-359.
- 4 Deze twee zaken zijn op een markt overigens wel onlosmakelijk aan elkaar verbonden.
- 5 Een belangrijke reden die wordt gegeven voor deze *debt monetization* is het proberen te vermijden van het zogenaamde *crowding out effect*; het verdringen van private investeringen door een te veel staatsobligaties.
- 6 De rem op het vergrootten van de ongedekte circulatie komt doordat dit prijzen verhoogt in het binnenland, waardoor buitenlandse goederen relatief goedkoper worden. Importeurs zullen hierdoor papiergeld voor goud gaan omruilen omdat ze met het papiergeld alleen in het binnenland kunnen betalen. De goudreserve raakt dus op als de ongedekte circulatie te groot wordt.
- 7 Dit onderscheid is natuurlijk essentieel: Ludwig von Mises (1881-1973) gebruikte de term 'geldsurrogaat' naast 'geld in de bredere zin' voor middelen die *als* geld in de engere zin gebruikt worden. Geld in de engere zin is het fysiek bestaande 'contante' geld wat zowel goud kan zijn onder een gouden standaard of papier onder een papieren standaard. Geld in de bredere zin zijn direct inwisselbare claims op geld in de engere zin. Zie: Ludwig von Mises, *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*, Berlijn, 1924, p. 31. Nicolaas Pierson maakt ook een dergelijk onderscheid door te stellen dat bankbiljetten 'biljetten, welke als geld worden gebezigd' zijn en door ze eveneens als 'geld in ruimeren zin' te bestempelen. Zie: N.G. Pierson, *Grondbeginselen der Staatshuishoudkunde*, Haarlem, 1905, p. 168 en 231.
- 8 Als een commerciële bank biljetten uitgeeft dan is datgene waar het voor te verzilveren is feitelijk het 'contante geld': In Schotland geeft een biljet van een commerciële bank zo het recht op betaling van een biljet of munt van de centrale bank.
- 9 Wat hier volgt is maar een zeer korte samenvatting, verhandelingen over deze controverse staan onder andere in: V.C. Smith, *The Rationale of Central Banking*, Indianapolis, 1990; F.A. Hayek, *The Trend of Economic Thinking*, Chicago, 1991, pp. 177-244; M.N. Rothbard, *Classical Economics*, Cheltenham, 1995, pp. 159-273; J. Viner, *Studies in the Theory of International Trade*, New York, 1937, pp. 218-289; en M.R. Daugherty, 'The Currency-Banking Controversy Part I' in: *Southern Economic Journal*, vol. 9, no.2 (1942), pp. 140-155 en: idem, 'The Currency-Banking Controversy Part II' in: *Southern Economic Journal*, vol. 9, no.3 (1943), pp. 241-251.
- 10 De *Currency School* bestond onder andere uit Henry Thornton, Samuel Loyd (Lord Overstone), Robert Torrens, in Frankrijk onder andere Henri Cernuschi en in de Verenigde Staten senator Condé Raguet.
- 11 Zie: Smith, *The Rationale of Central Banking*, p. 80; en Lord Overstone (S.J. Loyd), *Tracts and other publications on metallic and paper currency*, Clifton, 1972, pp. 411-412.
- 12 Zie: Hayek, *The Trend of Economic Thinking*, pp. 228-234.
- 13 De *Bank Charter Act*, ook wel *Peel's Act of 1844* genoemd.
- 14 Onder andere: Thomas Tooke, John Fullarton, James Wilson en John Stuart Mill.
- 15 Zoals Wilson dit samenvat: 'an expansion or a contraction of the currency is an EFFECT and not a CAUSE. In all such changes the banker is a PASSIVE

- AGENT, acted upon by the circumstances which determine the amount of currency required, and not an ACTIVE AGENT, acting upon the amount of the currency.' Zie: James Wilson, *Capital, Currency and Banking*, Londen, 1847, pp. 67-68.
- 16 Fullartons' 'reflux' theorie. Zie: M.R. Daugherty, 'The Currency-Banking Controversy Part I, p. 150.
- 17 Rothbard, *Classical Economics*, p. 243.
- 18 Mill's *Principles of Political Economy* behandelt de kwantiteitstheorie in hoofdstuk 8 ('Of the value of money, as dependent on demand and supply') en de Banking Schools' uitzonderingen op deze theorie in hoofdstuk 24.
- 19 Wilson, *Capital, Currency and Banking*, pp. 9-12 en 33-35.
- 20 Zie het *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen*, (30-12-1998), Verordening (EG) Nr. 2818/98 van de ECB van 1 december 1998, inzake de toepassing van reserveverplichtingen.
- 21 N.G. Pierson, *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde*, pp. 231.
- 22 Ibidem, p. 232.
- 23 Een populair studieboek van monetair-econoom en Gouverner van de *Federal Reserve*; F.S. Mishkin, *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, Boston, 2004, pp. 189-197, beschrijft de bekende neerwaartse spiraal van een bankpaniek en het verband met de verslechterende balansen van banken, maar legt de schuld vooral bij 'asymmetrische informatie'.
- 24 J. Huerta de Soto, *Money, Bank Credit, and Economic Cycles*, (uitgave van het Ludwig von Mises Institute) Auburn, 2006, pp. 1-161.
- 25 Ibidem, pp. 20-27.
- 26 Ibidem, pp. 632-646. Zie ook: J.G. Hülsmann, 'Has Fractional-Reserve Banking Really Passed the Market Test?'

ACTIEPLAN KRACHTWIJKEN: OUDE WIJN IN NIEUWE ZAKKEN?

DENNIS DE KOOL

in: *The Independent Review*, vol.7 n.3, (2003), pp. 399-422.

Het vierde kabinet-Balkenende kondigde in het regeerakkoord een offensief aan om van probleemwijken prachtwijken te maken. Daartoe selecteerde minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie, de veertig wijken die er in haar ogen het slechts aan toe waren. Als onderdeel van het grootschalige project 'Van Aandachtswijk naar Krachtwijk' bezocht de minister van maart tot juni 2007 de veertig geselecteerde wijken. Uitvoerende gesprekken met bewoners, vrijwilligers, professionals en lokale bestuurders zorgden ervoor dat Vogelaar zich een goed beeld kon vormen van de probleemwijken waaraan zij grote sommen geld spendeert. De auteur vraagt zich af hoe nieuw deze hele exercitie van de minister eigenlijk is en of de aanpak effectief genoemd kan worden.

De Wijkenaanpak is één van de speerpunten van het kabinet. De wijkbezoeken van minister Vogelaar krijgen veel publiciteit. De vraag is of dit kostbare project nu wel zo effectief en vernieuwend is als het kabinet suggereert. Om die vraag te beantwoorden moet de Wijkenaanpak in historisch perspectief worden geplaatst. Op basis van deze analyse moet een nieuwe koers worden bepleit.

In 1994 ging het eerste kabinet-Kok op aandringen van de grote steden aan de slag met het Grotestedenbeleid (GSB). Het doel van het GSB was het verbeteren van de leefbaarheid, veiligheid en economische vitaliteit van de grote steden. Naast deze inhoudelijke doelstelling had het GSB ook een aantal bestuurlijke doelstellingen, namelijk integraal beleid, decentralisatie en resultaatgerichtheid. Een belangrijk uitgangspunt van het GSB was het centraal stellen van de potenties van de steden in plaats van de problemen. Deze visie was in lijn met het rapport van de Commissie-Montijn, waarin steden als brandpunten van maatschappelijke ontwikkeling werden opgevat.¹

Aanvankelijk was het GSB gericht op de vier grote steden. Later werd het beleid onder druk van de Tweede Kamer verbreed naar andere steden. Afspraken over het GSB werden periodiek vastgelegd in convenanten tussen het Rijk en de betrokken steden. De voortgang van het GSB werd vanaf het begin nauwlettend in de gaten gehouden door monitors en vele andere instrumenten. Uit deze onderzoeken is systematisch naar voren gekomen dat integraal beleid in de praktijk moeizaam van de grond komt, de sociale pijler van het beleid een veel lastiger opgave is dan de fysieke component en dat het uitermate lastig is om de resultaten van het GSB aan te tonen. De vraag of de (vermeende) successen van het GSB zijn toe te schrijven aan dit beleid of het gevolg zijn van externe ontwikkelingen (waar het beleid geen invloed op heeft) is tot op heden nog niet bevredigend beantwoord. Dat is opmerkelijk, omdat het GSB een miljardenproject is. Daarnaast wordt in veel studies geconstateerd dat de doelgroepen van beleid, waaronder wijkbewoners, nauwelijks een stem hebben in het GSB.²

Ruim dertien jaar later treedt het vierde kabinet-Balkenende aan. Opmerkelijk is dat de lessen en ervaringen van het GSB nauwelijks in de analyse van de stedelijke problematiek lijken te worden meegenomen. Alsof er nooit eerder initiatieven zijn ondernomen om bepaalde

wijken in de grote steden uit het slop te trekken, bezoekt minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie de veertig wijken om te vernemen wat daar speelt. Om die reden wekt het geen verwondering dat de wijkbezoeken geen verrassende inzichten hebben opgeleverd, integendeel. Hoewel de termen 'krachtwijken' en 'Randstadoffensief' daadkracht suggereren, kiest het kabinet in het *Beleidsprogramma 2007-2011* voor een weinig innovatieve strategie. De naïeve gedachte van het kabinet is dat de probleemwijken binnen tien jaar omgevormd kunnen worden tot krachtwijken. Dat wil minister Vogelaar bereiken door oude paden te bewandelen, zoals het afsluiten van prestatiecontracten met alle betrokken partijen, het actiever betrekken van bewoners in de wijken en door heel veel (belasting)geld uit te geven.

Wanneer we de historische feiten onder ogen zien, dan moet worden geconstateerd dat een duurzaam herstel van kwetsbare wijken al een expliciete doelstelling was van het GSB II (2000-2004). Minister Vogelaar mag zich dus niet verschuilen achter de boodschap dat zij 8 tot 10 jaar nodig heeft om resultaten te boeken. De minister is niet aan een nieuwe opdracht begonnen, maar verantwoordelijk voor het succesvol afronden van de inspanningen van haar voorgangers. Zij kan deze verantwoordelijkheid dus niet afschuiven op haar opvolgers.

Ik bestel:

... en... **Zestig jaar VVD** van Patrick van Schie & Gerit Waenters
Tot 27 april 2008 verkrijgbaar voor slechts € 16,- (i.p.s. € 19,50!).
Tel: 077 773300 (4-12) of via internet: www.vvd.nl
Vrijdag 28-12-2007 14:14:22 uur - 107.00.00

Wichtig machbig ik afgeven! Soort eenmalig het totaalbedrag van deze bestelling af te schrijven van mijn bank- of girorekening.

Naam	<input type="text"/>
Adres	<input type="text"/>
Postcode / Plaats	<input type="text"/>
Bank / girorekening	<input type="text"/>
Telefoon	<input type="text"/>
Woning / Postb.	<input type="text"/>
Wettelijke rekening	<input type="text"/>

Stuur ons een e-mail op bestellen@vvd.nl met de afzender van de afrekening en de naam van de afzender.
De afzender van de afrekening moet overeenkomen met de naam van de afzender van de afrekening.
De afzender van de afrekening moet overeenkomen met de naam van de afzender van de afrekening.

**ZESTIG
JAAR
VVD**

DEZES BIDDEN VAN PAUL LÖTTERS,
FLEUR DE BEAUFORT, PATRICK VAN SCHIE,
WIL BUISSONNEL, HENK DE VELD, DE KUIJ
VORPANS & ERWIN NIJH. 2004 110
PATRICK VAN SCHIE & GERIT WAENTERS

**Tot 27 April 2008
€ 16,-
i.p.s. € 19,50!**

AUTEURSREGISTER 2007

Om resultaten te boeken zullen wel nieuwe wegen moeten worden ingeslagen, namelijk een fundamentele omslag in het denken. In de eerste plaats moet worden afgestapt van het idee dat het opendraaien van de geldkraan de oplossing is voor hardnekkige problemen in de steden. Bezuinigingen bieden kansen, omdat overheden dan naar creatieve oplossingen moeten zoeken.³ In de tweede plaats moet de ambitie om burgers bij het overheidsbeleid te betrekken worden omgedraaid. Wijkbewoners zouden namelijk de overheid moeten betrekken bij eigen initiatieven in 'hun' wijk. Dus geen adoptie van wijken door bestuurders (hoe denigrerend!), maar trotse wijkbewoners die zelf hun verantwoordelijkheden nemen, elkaar daarop aanspreken en eigen initiatieven ontplooiën. Geen betutteling van bovenaf, maar emancipatie van onderop. Ook geen goedbedoelde en geldverslindende overheidsinitiatieven en projecten meer die zijn opgezet vanuit de gedachte dat de overheid weet wat goed voor de burger is. In plaats van subsidies is schaarste de beste manier om de kracht en creativiteit uit mensen te halen. Wijkbewoners zijn niet zielig en hebben geen minister nodig die zich over hen ontfermt.

Drs. D. de Kool is als postdoc verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

NOTEN:

- 1 Commissie-Montijn, *Grote steden, grote kansen*, Den Haag, 1989.
- 2 S.A.H. Denters, 'Greep op het grotestedenbeleid: observaties en stellingen', in: *Bestuurswetenschappen*, nummer 4, 2000, pp. 277-287.
- 3 Expertteam Uitvoering GSB, *Grotestedenbeleid: een kwestie van doen. De succes- en faalfactoren bij de uitvoering van beleid*, Kenniscentrum Grote Steden, Den Haag, 2005.

Baalen, Hans van

Guantanamo Bay vraagt internationale oplossing
211-213

Bavarez, Nicolas

Het vermogen te veranderen

Interview door: Sabine Bierens en Frans de Graaf
68-70

Beaufort, Fleur de

'Wacht op onze daden'

145-150

Strafbaarstelling godslastering. Maak een einde aan de rechtsongelijkheid in Nederland
187-191

Berg, Joop van den

Annelien Kappeyne van de Coppello. Liberaal over partijgrenzen heen

21-26

Bolkestein, Frits

Annelien Kappeyne van de Coppello. Eigenzinnig en strijdvaardig

26-28

Braak, Bert van den

Kabinetformaties: vaste patronen, wisselende beelden
11-16

Brandhof, Hans van den

Koude oorlog en communisme

214-221

Buunk, Bram

Contacten en relaties via internet. Verrijking of verarming van het gemeenschapsleven?

83-88

Dijkstra, Pieternel

Contacten en relaties via internet. Verrijking of verarming van het gemeenschapsleven?
83-88

Duthler, Anne Wil

Grenzen van het recht
N.a.v.: M. Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam, 2006
76-79

Frankenvrij, H.S.M.

De Koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde
32-45
Repliek. Inzake toetsing van de Koran aan onze westerse beschaving en rechtsorde
172-179

Graaf, Frans de

Winstgevende overheidsbedrijven
102-105
De vrijheid brieven te bezorgen
151-155

Hospel, Patrick

Het democratisch tekort van de gevestigde politieke orde in Nederland
97-101

Kokswijk, Jacob van

Parlementair stelsel op de schop. ICT sluit burger en overheid kort. Parlement gepasseerd?
89-92

Koning, Edward

Erfenis van de verzuiling. Politieke partijen over islamitische basisscholen
156-161

Kool, Dennis de

Actieplan krachtwijken: oude wijn in nieuwe zakken?
230-231

Korthals Altes, Frits

De kabinetsformatie
16-19

Krom, Paul de

God en de polder: afgestoft terug van zolder
1-2
VOC revisited
143-144

Kubben, Raymond

De Trias voorbij ... op weg naar een hernieuwde machtenleer
57-62

Labohm, Hans

In de ban van CO₂
74-75
Een klimaat van desinformatie
166-171

Loots, Jasper

Het regeerakkoord. Van beleidszekerheid naar bestaanszekerheid
3-11

Majlis Sultan-us-Qalam

Motieven Koranverbod weerlegd
129-133

Napel, Hans-Martien ten

Een antirevolutionair tekort? Koch, Donner en anderen over christelijke politiek
206-210

Nat, Mattheus van der

Stork, Nedloyd en Centaurus: de strijd om de zeggenschap in de onderneming. Maak van de aandeelhouders geen papieren tijgers
52-56

Neppérus, Helma

Graag een reële aanpak van het klimaat
115-117

Nicolaï, Atzo

Constitutie van vrijheid
192-194

Paas, Stefan

Liberalen en religie
200-205

Peeters, Rik

Integratie, eigen verantwoordelijkheid en de dictatuur
van de cultuur
46-51

Peiser, Benny

Kunnen we doorgaan met het uitbreiden van ons wegen-
net en vliegvelden en tóch onze planeet redden?
Interview door: Andrew Forster
118-123

Redactie Liberaal Reveil

Reacties publicatie Frankenvrij

127-128

Rosenthal, Uri

Conservatieve momenten nieuwe stijl

N.a.v.: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op
rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*,
Utrecht, 2006

140-142

Zelfkastijding en compenserend leed. Over liberale en
sociaal-democratische narigheid

N.a.v.: A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidel-
ijkheid: vijf jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007; F. Becker
en René Cuperus (red.), *Verloren slag: de PvdA en de verkie-
zingen van november 2006*, Wiardi Beckman Stichting,
Amsterdam, 2007

162-165

Ruijs, Philip

Liberale geldpolitiek
222-229

134-136

Schie, Patrick van

Einde van het neo-conservatisme?
63-67

Stremmelaar, Annemarike

'Turkije is en blijft seculier'. De scheiding van moskee en
staat in Turkije
183-186

Tennekes, Henk

Klimaatassessment
124-126

Thiele, Hanna

Hoe verder na Nairobi?
71-73

Tjeenk Willink, H.D.

Annelien Kappeyne van de Coppello
28-31

Veen, Wim

Leven in het digitale tijdperk
Interview door: Fleur de Beaufort en Reinout Woittiez
93-96

Verhofstadt, Dirk

Lichtbaken: Moreel Esperanto
N.a.v.: Paul Cliteur, *Moreel Esperanto*, 2007
137-139

Vries, Theo de

Public Eye
81-82

Wessels, Marius

Hoe waardevol is onze nationale identiteit?
195-199

Witt, Enno de

Woorden doden geen mensen – mensen doden mensen